

Марсель
ПРУСТ

ПОЛОНЯНКА

Марсель Пруст
У ПОШУКАХ УТРАЧЕНОГО
ЧАСУ
ПОЛОНЯНКА

Уранці, лежачи лицем до стіни і ще не бачучи, якого там відтінку над порт'єрами світляна смужка, я вже знав, що воно сьогодні за погода. Її заповідали перші вуличні відголоси, доходючи до мене чи то притлумлені й спотворені вогкістю, чи то ляскучі, мов стріли, у дзвінких і порожніх розлогах морозяного й чистого ранку; з гуркоту перших трамваїв я вже здогадувався, хлискають вагони дощівкою чи летять у блакить. А може, навіть тим відголосам передувала їхня швидша й проникливіша еманация; влазячи в мій сон, вона сумно оповіщала про снігопад або змушувала якусь крихітну істоту виспівувати в мені канти на честь сонця, аж поки я прокидався від оглушливої музики. Ще напівсонний, я починав усміхатися, склеплені мої повіки вже тремтіли від передчуття світляної повени. У цей період навколишнє життя я сприймав здебільшого через опочивальню. Блок, оскільки мені було відомо, розповідав, що коли він приходив до мене ввечері, йому вчувався нібито якийсь гомін; а що моя мати жила тоді в Комбре і в моїх покоях не було нікого, окрім мене, то він гадав, ніби я балакаю сам із собою. Згодом, довідавшись, що в мене жила тоді Альбертина, і зрозумівши, що я ховаю її від усіх, він саме цим і пояснив, чому я вперто сиджу вдома. Він помилявся. Річ, зрештою, цілком прощенна, оскільки, хай навіть факти неспростовні, всього не передбачиш. Вихоплюючи якусь подробицю з чужого життя, люди поспішають зробити хибні висновки і тлумачити цю новину, все перекручуючи.

Коли я думаю нині, що після повернення з Бальбека Альбертина оселилася зі мною в Парижі під одним дахом, що вона зреклася думки про морський круїз, що вона ночувала за двадцять ступнів від мене, кінець коридору, в кабінеті мого батька, обвішаному гобеленами, і що ввечері, пізньою добою, вона на прощання всувала мені в рота свій язичок — наче щоденний хліб, наче поживну харч, наділену святою силою для плоті, завдяки якій мука, витерплювана через Альбертину, змінювалася якимсь душевним утихомиренням, — мені одразу пригадується не та ніч, коли капітан Бородинський дозволив мені переночувати в казармі (його потурання зцілило єдино мій хвилевий щем), а ту ніч, коли батько дозволив мамі спати біля мого ліжка. Бо життя, рятуючи нас укотре від нібито неминучого болю, робить це в зовсім відмінних обставинах, іноді таких супротивних, що порівняння здобутих нами ласк здається майже завжди блюзнірством!

Коли Альбертина почула від Франсуази, що я не сплю вдосвіта, з іще запнутими фіранками, вона вже не боялася хлюпатися, купаючись у ванній. Часто я тоді ж таки приходив до моєї, сусідньої, досить приємної, ванної кімнати. Колись директор театру витратив кілька сот тисяч франків, аби розцяцькувати ширими смарагдами трон, на якому засідала діва, граючи ролю цесаревої. Російський балет переконав нас, що звичайна гра світла створює враження яскравого й чарівного ряхтіння клейнодів. Але й ця декорація, хоча матеріяльніша, не така гожа, як та, якою о восьмій сонце заступає іншу, яку ми звикли оглядати, встаючи опівдні. Ховаючи нас від нескромних очей, шибки вікон наших двох ванних кімнат були не гладенькі, а запушені штучним і вже немодним інеєм. І нагло сонце фарбувало нажовто той скляний муслін, золотило його і, помалу відслонюючи в мені молодика, якого довго ув'язнювала звичка, п'янило мене спогадами про те, яким я був колись на природі, в листопад; на дереві сиділа тоді навіть якась пташка. Бо я чув безугавний Альбертинин щебет:

Конає від жаги шаленець,
Скоритись їй ще більший шал...^[1]

З кохання до Альбертини я не висміював її музичного несмаку. Зрештою ця пісенька минулого літа захоплювала пані Бонтан; дізнавшись опісля, що це нісенітниця, вона при гостях просила Альбертину співати вже не цю, а іншу пісеньку:

Рве греблю, як вода, прощальна пісня^[2] —

але й ця мелодія стала «заїждженим мотивчиком Массне, яким ця шмаркачка протуркала нам вуха».

На сонце насувала хмара, сором'язливий скляний ряснолист гас і вже тільки сірів. Шибки, що ділили наші дві купелі (теперішньою Альбертиноюю мама ніколи нею не послуговувалась, аби не хлюпатися в мене над вухом, вона мала ще одну — в іншому куточку помешкання), були такі тонесенькі, що ми могли, миючись, розмовляти; розмову уривав лише плюскіт води. Таку затишну атмосферу часто породжує в готелі тіснота і близькість номерів, зате в Парижі це явище вкрай рідкісне.

Часом я довго вилежувався, химерячи про щось, бо челяді було заборонено вступати до моїх покоїв, аж поки задзвоню, проте

електрична груша висіла дуже незручно, і я нерідко, після марних спроб зловити її, радий, що мене ніхто не турбує, знову куняв. Але це не означало, що мені байдужісінько до того, живе тут Альбертина чи ні. Її розлука з приятельками оберігала мене від нових душевних гризот. Мені тепер було легко на серці, здавалося, спокій допоможе уздоровити мене. Але цей супокій, навіюваний подругою, не так справляв утіху, як гамував мій біль. Звісно, він дав зажити багато радощів, яких позбавляв мене раніше надто гострий щем, але ці радощі я не завдячував Альбертині. Її врода для мене, здавалось, уже зблякла, я нудився з нею, мені уявлялося, ніби я розлюбив її, тепер мені відлягало від серця, коли Альбертини зі мною не було. Тим-то вранці я гукав її не зразу, надто як стояло на годині. Кілька хвилин я залишався віч-на-віч із тим чоловічком, що жив у мені, вже згаданим сонячним псальмістом, із ним я чув себе веселіше, як із Альбертиною. З образів, що складають нашу особистість, найголовніші видно не зразу. І коли хвороба один по одному відкидатиме ті образискладники, зостанеться ще два-три, наділені більшим гартом; і насамперед — філософ, щасливий тільки тоді, як зуміє відшукати подібність між двома витворами або двома здобутими від них враженнями. Та іноді я загадувався: чи не буде найостаннішим з усіх чоловічок, схожий на виставленого у вітрині комбрейського оптика. Чоловічок показував погоду, скидаючи відлогу, коли світило сонце, і, надіваючи, коли йшов дощ. Я знав, який із цього чоловічка егоїст; я мучився від ядухи, яку міг полегшити тільки дощ, а його це не обходило; з першими, нетерпляче мною очікуваними бризками він хмурився і сердито надівав відлогу. Ладен присягтися: коли я конатиму, коли відімруть усі інші «я», то як, бува, при моєму останньому дихові сяйне сонячний промінь, цього буде досить, аби згаданий барометричний чоловічок зрадів великою радістю, скинув каптур і заспівав: «Ге-ге, от і розгодилося!»

Я дзвонив Франсуазі. Розгортав «Фігаро». Шукав даремно дописа (якщо ту штуку можна так назвати), що я послав до цієї газети; то була недавно знайдена і трохи перероблена сторінка, написана колись у повозі доктора Переп'є під враженням видовища мартенвільських дзвіниць. Потім читав маминого листа. Щоб це молода дівчина жила разом зі мною, мамі здавалося дикістю, непристойністю. Першого дня, від'їжджаючи з Бальбека, вона бачила, як я побиваюся, їй не хотілося

покидати мене напризволяще, і вона, мабуть, раділа, що Альбертина їде з нами, раділа, що з нашими валізами (над речами я проплакав цілу ніч у бальбецькому готелі) у приміському потязі стоять вузькі й чорні Альбертинині валізи. Вони здавалися мені схожими на труни і я не знав, що вони принесуть до мого дому: життя чи смерть. Та я навіть не поставив собі цього запитання того ясного ранку, коли минув жах залишитися в Бальбеку, щасливий тим, що забираю Альбертину. Спершу мама поставилася до мого наміру прихильно (вона говорила з моєю приятелькою лагідно, адже ненька бачила свого сина важко зраним і була вдячна його юній коханці за те, що та самовіддано доглядає його). Але мама проїнялася ворожнечею, коли я домігся всього, чого бажав, і коли дівчина зажилася в нашому домі, та ще й у пору, коли були відсутні батьки. Не можна сказати, щоб мати була мені в цьому завжди ворогом. Як давніше, коли не сміла більше витикати мені нервозности, лінощів, так і тепер, вона переборювала себе — чого я, мабуть, у цю мить не розумів, а чи не хотів розуміти — і втримувалася ганити дівчину, яку я називав моєю нареченою, — навіщо їй псувати мені життя, під'юджувати мене проти майбутньої дружини, а що як це вилізе мені боком, коли по її, материній, смерті я гризтиму себе за те, що засмутив її одруженням із Альбертиною. Не мавши надії відвернути мене від цього вибору, мама воліла вдавати, ніби його схвалює. Але всі, хто бачив її в ту добу, запевняли, що до її скорботи від втрати матері домішувалася вічна заклопотаність. Від цього рою клятих думок, від душевної гризоти голова в мамі пашіла, і, шукаючи прохолоди, вона раз у раз відчиняла вікна. На якийсь рішучий крок вона не зважувалася з остраху «чинити на мене тиск» і занепастити те, що вважала за моє щастя. Вона не могла навіть виступити проти Альбертининого перебування в нашій квартирі. їй не хотілося бути суворішою за пані Бонтан; хоча ця справа передусім стосувалась цієї останньої, та, на превеликий материн подив, не бачила тут якоїсь непристойности. У кожному разі неня шкодувала, що мусить покинути нас удвох, вирушаючи зараз же до Комбре, де вона могла затриматися (і справді затрималася) на кілька місяців, поки моя бабуся в перших потребувала її опіки і вдень і вночі. У Комбре мамі підсобляв добрий і самовідданий Лагранден; він пнувся зі шкури, відкладав із тижня на тиждень повернення до Парижа — не те що близько знав мою бабуся, просто недужа була мати подруга, та й годі, до того

ж, як він відчував, хвора — вже не житець на цьому світі, — дорожила його увагою і не могла обійтися без нього. Снобізм — важка душевна хвороба, тільки що їй, на щастя, підлягає не вся душа. Сам я, навпаки, був дуже радий маминому від'їздові до Комбре; інакше я боявся б, як би мама не виявила Альбертиної дружби з мадемуазель Вентейль, а сказати Альбертині, щоб вона з цим крилася, я не міг. У материних очах то була б нездоланна перепона не лише для мого одруження (про шлюб вона просила мене ще не говорити з моєю подругою, та й сам я все частіше гнав від себе думку про нього), а й для того, щоб Альбертина пожила ще трохи в нас. Якщо не зважати на цю таку важливу для мами й незнану їй причину, мама, з одного боку, вдаючи вільнодумку бабусю, шанувальницю Жорж Санд і сповідницю того, що кожна шляхетна душа неодмінно добродісна, а з другого — збита з пуття моїм згубним впливом, ставилася вже поблажливо до жінок, чие поводження суворо засуджувала колись (ба навіть і тепер, якщо ті належали до її паризьких або комбрейських знайомих та приятельок), але я хвалив перед мамою їхні високі прикмети, і вона багато чого їм вибачала, бо вони кохали мене. А проте навіть без огляду на обговорення, що гоже, а що негоже, Альбертина, я певен, була б нестерпна для мами лиш через те, що мамі впам'ятку Комбре, тітка Леонія, вся її рідня, весь лад їхнього життя, про який моя подруга не мала ані найменшого уявлення. Альбертина не прибивала б за собою дверей і не вагалася б зайти, шаснувши по-собачому чи по-котячому, якби двері стояли отвором. Зваби їй, зваби трохи гнітючої, надавало те, що вона відігравала в нас удома роллю не так молодій дівчини, як хатньої тваринки, тваринка та входить до покоїв і виходить, хилється по всіх кутках, стрибає до мене в ліжко — який це для мене відгал! — влаштовує собі там кубельце, залягає і звідти вже ані руш, даючи мені цілковитий спокій, якого б не дала людина. А все ж, зрештою, вона пристосувалася до часу мого сну і не лише не пробувала забратися до моїх покоїв, а й не ворушилася, поки я не дзвонив. Такий розпорядок накінула їй Франсуаза. Франсуаза була з тих комбрейських послугачок, які знали, хто такий їхній пан, і вважали, що найменше, чого від них вимагається, це робити ті послуги, на які він заслуговує. Коли гість давав Франсуазі чайові, одні на двох, на неї та на кухарчину доньку, то не встигав він утешити Франсуазі грошину, як Франсуаза швидко, непомітно і спритно кидалася повчати кухту, і та приходила

дякувати не про людське око, а щиро, врочисто, як її напучувала Франсуаза. Комбрейський кюре зірок із неба не хапав, але що треба знати, знав. З його благословенства донька кузенів пані Сазра, протестантів, скатоличилась, і її родина була йому дуже вдячна: йшлося про одруження з молодим дідичем мезеглізцем. Збираючи інформацію, батьки молодика послали панотчикові досить непоштиво листа, де зневажливо трактовано протестантство. Священик відповів так, що мезеглізький шляхтич написав йому другого листа, уже в іншому тоні, — про вінчання він просив тепер сам — принижено й уклінно, просив як про найбільшу ласку.

У тім, що Альбертина навчилася шанувати мій сон, заслуги Франсуазиної не було. Тут далася взнаки глибока традиція. З мовчанки, яку зберігала служниця, або з рішучої відмови, яку Альбертина чула у відповідь на невинне прохання увійти до мене чи спитати мене про щось, Альбертина, на свій подив, збагнула, що потрапила в якийсь чудний світ із невідомими їй звичаями, і його закони годі порушити. Вона передчувала це ще в Бальбеку, а тут, у Парижі, не пробувала й опиратися: вранці вона терпляче очікувала дзвінка, щоб підхопитися.

Виховання, яке дала їй Франсуаза, було, зрештою, спасення і для самої Франсуази: наша стара служниця потроху облишила свої ухи та охи, безугавні з часу повороту з Бальбека. Річ у тім, що коли ми сідали на потяг, вона згадала, що забула попрощатися з готельною «шафаркою»; ця вусата начальниця над поверхами Франсуази майже не знала, а проте була з нею більш-менш гречна. І от що прибандюрилось Франсуазі: нам треба негайно повертати голоблі назад, висісти з вагона, їхати знов до готелю і там вона попрощається з шафаркою, а виїдемо ми аж назавтра. Здоровий глузд, а ще більше раптове почуття відрази — пропади він пропадом, цей Бальбек, змусили мене відмовити Франсуазі в такій ласці, і на її хворобливу дратливість по тому не вплинула навіть зміна повітря, не вляглась вона в неї і в Парижі. Бо за Франсуазиним кодексом, вибитим на горорізьбі Андрія Первозваного-в-полях, не гріх прагнути смерті ворога, навіть його смертовбивства, але страшно не зробити того, «що належить», не виявити шани, не попрощатися перед від'їздом — хамка, та й годі! — з черговою поверху. Цілу дорогу невідступний спомин про допущену нетактовність укривав Франсуазині щоки тривожним багрецем. І якщо

вона не пила, не їла аж до Парижа, то, може, не так тому, що хотіла нас покарати, як, мабуть, тому, що на саму згадку про це «їй ставало в горлі руба» (кожен клас має свою патологію).

Серед причин, чому ненька писала мені щодня (не забуваючи пересипати листи цитатами з пані де Севіньє), був спогад про бабусю. Мама писала: «Пані Сазра влаштувала для нас затишне сніданнечко, таке, на яке здатна лише вона: подібні трапези, як сказала б твоя сердешна бабуся, позичивши вислів у пані де Севіньє, вражають не так велелюддям, як самотністю». Десь у перших своїх листах я з дурного розуму взяв та й написав нені: «Твоя мама зараз же розпізнала б, від кого лист, із наведених цитат». Через три дні мені віддано віть за віть: «Любий мій синашу! Якщо ти хотів, згадуючи про мою маму, шпигнути мене посиленням на пані де Севіньє, вона відповіла б тобі, як пані де Гріньян: «То вона ніким тобі не доводиться? А я гадала, це твоя кревна».

Я чув ходу моєї приятельки, як та покидала свій покій чи вертала назад. Я дзвонив, бо то була пора, коли Андре мала заїхати по Альбертину з шофером, Морелевим другом, посланим від Вердюренів. Я робив Альбертині туманні натяки, що колись ми поберемося, але формально руки не просив; сама вона, зі скромности, у відповідь на мої слова: «Не знаю, але це цілком можлива, як на мене, річ», із сумним усміхом похитуючи головою, кидала: «Ні, не бути цьому», що означало: «Я безпосажна». І, не перестаючи правити про майбутнє, що «все це ще вилами по воді писано», я тим часом усіляко намагався розважити її, скрасити її життя, силкуючись — може, несвідомо — збудити в ній охоту вийти за мене. Вона сміялася, споглядаючи навколишню пишноту. «Уявляю, як казилася б мати Андре, якби я пошилася в даму, таку саму багату, як вона, даму, яка має, як вона висловлюється, «коні, виїзд і картини». Що? Невже я про неї вам не розповідала? О, то цяця! Найкумедніше, що вона пхає до одної купи картини, коні й повози — для неї все це однакова красна ціна!»

Пізніше ми побачимо: хоча Альбертина й досі не позбулася дурнячого лексикону, а все ж могла подивувати своєю тямовитістю. Але мені до цього було байдуже. Жіноча дотепність ніколи мене не цікавила. Єдино доморослий Селестин розум мене підкупав. Я мимоволі всміхався, коли, наприклад, користаючи з Альбертиної відсутності, вона озивалася до мене: «Захмарне божество засідає на

ліжку!» Я заперечував: «Але дозвольте, Селесто, чому саме захмарне божество?» — «О, якщо ви гадаєте, що бодай тріньки схожі на тих, хто ходить по нашій грішній землі, то геть помиляєтеся!» — «Але чому «засідає на ліжку»? Ви ж бачите, я лежу». — «Та де ж ви лежите? Хіба так лежать? Ви сюди злетіли! Ви в білій піжамі ще й крутите шийкою, чисто тобі голубок».

Альбертина, навіть верзякаючи казна-що, висловлювалася зовсім не так, як заледве кілька років тому в Бальбеку, ще піддівком. Тепер вона збивалась і на політику й, обурюючись якоюсь прикрою для неї подією, заявляла: «Далєбі, це якесь людоїдство!» І, мабуть, чи не в цю добу навчилася громити погано написані, на її думку, книжки: «Вони-то, може, й цікаві, але автори награмузляли, як курка лапою».

Заборона входити до мене, поки я не подзвоню, дуже її розважала. Перебравши нашу родинну любов до цитат, вона читала напам'ять репліки з п'єс, які грала колись у кляшторі і які, як я сказав їй, мені сподобалися, і завжди порівнювала мене з Агасфером^[3]:

Зухвальцю! Та тебе вже плаха жде кривава,
Цар не проща непроханої з'яви.
Це грізне правило нікого не мина,
Не розбираючи, де муж, а де жона.
Ба йя...
Повинна, як усі, коритися цареві:
Жду, поки перекаже він,
Щоб я з 'явилася до нього на поклін.

Фізично Альбертина теж змінилася. Її довгасті сині очі стали не ті: видовжилися ще більше; колір очей зберігся той самий, але вони ніби зволожилися. Отож коли вона заплющувалася, здавалося, наче дві фіранки застували вигляд на море. І головню ця деталь, гада, стояла в мене перед очима, коли я розлучався з нею на ніч. А вранці я довго з подивом розглядав хвилясте її волосся, наче бачив його вперше. Бо що може бути чудовішого за вінець перевитих чорних фіялок над усміхненим дівочим поглядом? Усміх обіцяє більше дружбу, а блискучі завої гривок-квіток дихають чуттєвістю, вони здаються текучою плоттю і розпалюють гострішу жагу.

Вступивши до моїх покоїв, Альбертина стрибала на ліжку; часом угадуючи мій настрій, вона присягалася в щирому запалі, що радше

помре, аніж покине мене: це було в ті дні, коли я встигав поголитися перед її приходом. Вона належала до тих жінок, які не вміють відрізнити розум від чуття. Втіху, яку справляє їм гладесенька шкіра, вони пояснюють душевними прикметами того, хто їм заповідає щасливу прийдешність, прийдешність уже не таку щасливу і не таку потрібну, якщо запустити бороду.

Я питаю, куди вона вибирається. «Здається, Андре хоче мене повезти до Бют-Шомона, я там зроду не була». Звісно, здогадатися, коли Альбертина бреше, а коли каже правду, я не міг. Зрештою я вірив, що Андре розповість мені докладно, які місця вони оглянули з Альбертиною. В Бальбеку, доведений Альбертиною до змори, я марив, що колись скажу Андре брехливо: «Андре, золотко! Ну чом ми не зустрілися раніше? Я покохав би вас! А тепер моє серце належить іншій. Але й так ми можемо часто бачитися, бо моє кохання завдає мені багато жалю, а ви моя втішальниця». І ось ця брехня, не збігло й трьох тижнів, як стала правдою. Можливо, Андре увірувала в Парижі, що я, по суті, лукавлю і що я її кохаю, так само як запевне повірила б мені в Бальбеку. Бо правда так змінюється для нас, що не те що інші — сам чорт тут ногу вломить. Знаючи, що Андре розповість про все, що вони з Альбертиною робили, я просив її (і вона згодилася) заїжджати по Альбертину щодня. Тож я міг любісінько сидіти собі вдома. Те, що Андре — одна із «трона» бальбецьких дівчат, додавало мені віри, що я дістану потрібні мені відомості про Альбертину. Тепер з усією щирістю я міг би сказати їй, що мій спокій у її руках.

З другого боку, я зупинив свій вибір на Андре (вона була нині в Парижі, відмовившись від свого наміру вернутися до Бальбека) як на проводирці моєї приятельки, почувши від Альбертини, що в Бальбеку Андре була до мене небайдужа, і саме тоді, коли я боявся, чи не увірився я їй: якщо в мене виникало таке побоювання, то, може, я щиро кохав Андре. «Як же ви не здогадалися? — дивувалась Альбертина. — Адже ми жартували з вас обох. Зрештою, хіба ви не зауважили, що вона перейняла від вас манеру говорити, міркувати? Надто це вражало зараз тому, як вона з вами розлучалася. їй зайве було казати, що вона бачилася з вами. Це відразу впадало в вічі, як тільки вона являлася. Ми презирились й пирхали. Вона скидалася на вугляра, ладного поклястися, що він ніякий не вугляр, хоч сам чорний як мара. Мірошник не доводить, що він мірошник, він весь

уборошнися, навіть плечі в нього уроблені в борошно од мішків. З Андре було те саме, брови в неї лізли на лоба, як у вас, та ще й ота її довга шия, — словом, цього не передати. Коли я читаю надворі книжку з вашої кімнати, ясно, чия ця книжка, бо від неї тхне після ваших паскудних обкурювань^[4]. Це нібито й абищиця, але абищиця, як на як, мила. Щоразу, як хтось відгукувався про вас тепло, хвалив вас, Андре аж цвіла».

А проте про всяк випадок, щоб запобігти будь-яким каверзам, я порадив Альбертині відкласти поїздки до Бют-Шомона і поїхати до Сен-Клу чи деінде.

Це не означало, я знав, ніби я бодай трохи кохав Альбертину. Може, кохання — це всього-на-всього щось на кшталт брижів, що під впливом якогось хвилювання збурюють душу. Схожі кола перевернули мене всього, коли Альбертина сказала мені у Бальбеку про мадемуазель Вентейль, але нині вони розгладилися. Я розлюбив Альбертину, душевний щем затих, мені вже не боліло, як у бальбецькому потязі, коли я дізнався, яка була юність ув Альбертини, може, не без візит до Монжувена. Про все це я довго міркував, я зцілився. Але іноді Альбертинин жаргон насував мені думку — не знаю чому, — що на своєму короткому віку вона, мабуть, наслухалася компліментів, освідчень, і вислуховувала їх принаймні з утіхою, як не з насолодою. Так, скажімо, вона допитувалася з будь-якого приводу: «Це правда? Щира правда?» Звісно, якби вона сказала, як-от Одетта: «Ви щирі у своїй страхітливій брехні?» — мене це, певна річ, не збентежило б: безглуздя цього вислову ставилося б на карб жіночому курячому мозкові; та коли Альбертина допитувалася: «Це правда?» — вона справляла чудне враження, ніби сама не могла здати собі в чомусь справи, ніби брала вас у свідки, ніби поступалася розумом перед вами (їй казали: «Ми вже годину в дорозі» — або: «Доц припустив» — а вона відгукувалася: «Правда?»). На жаль, запитання: «Правда? Це щира правда?» — диктувалися не її невмінням розібратися в подіях. Радше навпаки: ці слова випливали з її ранньої дійшлости й були відповіддю на висловлене: «Ви ж бо знаєте, що гарнішої за вас я ще не стрічав», «Ви ж бо знаєте, що я кохаю вас безтямно, що я гину». Саме на таке освідчення відповідалося з кокетно-скромною згідливістю отими: «Правда? Щирісінька правда?» — які зі мною вже служили

Альбертині тільки для відповіді запитанням на такі слова як: «Ви дрімали понад годину».

Збайдужівши до Альбертини, женучи всяку згадку про те, які з нас коханці-жируни, я, одначе, й досі турбувався, як вона проводить час; це ж бо факт, що я втік із Бальбека, аби бути певним, що вона вже не зустріне якоїсь особи, з якою могла б, хихочучи, учинити щось негоже, ба хихочучи, може, з мене. Я так цього боявся, що вирішив від'їхати й одним махом порвати всі її підозрілі знайомства. Альбертина була така безвільна, куди хили, туди й гнеться, вміла так усе забувати й коритися, що ці взаємини справді припинилися, і всі мої страхи як рукою зняло. Проте ця фобія могла знов напасти мене в якійсь несподіваній подобі. Доки мої ревності не перенеслися на іншу особу, я, поскреготівши зубами, відзискував на час спокій. Але хронічна хвороба жде для свого загострення найменшої нагоди; так само й поганій звичці того, хто викликає ті ревності, досить будь-якого випадку, щоб він знов повернувся до неї (після періоду повздержливості), накладаючи з іншими людьми. Я міг відірвати Альбертину від її спільниць і, таким чином, вигнати з неї бісів; можна було вибити з її голови тих чи інших людей, обрубати кінці, але її нахили теж були хронічні й чекали, може, тільки okazji, щоб вихопитися на волю. Париж давав таких okazji не менше, ніж Бальбек. Хоч би куди вона потрапила, Альбертині не конче було їх шукати, бо зло жило не тільки в ній, айв інших, для кого всякий привід для насолоди добрий. Погляд однієї зрозумілий іншій і вмент зближує двох зголоділих. Жінка спритна вдає, буцім нічого не бачить, а за п'ять хвилин підступає до тої, що змикитила, що до чого, і виглядає її на перехресті та й домовляється у двох словах про побачення. Хто тут докопається до правди? І щоб так могло тривати далі, Альбертині треба було просто сказати мені, що їй хочеться проїхатися по якійсь мальовничій паризькій околиці. Тож досить було, щоб вона повернулася пізно і щоб її затримка виявилася незрозумілою для мене (хоч, може, її нічого не варто було пояснити без жодної еротичної гіпотези), аби мені знову заболіло. Цей біль сполучався з образами, не пов'язаними вже з бальбецькими пригодами: я їх намагався, як і попередні, відмести, ніби усунення минущої причини могло зцілити від природженої хвороби! Я не здавав собі справи, що такими замахами, яким сприяла Альбертинина непостійність, здатність

забувати недавню свою пасію, майже перейматися до неї зненавистю, я міг завдати глибокого болю якійсь незнаній особі, партнерці її розкошів; і я задавав того болю всує, бо замість отих покинутих осіб не могли знайтися інші й рівнобіжно зі шляхом, значеним кількома такими перелітними Альбертининими примхами, слався для мене ще й інший невблаганний шлях, заледве уриваний легкими перепочинками; тож-бо, як подумати, мука моя могла б скінчитися лише разом із Альбертининим або моїм життям. Навіть у першу пору нашого перебування в Парижі звіти Андре та шофера про Альбертинині spacerи не вдовольняли мене; паризькі околиці здавалися мені не менш жорстокими, ніж бальбецькі; ось чому я виїхав на кілька днів з Альбертиною. Але скрізь непевність у тому, що вона учворить, була та сама, можливості зла так само розмаїті, нагляд ще важчий, і, зрештою, я повернувся з нею до Парижа. Враховував, що Альбертина, спільниця всіх цих руйнацій, здатна мінятися, здатна забувати, майже зненавидіти свою недавню пасію; я не здогадувався, що я можу завдати болю якійсь незнаній особі, з якою їй ще недавно було приємно проводити час, і що цей біль я іноді завдавав даремно, бо на місці отих покинутих опинялися інші; і водночас по рівнобіжній дорозі, усіяній юрмами згордованих нею, гнався за мною без перепочинку ще один упертюх; отож-бо, як подумати, мука моя могла скінчитися лише разом із життя Альбертини або разом зі мною. Навіть у першу пору нашого перебування в Парижі звіти Андре та шофера щодо прогулянок Альбертини не вдовольняли мене; паризькі околиці здавалися мені не менш жорстокими, ніж бальбецькі; ось чому я виїхав на кілька днів з Альбертиною. Але скрізь непевність у тому, що вона учворить, була та сама, можливості зла так само розмаїті, нагляд ще важчий, і, зрештою, я повернувся з нею до Парижа. Покидаючи Бальбек, я уявляв, що покидаю Гоморру, вириваючи звідти Альбертину; овва! Гоморра розкидана по всіх куточках світу, і чи то з ревнощів, чи то з невідання про такі втіхи (випадок же геть-то рідкісний) я мимовільно налагодив таку гру в хованки, в якій Альбертина могла від мене завше тікати.

Я питав її зненацька: «О! Слухайте-но, Альбертино, може, це мені мариться; чи не казали ви мені, що знайомі з Жільбертою Сванн?» — «Так, тобто якось ми розмовляли з нею на курсах: вона мала конспекти з історії Франції і була така ласкава, що позичила мені те шпаргалля; я

їх трохи потримала, відтак повернула, і ми вже більше з нею не бачилися». — «Чи вона не з тих жінок, які мені не до вподоби?» — «Де там, зовсім навпаки!»

Але найчастіше, замість цього слідства, я з небувалою досі енергією, якої не вживав на те, щоб її супроводжувати, починав планувати Альбертинині прогулянки і говорив про них так захоплено, як говорять лише про нездійсненні прожекти. Я висловлював таке палке бажання оглянути вітражі Сент-Шапелі, такий глибокий жаль через незмогу зробити це лише з нею вдвох, що вона відповідала лагідно: «От що, котику, як вам так притьмом охота, переламайте себе, їдьмо з нами. Ми на вас почекаємо. А втім, якщо ви волієте побути лише зі мною, я спроваджу Андре додому, вона поїде іншим разом». Але саме ці її вмовляння і зміцнювали мій спокій, і я домагався того, чого хотів, — сидіти вдома.

Я не задумувався, що апатія, з якою я припоручав Альбертину Андре чи шоферові, покладаючи на них утишення мого хвилювання, обезвладнювала мене, сковувала здатність розуму користатися з уяви, паралізувала завзяття, здатне щось підказати, спонукати до протидії. Тим паче що такі нахили були в мене вроджені: світ можливостей завжди був для мене відкритіший, ніж світ реальних здійснень. Ця особливість корисна для душознавства, але не рятує в конкретному випадку. Мої ревнощі та її муки народжувалися з образів, а не з припущень. Отож-бо в житті людей та в житті народів (і в моєму житті теж це мало статися) випадає день, коли треба, щоб у тобі сидів префект поліції, передбачливий дипломат, таємний агент, який, замість марити про безмежні можливості, бере вола за роги й каже собі: «Якщо німці заявляють те-то й те-то, виходить, вони хочуть зробити зовсім інше; і не абстрактне зовсім інше, а конкретно те чи те, а то вже и проводять його в життя», «Якщо такий-то втік, то втік не в *a*, не в *b*, а у *v*, і шукати його слід у *v*». На жаль, такий хист і так був не надто в мене розвинений, а я ще й притуплював його, марнував свою силу, розпускав себе, умивав руки, поки інші пильнували замість мене. Щодо причини мого впертого сидіння вдома, то мені було б неприємно визнати її Альбертині. Я казав їй, що лікар приписав мені постільний режим. То це була неправда. А коли б це й відповідало дійсності, ніякі лікарські приписи не перешкодили мені супроводжувати Альбертину. То була вимовка, щоб не їхати з нею та Андре. Наведу тільки один

резон, підпертий розумом. Коли я виїздив з Альбертиною, то починав нервуватись, ледве вона на хвилю покидала мене; я уявляв, що вона змовляється з ким-небудь чи бодай пускає комусь бісики. Якщо вона була у злому гуморі, я боявся, що ненароком розладнав чи змусив відкласти якийсь її задум. Реальність завше тільки принада для Незнаного, слідами якого далеко не зайдеш. Краще дивитися крізь пальці, щоб не було в нас думу, як того шуму, краще не підкидати ревнющам жодної конкретної подробиці. На лихо, коли ти відрізаний від довкілля, світ внутрішній також щедрий оказії; навіть без прогулянок з Альбертиною, сподибувані за самотніх роздумів випадки підсовували мені уламки реальности, а ці уламки знов притягували, наче магніт, щось із отого Незнаного, від тої хвилі для мене вже нестерпного. Хоч би ми жили під повітряним дзвоном, все одно б там діяли асоціації та спогади.

Проте душевні урази і в цьому дзвоні не відбувалися як стій; тільки-но Альбертина вирушала на прогулянку, я відчував, бодай на кілька хвилин, бадьорість — мене покріплювала животворна сила самоти. Я брав участь у втіхах дня, коли той тільки народжувався; пробудженої жадоби — примхливої і суто особистої моєї забаганки — заживати їх було б не досить, щоб наблизити їх до мене, якби особлива погода кожного дня не викликала в мені минулих образів; ба більше, вона підтверджувала сьогodнішню реальність, безпосередньо приступну всім, кого випадкові, а отже, й дріб'язкові обставини не силували сидіти вдома. У певні погідні дні було так зимно, у кімнаті все так дихало вулицею, немовби стіни будинку розступилися, і щоразу, як пробігав трамвай, дзвінок його лунав так, наче хто срібним ножем бив по шклянному домі. Але з особливим захватом я дослухався до нового звуку в собі, звуку душевної скрипки. Її струни напиналися чи відходили залежно від температури, надворішнього освітлення. В нашій істоті, інструменті онімiлому від одноманітності звички, спів народжується з таких відступів, таких коливань — джерела всякої музики: аура певних днів одразу перекидає нас на іншу тональність. Ми віднаходимо забуту мелодію, чию математичну невідворотність могли б відгадати, хоча попервах її співаємо, не знаючи, що воно таке. Тільки ці внутрішні зміни, дарма що їхнє джерело було поза мною, оновлювали для мене зовнішній світ. Якись давно вже замуrowані двері отверзалися в моєму мозкові. Життя якихось міст, веселощі якихось

прогулянок визискували в мені своє місце. Тремтячи всім тілом довкола бреньливої струни, я ладен був віддати за цей такий незвичайний стан і моє сіре минуле, і моє майбутнє, стерте гумкою звички.

Коли я не вибирався з Альбертиною на довгу прогулянку, дух мій витав тим більше. Зрікшися смакувати той ранок органами чуття, я тішився подумки всіма подібними до нього — минулими чи можливими, — точніше, певним типом поранків, усі ранки-близнюки якого були тільки випадковим і швидко мною ототожненим віддзеркаленням; свіже повітря гортало сторінки собі до вподоби: я бачив перед собою євангелію дня і міг відчитати її з ліжка. Той ідеальний поранок насичував мою свідомість тривкою дійсністю, тою самою, що й інші подібні ранки, і звеселяв мене, і тої веселосте не пригашувала моя неміч. Добре самопочуття залежить не так від нашого здоров'я, як від незужитого запасу сил: ми можемо досягти його як через нарощування сили, так і через обмеження нашої праці. Снагу, яка кипіла в мені, я утримував, лежачи в постелі, я здригався й підскакував сам у собі — так машині, бува, не дають рушити, і вона крутиться довкола себе.

Приходила Франсуаза підтопити й кидала кілька галузок, чий дух, забутий за літо, описував круг коминка магічне коло; в тім колі я бачив самого себе, як я читаю чи то в Комбре, чи то в Донсьєрі, і радів, що я у своїй паризькій оселі, радів так, як коли б вийшов на мезеглізьку прогулянку чи спіткав Сен-Лу та його приятелів на польових навчаннях. Притаманна всім людям радість знов поринути у спогади, збережені пам'яттю, найдужча буває в тих, кому лютість фізичних страждань і щоденна надія на одужання не дають шукати в житті образів, споріднених із тими спогадами, й разом лишають дещицю віри, що вони подужають невзабарі це зробити. Завдяки такій вірі вони зберігають щодо тих образів почуття жадоби, апетиту і сприймають їх не лише як спомини, не лише як образи. Та хай би навіть ці образи мали зоставатися для мене завжди тільки образами, і я, згадуючи їх, міг би їх тільки бачити, вони все одно воскресали в мені, в усій моїй істоті силою ідентичного враження, дитину, молодика, їхнього глядача. За цей час не тільки заходила зміна погоди надворі або запаху в кімнаті, а й у мені самому відбувалося вікове зміщення, підміна одної особи іншою. Запах гілляк у студеному повітрі був ніби кавалок

минувшини, ніби невидима крига, скресла бознаколишньої зими й занесена до моєї кімнати, зчаста насичена якимось запахом, світлом, наче інакшими роками, куди я знов поринав, ще й не усвідомивши їх, охоплений радощами давно полишених надій. Сонце добиралося до ліжка, пробивало прозорі ребра мого вихудлого тіла, гріло мене, розпалювало своїм теплом, як кришталь. Тоді немовби зголоднілий виздоровник, який в уяві вже наминає всі заборонені досі страви, я запитував себе: одружуватися мені з Альбертиною чи ні, чи не скалічу я собі життя, чи не заважкий беру на себе тягар, присвячуючи життя іншій істоті, приневолюючи себе жити без самого себе, — бо над душею вічно стоятиме Альбертина, — і позбавляючи себе назавше радощів самоти. І радощів не тільки тих. Навіть коли ми вимагаємо від дня єдино прагнень, є певні прагнення, — породжувані вже не речами, а живими людьми, — прикметні тим, що вони суто особисті. Якщо, встаючи з ліжка, я на хвильку розсував фіранки, то робив це не лише — подібно до того, як піаніст відкриває на хвильку віко фортепіано, — щоб перевірити, чи на балконі та на вулиці тональність сонячного світла така сама, як у моїй пам'яті; я робив це також для того, щоб побачити пралю, що несе в коші білизну, пекарку в блакитнім хвартусі, молочарку в нагруднику, з білими плетеними рукавами, що несе гак із почепленими на ньому бідонами молока, якусь гордовиту білявку в супроводі гувернантки, — словом, углядіти картину, розбіжність у лініях якої, — може, кількісно незначна, — робить її геть несхожою на всі інші, подібно до того, як відмінність двох нот змінює музичну фразу; брак такої картини збіднив би мій день, позбавивши його мети, здатної втамувати мою спрагу щастя. Надмір радощів, породжених спогляданням усіх цих завше таких незвичайних жінок, робив для мене вулицю, місто, світ принаднішими, манливішими і zarazом будив у мені прагнення одужати, вийти за поріг і бути вільним — але без Альбертини. Скільки разів, коли омріяна незнайомка проходила повз мій дім чи проїздила, женучи, мов навіжена, на авті, я шкодував, що моє тіло не може слідом за поглядом її наздогнати, не може досягнути її робом аркебузної кулі, пущеної з бійниці мого вікна, перепинити гін її личка — ось воно, сподіване щастя! — гай-гай, ув'язненому, як оце тепер, мені звідати його було зась.

Зате від Альбертини сподіватися було вже нічого. З кожною годиною вона ніби поганшала. Тільки коли збуджувала жагу в інших і

я, дізнавшись про це, знову казався і намагався відбити її в них, вона виростала в моїх очах. Вона могла мені завдавати хіба болю, радощів від неї я не сподівався! І марудна моя прихильність трималася на самому стражданні. Коли мука минала, а з нею й потреба її втишувати, — така собі жорстока розвага, що поглинала всю мою увагу, — я відчував, що Альбертина для мене нічого не важить, як і я для неї. Так тривати далі не могло, я сохнув і марнів; іноді мені хотілося довідатись, чи не вчинила вона якогось плюгавства, чогось, що нас би порізнило, що дало б нам змогу помиритися і зробити інакшим, попустити той ланцюг, що нас єднав, — тоді б я помалу-малу зцілювся.

Наразі ж я вишукував безліч нагод — безліч розваг, здатних створити для Альбертини ілюзію щастя зі мною, щастя неможливого. Мені хотілося зараз після одужання майнути до Венеції; та як би я це зробив, оженившись з Альбертиною? Уже в Парижі я так її ревнував, що як і важився знятися коли з місця, то лише з тим, щоб її супроводити! Навіть коли я домував цілісінський день, думка моя линула за Альбертиною під час її прогулянки, обводила далеке синясте видноколо, створювала довкола центра, — а центром був я, — рухоми й млисту зону непевності. «Від скількох мук прощання, — казав я собі, — вберегла б мене Альбертина, коли б, зваживши, що я вже не згадую про одруження, вирішила коли-небудь не повернутися з прогулянки, коли б поїхала до тітки назавжди, не попрощавшись!» Серце моє, відтоді як рана його зашрамувалась, не було вже зрощене з серцем моєї приятельки; в уяві я міг її безболісно пересувати, віддаляти. Звичайно, не вийшовши за мене, вона вийде за когось іншого, а як зостанеться вільна, та, може, від дасться отим, таким бридким для мене, захопленням. Але стояла така ясна година, я був такий певний, що Альбертина повернеться ввечері, що як та думка про її можливі вибрики мені й спадала, я вольовим зусиллям міг запакувати її в якийсь закамарок мозку, де вона важила б не більше, ніж для мого реального життя важила б нецнота вигаданої особи; розігріваючи свою досі заляклу думку з енергією, яку я чув у голові — енергією фізичною й мозковою, на кшталт м'язового руху й духовного почину, — я подолав звичний стан насланя і вирвався на свіже повітря, ширяючи на високості, де жертвувати всім, щоб запобігти Альбертининому шлюбу з кимось іншим і щоб перепинити

шлях її потягові до жінок, здавалося мені таким самим безглуздом, як це було б в очах кожного, хто б її не знав. Зрештою заздрощі — хвороба переміжна, причина її примхлива, свавільна, завжди та сама в того самого хворого, іноді геть-то одмінна в іншого. Одні астматики перемагають напад, відчиняючи вікно, дихаючи сильним вітром чи гірським чистим повітрям, інші — сховавшись у середмісті, в прокуреній кімнаті. Нема ревнивців без відхилень. Один примиряється зі зрадою, аби лише жінка в ній зізналася; інший — аби лише її від нього приховали; зрештою вони обоє рябоє, бо якщо один ревнивець ще більше ошуканий через те, що правду від нього криють, то інший шукає в тій істині поживи для розростання, відновлення своїх страждань.

Ба більше, ці дві супротивні манії ревнощів часто розходяться з тим, у чому ревнивці благають зізнатися чи чого не хочуть чути. Трапляються чоловіки, ревниві лише до чоловіків, з якими їхня коханка має зв'язок віддалік від них, але згодні на те, щоб вона віддавалася іншому, аби тільки це було з їхнього благословення, поблизу від них, якщо не в них перед очима, то бодай під одним дахом. Цей випадок частенький у людей літніх, закоханих у молоду жінку. Вони відчують, як їм важко сподобатись їй і вряди-годи — незмогу вдовольнити її; побоюючись зради, вони воліють дозволити відвідувати її у себе вдома комусь, хто — як гадають — нездатний давати їй погані поради, зате здатний її потішити. В інших усе навпаки: не відпускаючи коханки ні на хвилинку саму в добре відоме їм місто, тримаючи її в неволі, вони дозволяють їй поїхати на місяць до країни, їм незнаній, де їм годі собі уявити, які коники вона там вилватиме. Щодо Альбертини я улягав обом тим протиболющим маніям. Я не ревнував би, якби вона розважалася біля мене, якби я потурав тим розкошам, якби вона їх заживала цілковито під моїм наглядом, — не треба було б боятися брехні; і я, мабуть, менше ревнував би, коли б Альбертина поїхала до країни такої мені невідомої й далекої, що я не міг би уявити її способу життя, не мав змоги й спокуси пізнати його. В обох випадках сумніви могли відпасти чи то через цілковиту обізнаність, чи то через цілковите невідання.

Надвечір'я занурювало мене, завдяки пам'яті, в давнє й живлюще повітря, і я вдихав його з таким самим залассям, з яким Орфей вдихає легесенький, незнаний легіт Єлїсейських Полів. Але день добігав

кінця, і мене огортала вечірня журба. Машиналино позираючи на дзигарі, аби знати, чи скоро вернеться Альбертина, я переконувався, що встигну ще одягтися й спуститися до власниці будинку, дукинї Германтської, — порадитися з нею, які гарні речі подарувати моїй приятельці. Іноді я здибав дукиню на подвір'ї, вона проходжувалася, навіть у негоду, в маленькому капелюшку та хутрі. Я добре знав, що для багатьох інтелігентних людей вона просто якась пані, та й годі, титул дукинї Германтської не означає тепер нічого, коли вивелися герцогства і князівства, але я засвоїв собі інший підхід у ставленні до людей та країв. Мені ввижалося, ніби ця дама в хутрі, кидаючи виклик негоді, ця дукиня, княгиня, віконтеса, носить усі свої замки з собою, як-от постаті, вирізьблені на порталній арці, тримають у руках збудовані ними собори чи відборонені ними міста. Але тільки мислені мої очі могли бачити ці замки, ці ліси у лівій, обтягненій рукавичкою, руці дами в хутрі, кухні короля. У дні дощові тілесні мої очі розрізняли тільки парасоля, яким дукиня не забувала застатися. «Ніколи не знаєш, де спіткнешся, так безпечніше: бува, зайду далеченько, а візничий заправить як за рідного батька». Слова «заправить як за рідного батька», «не по наших грошах» не сходили в дукинї з язика, так

само як «доводиться бідувати», і було невгадно, казала вона так тому, що вважала забавним сказати, що от вона, багачка, бідує, чи тому, що паношилася тим, що от вона, аристократка, може вдавати з себе селючку, не хвалитися багатством, як хваляться тільки багатії, що гордують убогими. Може, ця звичка завелася в неї тоді, як вона, вже забагатіла, але ще не досить, з уваги на кошти, потрібні для утримання стількох маєтків, і, зазнаючи певної грошової скрути, не хотіла справляти враження, ніби криється з цим. Те, з чого найчастіше жартують, переважно пов'язане з найбільшими клопотами; а не признаємося ми в тих клопотах, може, з таємною надією, що співрозмовник візьме наші слова за чисту монету: слухаючи, як ми жартуємо, він подумає, що все це сказано тільки для дотепу.

Я знав, що в цю пору найпевніше застану дукиню вдома, і це мене підохочувало, — так мені було легше попросити в неї докладних указівок щодо Альбертини. Я йшов туди, майже не думаючи, яка це дивина: я йду до таємничої дукинї Германтської мого дитинства, і то лише з тим, щоб нею скористатися, мов яким телефоном,

надприродним інструментом, на диво якого ми колись так чудувалися і яким тепер послуговуємося автоматично, щоб викликати кравця чи замовити морозиво.

Предмети туалету справляли Альбертині велику приємність. Я не міг утриматись, аби щодня їй чогось не дарувати. Вона захоплено правила мені про шарф, накидку, парасольку після того, як зіркі її очі з вікна або на подвір'ї миттю укмічували те, що було гоже на шиї, на плечах, на руці дукинї Германтської; знаючи, що губа в Альбертини не з лопуцька (до того ж смак її розвинувся в розмовах із Ельстіром), що вона не поласилася б на будьякий виріб, хай навіть і гарний, спокусливий для очей якоїсь простушки, а для неї нікудишній, я нишком навідував дукиню, аби розпитати її, де, як, із якої моделі було виготовлене те, що подобалося Альбертині, куди треба звернутися, аби дістати таке саме; в чому полягає секрет кравця, елегантність (Альбертина називала це «шиком», «стилем») пошиву, як точно називається крам, — краса матеріалу мала тут своє значення, — що його належало справляти.

Коли по приїзді з Бальбека я сказав Альбертині, що дукиня Германтська мешкає напроти нас, у тім самім палаці, вона, зачувши почесний титул і гучне ім'я, прибрала більш ніж байдужої, ворожої, погордливої міни — у натур гордих і палких ознака безсилої жадоби. Правду кажучи, Альбертина була прекрасна душа, але її приховані прикмети могли розвиватися єдино серед перешкод, якими є наші уподобання або жалоба по наших уподобаннях, що їх нам довелося зректися, — в Альбертини то був снобізм. Жалоба ця називається ненавистю. Ненависть Альбертини до «світу», зрештою, посідала в ній надто мало місця й подобалася мені своїм революційним духом — я маю на увазі нещасливу любов до шляхти, — закарбованим у французькому характері на зворотному боці медалі, чий другий бік віддзеркалює великопанство дукинї Германтської. Про це великопанство, раз туди не потрапити, Альбертині було б, може, й байдуже; а проте їй згадалися Ельстірові слова, що дукиня серед парижанок одягається найкраще, і республіканська зневага до дукинї поступилася місцем у моєї приятельки жвавою цікавістю до чепурухи. Вона часто розпитувала мене про дукиню Германтську і любила, коли я ходив до дукинї радитися щодо її туалетів. Певна річ, я міг би просити поради в пані Сванн, я навіть написав їй якось про це. Але дукиня Германтська (таке в мене склалося враження) спромоглася на більше у штуці вдягатися. Якщо, зайшовши до неї на хвильку (впевнившись, що вона вдома, і звелівши попередити мене, коли

Альбертина вернеться), я заставав дукиню, оповиту туманом сірого крепдешину, я розумів, що цей стрій — рівнодійна складних причин і в ньому все обдумане до цяти; я поринав у крепдешинову атмосферу, як поринають ув атмосферу вечорів, перлисто-сріблястих від мли; якщо ж, навпаки, я бачив її в полум'ї китайського жовто-червоного шлафроку, я дивився на неї, як на розжеврілу сонячну заграву; ці туалети були не випадковою, мінливою за нашим бажанням декорацією, а конкретною і поетичною реальністю — як реальність погоди в даний день чи освітлення певної години.

З усіх суконь та шлафроків дукині Германтської найбільше відповідали певному задумові, мали в собі особливий сенс сукні, пошиті Фортюні^[5] за давніми венецькими взірцями. Чи то їхній зв'язок з історією, а чи їхня неповторність, їхня єдиність надають позі жінки, яка наділа її для вас, розмовляє з вами, незвичайної ваги; можна б сказати, що цей костюм є плід довгого намислу і що ця розмова вирізняється з поточного життя, як сцена роману. В повістях Бальзакових героїні, вітаючи гостя, надівають туалети з певним розрахунком. Нинішні туалети не відзначаються такою характерністю, поминаючи сукні Фортюні. Нічого розпливчастого не може залишитися в описі романіста, бо це сукні живих людей з плоті й крові, бо найдрібніші їхні деталі зафіксовані так природно, як лінії твору мистецтва. Перш ніж вирядитися, жінка вибирає одну з двох, і то не схожих між собою, суконь, суконь таких глибоко індивідуальних, хоч давай їм імена.

Але сукня не перешкоджала мені думати про саму жінку. Дукиня Германтська здавалася мені навіть милішою, ніж тоді, як я її ще кохав. Менше від неї очікуючи (я не ходив більше туди задля неї самої), я слухав її майже зі спокійною безцеремонністю, як би сидів у себе вдома, гріючись при коминку; слухав так, ніби читав книжку, написану старовинною мовою. Я почував достатню духовну розкутість, аби в тім, що вона казала, смакувати французькою вишуканістю — вишуканістю в такому щирому вигляді, в якому вона вже не трапляється ні в мовленні, ні в книжках. Я слухав її мову, як слухають людову пісню, сповнену щиро французького чару; я так само розумів, чому вона жартувала з Меттерлінка (а нині ним захоплювалася — з хибкості жіночого розуму, вражливого до припізнілого проміння літературної моди), як розумів, чому Меріме кепкував із Бодлера,

Стендаль із Бальзака, Поль-Луї Кур'є^[6] з Віктора Гюго, Мейлак^[7] із Малларме. Я розумів, що жартівник мав проти того, з кого жартував, інтелект дуже обмежений, натомість мову — чистішу. Дукиня Германтська говорила майже такою чарівливою мовою, як Роберова матір. Не в теперішніх нудних епігонів, що кажуть «фактично» (тобто «справді»), «у принципі» (тобто «власне»), «потрясний» (тобто «дивовижний») і так далі, і таке інше, можна віднайти старовинну мову й бездоганну вимову, а розмовляючи з дукинею Германтською чи з Франсуазою; Франсуаза навчила мене, п'ятилітка, казати не Тарн, а Тар, не Беарн, а Беар. Ось чому у двадцять п'ять років я знав, що не треба вимовляти *n*, як вимовляла пані Бонтан: «Пані де Беарн».

Я злукавив би, доводячи, що дукиня не усвідомлювала, що в ній сидить хлібороб, трохи не гречкосій, і що вона цього не випинає з певним кокетуванням. Але в цьому не відчувалося фальшивої простоти вельможної дами, що корчить із себе селючку, ані гонору дукині, що присаджує багачок-парвеню, таких пихатих із селянами, про яких вони уявлення не мають; їй був радше притаманний майже художній смак жінки, свідомої того, яким чаром вона наділена, і не охочої псувати його новочасними рум'янами. Таке ще водилося в Діві за нормандським ресторатором, господарем «Вільгельма Завойовника»: той волів — випадок просто нечуваний! — не обставляти свого заїзду з такою модною нині розкішшю; бувши мільйонером, він зберіг мову й носив блузу мужика нормандця, а також водив гостей у кухню, щоб показати, за сільським звичаєм, як сам господар куховарить, і його обід від цього виходив куди кращий і ще дорожчий, ніж у найшиковніших готелях.

Усіх родимих соків, що нуртують у старезних великопанських родах, не вистачить, мабуть, щоб заявився той, у кого стало б розуму не гордувати своїми соками, не втрачати її під світським лиском. Дукиня Германтська, як на гріх, дотепна парижанка, зберегла, коли ми з нею познайомилися, від своєї землі лише вимову. Але принаймні, згадуючи підліткування, вона поєднувала у своїй мові щось простацьке, хуторянське з кучеряво-письменським; чи ж не таким суржиком чарує нас «Маленька Фадетта» Жорж Санд або легенди, що вплив Шатобріан у «Посмертні записки»^[8]. Надто втішно було мені мені слухати з її уст оповіданки про селян. Давезні імена, старосвітські звичаї надавали тому симбіозові замку з селом якогось своєрідного

аромату. Не втрачаючи зв'язку з землею, де вона й досі суверен, певна аристократія так і зостається загумінковою, отожд-бо, слухаєш її балачку про всяку-всячину, а перед очима постає вся історикогеографічна мапа Франції.

Якщо тут не було котурнів, наміру кувати свою власну мову, така манера говорити робилася справжнім історичним музеєм французчини. Вимова «Мій дід у перших «Фітт-Жам» зовсім не дивувала, відомо ж бо: Фітц-Джеймси завжди наголошували, що вони французькі магнати, і сердилися, коли їх перехрещували в англійців. Зрештою гідна подиву ця зворушлива покірність людей, які досі вірили, що повинні вимовляти певні імена граматично поправно, аж це, зачувши, як дукиня Германтська вимовляє їх інакше, починали перекидатися й собі на нову вимову. Так, дукиня мала по лінії Шамборів прадіда, і, дрочачися з чоловіком, новонасталім орлеаністом, любила кинути: «Ми старі Фрошдорфи». Гість, досі певний, що вимовляти правильно: «Фродорф», раптом робив перестриб і вже інакше, як «Фрошдорф», не казав.

Одного разу я спитав дукиню Германтську, хто той гарний молодик, якого вона рекомендувала мені як свого сестринця і чийого імени я не розчув; і вже геть-то нічого не збагнув, коли дукиня схвильовано прохарамаркала якоюсь горловою мовою: «Се... мл... Еон, швґр Роера. Він запевняє, що в нього форма черепа, як у давніх галлів». Тут до мене дійшло, що вона хотіла сказати: «Це малий Леон, принц Леон, себто швагер Робера де Сен-Лу». «Не знаю, який там у нього череп, — додала вона, — але одягається він дуже чепурно і, звісно, не як галл. Яюсь із Жослена, де я гостювала в Роанів, ми вибралися на прощу, на місце якої понаходило селян з усіх бретонських закутнів. Котрийсь здоровило, леонський кметь, зачудовано витріщився на бежеві портки Роберового швагра. «Чого ти на мене в'ївся так очима? Закладаюся, ти не знаєш, хто я такий», — сказав Леон. Селянин відповів, що таки не знає. «Так ось, я твій князь». — «О! — гукнув селянин, скидаючи капелюха й перепрошуючи, — а я вас узяв за англійця». Користаючи зі згадки імени Роанів (з якими часто асоціювалися Германти), я заговорив про них із дукинею, і її мова помалу пройнялася меланхолійним чаром каяття або, як сказав би щирий поет Пампілій, ширила «гострий дух житніх млинців, як пекти їх на дроку».

Оповідючи також про маркіза дю Ло (чий сумний кінець відомий: його, глухого, перенесли до сліпої пані А***), дукиня згадувала і не такі трагічні його роки: після ловів у Германті він чаював у капцях із англійським королем, не вважаючи себе за нижчого від нього і не надто, як ми бачимо, церемонячися з ним. Дукиня розповідала це вельми мальовничо, ніби увінчуючи графа мушкетерським плюмажем гордих перигорських шляхтичів.

Зрештою навіть коли людину просто згадувано, виразне підкреслювання, з якого краю хто походить, додавало дукині Германтській неповторного чару, недоступного вродженій парижанці, а прості назви: Анжу, Пуату, Перигор перетворювалися в її устах на краєвиди.

Повертаючись до вимови й словника дукині Германтської, треба сказати, що саме ця риса віддзеркалювала консерватизм великого панства зі всім, що є в цьому слові дитинного, трохи небезпечного, відпорного еволюції, але й забавного для митця. Мені хотілося довідатись, як колись писалося ймення Жан. Я про це дізнався з листа від сестринця маркізи де Вільпарізіс, де той підписався так, як його охрещено і як його наведено у готському альманасі, — Жеан де Вільпарізіс, із тим самим гарним *h*, марним, геральдичним, дивовижним, як у своєму цинобровому чи ультрамариновому сьйві в часослові або на вітражі.

На жаль, я не міг сидіти без кінця-краю в дукині Германтської, оскільки прагнув вернутися додому по змозі раніше за Альбертину. Отож-бо, я тільки уривками добував у дукині відомості про туалети, потрібні мені, щоб замовити їх для Альбертини, з поправками на її юність.

«От, скажімо, пані, того дня, коли ви мали обідати в маркізи де Сент-Еверт перед раутом у дукині Германтської, на вас були червона сукня, червоні черевички, ви були казкові, схожі на велику криваву квітку, на полум'янистий рубін, чи як там воно називалося? Чи молода панна може так убиратися?»

Повертаючи своєму стомленому обличчю той самий осяйний вираз, який бувало мала принцеса де Лом, коли Сванн правив їй компліменти, дукиня Германтська, сміючись до сліз, подивилася ущипливим, запитальним і захопленим поглядом на графа де Бреоте — той завжди був о цій порі в неї і цідив із-за монокля усміх,

поблажливий до галіматиї інтелектуала, викликаної, на його думку, молодечим еротичним екстазом. Дукиня мала таку міну, ніби хотіла сказати: «Що ж це таке? Та він із глузду скрутився!» Потім вона з лукавим усміхом звернулася до мене: «Я не знала, що я скидалася на полум'янистий рубін чи на криваву квітку, пригадую, я справді мала червону сукню; тоді носилося такий червоний атлас. Авжеж, зрештою, молода дівчина може в такому ходити, але ж ви мені казали, що ваша приятелька на балах не буває. Ця сукня для кликаних вечорів, візитувати в ній негоже».

Дивовижно, що дукиня Германтська пригадала з того вечора (зрештою не такого вже й далекого) тільки свій туалет і забула те, що, як виявиться, їй треба було б зберігати в пам'яті. В людей чину (у світовців чин малесенький, на ніготь, але це люди чину) думка, заклопотана тим, що станеться за годину, здається, звіряє пам'яті лише небагато чого. Часто, наприклад, маркіз де Норпуа (не для того, аби напустити туману в очі чи довести свою непомильність), коли хтось нагадував йому, що він прогнозував успіх переговорів про союз із німцями, а союзу не вийшло, заперечував: «Ви помиляєтесь, я не пригадую, це на мене несхоже, у розмовах на такі теми я завжди дуже лаконічний і ніколи не заповідаю успіху поворотам, бо поворот закінчується переворотом або простою перепалкою. Певна річ, десь у далекому майбутньому франко-німецьке зближення може відбутися, на превелику користь для обох сторін, причому Франція, на мою думку, не прогадає, але я про це не казав, бо груша ще не дозріла. Якщо вам цікаво знати, то ось моя думка: якби ми почали женихатися до наших давніх ворогів, то наразилися б на шах і мат і нас відчухрали б на всі боки». Кажучи ці слова, маркіз де Норпуа не брехав, просто він усе забув. Швидко забувається те, що глибоко не передумується, те, що ми наслідуємо, атмосфера довколишніх пасій. Пасії міняються, а з ними переіначується наш спогад. Та що там дипломати, державні мужі не пам'ятають, чого їм триматися оце зараз; деякі їхні палінодії диктуються не так кар'єрними розрахунками, як елементарною забудькуватістю. Щодо самих світовців, то в тих узагалі голова як решето.

Дукиня Германтська запевняла мене, що не пригадує, аби на тому вечорі, коли вона надівала червону сукню, була присутня пані де Шосп'єр, що я, звичайно, помиляюся. А проте відтоді Шосп'єри міцно

засіли в голові дуктва. І ось чому. Коли вмер президент Жокей-клубу, дук Германтський був найстарішим віце-президентом. Декотрі члени клубу, які ні з ким не спілкувалися й розважалися лише тим, що підкладали чорні кулі кожному, хто їх до себе не кликав, повели кампанію проти дука Германтського, а той, певний і так, що його оберуть, і легковажачи президенством — суццю дрібничкою проти його становища в вищому світі, — й пучкою не кивнув. Використано те, що дукиня-дрейфусарка (Дрейфусова справа скінчилася давно, але й через двадцять років її ще обговорювано, а тут збігло лише два роки) приймає в себе Ротшильдів; заразом шепотілися, що в неї у великому фаворі потужники різних національностей, як-от, скажімо, напівнімець дук Германтський. Кампанія знайшла сприятливий ґрунт, клуби завжди задрять тим, хто у всіх на видноті, і ненавидять людей заможних. Шосп'єр мав грошви не впрогорт, але його багатство не кололо очей, сам він зайвих витрат не робив, подружжя жило в скромному помешканні, дружина ходила в чорній вовняній сукні. Кохаючись у музиці, вона влаштовувала ранки, запрошуючи на них співачок куди більше, ніж Германти. Але ніхто про ці ранки не гомонів, усе відбувалося без помпи, часто як не було вдома чоловіка, на темній вулиці Лашез. В Опері пані де Шосп'єр непомітно проходила на своє місце, завжди з людьми, чийі імена нагадували імена найбільших «ультра» з близького оточення Карла X, але людьми незначними, не світськими. У день виборів, на превеликий подив, морок узяв гору над світлом: Шосп'єр, другий віце-президент, став президентом Жокей-клубу, а дук Германтський зостався при своїх, тобто першим віце-президентом. Звичайно, бути президентом Жокей-клубу не велико стоїть для таких можних світу цього, як Германти. Проте не зробитися ним, коли настала твоя черга, побачити, що віддано перевагу якомусь Шосп'єрові, чийй дружині Оріана два роки тому не лише не відклонилася, а й вважала за образливе для себе уклін цього невідомого лилика, це було нищівним ударом для дука. Він удавав, ніби стоїть над своєю поразкою, доводив, що пішов на вибори лише з давньої приязні до Сванна. Насправді ж він лютував. Дивна річ: ніхто ніколи не чув, щоб дук Германтський послуговувався досить банальним виразом «хай би там що», але після виборів у Жокей-клуб, тільки-но хто згадував про Дрейфусову справу, як він заводив: «Дрейфусова справа, Дрейфусова справа, пустили гуляти назву, а вона

не тулиться; це, хай би там що, не релігійна справа, а справа політична». Протягом п'яти років не чути було «хай би там що», якщо в цей час не говорили про Дрейфусову справу, та якщо через п'ять років знов впливало Дрейфусове ім'я, зараз же автоматично вискакувало «хай би там що». Зрештою дук не зносив, коли при ньому згадували про цю справу, яка, за його словами, «наброїла біди», хоча, сказати по щирості, переймався лише одним — своїм проганим президентством Жокей-клубу.

Отож тієї пообідньої години, коли я нагадав дукинї Германтській, що на вечорі в кухні вона була в червоній сукні, графові де Бреоте прийшлося непереливки, коли, бажаючи щось сказати, за якоюсь не витлумаченою і не поясненою ним асоціацією, він почав водити язиком у своєму роті, схожому на курячий куприк: «Щодо Дрейфусової справи... (До чого тут Дрейфусова справа? Йшлося тільки про червону сукню і, звісно, бідолаха Бреоте, люблячи до всіх примилитися, не мав тут ніякої задньої думки.) Проте-на згадку імени Дрейфуса дук Германський зсунув свої юпітерські брови. «Мені переказували, — сказав Бреоте, — досить влучне, еге ж, Йй-Богу, не брешу, влучне й дотепне, слівце нашого друга Картъє (попереджуємо читача, що той Картъє, брат пані де Вільфранш, не мав жодної дотичности до ювеліра-однофамільця), що мене, зрештою, не дивує, бо це дотепник просто-таки ярмарковий». — «Е ні, — урвала Орїана,

— я на його ярмарок не поїду. Годі вам передати, як ваш Картъє завше мені нудив. Не розумію, що за незвичайні чари бачать Шарль де Ла Тремуй та його дружина в цьому голяреві, на якого я що до них прийду, то й натикаюся». — «Прекрашна дукине, — заперечив Бреоте; він був шамша, — ви надто шуворі до Картъє. Правда, він занадто ошивається в Ла Тремуй, але для Шарля він, сказати б, вірний Ахат^[9], білий крук у наш час. Ну то ось що мені переказано. Картъє нібито освідчив, що пан Золя домагався процесу й вироку, аби влізти в шкуру в'язня». — «І тому втік від арешту, — урвала Орїана. — Це не тримається купи. Та хай би це була й правда, така ідея, як на мене, ідіотична. Що ж тут дотепного?» — «Леле, прекрашна Орїано! — знов озвався Бреоте; діставши відсіч, він дав задки. — Дотеп не мій, я просто його повторив, продаю за що купив. Річ у тім, що Картъє вскочив у халепу, бо чарівливий Ла Тремуй вимагає (і слушно), щоб у

його салоні не говорили, так би мовити, про «поточні справи», халепу то більшу, що того вечора там була пані Альфонс Ротшильд: Тремуї перегнав Картьє на росу». — «Авжеж, — буркнув сердито дук, — Ротшильдам вистачає тактовности не згадувати про цю огидну справу, але в душі вони дрейфусари, як і всі жиди. Ось вам аргумент *ad hominem*^[10] (дук тулив цей вираз у кожен слід), як переконливе свідчення жидівської зловорожости. Якщо француз краде, вбиває, я не зобов'язаний вважати його за невинного через те, що він, як і я, француз, але жиди ніколи не визнають, що хтось із їхнього кагалу запроданець, хоча й добре це знають, і забувають про можливі страшні наслідки (дук, звичайно, мав на увазі трикляті вибори Шосп'єра) злочину одного з них... Слухайте, Оріано, ви ж не станете мене переконувати, що для репутації жидів не нищівне те, що вони всі як один підтримують запроданця. Не скажете мені, що вони так чинять не в силу свого жидівства». — «Леле, звісно, в силу, — знизала плечима Оріана (вона відчувала роздратування, її так і надило зчепитися з Юпітером-Гримієм, а також закликати думати у Дрейфусовій справі «головою»). — Та, може, вони так чинять саме тому, що як жиди добре знають самих себе, знають, що можна бути жидом і не конче ходити у зрадниках та галлофобах, як це твердить, якщо не помиляюся, пан Дрюмон^[11]. Звісно, якби Дрейфус був християнин, жиди ним не цікавилися б, але вони знають на своїй шкурі, що як він не жид, то йому не пришиєш так легко зради апріорі, як сказавши мій сестринець Робер». — «Жінки нічого не петрають у політиці! — гукнув дук, уп'явшись очима у дружину. — Цей страхітливий злочин — не просто жидівське питання, це, хай би там що, державна справа, здатна накликати грізні напасті на Францію; всіх жидів треба нагнати з Франції, бо слід визнати, що дотеперішні санкції були спрямовані (у найганебніший спосіб, який вимагає перегляду) не проти них, а проти їхніх найчільніших супротивників, проти великих мужів, на лихо для нашої бідолашної країни посаджених на ослячу лаву.

Я відчував, що заходить на бурю, і заговорив притьмом про сукні.

«Чи пам'ятаєте ви, пані, — спитав я, — коли ви вперше були зі мною ласкаві?» — «Вперше ласкава з ним!» — повторила дукиня, позираючи зі сміхом на графа де Бреоте; кінчик носа в того загострився, усміх розлізся від вуха до вуха з пошани до дукині, а

голос видав якийсь нерозбірний, заіржавілий звук, ніби гострили ножа. «Ви мали на собі жовту сукню у великі чорні квіти». — «Е, хлопче, чи не все одно — це вечірня сукня». — «А ваш капелюшок із блаватками, — як я його любив! Та все це далеке минуле. Я хочу замовити для панночки, ми про неї вже говорили, хутряне пальто, як оте, що було на вас учора вранці. Чи не можна кинути на нього оком?» — «Ні, Аннібал має за хвилю їхати. Прийдете до мене, і покоївка вам усе покаже. Тільки, хлопче, я, звісно, радо вам позичу все, що вам заманеться, але як ви замовите речі Кало, Дусе, Пакена^[12] дешевим швачкам, то у вас буде зовсім не те». — «Ба ні, я не збираюсь іти до дешевої кравчихи, знаю, це буде небо і земля, та все ж мені цікаво збагнути, чому в них вийде не те». — «Ви ж добре знаєте, що пояснювати я неварна, я дуринда, балакаю як мугирка. Вся сіль у фасоні, крою, що ж до хутра, я можу озватися за вас до мого кушніра; принаймні, хоч не злупить із вас. Так все ж у вісім-дев'ять тисяч франків вам це влетить, однак». — «А шлафрок, від якого так погано пахне? Він був на вас колись увечері. Такий похмурий, пухнастий, цятатий, гаптований золотом, наче крило мотиля?» — «А, то сукня Фортюні. Ваша знайома може цілком ходити в нім удома. У мене такого добра чимало, я вам покажу, можу навіть подарувати котрусь, як це справить вам утіху. Але мені більше хочеться, щоб ви побачили сукню моєї кухні Таллейран. Я напишу їй, хай пришле на якийсь час». — «А ще у вас такі прегарні черевички, це теж Фортюні?» — «Ні, я здогадуюсь, що ви маєте на увазі, це золочене шевро ми знайшли в Лондоні, роблячи справунки з Консуелою Манчестерською. Це щось незвичайне. Позолота там якась загадкова, золота шкіра, та й годі, а посередині діамантик. Сердешна дукиня Манчестерська померла, та коли вам так цікаво, я напишу місіс Варвік чи місіс Мальборо, хай підшукає щось подібне. А чи не маю я такої шкіри ще? А що як це можна зробити тут? Подивлюся ввечері й дам вам знати».

Оскільки я будь-що намагався відійти ще до повернення Альбертини, часто, полишаючи дукиню, я здибав на подвір'ї барона де Шарлюса з Морелем. Вони йшли до Жюп'єна пити чай — верх блаженства для барона. Наші стежки не завше перехрещувались, але чапала ця парочка подвір'ям щодня. Гідне уваги спостереження: чим сталіша звичка, тим вона нікчемніша. Вражати можна, лише роблячи щось експромтом. Натомість життя безглузде, життя, коли маніяк

зрікається сам усіх радощів і нариває на себе ярмо, — таке життя майже не змінюється. Щодесьять років хтось цікавий міг би знайти безталанника, що спить у пору, коли годилося б жити, а виходить із дому, коли на вулиці можна тільки життя рішитися, і п'є крижані напої, коли перегрівся і ризикує підхопити нежить. Щоб усе це поламати раз і на все, досить невеличкого зусилля, досить одного дня. Але саме таке життя і випадає на долю безвільним людям. Їхні вади — це другий лик такого сірого животіння, убогість якого могла б скрасити тільки воля. Ці дві іпостасі можна б ураховувати однаковою мірою, говорячи про щоденні візити де Шарлюса й Мореля до Жюп'єна. Тільки раз цією щоденною звичкою струснула буря. Сестриниця жилетника якось запропонувала Морелеві: «От що, приходьте завтра, я спарю вам чайку». Барон цілком слушно визнав цей вираз за надто вульгарний в устах тієї, кого він збирався зробити майже своєю синою, а що любив напинати мокрим рядом і кипіти гнівом, то замість попросити Мореля прочитати дівчині добру молитву, дорогою назад тільки те й робив, що лютував. «Бачу, ці «туше» та «октави» не вельми попали вам у «такт» і відбили нормальний нюх, якщо ви дали, щоб цей смердючий вислів «спарю чайку» — за п'ятнадцять, як я гадаю, сантимів — посмів образити своїм клоачним духом мої королівські ніздрі? Коли ви завершуєте соло на скрипці, чи було таке, щоб замість бурхливих оплесків чи ще вимовнішого мовчання, бо мовчання передає незмогу утримати не те, на що така щедра ваша наречена, а схлипи в перехопленому горлі, я віддячився б тим, що взяв та й пукнув?»

Коли підлеглого так переганяє на гречку шеф, його неодмінно виживають. Але скараскатися Мореля було б для пана де Шарлюса катастрофою; побоюючись, що зарвався, він почав докладно, зі смаком розбирати дівочу вроду, вихваляти її, ненароком докидаючи в бочку меду ложку дьогтю. «Вона чарівлива. Ви музика, і вона звабила вас своїм голосом, справді прегарним, коли вона бере верхні ноти, ніби очікуючи акомпанементу вашого *сі-дієзу*. Її нижній регістр мені подобається менше: очевидно, це пов'язане з триярусною будовою її чудернацької тонкої шиї, яка все пнеться та пнеться догори. Зате її силует, на відміну від цих сумнівних подробиць, мені подобається більше. Вона шваля, вміє орудувати ножицями, так ось, хай вистриже для мене з паперу свій силует».

Чарлі не слухав цієї хвали; він залишався байдужий до захоплених відгуків про свою наречену. Баронові він відповів: «Гаразд, малий, я намілю їй голову, більше вона так не скаже». Коли чудовий скрипаль називав де Шарлюса «малим», він не забував, що здався б йому на сина. Він говорив це не так, як сказав би Жюп'єн, а з тією простотою, що за певних стосунків вимагає, аби перекреслення вікової різниці мовчазно випереджало симпатію. Симпатію вдавану в Мореля; в інших — симпатію щиру. Саме в цю добу пан де Шарлюс отримав листа: «Любий Паламеде! Коли ми з тобою побачимося? Дуже тужу за тобою і часто про тебе думаю. Твій до останку — П'ЄР». Пан де Шарлюс сушив собі голову, метикуючи, хто б то воно з його родичів дозволив собі писати так запанібрата. Певна річ, той має йому бути добре знаний, проте рука невідома. Всі княжата, яким готський альманах присвячує кілька рядків, кілька днів крутилися в голові пана де Шарлюса. Нарешті адреса на звороті конверту все з'ясувала; автор листа був «стрілець» із картярського клубу, куди іноді заглядав пан де Шарлюс. Той «стрілець» не вважав за зухвальство писати в такому тош до пана де Шарлюса, навпаки, барон йому вельми імпував. Йому здавалося, що було б сухо не «тикати» тому, хто не раз його цілував і тим самим — уявляв він у своїй наївності — засвідчив свою щиру прихильність. У глибу душі пан де Шарлюс був у захваті від такого панібратства. Якось він навіть провів уранці маркіза де Вогубера, аби показати йому листа, а тим часом тільки Богові відомо, як барон не любив блукати вулицями з маркізом де Вогубером! Бо той, озброєний моноклем, одно розглядав зустрічних молодиків. Ба більше, почувавши себе вільніше з бароном, він говорив мовою, від якої пана де Шарлюса пересмикувало. Він переіначував на жіночий лад усі чоловічі імена та ще й через свою пришелепкуватість уважав цей жарт за дуже дотепний і знай заходився сміхом. А що вельми дорожився своїм дипломатичним постом, то пісні й такі смішні міни, які він корчив на вулиці, зараз же зганяв з обличчя відрух ляку: ану ж його кривляння побачить хтось із вищого світу, а надто з міністерства. «Диви, яка ловкенька телеграфісточка, — кидав він, штовхаючи ліктем похмурого барона, — я знав її, але потім вона, паскудниця, дійшла до розуму! О, посильний із *«Галереї Лафаста»*, чи ж не диво, га! Леле, директор з міністерства торгівлі! Аби тільки не помітив мого жесту! Ще нашепче міністрові, а той мене — в пасив, а я ж не пасивний, щоб йому пасувати». Пан де

Шарлюс нетямився з люті. Нарешті, щоб скоротити цю кляту прогулянку, він наважився дістати листа й дати прочитати послові, але попрохав його нікому не пробалакатися, бо хотів навіяти думку, що Чарлі ревнивець, а отже, його кохає. «Головне, — додав він тоном невинного добряги, — не нашкодити».

Перш ніж вернутися до Жюп'єнової майстерні, автор вважає за потрібне сказати, як би йому було прикро, коли б читача шокували такі химерні образи. З одного боку (що не так важливо), багато хто гадає, ніби в цій книжці аристократію виведено звироднілішою за інші верстви. Нехай і так, але нічого дивного тут нема. Найдавезніші родини, зрештою, втілюють у червоному крюкастому носі й випнутому підборідді — характерні ознаки дивної для всіх «раси». Але серед таких стійких і дедалі виразніших рис є й риси незримі, а саме: нахили й уподобання.

Серйознішим тут підходом — аби лише його довести — було б сказати, що все це нам чуже і що треба черпати поезію з того, що нам близьке. Звичайно, мистецтво, добуте з простої буденщини, існує і його ділянка, може, найбільша. А проте, далєбі, високі поняття, навіть краса можуть породжуватися вчинками і формами свідомості такими далекими від наших почуттів і вірувань, що до нас вони не доходять; вони відкриваються нам як безглузде видовисько. Що може бути поетичнішого, ніж Ксеркс^[13], Дарійв син, який звелів парити різками море за те, що воно поглинуло його кораблі?

Одне напевне: Морель, користаючися з влади, яку врода давала йому над дівчиною, переказав їй — нібито від себе — баронове зауваження, бо вираз «спарю чайку» геть-то зник із жилетної, як назавше зникає з салону найближча подружка, яку хтось приймав щодня і з якою з тієї чи іншої причини порізнився або яку прагне сховати і зустрічатися таємно. Пан де Шарлюс був задоволений зникненням «спарю чайку», він побачив у цьому доказ свого впливу на Мореля і вибавлення одної-однісінької плями на досконалостях молоді дівчини. Врешті, як усі люди його десятка, будши щирим другом Мореля та його майже нареченої, їхнім палким сватальником, він був не від того, щоб роздмухувати між ними більш чи менш безневинні звади, а сам, стоявши поза — і понад — цими звадами, доставався олімпійцем, достоту, як його брат Базен. Морель заявив панові де Шарлюсу, що кохає Жюп'єнову сестреницю і хоче з нею

женитися; барона ж тішило те, що він супроводжує в цих візитах свого юного приятеля, граючи ролю майбутнього весільного батька, поблажливого й скромного. Він розкошував душею.

Сам я переконаний, що «спарю чайку» походило від самого Мореля і що в любовному засліпленні молода кравчиха перейняла його від коханого, хоча цей вислів і різав вухо, коли лився потік її гарної мови. Її меткий язик у парі з добрими манерами, протекція пана де Шарлюса — все це привело до того, що багато її клієнток ставилися до неї як до приятельки; запрошували на обід, уводили до свого кола, а дівчина на все питалася дозволу в барона, та ще й у такі дні, які його влаштовували. «Молода швачка у світі? — вигукне хтось. — Годі в таке повірити!» За подібного підходу, так само мало ймовірно те, що Альбертина одвідувала мене колись опівночі, а нині живе зі мною. І, може, таке було б неймовірно з іншою, але не з Альбертиною, кругом сиротою, яка жила так вільно, що спершу я взяв її в Бальбеку за коханку посильного, дівчину, чиєю найближчою родичкою була пані Бонтан, яка ще в пані Сванн дивувалася єдино поганим манерам сестрениці, а тепер заплющувала очі, надто якщо це могло звільнити її від Альбертини, запевняючи їй багатий шлюб, з якого б і тітка підлаталася. (У найвищому світі вельможні й зубожілі матері, підшукавши синові багату наречену, живуть коштом молодят, дістають у подарунок хутро, авто, гроші синові, але саму її не люблять, хоча й уводять у світ.)

Можливо, настане день, коли швалі (особисто мене це не шокує) вийдуть у світ. Жюп'єнова сестриниця, будши винятком, не могла ще виступати очевидною провісницею, одна ластівка не робить весни. Хоч би там що, а колись навіть скромне становище Жюп'єнової сестриниці в товаристві когось зачіпало, то тільки не Мореля, бо він у дечому виявляв таку несосвітенну глупоту, що не лише вважав дівчину, в тисячу разів розумнішу від нього, за «дурненьку» (може, тільки тому, що та кохала його), а й мав за шукачок пригод, перебраних швачок у ролі дам вельми високопоставлених осіб, які її гостили і запрошення яких вона приймала з усією скромністю. Природно, то були не Германти, навіть не їхні знайомі, а багаті, елегантні буржуазки, такі вільнодуми, що не вважають за ганьбу приймати в себе кравчиню, й заразом досить сервілістичні, аби знаходити втіху в тім, щоб

протегувати дівчині, яку його високість барон де Шарлюс одвідує (з найкращими намірами) кожен Божий день.

Кому задум цього шлюбу подобався найбільше, то це баронові, тепер він гадав, що Морель від нього не втече. Здається, ніби Жюп'єнова сестриниця, трохи не дитиною, «вкусила гріха». І пан де Шарлюс, вихваляючи її перед Морелем, був би й радий відкрити очі своєму другові (на того напав би сказ), щоб у такий спосіб посіяти незгоду. Бо пан Шарлюс, хоча й страшений вовкодух, уподібнювався до багатьох добрих людей, які вихваляють когось, щоб довести власну доброту, але стережуться як вогню спасених і нечастих на людських устах слів, здатних запевнити згоду. Попри це, барон уникав усіляких інсинуацій, і то з двох причин. «Якщо я відкрию Морелеві, — казав він собі, — що його наречена не безгрішна, його самолюбство буде вражене, він матиме на мене серце. А потім, хто його знає, чи не закоханий він у неї? Якщо я промовчу, той солом'яний вогонь швидко погасне, я керуватиму їхніми взаєминами по своїй уподобі, він кохатиме її не більше, ніж я цього захочу. Якщо ж я розповім про колишній гріх його судженої, хто мені ручиться, що мій Чарлі не такий закоханий, щоб стати ревнивцем? Тоді, з моєї власної вини, легенький флірт, — чом би й не фліртувати собі любесенько, без поважних наслідків! — переросте в велике кохання, а великим коханням не покеруєш». З цих двох причин пан де Шарлюс зберігав мовчанку, скромну тільки про людське око, хоча, з другого боку, й заслуга його була немала, бо мовчати таким людям, як він, майже надсильна мука.

Зрештою молода особа була гожа, і пан де Шарлюс, якому вона до душі слалася, волів би мати сотки її фотографій. Розумніший за Мореля, він з утіхою чув імена світських дам, яких вона візитувала і яких його соціальне чуття ставило дуже високо. Проте він остерігався (аби зберегти владу) признатися в цьому Чарлі, бо той із хамською тупістю й далі вірив, що поза його «класом скрипки» та Вердюренами існують лише Германти, кілька родин майже королівського коліна, що їх перелічив був барон, а вся решта для нього була саме «шумовиння» і «послід людський». Ці вирази пана де Шарлюса Чарлі брав дослівно.

Чому пан де Шарлюс, якого даремно цілий рік очікували до себе послати та дукинї, який не обідав із принцом де Кроєм лише тому, що це ім'я не заслуговувало на першенство, чому пан де Шарлюс водився не з вельможними дамами, не з аристократами, а з сестриницею

жилетника? Найперше тому, що там був Морель. Та хоч би його й не було, я не бачу в бароновім поведженні нічого незвичайного, а хто судить інакше, той дивиться на світ очима посланця Еме. Тільки ресторанны гарсони гадають собі, що багатирі завжди виряджені як на весілля, що шиковні чепуруни дають обід на шістдесят осіб і роз'їжджають лише в авті. Де пак! Часто-густо великий грошовик носить одну й ту саму приношену пару; шиковний чепурун підтримує в ресторані дружні стосунки лише з обслугою, а вдома ріжеться в карти зі своїми лакейчуками. Це не перешкоджає йому відмовитися пройти після принца Мюрата.

Одруження молодят радувало пана де Шарлюса ще й ось із якої причини. Жюп'єнова сестрениця почасти доповнила б особистість Мореля, а отже, розширила й баронову владу над скрипалем за зв'язок із ним. «Одурити» в подружньому сенсі майбутню скрипалеву дружину — тут пан де Шарлюс не виявляв ані найменших докорів сумління. Але бути напутником «молодого подружжя», чути себе грізним і всецилим заступником Морелевої дружини, яка, вбачаючи в баронові бога, доводила б тим самим, що укоханий Морель прищепив їй такий погляд, а отже, крила б у собі щось від Мореля, — все те врізноманітнювало де Шарлюсові спосіб його панування. Його «річ», Морель, ставав ще одною істотою, малжонком, себто, предмет баронового кохання набував чогось інакшого, цікавого. Може, навіть його панування тепер зросло б, як ніколи. Бо раніше Морель сам-один, сказати б, «голий», часто опирався баронові, певний, що легко його собі поверне, а тепер, по вінчанні, більше потерпав би за свою родину, за свій дім, за свою прийдешність і дав би панові де Шарлюсу більше простору й більше розгону. Знічев'я, в нудні дні пан де Шарлюс розважався б тим, що підцьковував би навзаєм молодят: барон завше кохався в батальному малярстві... Ще дужче гріла його думка про залежність від нього молодого посімейства. Любов пана де Шарлюса до Мореля набувала розкішної свіжости, коли він казав собі: «Жінка його теж буде моєю, як і він, вони в усьому стануть моїми догідниками, вволятимуть усі мої примхи, тож-бо вона стане для мене досі незнаною мені заporукою того, про що я майже забув, але що таке любе моєму сердцю: всі люди, свідки того, як я опікуюся молодятами, як даю їм притулок, та й не тільки вони, зрештою, і я сам, повірять, що Морель — мій». Ця очевидність в очах людей і в його власних очах

поривала барона над усе. Бо облада тим, що любиш, тішить над саму любов. Хто приховує від людей це своє володіння, часто чинить так лише з ляку, як би їхнього хлопця чи дівчину не перелюбили. І через таке обачне замовчування їхнє щастя убожіє.

Читач, може, пам'ятає, що Морель нахвалявся колись баронові звести молоду дівчину, власне, — цю Жюп'єнову сестреницю; щоб доп'ястися свого, він дасть слово женитися, а потім, згвалтувавши її, «візьме ноги на плечі». Та по Морелевім освідченні про кохання до цієї дівчини пан де Шарлюс про все забув. А може, забув і сам Морель. Може, навіть між натурою Мореля, до якої він цинічно признавався, а то й спритно її випинав, та моментом тріумфу її на ділі, лежала ціла прірва. Сходячися з дівчиною, він прихилився до неї, починав її кохати. Він мало знав самого себе і гадав, ніби покохав, може, навіть до смерти віку! Певна річ, його первісна хіть, його злочинний замір ще жевріли, але жевріли під такою корою інших почуттів, що ніхто не посмів би засумніватися, що скрипаль був нещирий, коли запевняв у серйозності свого колишнього грішного бажання. Зрештою якийсь короткий час — хоча він собі в цьому не признавався — шлюб малювався йому доконечною потребою. Морель терпів тоді на досить сильні корчі в руці й допускав, що може полишити скрипку. Але він забував справляти ліньки, лише коли музикував, отож мусив іти до когось на утримання, і він волів, щоб його утримувала Жюп'єнова сестрениця, ніж пан де Шарлюс; така комбінація давала йому більше волі, а також більший вибір жінок, — як серед нових швачок, яких би Жюп'єнова сестрениця схияляла бахурувати з ним, так і серед багатих дам, яким би він підсовував її саму. Те, що його майбутня дружина могла бути такою облудницею, що відмовилася б робити такі послуги, ні разу не спало Морелеві в голову. Зрештою, відколи корчі в руці минули, всі ці розрахунки відійшли на задній план, поступаючись місцем чистому кохання. Разом із грошовою підмогою від пана де Шарлюса їх було б цілком досить для скрипаля; тільки-но Морель оженився б, барон запевне перестав би бути такий вимогливий. Шлюб став невідкладною справою з огляду на Морелеве кохання, так і в інтересах його волі. Морель попросив руки Жюгі'єнової сестрениці, і дядько з нею перебалакав. Зрештою перемовини були зайві. Любов дівчини до скрипаля буяла круг неї, як її коси, коли вона їх розплітала, як радість у її млосних очах. У Мореля майже все приємне для нього чи вигідне

породжувало однакові емоції й однакові слова, а часом навіть сльози. Він щирував — коли щодо нього можна вжити цього слова — з сестреницею Жюп'єна, і його речі були такі самі сентиментальні (сентиментальною квашею виставляють себе й молоді аристократи-легкобити перед чарівливими доньками казково забагатілих нуворишів), як колись геть плюгаві були його речі, виголошені перед бароном, про її зведення та гвалт. Хіба що тільки цнотливий ентузіазм щодо пожаданої особи, а також урочисті обіцянки змінювались у Мореля в супротивні почуття. Щойно дівчина переставала йому подобатися або щойно обіцянки робилися для нього утяжливими, та сама особа ставала йому неприємною. Така антипатія, яку він умів виправдувати у власних очах, дозволяла йому після кількох нервових нападів і повернення до рівноваги довести самому собі, що навіть із погляду високої моральності він вільний від усяких зобов'язань.

Так, під кінець перебування у Бальбеку Морель розтринькав невідомо на що всі гроші; не сміючи признатися в цьому панові де Шарлюсу, він почав міркувати, в кого б підлататися. Його навчив батько (який заборонив йому ходити в вічних «таперах»), що в такому разі треба написати до підходящої особи, що він хоче «перебалакати в особистій справі», що він просить «призначити йому ділове побачення». Ця магічна формула так зачарувала Мореля, що він, як я гадаю, волів би втратити гроші, ніж змарнувати для себе втіху попросити «ділового» побачення. З часом він переконався, що ця формула не має такої всесили, як він собі уявляв. Люди, до яких він зроду не звернувся б, аби не сутужні обставини, не квапилися відповідати йому через п'ять хвилин на листа про «ділове побачення». Якщо протягом дня Морель не діставав відповіді, йому не спадало на думку, що навіть за сприятливого розташування зірок адресата може не бути вдома, що йому саме надійшли інші пильні листи, що він подорожує або захворів тощо. Якщо з ласки долі Морелеві призначалося побачення на другий день, він озивався до жертви з такими словами: «Я, власне, здивувався, не діставши відповіді, я вже думав, чи не скоїлося чогось, але ви здорові нівроку» — тощо. Отож-бо, в Бальбеку, він попросив мене відрекомендувати його Блокові, з яким негречно повівся на тому тижні в потязі; але й словом не прохопився, що хоче побалакати про «справу». Блок, не вагаючись, позичив йому — або, точніше, схилив до позички Ниссіма Бернара —

п'ять тисяч франків. Відтоді Морель обожнював Блока. Зі слізьми на очах він запитував себе, як би його віддячитися тому, хто врятував йому життя. Зрештою я зголосився упрохати пана де Шарлюса видавати Морелеві по тисячі франків місячних; ці гроші Морель мав переказувати Блокові негайно, щоб розплатитися таким чином дуже швидко. Першого місяця, ще під враженням Блокової доброти, Морель переслав йому без затримки тисячу франків; але потім знайшов, мабуть, інший, приємніший для себе вжиток для чотирьох тисяч, бо почав обкидати Блока болотом. Сама поява Блока псувала йому настрій, а Блок, забувши, скільки саме він позичив Морелеві, зажадав у нього три тисячі п'ятсот франків замість чотирьох тисяч (отож п'ятсот франків скрипаль уже заощадив!), на що Морель хотів відписати, що після такого шахрайства не заплатить більше жодного сантимата, — хай його віритель ще перехреститься, що скрипаль узагалі не притягає його до суду. При цих словах очі йому палали. Він не посоромився заявити, що Блок і пан Ниссім Бернар не лише не мають права ремствувати на нього, а й повинні ще радіти, що він сам не ремствує на них. А ще Ниссім Бернар нібито сказав колись, що Тібо ^[14] грає не гірше за Мореля, отож скрипаль надумав був його запізвати, бо така заява могла зашкодити його кар'єрі, — але потім, оскільки французьке правосуддя, на його думку, зійшло на пси й особливо попускає жидам (Морелів антисемітизм щонайприродніше впливав із позички в ізраїльтянина п'яти тисяч франків), Морель уже не рипався виходити з дому без револьвера.

Такий Морелів стан дратливосте після періоду душевного розчулення мав незабаром окошитися на сестрениці жилетника. До такої одміни прислужився, не здогадуючись сам, пан де Шарлюс; адже він часто заявляв, анітрохи в це не вірячи, а щоб тільки подрочитися, що ледве вони поберуться, він перестане дбати про них і дасть їм буяти «на своїх крильцях». Цієї думки самої з себе було аж ніяк не досить, аби відірвати Мореля від нареченої; але, запавши йому в голову, вона могла колись хемічно сполучитися з іншими подібними до неї і стати гримучою сумішшю, націленою на розрив.

Стикався я, зрештою, з паном де Шарлюсом та Морелем не так-то вже й часто. Здебільшого вони встигали вже зайти до жилетникової майстерні, перш ніж я покидав дукинню; адже втіха, якої я зазнавав у її товаристві, була така сильна, що я забував не лише про своє

хвилювання, пов'язане з очікуванням Альбертини, а й про годину її повернення.

Серед днів, коли я засиджувався у дукинї Германтської, варто згадати один, ознаменований дрібною пригодою, жорстокий сенс якої дійшов до мене аж геть-то згодом. Того пообіддя дукиня Германтська подарувала мені — знаючи, як я люблю ці квіти — садовий ясмин, привезений з півдня. Розлучившись з дукинею, я пішов до себе, Альбертина вже вернулася; я зіткнувся на сходах з Андре, і та скривилася, почувши дурманний запах квітів.

«Як, ви вже вернулися?» — спитав я. «Оце тільки щойно; але Альбертина засіла за листа і сїровадила мене». — «Вам не здалося, що вона замислила щось лихе?» — «Де там, вона, видко, пише до тітки. Але майте на увазі, Альбертина не любить надто міцних пахощів і буде не в захваті від вашого ямину». — «Отже, я обмахнувся! Скажу Франсуазі, хай виставить букет на чорні сходи». — «Гадаєте, Альбертина не почує запаху від вас? Ясин і тубероза мають найстійкіший аромат. Зрештою, мені здається, що Франсуаза пішла по якісь справунки». — «Як же тоді я втраплю, сьогодні я не прихопив із собою ключа». — «Ой, подзвоніть, та й годі, Альбертина відчинить. Тим часом, може, вернеться й Франсуаза».

Я попрощався з Андре. За першим дзвінком Альбертина прийшла відчинити, що було не просто, бо Франсуаза пішла, а Альбертина не знала, де запалюється світло. Зрештою вона зуміла мене впустити, але втекла від запаху ямину. Я переніс ясин у кухню; не дописавши листа (я так і не зрозумів чому) моя приятелька встигла податися до моєї кімнати й погукала мене. Я застав її розпростерту в моїй постелі. Наразі все це видавалося мені цілком природним, може, трохи дивним, але все-таки не вартим уваги. Альбертина, мало не впіймана з Андре, вигадала трохи часу, гасячи по дорозі до мене скрізь світло, щоб я не побачив її ліжка в неладі, і вдаючи, ніби саме писала. Але все це впливе згодом, хоча, зрештою, так і залишиться для мене таємницею.

Загалом, за винятком цього єдиного випадку, коли я вертався від дукинї, все відбувалося нормально. Оскільки Альбертина не знала, чи не захочеться мені вийти з нею перед обідом, я зазвичай знаходив у передпокої її капелюшок, плащ, парасольку; вона залишала їх там про всяк випадок. Якщо, вступивши, я помічав її речі, в домі ставало легко дихати. Я відчував, що замість розрідженого повітря його виповнює щастя. Смуток де й дівався, ці дрібниці заповідали мені посідання Альбертини, я біг до неї.

Тими днями, коли я не заходив до дукинї Германтської, я, щоб убити час до повернення приятельки, проглядав якийсь Ельстірів альбом, Берготтову книжку, Вентейлеву сонату.

Витвори мистецтва, звертаючись на позір єдино до зору та слуху, проте вимагають, щоб і наша пробуджена свідомість тісно співпрацювала з цими двома органами чуття; я машинально снував тоді мрії, які ще незнайома Альбертина збудила в мені колись; мрії,

прибиті потім буденщиною. Я кидав їх у фразу музиканта чи в образ маляра, ніби в горнило; насичував ними книжку, яку читав, і вона від цього оживала. Але й Альбертина неабияк виграла від цього перенесення в один із двох світів, куди ми маємо доступ і де можемо поміщати навперемін один і той самий предмет; таким чином вона уникала гнітючого тиску матерії, аби ширяти у вільних просторах думки. І на якусь мить нудна дівчина будила в мені палкі почуття. Тоді вона набувала подоби якогось твору Ельстіра чи Берггота, я млів і танув, побачивши її силою уяви чи мистецтва.

Незабаром мене попереджувало, що Альбертина саме вернулася; при чому було заборонено називати її ім'я, коли в мене хтось сидів, скажімо, Блок; тоді я затримував його ще на хвилю, щоб він не міг спіткатися з моєю подругою. Адже я приховував від усіх, що вона мешкає в мене, ба навіть що я приймаю її в себе, — так я боявся, щоб котрийсь із моїх приятелів не став коло неї смалити халявки, не став чигати на неї на вулиці або щоб, зіткнувшись з ним у коридорі чи в передпокої, Альбертина не могла подати якогось знаку чи домовитися про зустріч. Потім я чув шелест сукні: то Альбертина йшла до моєї кімнати; з делікатности (і, звичайно, з намагання, як колись під час наших обідів у Ла-Распельєр, уникати всього, що підсичувало б у мені ревності) вона не входила до мене, знаючи, що я не один. Але не тільки через це — дійшло до мене зненацька. Пригадалося: я знав першу Альбертину, потім нараз вона змінилася в іншу, сьогоднішню. І цю метаморфозу я міг приписати єдино собі. Все те, в чому вона легко, навіть охоче мені признавалася, як ми були добрими приятелями, завмерло на її устах, відколи вона побачила, що я її кохаю, або відколи, не називаючи цього прямо любов'ю, здогадалася про моє інквізиторське почуття, яке прагне допитуватися, страждає, коли допитається, і прагне ще більше. Від того дня вона від мене крилася. Вона обминала мою кімнату, коли гадала, що я там із кимось (часто навіть не з приятелем, а з якоюсь приятелькою); і це вона, чії очі перше так спалахували, коли я казав про якусь дівчину: «Треба її запросити, тобі було б так цікаво з нею познайомитися». — «Але ж вона, як ви називаєте, «підозрілого штибу». — «Що ж, тим потішніше для нас». На той час я, певне, міг би докопатися до всього. Мені навіть видається, що там, у казино, вона відліпилася грудьми від грудей Андре не через мене, а через Коттара, щоб той чого доброго (так,

мабуть, думала вона) її не обмовив. А проте вже тоді вона починала замикатися в собі, перестала щирувати зі мною, стала огляднішою в жестах. Потім зачала уникати всього, що могло мене занепокоїти. Вона звирялася мені, наївнякові, про ті шматки свого життя, яких я не знав, щоб виставити їх як цілком невинні. Тепер дівчина стала невпізнанна; якщо я був не сам, Альбертина йшла прямо до себе, йшла не лише з бажання мені не заважати, а щоб показати, що ніхто інший її не цікавить. Одного вона вже не зробила б для мене зроду, того, що робила, коли мені було до цього байдуже — і робила залюбки саме з цієї причини, — а саме: зізнання. Я був рокований назавше, як слідчий суддя, робити непевні висновки з необачно кинутих слів, сподіваючися витлумачити їх без дошукування провини. І тепер я назавше залишався для неї ревнивцем і суддею.

Наші заручини насувалися з невідворотністю процесуальної дії, і наречена при цьому бентежилась, як злочинниця. Тепер вона міняла розмову, як ішлося про чоловіків та жінок ще нестарого віку. Коли ще не підозрювала мене в ревнощах, я міг розпитувати її про все, що мене цікавило. Таку пору не слід просипати. Саме тоді наша приятелька розповідає нам про свої втіхи і навіть про те, до якого лукавства вдається, аби приховати їх від інших. Нині вона зі мною не «щирувала», як колись у Бальбеку, чи то не хотіла виставляти себе в невігідному світлі, чи намагалася приховати причину своєї видимої холодності до мене, те, що я їй набридав, до того ж моє добре ставлення до неї підказувало їй, що зовсім зайве примілятися до мене так, як приміляються інші, щоб узяти від мене більше за них. Тепер вона вже не сказала б мені, як тоді: «Я не така дурна, щоб відкривати свої почуття, навпаки: як мені хто до мислі, я вдаю, ніби не звертаю на нього уваги. Так нікому нічого не вгадно». Гай-гай! Он якої заспівала мені колишня Альбертина з її вдаваним щируванням та байдужістю до всіх! Тепер вона вже не обстоювала свого давнього правила! Нині вона зводила це правило до того, що в розмові зі мною так висловлювалася про кожного, хто чимось мене дійняв: «Ет, або я знаю! Та я її й не розгледіла, — так собі, якась нікчема!» І лише вряди-годи, випереджаючи чутки, які могли дійти до моїх вух, вона зізнавалася мені в чомусь, але ці зізнання, подані так, щоб спотворити й перекрутити всю правду, самі зраджували свою брехливість.

Наслухаючи кроків Альбертини з утішною думкою, що цього вечора вона вже не піде, я розкошував свідомістю того, що для цієї молддої дівчини, з якою я колись і мріяти не смів заізнатися, вертати щодня додому означає вертати до мене. Блаженство таємничости й чуттевости, минуше й уриване, якого я зазнав у Бальбеку того вечора, коли Альбертина ночувала в готелі, зросло, устаткувалось, виповнило мою колись порожню оселю тривалим запасом хатнього затишку, затишку майже родинного, роз'яснючи навіть коридори; той солодкий затишок щедро напоював усі мої почуття в достотному розумінні, то, коли я був сам, — в уяві, в очікуванні на її повернення. Коли я чув, як зачиняються двері до її покоїв, а в мене тоді сидів приятель, я намагався чимшвидше позбутися його, випроваджуючи його аж на сходи, часом навіть спускався з ним на кілька приступок. Альбертина виходила мені назустріч у коридор. «Стривайте, я піду роздягнутися, а вам пришлю Андре; вона заскочила на хвилинку, сказати вам «добраніч». І, не скинувши ще великого сірого шарфа, накинутого на шиншиловий точок (мій ще бальбецький подарунок), вона зникала у своїй кімнаті, буцімто здогадуючись, що Андре, уповноважена мною стежити за нею, мала, подаючи мені подробиці, згадуючи про зустріч із одним знайомим, унести щось конкретне в ті незнані обшири, куди вони вдвох ходили на цілоденну й неуявленну прогулянку.

Вади Андре викристалізувалися, вона була вже не така мила, як до першого знайомства. Тепер у ній чаїлася якась тривожна їдь, ладна зірватися морським вихором на першу-ліпшу мою згадку про щось приємне для Альбертини та для мене. А проте Андре могла ставитися до мене краще, ніжніше, ніж люди миліші за неї. Доказів для цього я мав чимало. Але найменший об'яв чужого щастя, якщо це щастя не йшло від неї, дошкуляв їй, виводив із себе, як грюкіт надто сильно прибитих дверей. Вона визнавала страждання, до яких була непричетна, але не визнавала таких самих утіх; коли бачила, що я хворий, побивалася, співчувала, гляділа б мене при потребі, та якщо я чимось тішився, якщо радів, згортаючи книжку й кажучи: «О, я провів дві розкішні години, читаючи цікавого автора», мої слова, які справили б приємність моїй матері, Альбертині, Роберові, викликали в Андре ніби якесь обурення, може, якусь чисто нервову нехіть. Мої радощі завжди драгували її, їй несила було з цим критися. Ці вади були обтяжені іншими, серйознішими; одного разу, коли я згадав про

молодика, чудового гравця у спортивні ігри, в гольф, але невігласа в усьому іншому, сподибаного мною тоді, як він гуляв з їхньою «ватагою» в Бальбеку, Андре ядуче захихотіла: «А чи знаєте ви, що батько його злодій, ледве не попав за ґрати. Хай вони собі костричаться, а я роздзвоню все це на цілий світ. Хай позивають мене за наклеп. Я наведу такі докази, що ну!» Очі в неї блищали. Потім я довідався, що батько не допустився жодного порушення і Андре знала про це краще за інших. Але їй примарилося, що син гордує нею, от вона давай шукати, чим би йому дошкулити, як би його зганьбити, — вигадала цілу історію, подумки складаючи проти нього свідчення, і доти гаптувала її канву всілякими подробицями, аж поки, мабуть, і сама в це повірила. Отож-бо на теперішньому щаблі (поминаючи навіть її короткі й злісні випадки) я волів би її не бачити, бодай через її недоброзичливу підозріливість, яка оперізувала крижаним і кусливим пасом її справжню натуру, — натуру теплішу й ліпшу. Але відомості, які вона єдина могла мені постачити про мою подружку, були для мене занадто цінні, щоб я наважився знехтувати таку рідкісну нагоду їх здобути. Андре переступала поріг, зачиняла двері і складала свої реляції; вони здибали одну приятельку, — між іншим, Альбертина ніколи мені про неї не згадувала. «Про що вони розмовляли?» — «Не знаю, я скористалася з того, що Альбертина не сама, і пішла по вовну». — «По вовну?» — «Авжеж, Альбертина просила мене». — «Не треба було йти, вона зумисне хотіла позбутися свідків». — «Але вона просила мене про це ще до зустрічі з приятелькою». — «А!» — зітхав я з полегкістю. За хвилю в мені знов оживала підозра; хто знає, може, Альбертина домовилася з приятелькою про побачення й вигадала привід, щоб зостатися з нею сама? Зрештою, чому я певний, що Андре говорить усю правду? Може, вона у змові з Альбертиною?

Наше кохання тим палкіше, — казав я собі в Бальбеку, — чим несамовитіші наші ревності до вчинків коханої; ми відчуваємо, що, якби вона розповіла нам усе, нам, певне, легко було б зцілитися від любови. Даремно ми криємося з ревностями; той, хто їх будить, швидко їх відкриває і пускається на хитрощі. Він намагається ошукати нас, приховуючи те, що може завдати нам болю, і таки нас ошукує, оскільки нас не попереджено, чому якась незначна репліка мала б зрадити приховану в ній брехню; для нас це репліка як репліка; її сказано обережно, а ми слухаємо її через верх. Потім на самоті нам

знову спадає ця фраза, і ми відчуваємо, що вона якось розминається з дійсністю. Та чи добре ми її собі пригадуємо? У нас народжується «самосійний» сумнів щодо надійності нашої пам'яті; цей сумнів із тих, коли в певному нервовому стані ми ніяк не можемо згадати, чи засунуто на дверях засовець, і б'ємося над цим за п'ятдесятим разом достоту, як і за першим; певно, можна без кінця повторювати одну й ту саму чинність, але вона так і не залишить по собі точного й спасенного спогаду. Але тут принаймні можемо зачинити двері п'ятдесят перший раз, тимчасом як ота тривожна фраза живе у минулому в непевному звучанні, якого нам не відтворити. Тоді ми починаємо перебирати інші репліки, за якими не стоїть нічого; а єдині ліки нехтуємо: невідомість, небажання щось знати. Тільки-но вихлюпнуться назовні наші ревності, та, що є їхнім предметом, бачить у них недовіру — виправдання ошукування. Зрештою в намаганні щось з'ясувати ми перші починаємо ошукувати, брехати. Андре, Еме присягаються нам тримати язик за зубами, та чи додержать своєї присяги? Блок не міг обіцяти нічого, бо нічого не знав. Досить Альбертині побалакати з ними, і вона швидко з допомогою того, що Сен-Лу називав «перехресним вогнем», вивідає, що я їй брешу, прикидаючись байдужим до її вчинків і морально нездатним за нею шпигувати. Ось чому дрібний фрагмент відповіді, що принесла мені Андре, через свою появу після моєї безконечної і постійної непевності (непевності того, що робить Альбертина), був надто туманний, щоб завдати болю; для ревностей він був тим, чим для гризоти є початок забуття та його заспокійлива мла. Але цей фрагмент породив зараз же нові запитання. Досліджуючи частку великого обширу, простертого довкола мене, я здолав лише відсунути те невідоме, яким є для нас реальне життя іншої людини, коли ми хочемо справді його собі уявити. Я розпитував Андре далі, тоді як Альбертина з сором'язливістю і з бажання дати мені більше часу на розпити (чи вона здогадувалася про щось?) навмисно довго переодягалася у своїй кімнаті.

«Мені здається, що Альбертинині дядько й тітка мене люблять», — кинув я неуважно, забувши про вдачу Андре. Аж це побачив, як розпашіле її личко псується на очах; мов скислий сироп, воно нібито помутніло. В кутиках рота залягла гіркота. Нині в Андре не залишилося вже нічого з тих дівочих веселощів, які вона, як і все її гроно, навіть попри свою хорovitість, розточувала першого року мого перебування

в Бальбеку і які зараз оце гасли в неї так швидко. Правда, відтоді Андре взяла кілька років на плечі. Проте я, наперекір Андре, перш ніж вона йшла додому обідати, пробував її розворушити. «Одна душа шаленіє за вами», — хвалився я. Одразу промінь радощів осявав її погляд; вона мала такий вираз, ніби й наравду мене кохала. Уникаючи дивитись на мене, вона ставала нараз круглоока-круглоока, з зіньок бризжав сміх. «А хто це такий?» — питала вона з наївним і лакомим зацікавленням. Я називав його: байдуже, хто то був — Андре світилася щастям.

Наставала година розлуки, і вона прощалася. З'являлася Альбертина в неглиже, вона вдягала якийсь гарний крепдешиновий пеньюар або кімоно — про деталі їхнього крою я дізнався в дукинї Германтської, а пані Сванн доповнила їхній опис у листі, почавши його так: «Після Вашого тривалого зникнення я вже була подумала, читаючи Вашого листа з приводу моїх tea gown^[15], що я спілкуюся з духом». Взута Альбертина була в чорні черевички, розшиті діамантами (Франсуаза в'їдливо охрестили їх «капцями»), достоту такі, як носила ввечері у себе вдома дукиня Германтська: Альбертина побачила їх у вікно. От і завелися в Альбертини трохи згодом пантофельки: одна пара золочена *шевро*, друга шиншилова, ці черевички тішили мене, бо ті й ті були ніби знаком (інші ні про що не свідчили), що вона мешкає у мене. Мала вона ще й інші речі, одержані не від мене, приміром, гарний золотий перстеник. Я милувався на орлі крила. «Це від тітки, — сказала вона. — Все-таки тітка часом до мене добра. Він мене старить, бо подарований на моє двадцятиріччя».

Альбертина кохалася в цих гарних речах куди більше, ніж дукиня. Подібно до всякої перешкоди, що ускладнює посідання (як для мене хвороба: вона робила мені подорожі такими важкими й бажаними), убозтво, щедріше тут за багатство, дає жінкам щось більше за туалет, якого вони не можуть справити: бажання мати цей туалет, а вкупі з бажанням і справжню, докладну й глибоку обізнаність із ним. Обое — Альбертина, бо не могла купити ці речі, я, бо, замовляючи їх, намагався зробити їй приємність — скидалися на двох студентів, задалегідь обізнаних із картинами, обраними для огляду в Дрездені чи там у Відні. Натомість багаті жінки серед тьми-тьменної своїх капелюшків та суконь нагадують відвідувачок, у кого прихід до музею — якому не передуює жодне прагнення — породжує лише запамороку,

змору та нудьгу. Якийсь точок, соболине манто, пеньюар від Дусе з рукавами на рожевій підшивці набували величезної ваги для Альбертини, яка їх помітила, вподобала і, завдяки винятковості й конкретності свого бажання, виокремила з усіма деталями у порожнечі, де чудово вирізнялися підбій чи стьожка. Те саме, тільки на інший лад, осягав я, ходячи до дукинї Германтської, аби з'ясувати, в чому полягає унікальність, досконалість, шик даної речі, а також неповторність фасону кутюр'є. Такої вагу ані чару вони, звичайно, не мали для дукинї, ситої, ще без усякого апетиту, і мали б їх для мене, якби я їх бачив кілька років тому, супроводжуючи якусь чепуруху в нуднім її поході до кравчині.

Поступово Альбертина сама робилася елегантною дамою. Я замовляв для неї тільки речі у своєму роді найкращі, з усіма тонкощами, гідними дукинї Германтської чи пані Сванн, і таких речей у неї дедалі більшало. Але це мало її обходило, відколи вона полюбила їх заздалегodi і кожну окремо. Якщо хтось захоплюється спершу одним, а потім іншим маляром, то, зрештою, спалахне любов'ю до цілого музею, і любов'ю далеко не холодною, бо складається вона з шерегу захоплень, захоплень у кожний період часу виняткових, але кінець кінцем зведених до купи й помирених між собою.

Альбертина, зрештою, не була пустою лялькою; вона багато читала, коли зоставалася сама, і читала мені, коли ми бували разом. Її кмітливність вражала. Вона зізнавалася, не маючи, зрештою, рації: «Я жахаюся на думку, що без вас так би й лишилася дурепою. Не сперечайтесь. Ви відкрили мені світ думок, про які я й гадки не мала; і те невеличке, чим я стала, я завдячую лише вам».

Те саме казала вона колись і про мій вплив на Андре. Чи котрась із них відчувала щось до мене? І що становили Альбертина та Андре самі собою? Аби про це довідатися, вас треба б стриножити, перестати жити в ненастанному очікуванні вас, очікуванні, коли ви стаєте щораз іншими; щоб упіймати ваш образ, треба вас розлюбити, не бути вже свідком ваших нескінченних і завжди разючих з'яв, о дівчата, о тремкий променю, в якому ми тріпочемо, бачучи, як ви з'являєтесь раз у раз, і ледве годні впізнати вас у запаморочливій швидкості світла! Може, ми нічого б не знали про цю швидкість і все видавалося б нам нерухомим, якби голос плоті не казав нам бігти до вас, до вас, о золоті блискітки, завжди такі одмінні й завжди не такі, як ми сподівалися! За

кожним разом дівчина так різниться від тієї, якою була доти (бо з появою її перед нашими очима летить шкереберть наша пам'ять про неї і наше жадання), що сталість удачі, якою ми її наділили, виявляється звичайнісінькою фікцією, таким собі загальником. Нам кажуть, що оця гожа дівчина ніжна, любляча, сповнена найтонших почуттів. Наша уява вірить цьому на слово: коли перед нами вперше під пухнастим кружком білявого волосся постає диск її рожевого личка, ми майже лякаємося, що ця надто доброчесна сестра остудить нас самою своєю цнотою, що вона ніколи не стане для нас омріяною коханкою. Скільки освідчень, повіривши в шляхетність її серця, робимо ми їй із першої нашої зустрічі, скільки планів снуємо разом! Але за кілька днів ми вже шкодуємо, що виказали таку довірливість, бо рожеве дівча за другим разом поводить ся з нами, наче хтива фурія. Не ручуся, що після кількадечної вібрації, коли рожеве світло показувало нам миготливі чергові подоби, зовнішній *movimentum*^[16] не змінив самого вигляду тих дівчат; те саме могло спіткати моїх бальбецьких приятельок.

Вам хвалять лагоду, чистоту якоїсь дівичі. Та потім ви відчуваєте, що рам кортить чогось пікантнішого, і заохочуєте її бути сміливішою. Душею яка вона — перша чи друга? Може, й перша, але здатна пристосуватися до стількох розмаїтих можливостей у буйному потоці життя. Весь поваб іншої дівчини в безмилосерді, як, скажімо, в отій грізній бальбецької скакухи, що мало не топталася під час стрибків по головах переляканих стариганів; ми сподівалися розтопити його, та ба, яке розчарування! Коли ми говоримо їй ніжні слова, підсичувані спогадом про її брутальність щодо інших, то бачимо раптом новий її лик і чуємо від неї, — і це лише увертюра! — що вона сором'язлива, що за знайомства з кимось німіє зо страху і що тільки через два тижні могла б із ним побалакати спокійно! Криця перевелася на бавовну, нам уже не треба чогось розбивати у цій дівчині, бо вона сама собою втратила свою стійкість. Сама собою, але, мабуть, і з нашої вини, бо наші ніжні слова, спрямовані до живого образу Брутальности, спонукали її — може, без усяких розрахунків з її боку — бути м'якшою. (Що нас спіткало розчарування лихо, зрештою, невелике, бо вдячність за таку сумирність, певно, вимагала від нас більшого, ніж утіха від приборкання зухвальства.)

Звичайно, може настати такий день, коли навіть наших сонцесейних дівчат ми наділимо виразнішим характером, але наділимо тільки через те, що вони перестануть цікавити нас, що їхня поява вже не буде для нас видовом чогось незвичайного і перед цими новими втіленнями нам не тьохкатиме в серці. Їхня незмінність буде вислідом нашої байдужості, яка віддасть їх на суд розуму. Розум, зрештою, не ухвалить надто категоричного вироку: визнавши, що якась вада, дуже помітна в однієї юнки, в іншої, на щастя, відсутня, ми зауважимо, що цій ваді протиставлена якась висока прикмета. Отак із фальшивого розумового суду (правочинного щойно тоді, коли ми перестаємо кимось цікавитися) впливають окреслені, постійні характери дівчат, промовляючи нам не більше, ніж дивовижні, бачені щоденно личка, коли в запаморочливій швидкості нашого очікування вони показувалися щодня, щотижня, надто несхожі між собою, аби ми могли — в цьому нестримному гоні — класифікувати і визначати ранги. Про наші почуття точилося розмов чимало, не хочеться тут повторюватися. Часто кохання — це лише пов'язання дівчини (інакше вона знемиліла б нам) із биттям нашого серця, невідлучним від нескінченного безплідного очікування, коли панянка нас одного разу «підманула, підвела». Все це слушно тільки щодо молодиків з їхньою буйною уявою, розпалюваною вічно мінливими дівчатами.

На час, до якого наближається наша розповідь (я довідався про це вже згодом), Жюп'єнова сестрениця нібито змінила думку про Мореля та про пана де Шарлюса. Мій водій, підбиваючи її на любов до Мореля, вихваляв його безмірну ніжність до неї, в яку вона була схильна сліпо вірити з другого боку, Морель усе доводив їй, ніби пан де Шарлюс відіграє щодо нього ролю ката, а вона, не здогадуючись про баронову любов, звертала все на вади його характеру. Зрештою їй довелося відчути тиранічну присутність пана де Шарлюса на всіх їхніх зустрічах. Усе це підтверджувалося ще й тим, що вона чула, як світські дами говорили про дику баронову зледушність. Так от, віднедавна її судження геть-то змінилося. Вона відкрила в Морелєві (хоча й не перестала його кохати) безодню злоби й облуди, спокутувану, щоправда, частими виявами ніжності й щирої чужості, а в пана де Шарлюса — безперечну й велику, змішану з брутальністю доброту, якої досі не помічала. Отож її судження про щире нутро скрипаля та

його ласкавця було не ясніше, ніж у мене — про Андре, яку я, проте, бачив щодня, та про Альбертину, яка жила зі мною.

Увечері, коли Альбертина не читала мені вголос, вона музикувала чи грала зі мною в дамки або вела розмову. Я уривав звичайно і гру в дамки, і розмову поцілунками. Простота наших взаємин приносила спокій. Сама пуста Альбертиного життя розвинула в неї запобігливість і прагнення в усьому мені догоджати. За цією дівчиною, ніби за пурпуровим світлом, постеленим під моїми фіранками в Бальбеку, коли надворі гриміла оркестрова музика, перламутрилися синясті хвилі моря. Невже се була та дівчина, в яку так уросло поняття мого «я», що, окрім її тітки, я був, либонь, тим, кого вона найменше відрізняла від себе самої, дівчина, вперше побачена мною в Бальбеку, у плескату поло, з пильним поглядом сміхотливих очей, ще незнайома, тоненька, як силует, накреслений на хвилі? Коли ми віднаходимо збережені в пам'яті такі образи, то дивуємося їхній відмінності від теперішніх, уже знайомих, і розуміємо, яку працю над їхнім різьбленням виконує щодня звичка. У тих чарах, які Альбертина зберігала в Парижі, при моїм коминкові, жило ще жадання, яке збудив у мені зухвалий і квітучий похід по пляжу. Як Рахиль заховала для Робера, навіть коли той звелів їй покинути сцену, чар театру, так і в Альбертині, замкнутій черницею в моєму домі, далеко від Бальбека, звідки я її так швидко відвіз, залишилося хвилювання, соціально-становий розгардіяш, бентежна марнота, минущі захоплення — все як на морському курорті. Вона так звикла до своєї клітки, звідки я іноді навіть увечері не кликав до своїх покоїв, — це її, за якою колись усі вганяли, її, яку було так важко впіймати, зсадивши зі швидкого велосипеда, яку навіть ліфтер не міг до мене привезти та ще й не давав мені тіні надії, що вона прийде, і на яку я, однак, чигав до ранку! Хіба не була вона там, у Бальбеку, великою акторкою з племінного пляжу, гідною заздрости, коли виступала по цій природній сцені, не озиваючись ні до кого, штурляючи тамтешніх завсідників, пануючи над подругами? І ось омріяна акторка, хіба це не вона, вихоплена мною з театру, замкнена в мене, схована від хоті всіх, хто її даремно домагався, перебувала то в моїй, то в її кімнаті, де вона поралася то над малюнком, то над гравюрою?

Звісно, в перші дні мого бальбецького життя Альбертина нібито існувала в площині паралельній тій, де жив я, але потім ми почали

зближуватися (від пам'ятного дня в Ельстіра), аж поки площини злилися під час наших зустрічей у Бальбеку, в Парижі і знову в Бальбеку. До речі, які далекі між собою оті два образи Бальбека, залишені першими і другими відвідинами, — образи, витворені тими самими віллами, звідки виходять ті самі дівчата і рушають до того самого моря! Серед Альбертининих приятельок часів других відвідин, приятельок добре мені знайомих, із достоїнствами і вадами так чітко викарбуваними на їхніх личках, чи міг я відшукати свіжих і таємничих незнайомок, кому раніше досить було шурхнути по піску садовою хвірткою і черкнути нею тріпотливі тамариски, щоб у мене почалося серцебиття? Великі їхні очі відтоді позападали, — одне те, що вони вже виростили з дитячого віку, а друге — чарівливі незнайомки, акторки романтичного першого сезону, про яких я не переставав збирати відомості, стратили для мене свою таємничість. Слухняно вволяючи мої примхи, вони стали для мене звичайними дівчатами-квітками, серед яких я, неабияк цим пишаючись, зірвав і забрав собі найпишнішу рожу.

Між двома бальбецькими декораціями, такими неподібними одна до одної, лягло кілька паризьких років, і на цьому довгому відтинку вмістилося стільки Альбертининих приходів! Я бачив її в різні роки свого життя і в різних її відмінах, що давало мені відчуття краси залеглих між ними розлогів: у світлі цих довгих періодів, коли я її не бачив, сподибувана знову рожева істота різьбилася у прозорій далечині з такими таємничими тінями і так пластично! Зрештою, поставала вона зі зведення до купи не тільки чергових образів, що малювали для мене Альбертину, а й несподіваних для мене прикмет як великого її розуму та небуденної душі, так і вад її вдачі, прикмет, що ними Альбертина в цьому квітуванні, множенні самої себе в плотському буянні темних барв збагатила свою натуру, колись майже ніяку, а тепер незглибиму для вивчення. Бо істоти навіть омріяні, що здаються нам лише образом, якоюсь постаттю Беноццо Гоццолі на зеленкавому тлі, яка спонукала нас вірити, ніби всі зміни, помітні при їхньому розгляді, залежать від того, звідки на них дивитися, залежать од відстані між картиною та нами, від освітлення — ці істоти, міняючись для нас, міняються й самі по собі. Постають, ледве колись означена на тлі моря, забуяла, стужавіла, зросла в обсязі.

Зрештою не тільки надвечірнє море жило для мене в Альбертині, але іноді й дрімота хвильок при березі місячної ночі. Бо часом, коли я вставав, щоб узяти книжку з батькового кабінету, моя приятелька просила дозволу прилягти. Її так зморювали вранішня й пообідня прогулянки на свіжому повітрі, що досить мені було відгодитися з кімнати бодай на хвильку, як я заставав її вже сонну. Простягнена як довга на ліжку, в позі такій природній, якої й зумисне не вигадась, вона здавалася гінкою квітучою стеблиною. І так воно було насправді, бо якби, заснувши, вона з людини не ставала рослиною, то чи поверталася б до мене знову, як у ці хвилини, здатність мріяти, притаманна мені без неї. Ось чому Альбертинин сон уможлиблював подеколи кохання. На самоті я міг думати про неї, але мені бракувало її, я не володів нею. В її присутності я озивався до неї, але був надто відірваний від самого себе, щоб думати. Коли вона спала, потреба говорити відпадала, я знав, що вона не дивиться на мене, я міг усунутися від усього поверхового.

Склепивши очі, поринувши в забуття, Альбертина скидала з себе одну по одній усі ціхи своєї людськосте, що завдали мені стільки розчарувань від першого дня нашого знайомства. Нині вона жила несвідомим життям рослин, дерев, і хоч те життя здавалося відміннішим, дивнішим від мого, я був більшим його паном. Її я не тікало щохвилини, як під час розмови між нами, чорними ходами затаєної думки та погляду. Вона вбирала у себе все, що оточувало її зокола; вона хоронилася, замикалася, стискалась у своєму тілі. Тримаючи її в руках, з утопленням у неї поглядом, я мав таке враження, мовби володію нею до останку; з її пробудженням таке враження пропадало. Її життя було підлегле мені, овійувало мене своїм легким віддихом.

Я вслухався в цю таємничу, шелестку еманацию, тиху, наче морський легіт, чарівну, наче місячне сяйво, в те, що було її сном. Поки він тривав, я міг мріяти про неї, дивитися на неї, а як сон поглиблювався, міг торкатися її, цілувати. В ці хвилини я любив її такою самою чистою, такою самою ідеальною, такою самою таємничою любов'ю, якою любив неживі творіння, ці красоти природи. І справді, коли вона засинала міцніше, то переставала бути лише рослиною; сон її, над берегом якого я мріяв, зі свіжою, невразливою для нуди, насолодою, — відкривав переді мною цілий

краєвид. Сон її дихав на мене чимось не згірш заспокійливим, не згірш любашним, ніж тиха, мов озеро, бальбецька затока уповні місяця, тиха, як озеро, коли дерева ледь колишуться, коли, лежачи на піску, слухав би й слухав гомону кожної набіглої хвильки.

Входячи до покоїв, я приставав на порозі, не сміючи полахати тиші й не чуючи іншого шереху, окрім віддиху, що гас на її устах через рівні проміжки, ніби відплив, але дрімотніший і лагідніший. І в ту хвилю, коли моє вухо ловило цей божистий шерех, мені здавалося, ніби в ньому вміщалося вся особа, все життя чарівної полонянки, що спочивала оце переді мною. Вулицею без угаву торохкотіли карети, а її чоло залишалося однаково гладеньким і чистим, віддих однаково легким, задовольняючи елементарну потребу в кисні. Зрештою, бачучи, що сон її не порушено, я обережненько підходив ближче й сідав на стільця поруч із ліжком, а відтак і на ліжко.

Я бавив чудові вечори за розмовою та грою з Альбертиною, але найсолодші були ті з них, коли я оберігав її сон. Цокочучи, граючи в карти, вона була така природна, що жодна лицедійка не зголосилася б її наслідувати; її сон був для мене чимось суперорганічним. Її волосся, опадаючи вздовж рожевого личка, розсипалося по всій подушці, і часом якесь окремішне рівне пасемце створювало такий самий малярський ефект, як гінкі і бліді місячні дерева, вишикувані у глибині рафаелівських картин Ельстірових. Коли Альбертинині уста були міцно зціплені, то її повіки під кутом мого зору видавалися тільки приплющені, аж виникав сумнів, чи й справді вона спить. Але й так ці склеплені повіки надавали її личку бездоганної цілості, не порушеної очима. Є істоти, чиї обличчя стають напрочуд гарні й величні, коли вони позбавлені погляду.

Я обводив очима простерту переді мною Альбертину. Іноді по ній перебігала легка й незбагненна дрож — так листя кипить під несподіваним борвієм. Вона торкалася свого волосся, після чого, видимо, не втрапивши, куди їй кортіло, посилала до нього руку такими цілеспрямованими і свідомими рухами, аж мені здавалося, ніби вона от-от прокинеться. Овва! Вона спала далі — знову спокійним сном. І відтоді вже лишалася нерухома з руками, згорнутими на грудях, — згорнутими так наївно-дитинно, що, дивлячись на неї, я ледве стримував усміх, який своєю повагою, невинністю й чаром викликають у нас малі діти.

Я знав кілька Альбертин у ній одній, і тепер мені здавалося, ніби коло мене лежить іще чимало інших Альбертин. Я наче вперше побачив дуги її бровенят: вони оторочували галки повік, ніби затишні кубельця синьовода. Сліди раси, атавізму, нецноти дрімали на її личку. Щоразу, повертаючи голову, вона ліпила нову жінку, незнайому мені. Здавалося, ніби я посідаю не одну, а безліч дівчат. Чимраз глибший подих підносив рівно її груди, а, на грудях, скрижовані руки, бісерини, переміщувані і так і сяк одним і тим самим рухом, — так хвиля гойдає човни або причальні ланцюги. Тоді, відчуваючи, що вона вже спить твердим сном, що я не наражуся на рифи свідомости, покриті нині повним морем глибокого сну, я сміливо й нечутно кидався в ліжку, лягав коло неї, обіймав її раменом, тулився губами до її обличчя і до її серця, торкався її тіла вільною рукою, і її теж укупі з перлинами гойдав віддих заснулої; я сам злегка переміщався від її рівномірного руху: я плив ув Альбертининому сні.

Іноді я зазнавав не такої чистої насолоди. Для цього я не потребував жодного руху, я тільки простягав ногу вздовж її ноги — так пускають за водою весло, і воно вряди-годи похитується від легеньких брижів, подібно до того, як уривано стріпують крильми птахи, що сплять у повітрі. Я дивився на її личко в такому ракурсі, в якому ніколи його не бачив і в якому воно було напрочуд гарне. Зрештою можна догнупатися, що листи, які хтось нам пише, більш-менш подібні між собою і малюють нам образ такий відмінний від знайомої нам особи, що становлять уже другу особистість. Але куди дивніше, коли одна жінка зрощена, мов Росіта й Доодіка^[17], з другою жінкою, чия зовсім інакша врода підказує інакший характер, і, щоб побачити одну, треба дивитися на неї у профіль, а другу — анфас! Її подих, стаючи шумливішим, створював враження, ніби вона задихається від розкошів, аж ось мої розкоші добігали кресу і я міг поцілувати Альбертину, не порушуючи її сну. В ці хвилини мені здавалося, ніби я володію нею цілком, як несвідомою і позбавленою опору часткою німої природи. Я не зважав на слова, які злітали часом з її сонних уст, їхній зміст лишався для мене темний; хоч би яку вони, зрештою, засвідчували незнайомку, саме на моїй руці, на моєму обличчі рука її, іноді оживлена легким дрожем, стискалася на мить. Я всолоджувався її сном з безкорисливою і миродайною любов'ю подібно до того, як цілими годинами слухав прибій.

Мабуть, треба, щоб ми добряче намучились через якусь істоту, аби в години перепочинку вона могла нам віддячитись тим самим миродайним спокоєм, який дарує природа. Мені не доводилося їй відповідати, як під час нашої розмови; щоправда, часом я мовчав і тоді, як вона говорила, але тепер, слухаючи її, я не засягав у її душу так само глибоко. Усе ще наслухаючи, ловлячи хвиля по хвилі, ніби невидимий бриз, заспокійливий шерех її чистого віддиху, я відчував перед собою чисту фізіологію існування; і ладен був зоставатися, зоріючи на неї, слухаючи її, так само довго, як колись лежав під місяцем простягнений на пляжі. Іноді можна було сказати, що море зачинає грати, що шторм відчувається аж у бухті, і я заходжувався, як її плесо, наслухати його хриплого дихання.

Часом, задушливого дня, вона скидала, напівсонна, кімоно й кидала на фотель. Поки вона спала, я казав собі, що всі її листи — в кишеньці кімоно, куди вона їх завше клала. Підпису, сліду призначеного побачення було б мені досить, аби впевнитись у брехні чи розвіяти підозру. Коли я чув, що Альбертина спить міцним сном, я покидав ліжку, де вже віддавна дивився на неї без руху, і наважувався ступити один крок, підбурюваний жадібною цікавістю; я відчував, що секрет її життя, зім'ятий і безборонний, лежить тут, на цьому фотелі. Можливо, я робив цей крок ще й тому, що дивитися довго й нерухомо на того, хто спить, морочливо. І так, раз у раз озираючись, аби справдити, чи ж спить Альбертина, я добирався до фотеля. Приставав, довго дивився на кімоно — як раніше на Альбертину. Але (може, в цьому була моя помилка) я ні разу не діткнувся кімоно, не сягнув до кишені, не глянув на листи. Кінець кінцем, переконавшись, що мені не стане духу, я навшпиньки скрадався назад до ліжка і знову прикипав очима до заснулої, до тої, що мені не сказала б нічого, тоді як кімоно, повішене на бильці крісла, сказало б мені, певно, багато чого. І так само, як інші люди винаймають за сто франків номер у бальбецькому готелі, щоб дихати морським повітрям, я вважав за цілком природне витратити ще більше на Альбертину, бо відчував її подих на своїй щоці, на її вустах, які я розхилив своїми, куди через мій язик уходило її життя.

Але втісі спостерігати, як вона спить, не менш солодкій, ніж відчувати, як вона живе, клала край інша розкіш: дивитись, як вона прокидається. Та розкіш була ще глибшим і таємничішим виразом

утіхи, що Альбертина живе в мене. Не раз пополудні, коли вона висідала з повозу, мені було приємно, що вона вертає до моєї оселі. Коли ж із глибини сну вона долала останні східці сонних марень, мені було ще любіше, що саме в моїй кімнаті вона повертається до свідомости й життя, аби за хвилину запитати в самої себе: «Де я?», і що, побачивши навколишні предмети, закліпавши очима від світла знайомої лампи, переконана, що прокинулась у мене в покоях, вона може собі відповісти: «Я в себе». У цю першу розкішну хвилину непевності мені було так, ніби я брав її у ще повнішу обладу, щойно тільки (замість можливих її повернень до своєї кімнати після виходів у місто) моя кімната — в ту мить як Альбертина її впізнавала — брала її у свої обійми, замикала в собі, і при цьому її очі залишалися незворушні, спокійні, ніби вона зовсім не спала. Розгубленість у першу мить пробудження виявлялася в її мовчанні, але не в погляді.

До неї повертався дар мови, вона казала: «Мій» або «Мій любий», відтак вимовляла те чи інше моє хрещене ім'я, а що в Оповідача те саме ім'я, що й у автора цієї книжки, то виходило: «Мій Марселю!» або «Мій любий Марселю!» Відтоді я не дозволяв нікому з моїх родичів називати мене «любий»: чудові слова, які мені мовила Альбертина, втрачали від цього свою неповторність. Мовлячи так, вона корчила гримаску, гримаска змінювалася невимушеним поцілунком. Прокидалася вона швидко, як і засинала.

Так само, як моє переміщення в часі, як можливість дивитися на дівчину, що сиділа коло мене обіч лампи, освітлена її сяйвом інакше, ніж сонцем, коли простувала вранці над морем, це реальне зростання Альбертиної вартости, самостійний дівчинин розвій не відігравали вирішальної ролі в тому, що тепер я дивився на неї інакше, ніж колись у Бальбеку. Багато років могло б пролягти між двома її образами і не викликати такої цілковитої зміни; зміна — засаднича й нагла — сталася тоді, коли я довідався, що мою приятельку трохи чи не виховала подруга мадемуазель Вентейль. Якщо колись я запалювався, коли в Альбертининих очах мені вбачалася таємниця, то нині я був щасливий лише тоді, коли з її очей, навіть з її щічок, не згірш виразистих, як її очі, щічок ніжних, а за хвилю вже раптом похмурих, як ніч, мені щастило вигнати всяку таємницю. Образ, якого я шукав, який приносив мені спокій, з яким я ладен був померти, була вже не Альбертина, наділена незнаним життям, а Альбертина, якомога

прозоріша для мене (ось чому моя любов не могла бути тривалою, а якби й збереглася, то була б нещаслива, бо жодною мірою не задовольняла потреби таємниці); Альбертина, за якою не мрів далекий світ, Альбертина, яка не прагнула нічого іншого, — хвилинами мені здавалося, ніби це саме так, — ніж бути зі мною, бути в усьому подібною до мене, бути Альбертиною, чий образ означав тільки те, що було моє, а не морок невідомости. Якщо отак, із тривоги за когось, із непевности, чи зумієш ти його втримати, а чи він утече, постало кохання, тоді це кохання позначене відбитком струсу, що його породив, і мало нагадує те, що ми бачили досі в коханій істоті. І тільки дещиця моїх перших вражень від Альбертини, Альбертини пляжниці, жила й далі в моєму почутті до неї; нічого не вдієш — давні враження займають лише невеличке місце в такому коханні з його несамовитістю, його муками, потребою пестощів і втечею до спокійного й тихого спогаду, з прагненням сховатися в ньому і більше нічого не знати про кохану, навіть якби можна було докопатися до чогось огидного, — ба навіть із прагненням вірити тільки цим давнішим спогадам, — таке кохання зіткане з чогось зовсім іншого!

Часом я гасив світло перед її приходом. Тоді, в п'ятні, пробравшись при кволіму світлі головешки, вона лягала біля мене. Розпізнавали її лише мої руки, мої щоки; на щастя, мої очі її не бачили: вони так часто боялися підглядіти в ній зміну! Тож завдяки такій «сліпій» любові вона мала відчувати, що її оточено більшою ніжністю, ніж зазвичай.

Я роздягався, лягав, Альбертина сідала на ліжку, і ми розігравали нашу партію або заводили розмову, уривану поцілунками. Тільки жага спонукає нас цікавитися життям та характером якоїсь особи, жага, в якій ми залишаємося вірними власній натурі, дарма що одну по одній забуваємо тих, кого кохали раніше. Отож коли якось, цілуючи Альбертину й називаючи її своїм дівчам, я вгледів у дзеркалі сумний і жагучий вираз власного обличчя, подібного до того, яке, либонь, було в мене дуже забутою нині Жільбертою, подібного до обличчя, яке, може, в мене буде з іншою жінкою, якщо доведеться забути Альбертину, я мимоволі відчув, що безвідносно до особи (інстинкт вимагає, щоб ми вважали «останню» з них за суджену), я виконую в цю мить ритуал полум'яного й болісного поклоніння культу жіночої молодости і краси. А проте до мого бажання скласти своє «ex-voto»^[18] молодості, а також до бальбецьких спогадів долучилося в отій моїй

потребі не відпускати всі вечори від себе Альбертини щось коли й не цілком нове в моєму житті, то принаймні досі чуже моїм сердечним справам. То було втихомирення, якого я не дознавав з часу далеких комбрейських вечорів, коли мати, похилившись над моїм узголів'ям, заспокоювала мене поцілунком. Звісно, під ту пору я неабияк здивувався б, якби мені сказали, що я людина не зовсім добра, а надто, що колись намагатимусь позбавити когось утіхи. Очевидно, я погано знав тоді самого себе, бо втіха з того, що я тримаю Альбертину в себе вдома, була для мене чимось куди непевнішим, ніж утіха з того, що я відірвав її від світу, де кожний міг би захопитися дівчиною-квіткою: не годна надто ошчасливити мене, вона принаймні позбавляла щастя інших. Шаноблюбовство, слава мене не обходили. Ще менше я був здатний когось ненавидіти. Зате бажання тіла, намагання перелюбити в когось дівчину — оце було для мене. Я повсякчас мушу це підкреслювати: то було для мене передусім утихомирення.

Дарма що до Альбертининого повернення я сумнівався в ній, уявляв її в монжувенській кімнаті; коли вона в пеньюарі сиділа напроти мого фотеля або коли, найчастіше, я лежав у ліжку, я перекладав тягар своїх підозр на неї, віддавав їх їй, щоб вона від них мене звільнила, з самозреченням вірного, що творить молитву. Цілий вечір вона могла, пустотливо згорнувшись у клубок на моїй постелі, гратися зі мною, наче велика кицька; у її рожевому носику, ще кирпатішому від грайливого погляду, який буває в деяких заголублених товстух, було щось капризне, задерикувате; аж ось вона, струснувши жмут чорного волосся на щічку, ніби з рожевого воску, приплющувала очі, впускала руки і буцімто промовляла усім своїм виглядом: «Роби зі мною що хочеш». Коли, прощаючись, вона підступала до мене, я знов цілував її щічки обабіч міцної шиї, п'ючи їхні майже родинні солодощі, і тоді ця шия не здавалася мені ні надто смаглою, ані надто гладенькою, ніби такі прозаїчні її прикмети були причетні до Альбертининої лояльності й доброти.

«Чи завтра, такий-сякий з'їдителю, ви поїдете з нами?» — питала вона на прощання. «А куди саме?» — «Залежатиме від погоди й вас. Чи ви бодай щось нині написали, котусю? Ні? Е, тоді чи варто було зрікатися прогулянки? До речі, скажіть-но, коли я вернулася, чи впізнали ви мою ходу, здогадалися, що це я?» — «Авжеж. Хіба тут можна помилитися? Хіба серед тисячі кроків не розрізнити кроків моєї куріпочки? Хай тільки вона дозволить себе роззути, перш ніж ляже, мені це справить таку приємність. Ви така милуся і така рожевенька в цій мереживній білині».

Отак я їй відповідав; у моїй мові серед любовних зворотів легко впізнавалися материні й бабусині слова. З часом я жажелі дужче скидався на всіх моїх родичів: на батька, який — правда, на інший лад, бо як що й повторюється, то з великими відмінностями, — дуже цікавився, яка сьогодні погода, і не тільки на батька, а й чимраз більше на тітку Леонію. Інакше Альбертина була б для мене лише приводом для прогулянок: чи ж міг я пускати її саму, без мого ока? З зашкарублюю у святенництві тіткою Леонією я не мав, як мені здавалося, нічого спільного, я, такий спраглий утіх, цілковитий, на погляд, антипод цій маніячці, такій пісній людині, вічній молільниці, я, хто гризся тим, що не подужаю вибитися в літератори, тоді як вона була єдиною душею в родині, до якої ніяк не доходило, що читати, це зовсім не тс, що «розважатися»; завдяки чому читати дозволялося навіть у Великодню неділю, коли всяке поважне заняття було заборонене, аби цей день освячувала тільки молитва. І що ж? Хоча я повсякдень кивав на особливе нездужання, що мене так часто приковувало до ліжка, якась істота, не Альбертина, не моя кохана, а якась істота, що мала наді мною владу більшу, ніж кохана, оселилася в мені, така деспотична, що притлумлювала мої ревнівні підозри чи бодай утримувала мене від спроби справдити, слушні вони чи не дуже, й істота ця була тітка Леонія. Лялечки! Я так разюче нагадував батька, що навіть його повершив: не вдовольнявся вже тим, що дивився, як він, на барометр, а сам перекинувся живим барометром! Я чув, мов наяву, повеління тітки Леонії спостерігати за погодою хіба зі свого покою, а то й з ліжка. Ба навіть з Альбертиною я говорив тепер чи то як дитятко, що в Комбре балакало з матір'ю, чи то так, як балакала зі мною бабуся! Коли нам вийдуть уже роки, душа дитятка, яким ми були колись, і душа померлих, від яких ми пішли, кидають нам пригорщами

свої багатства і лихі свої уроки, вимагаючи прилучити їх до нових наших почуттів, і, стираючи їхній, тих почуттів, давній образ, ми перетоплюємо все те в якесь своєрідне творіння. І так уся моя минувшина від найдавніших літ, а крізь ті літа й минувшина моїх батьків вливали в мою нечисту любов до Альбертини лагідну ніжність, синівську й воднораз материнську. Ми повинні бути готові до того, що певного часу до нас прийдуть здалеку наші предки і зберуться круг нас.

Перш ніж Альбертина мене послухала і дала мені роззути черевички, я розхилив її сорочку. Її високі груденята так круглилися, що здавалися не так природною частиною її тіла, як досяглими на ньому плодами; а її живіт (криючи місце, що поганить вухналь, який ще стримить із розпакованої статуї) замикався, де сходилися стегна, двома борозенками, не згірш м'якої, такої приємної для ока, затишної кривизни, ніж лінія обрію по заході сонця. Вона скидала черевички й лягала коло мене.

О, величні пози Чоловіка та Жінки, в яких те, що Творець розділив, силкується з'єднатися з усією невинністю перших днів і з податливістю глею; Єва, здивована й покірنا перед Чоловіком, обіч кого вона пробудилася, як пробудився він, ще самотній, перед Богом, який його зліпив. Альбертина сплітала свої руки позаду чорного волосся, напружувала стегно, опускаючи ногу вигином, схожим на лебедину шию, коли лебідь її випростує і знову карлючить. Ось тільки, коли вона лежала цілком бока, її личко (таке добре й лагідне анфас) неприємно загострювалося: ніс кандзюбився, як на деяких карикатурах Леонардо, і в очі впадало щось наче злість, хтивість і хитрість шпигуна, присутність якого в домі вжахнула б мене і якого немовби викривав отакий-от профіль. Я зараз же брав Альбертинине обличчя в руки і повертав його фас.

«Будь ласка, обіцяйте мені: як не поїдете взавтра, то працюватимете», — просила моя приятелька, надіваючи сорочку. «Гаразд, але пождіть, не одягайте ще пеньюару». Іноді я засинав, лежачи коло неї. Кімната вихолоджувалася, треба було підкинути дров. Я пробував знайти в себе за плечима дзвінок — марна річ, тоді я обмацував всі мідні прутки, де дзвінка не було, і казав Альбертині, яка підхоплювалася, боячись, щоб Франсуаза не застукала нас у ліжку: «Ні, ні, верніться ще, так-то його, цей дзвінок, і знайдеш!»

Солодкі, веселі, на позір невинні хвилини, а проте в їхньому затишку може визривати несподіване для нас нещастя; ось чому любовне життя сповнене найбільших контрастів; раптовий сірчаний і смоляний дощ спадає в цьому житті слідом за найпогіднішими моментами, а ми, так і не навчені цією бідою, одразу оселяємося знову на узбіччях кратера, звідки може вивергнутися лише катастрофа. Я жив безтурботно, як усі ті, хто вірить у тривалість свого щастя. Таке блаженство потрібне, аби породити муку — і блаженний стан, зрештою, повертається, аби час від часу гамувати біль, — ось чому людина може бути щирою з іншими і навіть сама з собою, коли хвалиться любов'ю жінки, хоча, нічого гріха таїти, їхні взаємини підточує болісний неспокій — підточує нишком, нікому не сповірений, зражений мимоволі запитаннями, слідством. Та що неспокій не міг би виникнути без попереднього блаженства і навіть потім спорадичне блаженство залишається потрібним, аби допомагати зносити муку й запобігати розриву, то приховування таємного пекла, яким стає співжиття з цією жінкою, ба більше, комедія, коли ми хизуємося нібито щасливим романом, містять якесь зерно істини, безпосередній зв'язок між причиною і наслідком, одну з умов, що уможлиблює страждання.

Я вже не дивувався, що Альбертина завжди в мене під рукою і що завтра вона поїде лише зі мною чи під опікою Андре. Ці навички спільного життя, ці чіткі межі мого існування, відкритого тільки для Альбертини, а також (у майбутньому, ще невідомому мені плані мого подальшого життя, ніби накреслений архітектором план будівель, які постане геть-то пізніше) далекі, рівнобіжні цим, але ширші межі, які назначують у мені мовби самотній скит, штивну і трохи монотонну формулу моїх прийдешніх походеньок, — усе те насправді визначила наперед та бальбецька ніч, коли Альбертина в потязі призналася мені, хто її виховав, і я запраг будь-що вберегти її від певних впливів і кілька днів не відпускати від себе ні на крок. Ішов день за днем, звички стали механічними; але, — як так сенс певних обрядів пробує з'ясувати історія, — комусь, хто мене запитав би, чого я цураюся людей, чого уникаю ходити навіть до театру, я міг би (а не хотів би!) відповісти, що спричинилася до цього вечірня туга і потреба довести самому собі (в наступні після того вечора дні), що та, про чиє грішне дитинство я дізнався, не матиме тепер змоги наражатися на давні спокуси — якщо її до того потягне. Про такі можливості я вже не так-то й часто думав,

проте щось ще невиразно жевріло в моїй свідомості. Нищення цих можливостей чи принаймні спроби їх нищити день при дні запевне стали причиною, чому мені так подобалося цілувати ці щічки, не гарніші від багатьох інших; під кожною, бодай трохи глибокою тілесною насолодою чаїться постійна загроза.

* * *

Я присягався Альбертині: якщо я з нею кудись не рушатиму, то братимуся до роботи. Але на завтра, немов користаючи з нашого сну, дім якимсь дивом переїжджав деінде, і я прокидався за іншої погоди, в іншому підсонні. Коли ж ви сходите на берег у новому краю, вам не до праці — треба ще тут оббутися. А іншим краєм був для мене кожен день. Чи ж міг я розпізнати бодай свої лінощі, якщо вони виявлялися у щораз нових формах? Іноді в безнадійно дощові, якщо вірити прогнозам, дні, саме сидіння в домі, оточеному рівною й одноманітною пеленою води, крило в собі якісь плинні солодощі, миротворну тишу, чари морської подорожі; іншим разом, погідного дня, лежачи нерухомо в ліжку, я дозволяв тіням кружляти довкола себе, як довкола стовбура дерева. А ще іноді, при перших дзвонах поблизького кляштору, рідких, як уранішні молільниці, під знаком темного неба, ледь вибіленого крупною, розтопленою й розпорошеною теплим вітром, я вже розпізнавав один із тих бурхливих, безладних і любих днів, коли дахи, змочені короткими шквалами й сушені вітром або сонячним промінням, зливають, вуркочучи, з себе струмки і в очікуванні, поки борвій схопиться знову, пригладжують свої дахівки, такі мінливі у блиску непевного сонця, наче голубине горлечко; один із днів, сповнених погодних перепадів, вихорів, бур, днів для ледаря не втрачених, бо його захоплює діяльність, яку за нього, виступаючи нібито від його імені, розвинула атмосфера; дні схожі на дні заколоту чи війни, які не здаються марними учневі-прогульникові, бо, никаючи побіля Палацу Справедливости або читаючи газети, лобуряка має ілюзію, що, хоча він і не виконав завдань, зате в сьогоднішніх подіях знайшов поживу для розуму і виправдання своєму прогулові; дні, зрештою, подібні до тих, коли в нашому житті відбувається якийсь винятковий злам, і той, хто й за холодну воду не брався, вірить, що ці дні, як усе пережениться, прищеплять йому звичку до праці. Як-от, наприклад, ранок, коли хтось іде на поєдинок, на якому доведеться битися до крові, і тут зненацька йому виразно відкривається, в

момент, коли він, може, накладе головою, ціна життя: він міг би з нього скористатися, аби написати якийсь твір чи бодай набутися на цьому світі, а тим часом звів його на пшик. «Якщо мене не вб'ють, — мовить він сам собі, — зараз же візьмуся до праці! І гулятиму тепер на всю губу!» Життя набрало враз у його очах величезної вартости, бо він уявив собі, що воно може дати багато чого, а не ту крихту, яку од нього брав зазвичай. Тепер він його бачить крізь призму своїх мрій, а не таким, яким — кому це краще знати, як не йому! — він зумів його зробити, себто геть жалюгідним. Життя одразу сповнилося працею, подорожами, виправами в гори, всіма гарними речами, які (каже він собі) фатальний кінець герцю може знищити; а сам при цьому забуває, що як ще не йшлося про герця, усе знищували його лихі звички, і вони й далі робили б своє діло — не треба було б і дуелі. Він вертається додому без жодної подряпини. І напорюється на ті самі бар'ери для розваг, виправ, подорожей, усього, чого щойно загрожувала навік позбавити його смерть; перешкод вистачає на все життя. Що ж до праці, то він умиває руки: виняткові обставини підсичують у людині те, що в ній уже закладено: у працьовитому — охоту до праці, а в неробі — ліньки.

Я чинив так, як цей чоловік, і як чинив завжди, від тих давніх часів, коли постановив узятися за перо. Таку постанову я ухвалив бозна-коли, а мені все здавалося, ніби тільки вчора, бо кожен новий день уявлявся мені таким, що не збувся. Так само я проводив і той день, день злив та просвітків, — згорнувши руки, давши собі слово працювати завтра. Зате під ясным небом я ставав невпізнаний; золотий звук дзвону крив у собі не тільки — подібно до меду — світло, а й враження світла (а також млосний смак варення, бо в Комбре він довгенько бринів, як оса, над нашим уже прибраним столом). Такого пишного сонячного дня бити байдики з приплющеними очима — річ дозволена, звичайна, спасенна, приємна, сезонна, це все одно, що опустити в спеку жалюзі. Саме о такій порі на початку мого другого бальбецького приїзду я почув смички оркестри поміж синястих бурунів припливу. Наскільки ближча була мені сьогоднішня Альбертина! Були дні, коли дзвін, вибиваючи години, ширив своє лунке звукове коло у вигляді такого новенького, так гарно вишаруваного вогкістю чи світлом циферблату, що той обертався немовби транспозицією для незрячих або, якщо хочете, нотною

партитурою чарів дощу або чарів сонця. У таку хвилину, лежачи з заплющеними очима в ліжку, я думав, що транспонуванню підвладне все і що Всесвіт, сприйнятний тільки для вуха, міг би відзначатися не меншим розмаїттям, ніж усякий інший. Ліниво перепливаючи від дня до дня назад, мов у човні, і бачучи ожилі переді мною нові й нові чарівні спогади, не вибрані мною, невидимі ще мить тому і відтворювані для мене один по одному пам'яттю, відтворювані без права вибору, я знічев'я снував по цих рівних просторах свою прогулянку під сонцем.

Уранішні бальбецькі концерти не були далекою минувшиною. А проте о тій порівняно недавній порі я не надто клопотався Альбертиною. У перші дні по приїзді навіть не знав, що вона в Бальбеку. Хто ж мені про це сказав? Ага, Еме. Сонце яскріло золотом, як сьогодні. Славний Еме! Він був радий мене бачити. Але Альбертини він не любив. Не можуть же любити її всі. Авжеж, то він ознаймив мені, що вона в Бальбеку. Звідки йому стало відомо? А, він її перестрів і поводитася вона задерикувато. Ту ж мить, витлумачивши розповідь Еме в іншому сенсі, ніж той укладав у свої слова, моя думка, яка досі усміхнено линула по отих благословенних водах, нагло вибухла, ніби напорвшись на невидиму й небезпечну міну, підступно закладену в цьому місці моєї пам'яті. Еме похвалився, що перестрів її, що вона поводитася задерикувато. Що він мав на увазі? Я зрозумів — вульгарно і тут-таки, заперечуючи, заявив, що Альбертина — душа витончена. Ануж він хотів сказати, що вона — гоморрейка? Вона була з приятелькою; може, вони обіймалися, розглядали інших жінок; може, справді поводитися так, як Альбертина ніколи не дозволяла собі при мені. Хто її приятелька? Де перестрів Еме цю одіозну Альбертину? Я силкувався достоту пригадати те, що казав мені Еме, справдити, чи його слова стосуються того, що я собі уявляв, а чи він мав на думці лише манери. Але даремно я морочив собі голову: той, хто про це себе запитував, і той, хто міг щось пригадати, на жаль, були одною і тою самою особою, мною; я раз у раз роздвоювався, але нічим себе не збагачував. Я запитував, але сам і відповідав — про що ж я міг дізнатися ще? Я вже не думав про мадемуазель Вентейль. Викликаний новою підозрою, мій напад ревності був теж новий чи, радше, був продовженням, розвитком підозри; сценою для неї був уже не Монжувен, а дорога, де Еме перестрів Альбертину, а її предметом —

приятельки, одна з яких могла супроводжувати того дня Альбертину. Може, якась Елізабет, а може, отих двійко дівчат, яких Альбертина розглядала у дзеркалі в казино, нічим не показуючи, що їх бачить. Безперечно, вона підтримувала з ними стосунки, як і з Естер, Блоковою кузиною. Коли б мені про такі стосунки розповів хтось третій, цього, мабуть, вистачило б, аби я був знищений; та що я уявляв їх собі сам, то мимоволі домішав до своїх підозр стільки непевности, скільки треба було для злагодження болю. Буває, що з пакета підозр людина щодня поглинає у величезних дозах думку про зраду, маленька дешиця якої могла б стати смертельною, якби її в нас упорснуло одне вбивче слово. А ось уже об'яв інстинкту самозбереження: ревнивець без вагань висуває страхітливі підозри з приводу невинних фактів, та добудь йому перший доказ — і він заплющить очі на очевидну істину! Зрештою кохання — хвороба невиліковна, як оті конституціональні аномалії, коли ревматизм попускає лише з тим, щоб його змінили епілептоїдні мігрени. Потому як ревнів мої підозри вщухали, я мав жаль до Альбертини, що вона не досить зі мною ніжна, що, може, й на глум бере мене з Андре. Я з жахом уявляв, що вона про мене подумас, якщо Андре переповість їй усі наші розмови; прийдешність малювалася мені в чорних барвах. Журба розвіювалася тільки тоді, коли нові підозри наштовхували мене на інші домисли або, навпаки, Альбертинина ніжність надщерблювала моє щастя. Хто ж ця дівчина? Треба написати до Еме, спробувати з ним побачитись, а тоді я перевірю його зізнання в розмові з Альбертиною, витягуючи з неї слово по слову. Наразі ж, переконаний, що це Блокова кузина, я попросив Блока (йому було невтямки, з якою метою) показати бодай її фото або, ще краще, познайомити з нею.

Скільки ми отак, через ревності, пориваємося пізнати людей, міст, доріг! Ревності — це жадова знань, завдяки якій ми по зернятку визбируємо на той чи той предмет всі можливі відомості, окрім тих, які нам хотілося б мати. Підозра виникає несподівано: нараз пригадається якась плутана фраза, алібі, створене, може, не без наміру. Правда, відтоді ця особа вам на очі не наверталася, проте є ревності «у свинячий голос», пробуджувані лише після розлучення, запізнані ревності. Можливо, звичка затаювати в собі деякі пасії: бажання покохати світську дівчину (на зразок тих, яких у супроводі гувернанток я бачив із вікна), а надто ту, про яку мені нагадував Сен-

Лу в домі розпусти, бажання пестити гарних покоївок, зокрема — покоївку баронеси Пютбюс, бажання напровесні поїхати на село помилуватися на глід, на квітучі яблуні, на грози, бажання поїхати до Венеції, бажання взятися за перо, бажання жити, як усі, — так от, може, ця звичка затаювати в собі невгамованими всі ці бажання, обмежуючись лише обіцянкою самому собі не забути колись їх виконати, — може, ця багаторічна звичка все відкладати, звичка до того, що барон де Шарлюс знущально охрестив «тягнирезинізмом», зробилася для мене такою універсальною, що поширилася і на мої заздрощі? Намотавши на вуса, що неодмінно колись розпитаю Альбертину про дівчину (а може, дівчат: ця частина розповіді залишалася в моїй пам'яті плутаною, стертою, сказати б, нечитабельною), з якою (або якими) Еме перестрів її, я все зволікав із цим з'ясуванням. У кожному разі не заговорив про це з моєю приятелькою того вечора, щоб не здаватися їй надто ревнливим і не прогнівити її.

Одначе, коли на завтра Блок прислав мені світлину своєї кузинки Естер, я мерщій переслав її Еме. Аж це мені пригадалося, що Альбертина відмовила мені вранці в утісі, яка могла її справді зморити. Може, з тим, щоб приберегти цю втіху для когось іншого? Може, по обіді? Для кого? Заздрощам нема кінцякраю. Навіть якщо кохана істота (наприклад, по своєму сконові) вже не годна будити їх своїми вибриками, спогади про будь-які події можуть і самі стати в нашій пам'яті подіями (спогади, досі нами не висвітлені, зовсім, як нам здавалося, незначні), тобто досить нам загадатися над ними, без жодного поштовху ззовні, як впливе нам на очі їхній новий, зловорожий сенс. Бути вдвох не обов'язково, досить сидіти в кімнаті одному й думати, і нові факти зради коханої з'являться, хоча б вона вже й померла. Тож у коханні, не так як у буденному житті, треба боятися не лише будучности, а й минувшини, яка часто звершується для нас уже після будучности; і ми тут говоримо не так про минувшину, що про неї дізнаємося згодом, як про минувшину, що її зберігаємо в собі віддавна, а це раптом навчилися читати.

Хай би там що, а надвечір я відчував себе щасливим: адже наближалася пора, коли я міг від присутності Альбертини зажадати потрібного мені заспокоєння. На лихо, той вечір був одним із тих, коли заспокоєння я не діждався: Альбертинин поцілунок на прощання був

дуже відмінний від звичного її поцілунку, і не заспокоїв мене, як раніше поцілунок матері у дні, коли та на мене гнівалася і я не смів її гукнути, хоча почував, що не засну. Той вечір був один із тих, коли Альбертина снувала нишком від мене якийсь план на завтра. Якби вона його мені звіряла, я вкладав би в його здійснення такий запал, на який ніхто, поза Альбертиною, не зміг би мене надихнути. Але вона не заїкалася про свій задум ні словом, та їй і зайве було щось казати; коли вона, вернувшись, переступала поріг моєї кімнати, ще в капелюшку або в точку, я вже бачив невідоме мені, уперте, затяте, нездоланне прагнення. Часто це було в ті вечори, коли я чекав на її повернення, думаючи про неї особливо ніжно, коли мені хотілося кинутися їй на шию з радощів. Овва! Чого варті проти цих непорозумінь ті, що заходили у мене з батьками, які виказували холодність або гнів, саме тоді, як я летів до них, сповнений ніжних почуттів! Любовні муки далеко не такі поверхові, вони куди болючіші, вони залягають на самім споді серця.

Аж ось настав вечір, коли Альбертина таки мусила згадати про свій задум. Я одразу доміркував, що завтра вона вибирається до пані Вердюрен. Власне, я нічого б не мав проти такої візити, але, звичайно, там було призначено зустріч, там чекала на неї якась утіха. Інакше їй би так не залежало на цьому вечорі. Інакше вона б не правила, що їй на цьому не залежить. Я простував у своєму житті стежкою, протилежною тій, якою посуваються народи, переходячи на фонетичне письмо потому, як уживали замість літер символи; і це я, хто стільки літ шукав правдешнього життя і думок людей лише в тім, що вони казали мені без ніякого й самохить, і з їхньої вини дійшов до того, що надавав ваги єдино свідченням, які не були раціональним чи аналітичним виразом правди; слова щось означали для мене лише тоді, коли могли бути витлумачені на кшталт рум'янця на лиці збентеженої особи або раптової паузи. Якесь слівце (в устах, наприклад, маркіза де Камбремера, коли він гадав, ніби я «письменник», і коли, — доти він ще не озвався до мене, — розповідаючи про свою візиту до Вердюренів, повернувся до мене і сказав: «Був там *якраз* віконт де Бореллі»), слівце викресане мимовільним і часом небезпечним зіткненням двох думок, яких мовець не висловив, але які я завдяки якомусь методіві аналізу чи електролізу міг видобути, — таке слівце промовляло мені більше, ніж ціла розправа. Альбертина іноді своїми

речами білила ті чи інші коштовні амальгами, які я хапався «обробляти», аби перетворити їх на ясні думки.

Зрештою найстрашніше для закоханого ось що: коли розрізнені факти з'ясувати важко (з усіх можливих засобів їх могли б розкрити лише досвід і шпигунство), то натомість правду дуже легко зглибити чи бодай відгадати. У Бальбеку я часто був свідком того, як Альбертина раптом упиналася довгим, схожим на дотик, поглядом у зустрічних дівчат, а потім, якщо я їх знав, казала: «Може, покликати? Я б їх так збештала, що не знаю як!» А з якогось часу (чи не відтоді, як розкусила мене) — нічирк; жодної пропозиції запросити когось, жодного слова, навіть кинутого крадькома погляду, очі — невидючі й німі, пусті й байдужі, але не менш викривальні, як раніше — їхня намагніченість. Отож не випадало дорікати їй чи розпитувати про подробиці, з якими вона сама звірялася, про подробиці такі блаженські, такі малезні, що я відзначав хіба задля втіхи «доглядатися до макового зерняти». Язык не повертається питати: «Чому ви поглянули на цю жінку?», а «Чому ви не поглянули на неї?» — й поготів. А проте я добре знав (чи бодай знав би, коли б не вірив Альбертининим запевненням), що означають, що засвідчують ці погляди, а також суперечності в її словах (частенько вони до мене доходили лише з великим запізненням, по її відході), суперечності, якими я потім катувався цілу ніч, про які не смів більше з нею говорити, але які сподоблялися мою пам'ять періодичними візитами. Навіть як вона бликала чи озиралася на бальбецькому пляжі або на паризькій вулиці, я вже метикував, хто ця особа: лише об'єкт пожадання в ту мить, як вона проходила, чи давня знайома або хтось, кого Альбертина знає лише з чуток. І коли я впевнювався в цьому останньому здогаді, то дивувався, що вона чула про неї, — так далеко ця особа перебувала поза колом «можливих» Альбертининих знайомих. Проте новочасна Гоморра — це крутиголовка, складена з часточок бозна-яких. Так, раз у Рівбелі, на великому обіді десятеро його учасниць випадково виявилися моїми знайомими — принаймні я знав їх з імен; публіка була вкрай різношерста, а проте чудово порозумілася між собою; такого одностайного, хоч і геть-то мішаного обіду я ще зроду не бачив.

Але вернімося до зустрінутих дівчат; на літню даму чи на старигана Альбертина ніколи не дивилася так безживно, так стримано, як на цей молодняк; вона ніби його не бачила. Ошуканим чоловікам не

треба нічого знати — вони й так усе знають. Але для сцени ревнощів треба мати на руках досьє, та ще й досьє задокументоване. Зрештою, якщо, з одного боку, заздрощі допомагають нам відкрити в коханки нахил до брехні, то, з другого, — стократ посилюють цей нахил, якщо жінка відкриє, що ми ревниві. Тепер вона не просто собі бреше, а бреше як шовком шиє — чи то з жалю до нас, чи то зі страху, чи то через те, що інстинктивно ховається тим глибше, чим завзятіше ми допитуємося. Звісно, бувають зв'язки, коли попервах легковажна жінка постає в очах закоханого чоловіка цнотливою. Але найчастіше любовний зв'язок поділяється на два діаметрально протилежні періоди. У перший жінка майже вільно, хіба лиш дещо злагоджуючи, говорить про те, яка вона гульлива, яке веселе веде життя, про все те, що згодом, запінившись, відкидатиме в розмові з тим самим чоловіком, як тільки відчує в ньому ревнивця і допитувача. Чоловік побивається за тим колишнім часом перших звірянь, хоча спогади йому допікають. Якби жінка звірялася так і досі, вона сама відкрила б йому таємницю всіх своїх гріхів, за якою він щодня вганяє дурно. А яким би це було доказом щирости, довіри, приязни! Якщо вона не годна жити, не зраджуючи його, то хай уже зраджує бодай по-приятельському, розповідаючи йому про свої втіхи, ділячися ними. І чоловік шкодує за тим життям, яке, здавалося, обіцяв початок їхнього кохання, а наступні події унеможливили, обертаючи їхній роман у щось нестерпно тяжке, здатне поставити їх на межу розриву, здатне зробити його або неминучим, або неможливим.

Іноді письмо, де я розшифровував Альбертинину брехню, письмо аж ніяк не ідеографічне, треба було просто читати навспак. Скажімо, того вечора вона недбало підкинула мені повідомлення — тим, щоб воно лишалося непоміченим: «Може, завтра я зайду до Вердюренів, але це ще вилами по воді писано: щоб мала велику охоту до того, то ні». Дитяча анаграма визнання: «Завтра я піду до Вердюренів, піду неодмінно, бо мені на цьому дуже залежить». Це позірне вагання означало тверду волю й мало на меті, даючи мені знати про візиту, зменшити її вагу. В Альбертининому тоні завше бринів сумнів, коли йшлося про невідкличні постанови. Мій рішенець був не менш твердий: зробити все, щоб візита до Вердюренів не відбулася. Заздрощі зчаста не що інше, як потреба вдаватися до тиранії у справах кохання. Мені дісталось, мабуть, від батька це нагле деспотичне

бажання погрожувати найдорожчим мені істотам з наміром показати оманливість їхніх рожевих надій; дізнавшись, що Альбертина без мого відома, нишком придумала розвагу, яку б я з дорогою душею для неї полегшив і зробив приємнішою, якби вона мені з усім звірилася, я заявив недбалим тоном, умисне, аби пригнітити її, про свою постанову завтра вирядитися кудись із нею.

Я заходився пропонувати Альбертині інші цілі для прогулянки, які унеможливлювали візиту до Вердюренив; я робив це вдавано байдуже, аби приховати свою знервованість. Але вона відчула її нюхом. Ця знервованість наражалася в Альбертині на електричну силу супротивної волі, яка різко її відкидала; я бачив, як з очей її прискають іскри. Зрештою, чи треба було відгадувати те, що в цю мить виражали її зіниці? Як я міг так довго не помічати, що Альбертинині очі належать до тих, які (навіть у пересічної істоти) немовби стулені з багатьох кавалків, бо цим жінкам так хочеться, — приховуючи заразом своє хотіння, — побувати скрізь. Очі, завжди облудно нерухомі й байдужі, але динамічні, обладнані лічильником, аби знати скільки ще метрів чи кілометрів до місця таких пожаданих сходин; очі не стільки усміхнені на думку про звабні милощі, скільки притьмарені смутком і нехиттю від побоювання, як би щось не перешкодило цій зустрічі. Не встигнеш такі істоти пригорнути, як вони вже тікають. Щоб збагнути, які почуття вони будять у нас і яких не будять інші, навіть найгарніші, треба брати в рахубу, що вони не якісь там недвижні, а повсякчас у русі, тож слід ще додати до їхньої особи знак, що передає у фізиці швидкість.

Якщо ви розладнаєте їхній денний розклад, вони вам відкриють розвагу, з якою досі перед вами крилися. «Мені так хотілося бути на підвечірку в когось, кого я дуже люблю!» Отож, якщо через півроку ви, нарешті, познайомитеся з названою особою, то дізнаєтеся, що ваша приятелька, якій ви спаскудили всю обідню і яка вскочила в лабети, наплела вам, бажаючи вас іспекатися, про підвечірок, який нібито проводила з цією своєю улюбленицею удвох щодня о тій порі, коли ви її не бачили, — дізнаєтесь, що названа особа ніколи не вітала її в себе, що вони ніколи разом не чаювали і що дівчина хвалилась їй, ніби її держать на припоні, і держить її не хто, як ви. Тож-бо особа, в якій вона нібито, як призналася сама, бувала на підвечірку, до якої благала вас відпустити на чаювання, та особа мусила правити їй за ширму,

насправді то була не вона, то була якась інша особа, насправді тут крілося щось іще! Щось іще, але що? Інша особа, але хто?

Овва! Ці мозаїчні очі, сумні й винозорі, задивлені в далечінь, може, допомогли б виміряти відстань, але показати напрямок не покажуть. Тут поле можливостей безкрає, і якщо випадково постане перед нами гола реальність, то настільки переходитиме всі можливості, що ми, приголомшені, впадемо навзнаки, гримнувшись головою об раптово вирослий мур. Констатація руху та втечі навіть не обов'язкова, досить, що ми дійшли висновку про них. Вона обіцяла написати нам листа, ми спокійні, ми вже розлюбили. Лист не надійшов, скринька порожня, «що ж діється?» — знову відроджуються неспокій та кохання. Отакі-то істоти переважно й прикохують нас, нам на горе. Бо кожна нова тривога, яку ми через них відчуваємо, уймає в наших очах щось від їхньої особистості. Ми згодні були покійно страждати, гадаючи, що кохаємо когось поза нами; аж це помічаємо, що наше кохання — це функція нашого смутку, що наше кохання, може, і є наш смуток і що його предмет лише малою мірою чорноволоса дівчина. Та, зрештою, саме такі істоти й кохані.

Найчастіше предмет кохання не тіло, хіба що на ньому зосереджується хвилювання, страх утратити його, непевність, чи дасться знову здобути його. Такого роду тривога зрощена з тілом. Вона надає йому чогось, що вище за красу; і це одна з причин, чому чоловіки, байдужі до красунь, можуть гинути за тими, що здаються нам бридулями. Саме цим істотам, цим утікачкам їхня вдача і наша тривога дають крила. І навіть коли вони з нами, їхній погляд немовби промовляє, що вони зараз знімуться й полетять. Доказом надкраси, якої позичають їм крила, є те, що часто одна й та сама істота для нас то безкрила, то криласта. Боючись її втратити, ми забуваємо про інших. Певні, що вона наша, ми зіставляємо її з іншими і пальму першости віддаємо їм. А що хвилювання та почуття певності можуть змінюватися щотижня, то ми можемо для цієї істоти на одному тижні жертвувати всім, що чарувало нас раніше, а на другому — нею самою, і так може тривати довго. Було б дивним, коли б ми не знали з досвіду (знайомого кожному чоловікові, який бодай раз на віку переставав кохати, забував про жінку), як мало важить така істота сама собою, коли вона більше неприступна або ще неприступна нашим почуттям. І, певна річ, коли ми кажемо: утікачки, це так само стосується

ув'язнених, полонянок, навряд чи нам приступних. Отож чоловіки ненавидять звідниць, бо вони допомагають утечі, заманюють спокусою; натомість, кохаючи відлюдницю, залюбки звертаються до звідниць, щоб ті вирвали цю жінку з-під запорів і привели до нас. І якщо зв'язки з викраденими жінками не такі тривалі, як інші, то через те, що страх, що ми їх не здобудемо, чи обава, як би вони не втекли, і становить усю нашу любов, а тільки-но ми їх заберемо в мужа, вирвемо з їхнього театру, тільки-но вилікуємо від спокуси покинути нас, словом, тільки-но відгородимо від будь-якого нашого почуття, вони стають тільки такими, як є, тобто, майже нічим. І їх, таких пожаданих, живо кидає той, хто боявся, що покинуть його самого.

Я сказав: «Як же я не здогадався?» Та хіба я не здогадувався з першого бальбецького дня? Хіба не вгадав я в Альбертині одну з дівчат, під тілесною оболонкою якої ховається, може, не більше істот, ніж у нерозпечатаній колоді карт, ніж у якомусь соборі чи в театрі, куди ще не пускають, але більше, ніж у величезній і далі поповнюваній юрмі. І не тільки численних істот, а й бажань, солодких спогадів, неспокійних пошуків численних істот. У Бальбеку я не дуже хвилювався, тоді я ще не знав, що піду не тим слідом. А проте я відчував повняву Альбертиної істоти, запорожненої до щирця нашаруваннями сили-силенної істот, прагнень, спогадів про втіхи. І тепер, коли вона мені сказала: «Мадемуазель Вентейль», мене поривало здерти з неї сукню, не з тим, щоб поглянути на її тіло, а з тим, щоб крізь тілесну оболонку побачити весь реєстр її спогадів та близьких і палких побачень.

Якої надзвичайної ваги зненацька набувають начебто зовсім блаженські речі, коли кохана істота (або ще не кохана тільки за браком облудности), приховує їх від нас! Само собою страждання не завше викликає у нас почуття любови або ненависті до того, хто його спричиняє; до хірурга, який завдає нам болю, нам байдуже. Але нас дивує, коли жінка ще недавно запевняла, ніби ми для неї все, не будши всім для нас (жінка, яку нам приємно бачити, цілувати, тримати на колінах), а сьогодні з її раптового пручання ми відчули, що вона не наша. Тоді розчарування будить у нас іноді забуте почуття давньої туги, про яку, одначе, ми знаємо, що викликала її не ця жінка, а ціла хура інших зрад, нагромаджених у нашій минувшині; справді-бо, де взяти одваги, щоб жити, як не зробити необачного руху, щоб

уберегтися від смерти, у світі, де любов народжується тільки з брехні і зводиться лише до потреби заспокоєння нашої муки тією істотою, що її завдала? Аби вийти із пригніченого стану, спричиненого відкриттям цієї брехні та цього опору, ми можемо вдатися до гірких ліків — почати впливати на ту, що нам опирається і бреше; впливати наперекір її волі, за допомогою істот, які займають у її житті, як ми відчуваємо, більше місця, ніж ми самі; почати брехати, викручуватися, стаючи дедалі огиднішими в її очах. Але нестерпна мука від такого кохання змушує хворого у зміні пози шукати оманливого зцілення. Овва! На подібних способах впливу нам не збуває! І жахітність такої любови, народженої лише з неспокою, у тім, що ми без упину переживуємо в нашій клітці порожні слова; ба більше, істоти, яких ми кохаємо, рідко подобаються нам завдяки фізичній бездоганності: вибір робить не наш свідомий смак, а випадкова хвилина туги, хвилина, розтягнена без кінця-краю хибкістю нашого характеру, яка повторює щовечора наші спроби і докочується до вжитку заспокійливих засобів.

Певна річ, моє кохання до Альбертини не було найубогішим коханням, до якого можна опуститися через слабку волю, бо воно було не зовсім платонічне. Альбертина задовольняла бажання мого тіла і при цьому виявляла інтелігентність. Але тут я передаю куті меду. Мене вражала не її інтелігентність, а якесь двозначне слівце, що кидало тінь на її вчинки; я силкувався згадати, що саме вона сказала, яким тоном, якої миті, у відповідь на які слова; відтворити подумки весь діалог, коли саме їй захотілося візитувати Вердюрєнів, і яке з моїх слів змусило її спохмурніти. Коли б ішлося про найважливіший для мене факт, то й тоді я не завдавав би собі стільки мороки, аби з'ясувати його автентичність, воскресити його атмосферу та колорит. Зрозуміло, тривога, сягнувши того щабля, коли вона робиться нестерпною, іноді вщухає на один вечір. Нас теж запрошено на свято, на яке збирається наша кохана і над справжнім сенсом якого ми сушимо голову вже кілька днів; коханка усміхається тільки до нас, розмовляє тільки з нами; ми відпроваджуємо її додому, а тоді, позбувшись страху, можемо, нарешті, втішатися цілковитим спокоєм, здатним покріпити нас, як покріплює міцний сон після довгої прогулянки. Але найчастіше все зводиться до того, що ми починаємо тривожитися вже на інший лад. Якись слова, сказані ради нашого святого спокою, спрямовують наші підозри на новий слід. Безперечно, такий спокій вартий того, щоб

за нього платити дорого. Та чи не простіше було б не купувати собі доброхітно, та ще й дорожчим коштом, самої тривоги? Зрештою ми знаємо, що хоч би який глибокий був перепочинок, неспокій і так візьме гору. Часами його навіть розбуркує якась заспокійлива фраза. Вимоги наших ревнощів та сліпота нашої довірливості куди більші, ніж може собі уявити кохана жінка. Якщо вона щиро присягається, що якийсь чоловік для неї тільки приятель, вона тяжко вражає нас, визнаючи те, чого ми не підозрювали, — що він її приятель. Коли вона, доводячи свою щирість, розповідає, як вони разом чаювали ще сьогодні по обіді, то за кожним її словом те, що досі лише витало і мріло, вбивається для нас у плоть. Вона признається, що він схилив її до любовщів із ним, і ми катуємося, уявляючи, як вона вислуховувала його улещання. Вона відкинула їх, — хвалиться вона. А ми зараз же на саму згадку про її розповідь застановляємося: чи вона справді дала одкоша? Вона стільки нам наторохтіла, але в її словах бракувало логічного зв'язку, а саме логіка більше за факти є показником істини. І при цьому вона так згорда кинула цю фразу: «Я йому сказала — ні, категорично!», — таке гордування з'являється в жінок усіх верств, коли ті брешуть. І треба їй ще й дякувати за те, що дала відкоша, своєю лагідністю заохотити її і надалі до таких жорстоких звірянь. Хіба що ми здобудемося на зауваження: «А якщо він уже заводив із вами такі речі, то чому ж ви згодні з ним чаювати?» — «А щоб він не мав до мене пересердя і не казав, що я з ним не ласкава». І ми навіть не сміємо відповісти, що після одкоша, може, їй би ліпше бути ласкавішою з нами...

Альбертина лякала мене, схвалюючи мої запевнення (аби не нашкочити їй), що я їй не коханець. «Зрештою, — додавала вона, — ви й справді не коханець». Так-то воно так, може, я не в повному розумінні коханець, але в такому разі все, що ми робили між собою, вона робить із кожним, хоча присягається, що він їй не коханець. Вивідати за всяку ціну, що Альбертина думає, кого бачить, кого кохає, — як дивно, що я жертвував усім ради цієї потреби! Адже цю саму потребу знати імена, факти я відчував і щодо Жільберти, а тепер мені до них байдуже. Я здавав собі справу, що самі собою Альбертинині вчинки важать не більше. Цікаво, що перше почуття, розпушуючи дещо наше серце, торує шлях до інших захоплень, але не дає нам — попри ті самі об'яви і страждання — способу зцілитися від них.

Зрештою, чи треба знати якийсь конкретний факт? Хіба не зразу дізнаються якимсь дивом про брехливість та про потаємну вдачу жінок, які щось приховують? Чи можливі тут помилки? Жінки уперто відмовчуються, тоді як нам так хочеться потягти їх за язика. І ми відчуваємо, що свого спільника вони запевнили: «Я німа як могила. Від мене ніхто ні про що не дізнається. Мовчок».

Ми офіруємо свій маєток, своє життя ради якоїсь істоти, а проте знаємо, що за десять років, рано чи пізно, відмовимо їй у багатстві і волітимемо довголіття. Бо тоді та істота буде вже відчакнута від нас гілка, вона сама вона — ніщо. З коханою нас пов'язує незліченне коріння, тисячі ниток, зітканих зі спогадів про вчорашній вечір, з надій на завтрашній ранок, всі ці безперервні тенета навичок, з яких нам годі виборсатися. Робом скнар, які громадають із гойности, ми марнотратники, які циндрять зі скнарости, ми офіруємо своє життя не так коханій, як усьому тому, що вона зуміла виснувати круг себе з наших годин, з наших днів, усьому тому, поруч із чим життя ще не прожите, життя, наскільки це можливо, прийдешне, здається нам чимось примарнішим, відрубнішим, не таким інтимним, не таким нашим. Нам треба б порвати ці пута, куди важливіші, ніж вона сама, бо вони породжують у нас хвилеві обов'язки щодо неї: скажімо, обов'язок не сміти покинути її з остраху принизити себе в її очах, тоді як згодом ми зробимо це без вагань, позаяк, розлучена з нами, ця особа перестане бути нами, а насправді ж ми беремо на себе обов'язки єдино щодо самих себе, хай би навіть вони через очевидну суперечливість мали довести нас до самогубства.

Якщо я не кохав Альбертини (чого не був певен), то її місце в моєму житті не можна було назвати якимось надзвичайним: ми живемо лише з тими, кого не кохаємо, з ким спряглися, аби лиш убити незносну любов, байдуже, про кого йдеться — про жінку, про країну чи про жінку, яка містить у собі країну. Ми навіть боїмося, що покохаємо її знов у разі нової розлуки. З Альбертиною я ще до цього не дійшов. Її брехня, її зізнання змушували мене дедалі дошукуватися істини. З брехнею вона не розминалася, ба більше, їй мало було брехати як усякій істоті, яка відчуває себе коханою, вона була просто стобрехою: навіть висловлюючи про когось нібито правду, щоразу казала щось інше; між її зізнаннями, рідкими, уривчастими, залишалися — в тому, що пов'язувалося з минувиною, — великі білі

прогалини, де я мусив накреслити, а для цього спершу вивчити, її життя.

Що ж до теперішности (наскільки я міг тлумачити пророчі Франсуазині слова), то тут Альбертина вже навіть не побріхувала, а просто в брехунівку заїздила, тож «одного чудового дня» мені таки мало б відкритися те, що буцімто знала Франсуаза (вона давала, ніби їй відомо все, тільки вона не хоче мені сказати) і про що я не смів її питати. Зрештою у Франсуазі жевріли, звичайно, ті самі заздрощі, які штовхали її колись переслідувати Евлалію, от вона верзкала всіляку бредню і напускала такого туману, що зразу пахло інсинуацією, скажімо, запевняла, що сірома бранка (аматорка жінок) збиралася пошлюбити будь-кого, тільки не мене. Якби це було так, то звідки Франсуаза, попри свою радіотелепатію, прознала б про це? Звісно, Альбертинині розповіді не можуть розв'язати цієї загадки, бо щодня були такі строкаті, як кольори дзиги, коли та перестає крутитися. Зрештою було видно, що Франсуазиними устами промовляє зненависть. Не минало й дня, щоб я, коли вдома не було матері, не вислуховував, набравшись терпіння, таких-от натяків: «Звісно, панич людина добра, і я завжди буду паничеві вдячна (напевно, Франсуаза мовила так, щоб спонукати мене купити собі права на її вдячність), але дім наш заповітрений, відтоді як паничева доброта впустила сюди лайдацтво, відтоді як сам розум потурає дурепі, якої світ не бачив, відтоді як ум, манери, дотеп, гідність справжнього княжати дають собою поневіряти найплюгавішій і найвульгарнішій ледащиці, дозволяють тесати собі кілки на голові й принижувати мене, а я ж бо вже сорок років, як у вашій родині».

Франсуаза дихала лихим духом на Альбертину надто за те, що нею, Франсуазою, має командувати ще хтось, окрім нас; а також за те, що їй додавалося хатньої роботи, що наша стара служниця надсаджує своє здоров'я (а проте сама вона відмовлялася від сторонньої допомоги: «Так, ніби я ні на що не придатна!»). Оце й була справжня причина її драгівливости, вибуху її злости. Звичайно, вона прагнула вигнання Альбертини-Естер. То було заповітне Франсуазине бажання. Якби це відбулося, стара служниця втішилася б. Але, на мою думку, грало тут ролю не лише це. Така зненавида могла виникнути лише в розбитому тілі. І ще більше, ніж шани, Франсуаза потребувала сну.

Поки Альбертина переодягалася, я, налаштований діяти, схопив слухавку і викликав неблаганні Божества, але тільки нарвався на їхню лють, яка знайшла свій вираз у слові: «Зайнято». Справді, Андре з кимось розмовляла. Чекаючи, поки вона закінчить, я міркував, чому (коли стільки малярів намагаються воскресити жіночі портрети XVIII сторіччя, де вигадлива мізансцена є приводом до гримасок очікування, невдоволення, цікавосте, мрійливосте) жадний із наших сучасних Буше^[19] чи Фрагонарів не намалював замість «Листа» «Клавесину» тощо сцени, яку можна б назвати «Біля телефону»: на устах у слухачки грає мимовільний усміх, тим щиріший, що слухачка певна, що ніхто її не бачить.

Нарешті Андре почула мене: «Ви завтра прихопите з собою Альбертину?» — спитав я; вимовляючи Альбертинине ім'я, я згадав про ревності, які збудив у мені Сванн, говорячи свого часу на рауті у принцеси Германтської: «Зайдіть по Одетту». Я подумав тоді, яка сила таїться все-таки в імені, що, на слух усіх і на слух самої Одетти, лише у Сваннових устах лунало по-власницькому. Узяти за жма і звести до одного слова ціле життя — яким же це солодким видавалося мені щоразу, коли я був закоханий! Але по-справжньому ти можеш це слово вимовити, коли воно вже тобі збайдужіло, або коли звичка, не пригашуючи свіжосте почуття, обертає відраду в муку. Лжа — це абищиця, як мовиться, що вибрешемо, те й наше, та й підноситься все з усмішечкою, без усякої думки про шкоду ближньому, а все ж лжа — це лжа. Одначе ревності терплять лжу, бачучи більше, ніж вона виставляє для ослони (нерідко наша подружка відмовляється провести з нами вечір і йде натомість до театру, аби тільки ми не бачили, як зле вона виглядає), й разом лишаяються сліпі до того, що криє в собі правду. Але вирвати затаєне вони не годні, бо ті, хто клянеться не брехати, навіть із ножем при горлі ні за що не зрадять самих себе. Я знав, що тільки я в розмові з Андре можу вимовити в такий спосіб: «Альбертина». А проте я відчував, що я ніщо для Альбертини, для Андре, для себе самого. А ще я розумів, об який мур б'ється любов. Ми собі уявляємо, що її об'єкт — це істота, яка може лежати біля нас, замкнена в тілесній оболонці. Гай-гай! Любов — це розпростертість цієї істоти на всі пункти простору й часу, які ця істота займала і буде займати. Якщо ми не маємо, як вона, контакту з конкретною місцевістю, з конкретною годиною, то ми не володіємо й нею самою. Ми не можемо сягнути всіх цих пунктів. Якби хтось нам їх указав, ми ще, може, здолали б дотягнутися до них. Але ми шукаємо помацки, не знаходячи їх. Звідси недовіра, заздрість, переслідування. Ми марнуємо дорогий час на манівцях і проходимо повз правду, так і не вхопивши тропи.

Аж це одне з гнівливих божеств, поставлених над меткими як дзиґа, служницями, обурилося, що я взяв слухавку і мовчок. «Прошу пана, номер вільний, я давно вже з'єднала вас, глядіть — роз'єднаю». Але далі нагінки воно не пішло і, викликаючи Андре, сповило її — подібно на великого поета, яким є завше телефоністка, — особливою атмосферою оселі, дільниці, самого життя Альбертиної приятельки.

«Се ви?» — спитала Андре, чий голос долетів до мене як стій завдяки Богині, наділеній владою надавати звукам блискавичної швидкості. «Послухайте, — відповів я, — їдьте куди хочете, хоч на край світу, тільки не до пані Вердюрен. Треба будь-що віднайти від неї Альбертину». — «Але ж... бачте, вона якраз туди завтра й вибирається». — «А!»

Тут мені довелося на хвилю урвати й насваритися, бо Франсуаза — ніби то було щось прикре, як щеплення віспи, і таке саме небезпечне, як літак, — відмовлялася навчитися телефонувати, що звільнило б нас від мороки брати рурку (вона могла б це легко освоїти), зате одразу впихалася до моєї кімнати, щойно тільки я заводив довірчу розмову, не призначену для її вух. Нарешті вона вийшла, пововтузившись коло розкиданих речей, які лежали від учора і могли любісінько залишатися на своєму місці ще годину, та підкинувши у вогонь поліно, хоча мені й так гаряче було від того, що в мене стоять над душею, а також зі страху, що мене роз'єднає телефоністка. «Даруйте, — сказав я Андре, — мені тут заважали. Чи певна то річ, що завтра вона збирається до Вердюренів?» — «Цілком певна, але я можу сказати, що вам це не до душі». — «Ні, навпаки, можливо, я виберуся з вами». — «Ах!» — вигукнула Андре голосом уявки невдоволенням і нібито зляканим моєю одвагою, у якій, зрештою, мене тільки утвердила. «Що ж, до побачення, перепрошую за зовсім даремний дзвінок». — «Що ви! — заперечила Андре і додала (в міру того як телефон увіходив у вжиток, телефонні розмови почали розцяцьковувати орнаментом особливих фраз, достоту як колись «чаювання»): — Дуже була рада почути ваш голос».

Я міг би сказати те саме, і то щиріше, ніж Андре, бо від якогось часу був дуже чутливий до її голосу, хоча спершу не помічав, що він так різниться від інших. Пригадалися мені ще й інші голоси, голоси переважно жіночі, одні вповільнені точністю питання і напругою уваги, інші задихані, навіть уривані, на хвилі ліричної оповіді; пригадалися по черзі голоси кожної знайомої дівчини в Бальбеку; потім голос Жільберти, потім — бабусі, потім — дукині Германтської; всі вони були відмінні, сказати б, скуті ковалем на мову кожної, зугарні грати кожен на своєму інструменті, і я подумав, яким блаґеньким повинен видаватися концерт у Раю трьох-чотирьох янголів-музик із образів давніх майстрів, коли злинає до Бога десятками, сотками,

тисячами голосів зграйна, гримка, хорова Алілуя. Перш ніж покласти слухавку, я подякував кількома покутними словами Тій, що верховодить над швидкістю звуків, за її ласкаву згоду вжити своєї влади, аби з люту доправити на місце мої смиренні слова, зробивши їх швидшими за громову гуркотняву. Але моя подяка зависла в повітрі — сполучення урвано.

Альбертина вступила до мене в чорній атласній сукні, яка ще підкреслювала її блідість, роблячи з неї анемічну і холеричну парижанку, хирну від браку повітря, міської тісноти і, може, від нахилу до гріха. Очі її здавалися тривожно-верткими, бо їх не веселила рожевість щічок. «Вгадайте, — сказав я, — кому я оце телефонував? Андре». — «Андре? — скрикнула Альбертина з надмірними, як на таку просту новину, подивом і хвилюванням. — Маю надію, що вона не забула вам сказати, що ми спіткали недавно пані Вердюрен?» — «Пані Вердюрен? Не пригадую», — відповів я з такою міною, ніби думав про щось інше: не хотілося показувати, що мене обходить ця зустріч, і зраджувати Андре, яка сказала мені, куди Альбертина вибирається взавтра. Та хто знає, чи Андре не зраджує мене? Може, завтра вона доповість Альбертині про моє прохання ні за що не пускати її до Вердюренів? Хто знає, може, вона вже призналася, що це не перше таке доручення з мого боку? Вона хрестилася, що держка на язик, але її присяганням перечило те, що від якогось часу з личка Альбертининого зникла довіра, якою вона обдаровувала мене так довго.

Любовні досади іноді прищухають, але тільки з тим, щоб відродитися в іншій відміні. Ми бідкаємось, бачучи, що кохана вже не кидається нам на шию, не жартує з нами, як попервах, надто ж болить нам те, що, втративши жагу до нас, вона знов запалюється нею до інших; потім від цього страждання відриває нас нова, ще лютіша мука: підозра, що вона нас одурила стосовно вчорашнього вечора, що вона, звісно, зрадила; ця підозра теж розвіюється, ніжність коханки нас заспокоює; аж це в умі спливає якесь забуте слівце; нам хтось сказав, що вона «вулкан», а з нами вона завше стримана; ми пробуємо уявити, як вона яріє з іншими, ми відчуваємо, як мало ми важимо для неї, ми бачимо вираз нудьги, туги, смутку, який з'являється на її обличчі в нашій товаристві; ми помічаємо (що те похмуре небо) буденні сукні, які вона вдягає для нас, приборігаючи для інших туалети з тих ранніх

часів, коли вони так і брали на себе наші очі. Натомість, якщо вона з нами лагідна, яке це блаженство! Та за мить, побачивши її заклично висунутий язичок, ми думаємо про те, як часто в такий самий спосіб надила вона дівчат. Може, навіть, як вона зі мною і не думає про них, цей знак — що то звичка! — став уже машинальним? І відчуття, що з нами їй нудно, повертається. Аж це страждання враз мізерніє на думку про паскудну таємницю її життя, про невідомі зелені затишки, де вона побувала і де може бути й нині о тій порі, коли вона не з нами, якщо тільки не збирається втекти туди назавше; про місця, далекі від нас, місця не наші, де вона щасливіша, як із нами. На такому повільному вогні й обертається рожно наших ревнощів.

Ревнощі це ще й демон, якого нам годі заклясти; він усе вборсується, все вилазить назад, під новою машкарою. Хіба ми здолаємо вигнати їх усіх, утримати при собі кохану, якщо Нечиста Сила завжди прибере нової, ще несамовитішої подобі: розпачу, що ми здобули її вірність лише силою, розпачу від браку взаємності?

Попри всі примиряння до мене в певні вечори, Альбертина вже не виказувала, як у Бальбеку, тих стихійних відрухів, коли вона мовила: «Який ви милусь!» і коли її душа, здавалося, горнулася до мене без усяких застережень та перешкод. Перешкоди виникли тепер, і вона з ними крилася, певно, маючи їх за невикорінні, непозбутні. Нез'ясовані, вони розмежовували нас парапетом обережності її слів або обширом невблаганної мовчанки.

«Можна знати, чому ви телефонували Андре?» — «Я спитав її, чи вона не проти, щоб завтра я вибрався з вами до Вердюренів, яких я обіцяв одвідати ще в Ла-Распельєр». — «Як хочете. Але вважайте: сьогодні страшенний туман, і завтра напевне буде теж. Боюсь, як би ви не змерзли. Я, звичайно, воліла б, аби ви поїхали з нами. Зрештою, — додала вона стурбовано, — я ще не знаю, чи поїду до Вердюренів. Вони були зі мною такі гречні, що мені треба б там бути... Після вас це найближчі мені люди, хоча не все в них мені до вподоби. Я мушу неодмінно вибратися до «Бон-Марше» або до «Труа-Картье» — купити біле нагруддя, а то ця сукня надто вже темна».

Пустити Альбертину саму до великої крамниці, де штовханина, де стільки виходів, що можна потім вимовитись, що не знайшла своєї карети, бо та чекала десь оподаль, — ні! Я твердо поклав собі не згоджуватися, але чув себе таким неприкаяним! А проте до мене ще не

доходило, що вже давно я мав би перестати бачитися з Альбертиною, бо вона вступила для мене в той сумний період, коли істота, розпорошена в часі та в просторі, для нас уже не жінка, а шерех нез'ясованих подій, шерех нерозв'язних проблем, море, якому ми, собі на сміх, наче Ксеркс, пробуємо дати лозини на покару за те, що воно поглинуло. Початок цього періоду рокує нас на неминучу поразку. Щасливі ті, хто зрозуміє це вчасно, і затуляє марного, виснажливого, замкненого в межах уяви змагання, коли ревності шамочуться так ганебно: досить тій, що завжди при них, бликнути на іншого, як вони вже підозрюють інтрижку, терплять істну муку, але потім примирюються з тим, що вона ходить сама, хай навіть, оскільки йому відомо, з коханцем, волюючи терпіти ці тортури, принаймні знані, ніж каратись невідомістю! Головне — увійти в якийсь ритм, а решта справа звички. Нервові люди, не годні пропустити жодного обіду, лікуються потім без кінця по санаторіях; жінки, недавно ще такі легковажні, живуть покутою. Ревнивці, які — шпигуючи за коханою, — позбавляють себе сну, спочинку, переконавшись, що її прагнення невтоленні, що світ широкий і таємничий, що час сильніший за них, дозволяють жінці ходити самій, потім подорожувати — відтак вони розлучаються. Ревнощів без поживи нема, вони тривають, поки жадають цієї поживи. Мені ще було далеко до такого стану.

Звичайно, Альбертинин час належав мені не в такій обмеженій кількості, як у Бальбеку. Тепер я міг вільно, досхочу прогулюватися з нею. Довкола Парижа повиростали за короткий час ангари, які для літаків є тим, чим порти для кораблів. Відтоді, як майже мітологічна зустріч під Ла-Распельєр із авіатором, чий політ схарапудив мого коня, стала для мене ніби образом вольниці, я любив часто, на схилку дня, обирати летовище за мету наших прогулянок. Альбертина, шанувальниця всіх видів спорту, палко підтримувала мене. Нас вабило це негамовне життя відльотів і прильотів, що надавало стільки чару як прогулянкам на мол чи бодай на пляж залюблеників у море, так і вештанню по летовищу залюблеників у небо. Щохвилини серед сонного царства безвладних і ніби об'якорених апаратів починав сунутися котрийсь із них, було видно, як його на превелику силу тягнуть кілька механіків, — так цуплять по піску човна для аматора морських виправ. Потім запускали двигун, аероплан біг, набирив

розгін і, нарешті, під прямим кутом, повільно відривався від землі, в напруженій, наче застиглій у нерухомості екстазі, і ось його поземна швидкість уже обернулася в величній простовисний злет. Альбертина не могла стримати своєї радості і все розпитувала механіків, які, випровадивши апарат, поверталися назад. Тим часом пасажир долав кілометр за кілометром; величенький човен, за яким ми пильнували, вже мрів у блакиті ледве помітною цяточкою, але потім, коли з кінцем виправи надходив час повороту, потроху відзискував свою матеріальність, величину, обсяг. І ту мить, коли турист вискакував на землю, Альбертина і я, обоє заздро видивлялися на того, хто в тамтих пустельних обрїях зажив вечірнього спокою та чистоти. Відтак чи то з леговища, чи то з мандрівки до якогось музею або церкви ми разом поверталися на обїд. А проте я повертався не таким утихомиреним, як це бувало в Бальбеку після поодиноких прогулянок, розтягнених — чим я пишався, — на ціле пообїддя; прогулянок, які потїм квітниками яскріли для мене в Альбертиному житті, ніби в порожньому небї, на яке так любо дивитись і мріяти без усяких думок. Альбертинин час не належав менї тоді в такїй кількостї, як тепер. А проте менї тоді здавалось, ніби я бїльший пан її часу, бо лічив єдино години її життя зі мною, моє кохання сприймало їх як особливу ласку; а тепер я лічив тїльки години, перебутї без мене, причому ревностї мої гарячково шукали, чи не криється де зрада.

Отож — можливо, завтра, — Альбертинї схочеться зажити таких годин! Передї мною був вибїр: перестати страждати або перестати кохати. Бо кохання спершу народжується з жаги, а згодом живе лише болїсним неспокоєм. Я відчував, що частина Альбертиного життя вислизає менї з рук. Кохання у своїй болїсній тривозї, як і в щастї жадання, домагається всевладдя. Воно виникає, існує лише остїльки, оскїльки залишається щось завойовувати. Ми кохаємо лише те, чого не посїдаємо цілковито. Альбертина брехала, кажучи, що, мабуть, не поїде до Вердюренїв, а я брехав, кажучи, що менї хочеться вибратися до них. Вона домагалася одного: щоб я її завтра не супроводжував, а я, вразивши її проектом, якого аж нїяк не збирався виконувати, пробував намацати в нїй найболючішу точку, відчути її приховане бажання і змусити її визнати, що моя завтрашня присутність перешкодила б їй вдоволювати його. Зрештою так і сталося, бо вона раптом передумала їхати до Вердюренїв. «Якщо ви не хочете вїзитувати Вердюренїв, —

сказав я, — можна поїхати до Трокадеро на чудову бенефісну виставу». Вона вислухала мою раду з болісною міною. Гай-гай, я знову був із нею грубий, як у Бальбеку, під час моїх перших нападів ревнощів. Вона зажурилася, а я заходився сварити свою приятельку, наводячи аргументи, які мені, бувало, ще маленькому, так часто наводили батько-матір і які видавалися моєму не тямкому дитинству тупими й жорстокими. «Е, ні, попри вашу смутну міну, — сказав я Альбертині, — я не можу вас жаліти; я жалів би вас, якби ви були хворі, якби з вами сталося нещастя, якби помер якийсь ваш родич; хоч ні, це вас не засмутило б: надто вже фальшива ваша вражливість, судячи з того, що ви розтрачуєте її на бозна-що. Зрештою я невисокої думки про добросердя людей, які придурюються, ніби люблять нас, а самі нездатні зробити для нас простенької послуги і які, хоч і думають буцімто лише про нас, такі неухажні, що забувають кинути нашого листа, від якого залежить наше майбутнє».

Всі ці слова (більшість того, що ми говоримо, це тільки повторення!) я чув з уст матері; вона любила тлумачити мені, що не треба змішувати справжню вражливість із сентиментальністю, з тим, що німці (чиєю мовою вона захоплювалася, попри дідову нехіль до цього народу) називають *Empfindung*^[20] та *Empfinderei*^[21], а одного разу, коли я плакав, мати добалакалась до того, що Нерон, може, був людиною нервовою, але від цього не був кращий. Власне, я нагадував рослину, яка роздвоюється, йдучи в ріст: з-поза плаксія, яким я був у дитинстві, виглядав тепер зовсім інший чоловік, розсудливий, суворий суддя хворобливої вражливості інших, якась подоба того, чим були для мене мої батьки. Кожен із нас неминуче продовжує в собі життя своїх предків, тож-бо врівноважений і ущипливий йогомось, якого не було в мені спершу, потім долучився до вражливого і злився з ним, і це цілком натурально, бо такі були мої батьки. Ба більше, коли витворилося це нове я, воно знайшло свою вже готову мову в спогаді про іронічну і докірливу мову, якою говорили зі мною, якою я мав говорити з іншими нині. Лунала вона цілком природно у моїх вустах, чи то завдяки міметизму і асоціативному зв'язку зі спогадами, чи то завдяки тому, що життєва сила, без мого відома, наче на листку рослини, карбувала в мені таємничі й тонкі інкрустації тих самих інтонацій, жестів, поз, які мали мої родичі. Зрештою моїй матері іноді здавалося, ніби прийшов батько, коли я стукав у двері схожим на його

стуком; а все тому, що в мені плинули таємні підсвідомі струми, під впливом яких навіть пальці моїх рук — і ті діяли, як у моїх батьків.

З другого боку, зчеплення суперечливих чинників — це закон життя, засада запліднення і — як виявиться далі — причина багатьох нещасть. Зазвичай ми ненавидимо того, хто до нас подібний; наші власні вади, побачені збоку, дратують нас. Та стократ лютіше той, хто вже вийшов з віку, коли з вадами не криються, і хто, скажімо, у хвили найпалкішої пристрасти робить крижане обличчя, ненавидить ті самі вади, якщо їх виявляє хтось інший, молодший, наївніший чи дурніший! Деякі вражливі люди не зносять сліз інших, хоча самим їм збирається на плач. Надто велика схожість породжує чвари в родинах — попри взаємне прив'язання, — і часто чвари тим дужчі, чим прив'язання глибше. Може, в мені, та й у багатьох інших, друга людина, якою я став, це всього лишень іпостась першої — екзальтованої і вражливої, коли йдеться про себе, і мудрого ментора для інших. Може, так само було і з моїми батьками: до себе одне ставлення, до мене — інше. Що ж до бабусі та матері, то було цілком ясно, що їхня суворість стосовно мене була навмисна і навіть дорого їм коштувала. А втім, може, і в батька холодність була тільки зовнішньою оболонкою його чулости? Може, людина взагалі дволика; один лик — її внутрішнє життя, другий — суспільні стосунки, суть яких передавав відгук про мого батька, як здавалося мені колись, і фальшивий, і банальний: «Під крижаним холодом він приховує незвичайну чулість; головна його риса — острах виглядати сентиментальною квашею». Чи не крив, власне, його спокій безнастанних і таємних бур? Спокій, готовий вибухнути в разі потреби сентенціями та рефлексіями, а також іронією щодо хворобливих виявів чулости? І хіба цим батьковим спокоєм не озброювався тепер і я щодо всіх, а надто, за певних обставин, стосовно Альбертини?

Гадаю, того я справді мав зважитися на розлуку з нею і податися до Венеції. Те, що втримало мене знову, пов'язувалося з Нормандією; не тому, що Альбертина виявила охоту вирушити до цього краю, овіяного моєми ревнощами (на щастя, її плани ніколи не зачіпали найболючіших моїх спогадів), а тому, що коли я відгукувався про нього: «Він навіває мені спомин про оту приятельку вашої тітки, яка мешкала в Інфревелі», — Альбертина гнівно відповіла, щаслива, — як кожний, хто свариться і хто намагається знайти якнайбільше

аргументів, — що може довести мою помилку та свою правду: «Але ж моя тітка не мала в Інфревелі знайомих, і я ніколи туди не їздила». Вона вже забула про спечену одного вечора баєчку про дратівливу даму, до якої вона конечно мусить їхати на чаювання, хоча б довелось роздружитися зі мною або померти. Я не завдавав їй цієї брехні. Але вона прикро мене вразила. І я знову відклав розрив. Аби бути коханою, не треба бути щирою чи навіть спритно вибріхуватися. Я називаю таку любов обопільним мордуванням. Того вечора я не вважав за негоже розмовляти з Альбертиною так, як моя бабуся, істота вельми досконала, розмовляла колись зі мною; ані збирався заявляти Альбертині, що поїду з нею до Вердюренів, гострим тоном батька, який оголошував про свої постанови так, що це викликало у нас хвилювання, непропорційне самій постанові. У такий спосіб батько легко міг указувати нам на безглуздя побиватися через таку, моляв, дрібницю, хоча засмутив нас усе-таки він. Як непохитна бабусина мудрість, так і свавільні батькові норози виявилися в мене на додачу до моєї вражливої натури, якій вони так довго були чужі і яку в дитинстві так намучили, що я навчився дуже точно визначати больові точки, щоб дошкульніше бити: нема ліпшого навідника, ніж колишній злодій або перекинчик із супротивного табору. В родині брехунів брат, який ніби ненароком прийшов відвідати брата і, прощаючись на порозі, недбало про щось запитує, а відповіді не дуже й слухає, зраджує тим самим, що це й було метою його приходу; братові добре знайома ця неуважна міна, ці слова, кинуті ніби між іншим ув останню секунду, бо він і сам не раз до них удавався. Атож, це не вигадка: є особливі патологічні родини, споріднені психіки, братерські стосунки, сперті на цю мовчазну мову, завдяки якій родичі розуміють одне одного без слів. Хто може нас більше нервувати, ніж нервова людина? Та зрештою причина мого поведження в таких випадках була чи загальніша й глибша. Бо в ті короткі, але неминучі хвилини, коли ми ненавидимо кохану істоту, — а як не кохану, то ці хвилини іноді розтягуються на все життя, — людина не хоче здаватися доброю, аби не будити співчуття; навпаки, їй хочеться здаватися геть-то лихою і заразом щасливцем над щасливцями, щоб її щастя було посправжньому завидне і ранило душу принагідного чи постійного ворога. Перед скількома людьми я спотворював свій образ лише для того, аби їм мої «успіхи» видавалися неморальними і ще дужче їх

лютили! А годилося б обрати чи не противну путь; засвідчувати без усякого гонору свої добрі почуття, а не ховати їх якнайглибше. І це було б дуже легко, якби ми мали хист нікого не ненавидіти, а тільки любити. Адже це так гарно: говорити лише те, що може ошчасливити, розчулити інших, здобути їхню любов!

Певна річ, я шкодував, що так грубіяню Альбертині. Я сказав собі: «Якби я не кохав її, вона була б мені вдячніша, бо я б на неї не злував; хоча ні, вийшло б одне на одне: я не був для неї такий щедрий». Тож на своє виправдання можна б сказати їй, що я кохаю її. Але освідчення в цьому коханні, мало того, що не було б для Альбертини якоюсь новиною, — воно, певне, розвело б нас іще більше, ніж мої брутальність і крутня, адже вони, власне, правили за єдиний доказ кохання. Бути брутальним і підступним із тією, кого кохаєш, це ж так натурально! Якщо наша зичливість до інших не заважає нам бути з ними лагідними і поступливими, то це пояснюється тим, що наша зичливість удавана. До інших нам байдуже, а байдужість не «будить у нас звіра».

Насувалася ніч. Скоро Альбертина піде спати, і в нас лишалося небагато часу, щоб помиритися й перейти до поцілунків. Але ніхто з нас двох не брав на себе ініціативи.

Відчуваючи, що вона дихає лихим духом, я скористався з цього і згадав про Естер Леві. «Блок сказав мені (безсоромна брехня!), що ви добре знайомі з його кузиною Естер». — «Я б її навіть не впізнала», — неуважно зронила Альбертина. «Я бачив її фото», — сердито додав я. Мовлячи ці слова, я не дивився на Альбертину і не бачив її виразу, який був би єдиною відповіддю, бо вона промовчала.

Те, чого я почував коло Альбертини в такі хвили, вже нічим не нагадувало миродайного матиного поцілунку в Комбре, навпаки, то була туга тих вечорів, коли мати ледве буркала мені «добраніч» або навіть не заходила до мого покою, чи гніваючись на мене, чи то затримана гістьми. Ця туга — ні, не транспозиція її в любов, а сама ця туга, яка періодично знаходила притулок у коханні і яка входила в гру сама, потому як настав поділ, розщеплення почуттів, тепер поширювалася на них усіх, знов неподільна, як у дитинстві. Ніби всі мої почуття — потерпаючи, що не здужають утримати Альбертину при моєму ліжку рівночасно як коханку, як сестру, як дочку, а також як матір із її щоденним «добраніч», що в ньому я знов відчував дитинну

потребу, — почали гуртуватися, зливатися у передчасний вечір мого життя; воно заповідалося бути коротким, як зимовий день! Але з поверненням туги дитинства, зважаючи на зміну особи, її призвідниці, відмінність почуттів, урешті перетворення мого характеру, було б уже неподобством вимагати втихомирення від Альбертини, як колись від матері. Я розучився казати: «Мені сумно». З розпукою в душі я вдовольнявся тим, що правив про байдужі речі, які аж ніяк не наближали мене до щасливої розв'язки. Я тупцював на місці, вичавлюючи якісь банальності. І в своєму себелюбстві інтелектуала, — ладного величати того, хто нам відкрив якусь дрібну правду про наше кохання, відкрив, може, так само випадково, як, бува, ворожка на картах Таро вгадає якийсь банальний факт із нашого життя, я був схильний поставити Франсуазу над Бергсоном та Ельстіром, бо вона застерегла мене в Бальбеку: «Ви ще наплачетесь від цієї дівчини».

Кожна хвилина наближала відхід, і нарешті вона давала добраніч. Але того вечора її поцілунок, у якому її не було і який до мене не дійшов, так мене розтривожив, що я — тим часом серце мені так і тьохкало — проводжав її поглядом до дверей і думав: «Якщо я хочу знайти привід, щоб гукнути її, затримати, помиритися з нею, то треба поквапитись, вона вже за кілька кроків від дверей, за два кроки, за крок, натискає клямку; відчиняє, запізно, двері зачинилися!» А може, все-таки ще не запізно. Як колись у Комбре, коли мати вийшла, не розраївши мене поцілунком, мені хотілося бігти Альбертині навперейми, я відчував, що не зазнаю спокою, поки не побачу її знов, що це нове побачення стане чимось величезним, чого досі не було, і що як я не здолаю сам позбутися цієї туги, то в мене, либонь, заведеться ганебна звичка жебрати про це в Альбертини. І не раз ще після того я зіскакував з ліжка, коли вона була вже в себе, блукав по коридору у сподіванні, що вона вийде й покличе мене, я завмирав під дверима, побоюючись, що не почую її тоненького погуку, я повертався до свого покою перевірити, чи не забула Альбертина, на моє щастя, якоїсь хустки, торбинки, чого-небудь: я міг би тоді, начебто боючись, що їй воно буде потрібне, мати привід піти до неї. Нічого, нічогісінько. Я вертався чатувати під дверми, але крізь щілину не соталося світло. Альбертина гасила лампу, лягала, а я стояв стовпом, сподіваючись не

знати чого, що так і не приходило; відтак, постоявши, замерзлий, чалапав назад, щоб залізти під ковдру і потім плакати цілу ніч.

Іноді, в такі вечори, щоб зірвати в Альбертини поцілунок, я хитрував. Знаючи, як швидко вона засинає, тільки-но приляже (вона теж це знала, бо інстинктивно, перш ніж простягтися, скидала черевички — мій презент, — і перстеник, який клала біля себе, як робила це в своїй кімнаті перед сном), знаючи, який глибокий її сон і яке ліниве пробудження, я ніби йшов по щось і вкладав її на моїй постелі. Коли я повертався, вона вже спала; я мав перед собою іншу жінку, якою ставала Альбертина, лежачи лицем до мене. Проте вона швидко мінялася, щойно тільки я лягав біля неї і бачив її в профіль. Я міг покласти свою руку на її руку, на плече, на щоку, Альбертина спала. Міг узяти її за голову, перехилити її, пригорнути до своїх губів, обвити її руками мою шию; вона все спала, як іде й далі годинник, як живе в будьякій позі звірятко, як рухається стелюх, як випускає вусики повій, чіпляючись за що-небудь. Від кожного дотику змінювався лише її віддих, ніби вона була інструмент, на якому я граю, перебираючи струни. Ревнощі мої вщухали: я відчував, що Альбертина стала істотою, яка дихає, і нічим іншим. Про це свідчив її рівний віддих, становлячи собою чисто фізіологічну функцію, зовсім легкий, не наділений густиною ані слова, ані мовчанки; цей подих, далекий від усього злого, вириваючись радше з порожньої тростини, ніж із людської істоти, був справді райський, був для мене ніби чистий спів янголів. У такі хвилини я відчував Альбертину як істоту визволену від усього, не тільки матеріально, а й морально. А проте, — казав я собі нараз, — у цьому подиху мусить бути багато імен, нашептаних її пам'яттю.

Іноді до цієї музики навіть людський голос долучався. Альбертина вимовляла якісь слова. Як мені хотілося схопити їхній сенс! Траплялося, з її губів зривалось ім'я особи, про яку ми говорили і до якої я ревнував, але воно не завдавало мені болю, бо спогад, викликаний цим ім'ям, здавався лише відлунням нашої розмови. Аж це одного вечора, ще напівсонна, з приплющеними очима, Альбертина лагідно сказала, звертаючись до мене: «Андре!» Я не зрадив свого хвилювання. «Ти мариш, я не Андре», — озвався я зі сміхом. Вона усміхнулась і собі: «Та ні, я хотіла тебе спитати, що тобі казала Андре». — «А я трохи не подумав, що ти часом отак лежала біля

неї». — «Де там, зроду-віку», — відповіла вона. Але перш ніж це сказати, на мить затулила обличчя долонями. Отже, її мовчанка була тільки заслоною: її позірنا ніжність крила в собі тисячі спогадів, які б розшарпали мене на клапті; життя її було повне фактів, жартівливий виклад яких присмачує веселими плітками щоденні наші розмови про інших осіб, байдужих нам. Але допоки якась істота сидить цвяшком у нашому серці, все це видається нам таким цінним висвітленням її життя, що за пізнання цього попідземного світу ми б радо віддали своє. Тоді Альбертинин сон здавався мені чудовним і магічним світом, звідки іноді з глибин напівпрозорої стихії зринає відгадка незбагненої таємниці. Проте зазвичай, коли Альбертина спала, до неї ніби поверталася невинність. Поза, якої я їй надавав, але яку її сон живо привласнював, звична, дихала довірою до мене. Личко її втрачало всяку хитрість і вульгарність; вона простягала до мене руку, спиралася на мою, було таке враження, ніби між нами панує цілковита гармонія, непорушне прихилля. Сон, зрештою, не відлучав її від мене, а залишав у ній почуття нашої обопільної ніжності; радше він знищував усе інше; я цілував її, казав, що піду трошки пройдуся; вона розхиляла очі, мовила здивовано — і справді, була вже ніч: «Куди ж ти так пізно, коханий?» — називала мене на ім'я й одразу засинала знов. Її сон був лише мовби затиранням усієї решти її життя, глухою мовчанкою, звідки від часу до часу вихоплювалися щирі й ніжні слова. Зібрані докупи, ці слова витворили б уже цільну розмову, потаємну щирість чистого кохання. Цей тихомірний сон радував мене, як радує матір солодкий сон дитини. І Альбертина, власне, спала як дитятко. Пробудження її теж видавалося таким природним і дихало такою ніжністю — ще перше, ніж Альбертина встигала помітити, де вона, — що я іноді запитував себе з ляком, чи спала вона коли-небудь до мене сама і, розплющуючись, не шукала очима когось під боком. Але її дитинні чари переважали. І знов-таки, мов та матір, я радів, що вона прокидається завше така веселенька. По хвилі вона опритомнювала, здобувалася на якісь чарівні й безладні слова, існий щебет. Ніби в порядку відшкодування, її шия, звичайно малопомітна, а тепер майже прекрасна, виступала на перший план, з якого були зійшли склеплені сном очі: оті її очі, мої постійні співрозмовники, до яких я не міг більше звертатися потому як змикалися повіки. Як заплющені очі надають обличчю невинної й поважної вроди, усуваючи все те, що

передають красномовні погляди, так само у словах — значних, але уриваних мовчанкою, — якими Альбертина озивалася під час прокиду, жила чиста краса, не скаламучувана, як у розмові, заяженими зворотами, загальниками, словами-паразитами. Коли я важився будити Альбертину, я міг це робити безбоязко, я знав, що її пробудження не пов'язувалося б із свіжопроведеним нами вечором, що воно встало б зі сну, як із ночі встає ранок. Розплющуючи очі й усміхаючись, вона підставляла мені губи, і ще перше, ніж моя любка озивалася словом, я встигав скуштувати їхню заспокійливу свіжість, зрідні свіжості, якою дихає удосвіта ще тихий сад.

Назавтра по тому вечорі, коли Альбертина сказала, що, може, поїде, а потім, що не поїде до Вердюренів, я прокинувся раненько; ще в напівсні радісне почуття підказало мені, що випав — у розповні зими — весняний день. Надворі популярні мелодії майстерно виписані для розмаїтих інструментів, від різька склеювача порцеляни та дудки перебивника стільців аж до сопілки козяра, який цього погідного дня скидався на якогось сицилійського пастиря, — легко інструментували ранок в «увертюру на святковий день». Слух, цей розкішний орган чуття, дарує нам товариство вулиці, викреслюючи в уяві всі її лінії, вимальовуючи всі її рухливі форми, показуючи нам їхній колір. Залізні штори пекаря, молочаря, які ще вчора опускалися над усіма видами жіноцького щастя, підносилися тепер, наче легкі блоки корабля, який оце зараз відпливе і, краючи прозоре море, полине по мріях молодих працівниць. Цей грюкіт піднятих жалюзі, може, був би в іншій дільниці єдиною моєю розвагою. Але в цій мене тішило сто інших відлясків, і мені шкода було заспати і бодай один прогавити. Ось він, чар старих аристократичних кварталів — вони ще й народні! Як давніше всілякі ремесла кублилися біля соборів неподалік їхніх порталів (деякі з цих останніх зберегли навіть їхні назви, наприклад портал Руанського собору зветься «Книгарським», бо книгарі виставляють коло нього, під голим небом, свій крам), так і тут усі ремесла — але ремесла мандровані, — тяглися перед шляхетним палацом Германтів, іноді наводячи на думку про старосвітську церковну Францію. Бо їхній поклик, звернений до сусідніх домочків, не мав у собі, за рідкими винятками, нічого від співанки. Він різнився від неї так, як різняться між собою ледве забарвлені модуляціями речитативи «Бориса Годунова» чи «Пелеаса»^[22]; але, з другого боку,

нагадував псальмування священика під час відправи, псальмування, якого ці вуличні сцени є тільки простацьким, ятковим, а все ж напівлітургійним відповідником. Такої гострої втіхи від них до переїзду до мене Альбертини я ще ніколи не зазнавав; тепер вони здавалися мені радісним гаслом її пробудження; втягуючи мене в вуличне життя, вони краще давали мені відчути заспокійливу присутність дорогої істоти, яку я завжди мав до своїх послуг. Деякі вигукувані присмаки, осоружні мені, любила Альбертина; ось чому Франсуаза посилала по них лакейчука, мабуть, трохи невдоволеного тим, що йому доводиться товктися серед плебсу. Ті крики, дуже виразні в тихій дільниці (де вони вже не лунали Франсуазі сумним мотивом, а мені були відрадні), доходили до моїх вух кожен зі своєю особливою модуляцією; речитативи, скандовані простолюду так, як вони вимовлялися б у дуже популярній музиці *«Бориса»*, де початкова інтонація ледь порушується тим, що нота наповзає на ноту, — музика юрми чи радше мова, ніж музика. Вигуки: «Беріть літорини, два су літорина!» — змушували людей кидатися до фунтиків, у яких продавалися ці огидні маленькі молюски, якими я, коли б не Альбертина, брився б не менше, зрештою, ніж слимаками, виставленими теж на продаж. Перекупник викликав на думку ліричну декламацію Мусоргського, але не тільки це. Бо, оголосивши майже речитативом: «Слимаки, свіжі, липкі!» — перекупник поринав у тихий смуток Метерлінка, покладений на музику Дебюссі в одному з тих патетичних своїх фіналів, де автор *«Пелеаса»* наближається до Рамо: «Якщо я упаду, невже це ти стаєш моїм звितяжцем!^[23]» — і додавав зі співливою журою: «Шість су тузін!»

Мені завше було невтямки, чому такі конкретні слова «шепчуться» таким невідповідним тоном, загадковим, мов таємниця, гнітюча для всіх у стародавньому палаці, куди Мелісанда не змогла внести радощів, і глибоким, як думка старого Аркеля, який намагається убгати в найпростіші слова всю мудрість і всю долю. Ті самі ноти, на яких підноситься з дедалі більшою лагідністю голос старого короля Алемонда або Голо: «Не знати, що тут діється. Це якась чудасія. Мабуть, тут не буває випадкових подій» — або: «Не треба боятися, це таке саме таємниче створіннячко, як і всі» — давали змогу торгівцеві слимаками повторювати в нескінченній кантилені: «Шість су тузін!» Але цей метафізичний лемент не встигав завмерти на межі безкоіеччя:

його уривала весела дудка. Цим разом не йшлося про їстівне, лібрето звучало так: «Стрижу пси, валашу коти, обтинаю вуха-хвости!»

Зрозуміло, фантазія, дотепність кожного перекупника чи перекупки часто варіювали тексти усіх тих мелодій, які я слухав у ліжку. Одначе ритуальний обрив на півслові, та ще як слово повторювалося двічі, будив незмінно спогад про старі церкви. Поганяючи ослицю, запряжену у візок, тандитник зупинявся біля кожного дому і, тримаючи в руці батіг, псальмував: «Вбрання, купую вбрання, вбра..а..ння...я!» — з паузою між двома останніми голосівками слова «вбрання»; наче тягнув: «Per omnia saecula saeculo...rum»^[24] або: «Requiescat in pa...se»^[25], хоча у вічність своїх убрань він не вірив запевне, як не пропонував їх замість савану на останній спочинок. І так само, оскільки від цієї ранньої години мотиви починали перехрещуватися, зеленярка, штовхаючи візочок, заводила свою літанію на григоріянське поспів'я:

Свіженькі, зелененькі,
Артишоки, є ще поки,
Арти. шоки...

хоча напевне зеленого поняття не мала про антифонарій та про сім тонів, з яких чотири символізують науку квадривіум^[26], а три — тривіум.

Добуваючи з фуярки чи з козиці мелодії Півдня, світло якого перегукувалося з ясною сьогоднішньою годиною, чолов'яга у блузі та баскійському береті, тримаючи в руці биковця, приставав під будинком. То був козяр із двома псами і гнав він стадо кіз. Прибувши здалеку, він з'являвся у нашій ділянці пізенько; і жінки тислися з гладишками по молоко, від якого здоровшали їхні малята. А з піренейськими мелодіями доброчинного козопаса вже перегукувався дзвіночок гостривника, який кричав: «Ножі, ножиці, бричі!» З ним не міг конкурувати гостривник пилок; позбавлений інструменту, він удовольнявся тим, що заводив: «Пилки! Пилки! Кому погострити пилку?!» — тоді як біляр, куди веселіший на вдачу, перераховуючи казани, горнці, все, що він білив, наспівував:

Ось я, бпю-блю-блю,
Начиння білю.
Рівняє полива,
Де трісло, де криво.
Заклеплю, затру Найбільшу діру!
Тру-тру!

А малі італійчєнята, обносячи мальовані начервоно бляшані пудла, де були позначені виграшні й програшні номери, крутячи торохтьолом, пропонували: «Панії, панусі, забава — забава для пань!»

Франсуаза принесла «*Фігаро*». Досить було побіжного погляду, щоб переконатися: мій матеріял ще й досі не пішов. Франсуаза сказала, що Альбертина цікавилася, чи можна їй зайти; вона просила на всяк випадок переказати, що не поїде до Вердюренів, а натомість збирається за моєю порадою майнути на ранок у Трокадеро (тепер це назвали б гучніше «гала-полудником»). Перед тим їй хотілося б проїхатися на конях із Андре. Коли я дізнався, що Альбертина зреклася свого — мабуть, таки грішного — наміру відвідати пані Вердюрен, я заявив зі сміхом: «Може приходити!» — і подумав: хай їде хоч куди — про мене. Я знав, що надвечір, коли посутеніє, я стану, безперечно, іншою людиною: журитимусь, підозріло стежитиму за найдрібнішим Альбертининим кроком — не те що о цій ранній порі, коли надворі так гарно і всі кози, як мовиться, в золоті. Ба, мою безжурність супроводжувало ясне усвідомлення її причини: супроводжувало, але розвіювало. «Франсуаза запевнила мене, що ви не спите, і я вам не заважатиму», — сказала Альбертина, входячи. Найбільше вона боялася, невчасно відчинивши вікно, напустити мені в хату холоду, а ще — увійти, коли я дрімаю. «Маю надію, що я не прийшла не в пору, — додала вона. — Я боялася, щоб ви мені не сказали:

Що за зухвалець тут свого шука загину?

І розсміялася отим своїм особливим сміхом, що так мене хвилював. Я відповів, підхопивши жарт:

Хіба для вас дано суворий цей наказ?

Але з обави, як би вона його коли не порушила, поквапився додати: «Хоча я був би лихий, якби ви мене розбудили». — «Знаю, знаю, не бійтеся», — сказала Альбертина. Щоб пом'якшити свої слова, я додав,

не перестаючи розігравати сцену з «Естер» (тимчасом як невгавучі вуличні крики пробивалися крізь нашу балачку):

При вас, душе моя, на вроду пребагата,
Повік мені радить і нуди вже не знати!

(а про себе подумав: «Авжеж, при ній я часто нудьгую».) І згадавши, що відповіла мені Альбертина напередодні, з яким перебільшеним запалом дякувала вона за те, що я відмовив їй від візити до Вердюренив, я сказав (аби вона і далі слухалась мене в усьому): «Альбертино! Ви звіряєтесь не на мене, хто вас кохає, а на тих, хто вас не кохає». (Ніби не цілком природна річ — стерегтися тих, хто нас кохає, єдиних, хто зацікавлений у тім, щоб нас ошукати з метою щось вивідати, чомусь запобігти!) І на додачу ще й збрехав: «Власне, ви не вірите, що я вас кохаю; ось що кумедно! І так воно і є, я вас не *божествлю*». Тепер дійшов ряд брехати вже їй: вона зауважила, що діймає віри лише мені, а потім щиро запевнила, що знає про моє кохання до неї. Але ці слова не виключали переконання, що вона не вважає мене за брехунця та шпигуна. Здавалося, вона прощає мені, немовби вбачала в цьому прикрий наслідок великого кохання або ніби й сама почувалася тут не безгрішною».

«Благаю вас, ясочко, жадних вибриків, як минулого разу! Подумайте, Альбертино: лихо приключки шукає!» Звичайно, я не зичив їй зла. Але яке б це було щастя, якби їй прибандюрилося з усіма кіньми заїхати куди їй заманеться, хоч до дідька в зуби, і ніколи більше не вертатися додому! Як би це все спростило: хай вона живе собі десь щасливо, не хочу знати й де! «О, я знаю: ви б не пережили мене й два дні, ви б укоротили собі віку».

Отак-то ми перекидалися брехливими словами. Та коли ми хочемо сказати правду глибшу, ніж тоді, коли ми щирі, то іноді обираємо інший шлях.

«Вам не докучає весь цей вуличний гармидер? — спитала вона. — Я його обожнюю. Але у вас такий чуйний сон!» Навпаки, часами я спав дуже твердим сном (я вже відзначав це, але випадок, який скоро станеться, спонукає мене нагадати про цю обставину), а надто як засинав уже над ранок. Оскільки такий сон, пересічно, покріплює десь учетверо дужче, він здається заснулому десь учетверо довшим, тоді як насправді він учетверо коротший. Ця чудова помилка (множення на

шістнадцять) прикрашає пробудження і вносить у життя справжнє оновлення, подібне до тих великих змін ритму, завдяки яким у музиці вісімка в анданте триває так само довго, як половинка у *prestissimo*^[27] — змін незнаних у стані, коли людина чуває. Життя наяву майже завжди те саме — звідси розчарування, знайоме мандрівцеві. Щоправда, здається, ніби сонні привиддя зіткані з найгрубшого життєвого матеріялу, але ця матерія у них перероблена, подрібнена, розтягнута так, що жодна чинна в яві часова межа не заважає їй сягнути запаморочливих високостей, де її вже не впізнати. У такі щасливі для мене поранки, коли губка сну стирала з мого мозку знаки щоденного порання, накреслені в ньому, як на чорній дошці, мені треба було пробудити до життя мою пам'ять; зусиллям волі можна заново навчитися того, що амнезія сну чи якогось пароксизму занурила в забуття і що відроджується поступово, в міру того як очі розплющуються чи попускає параліч. За кілька хвилин я проживав стільки годин, що, погукавши Франсуазу і бажаючи говорити з нею мовою, відповідною до дійсності й пори дня, я мусив увімкнути всі внутрішні гальма, щоб не сказати: «То що, Франсуазо, вже п'ята, а я вас не бачив від пообіддя вчорашнього дня». Відтак, приборкуючи свої сонні марення, наперекір їм і самому собі, я бовкнув безсоромно, хоча щосили намагався заціпити собі рота, щось зовсім протилежне: «Франсуазо! Уже десята!» Я говорив не десята ранку, а просто десята, щоб ця невірогідна десята була вимовлена щонайприроднішим тоном. Одначе вимовити ці слова замість тих, що на умі мотаються у пробудженого зі сну, вимагало від мене такої надсади, з якою хтось, скочивши на ходу з потяга і біжучи кілька хвилин уздовж колії, силкується не впасти. Він жене якийсь час, бо середовище, що він покинув, було середовищем, розігнаним великою швидкістю на відміну від нерухомого ґрунту, з яким його стопи насилу освоюються.

З того, що світ сну не є світом яви, не впливає, що світ яви менш правдивий — навпаки. У світі сну наші перцепції так перевантажені, кожна з них так огрублюється якимсь нашаруванням, двоячись і мимоволі сліпнучи, що нам годі розрізнити те, що діється в сумбурі пробудження: чи то Франсуаза прийшла, чи то я, втомившись чекати, пішов до неї? Мовчанка правила в цю хвилю за єдиний спосіб не прозячитися, як би це було під час нашого арешту за розпорядженням слідчого, обізнаного, на відміну від нас, з обставинами нашої справи.

Франсуаза прийшла сама чи я її покликав? Може, Франсуаза собі спала, а я її збудив? Ба більше, може, Франсуаза міститься в мене в грудях, оскільки відрубність людей один від одного та їхні взаємини майже не існують у цій бурій пітьмі, де реальність така сама малопрозора, як у тілі дикобраза, і де сливе нульова перцепція може дати якесь уявлення про перцепцію певних тварин? Зрештою, якщо навіть скалки здорового глузду і проблискують у прозорому шаленстві, яке передує отим переповненим кошмарами снам, якщо там і не забуті імена Тена, Джорджа Еліота, світ яви однаково зберігає ту перевагу, що його можна щоранку снувати далі, чого не можна сказати про кожен вечоровий сон. Але, може, існують інші світи, реальніші за світ яви? Ми ж бо свідки, що навіть цей світ яви змінюється від кожної революції в мистецтві, ба більше: одночасно змінюється рівень хисту й культури, що відрізняє художника від темного дурня.

І часто зайва година сну — це напад паралічу, після якого треба відновлювати владання членами, знову вчитися говорити. Воля тут не зарадить. Ми заспали, нас уже нема. Пробудження відчувається ледь-ледь, механічно, несвідомо, як водогін відчував би перекриття крану. Настає життя млявіше, ніж життя медузи, коли однаково легко можна б повірити, що ми виринули з морської пучини чи вернулися з галер, якби ми взагалі могли про щось думати. Аж це з високості небес нахиляється над нами богиня Мнемотехніка і подає нам у вигляді «звички пити каву з молоком» надію на воскресіння. Та й цей несподіваний дар пам'яті не завжди такий простий. Часто в перші хвилини, коли ми наближаємося до пробудження, нам здається, ніби ми можемо вибирати, наче в колоді карт, навколишні розмаїті, фізично щойно відчуті реальності. Сьогодні п'ятниця, ранок, коли повертаються з прогулянки, або година чаювання на узмор'ї. Думка про сон і що ми оце лежимо в нічній сорочці, часто буває останнім, що нам заблисне. Воскресіння настає не зразу; нам приверзлося, ніби ми подзвонили, але дзвінка не чути, ми мелемо щось таке, що на голову не налазить. Тільки рух прояснює голову, і коли ми справді натискаємо на електричну грушу, можна промовити поволі, але виразно: «Уже десята. Франсуазо, несіть, будь ласка, каву з молоком».

О диво! Франсуаза не здогадувалась, що океан ірреальності ще обполіскує мене всього, хоча мені й стало снаги кинути їй крізь нього цю чудну репліку. Вона відповіла, як і годилося: «Уже десять по десятій». Це доводило мені, що я при своєму розумі, й дозволяло не зраджувати дивацьких розмов, які колисали мене без кінця в ті дні, коли я не був відмежований від життя горою небуття. Зусиллям волі я повертався до реальності. Я ще тішився уламками сну, тобто єдиної справді своєрідної вигадки, єдиної обнови, можливої для мене манери оповіді, оскільки оповіді з царини яви, хоч би й приоздоблені красним письменством, не містять у собі таємничих розбіжностей, які є джерелом краси. Говорити про красу, породжувану опієм, зовсім легко. Але для людини, навиклої спати лише з наркотиками, несподівана година природного сну відслонить ранішній огром як таємничого, так і свіжого краєвиду. Змінюючи годину, місце сну, викликаючи сон штучним робом, або, навпаки, вертаючись на день до сну природного — найдивовижнішого з усіх для того, хто звик до снадійного, — ми нападаємо на різновиди снів у тисячу разів численніші, ніж різновиди

гвоздик і троянд, що їх викохує садівник. Садівники плекають квіти, схожі на розкішні марення, інші — на кошмари. Заснувши у певен спосіб, я прокидався від дриготи, переконаний, що в мене кір, або з іще страшнішою думкою: що бабуся (про яку я більше не думав) гризеться, що я сміявся з неї одного дня в Бальбеку, коли вона в передчутті близької смерті захотіла сфотографуватися на пам'ять. Хоча я вже встигав прочуматися, мені хотілося чимдуж до неї бігти, аби пояснити, що вона не так мене зрозуміла. Але я тим часом зігрівався, підозра на кір відпадала, а бабуся була так далеко, що серце за неї довго не щеміло.

Часом на ці розмаїті сні падала нагла тьма. Я зі страхом простував по чорному бульвару, де чулися лише кроки волоцюг. Аж це до мене долітала суперечка між поліцаєм та одною зі звощиць, яких іздалеку беруть за молодих погоничів. У п'їтмі я не бачив її на передку, але чув голос, а вже з голосу вгадував і гоже її личко та молоде тіло. Я чвалав до неї в темряві, щоб сісти до екіпажу, поки той не рушив. Відстань була чимала. На щастя, суперечка з поліцаєм затяглася. Я встиг добігти до карети. Ця частина бульвару освітлювалася ліхтарями. Стало видно візницю. То була справді жінка, але стара, рослява і груба, з-під кашкета в неї вибивалося волосся, на щоці багрянїла пляма прокази. Я повернув назад. «То оце така молодість у жінок? Ті, з ким ми колись були зіткнулися, кого нам закортїло побачити знову, вже старі? Можливо, пожадана жінка подібна до постаті нової виконавиці театральної ролі: акторка заслабла, от і довелося шукати заміни. І ми побачимо нового персонажа — але то вже не вона».

Потім мене огортав смуток. У такий спосіб ми бачимо вві сні численні Скорботи, оті ренесансні Пієти, тільки не мармурові, а, навпаки, вельми нетривкі. Та все ж вони мають право на існування, вони нагадують нам про певний бік речей, зворушливіший, людяніший, який нам аж надто спокусливо забути у своїй вірності холодному, іноді ворожому, глуздові яви. Саме так пригадалося мені, як я в Бальбеку дав собі слово завше жаліти Франсуазу. І бодай упродовж того ранку намагатися не встрявати у сварки між Франсуазою та метрдотелем, бути лагідним із Франсуазою, яку життя не гладило по голівці. Хоча б того ранку, а відтак уже впровадити цей звичай до свого життєвого кодексу; бо як цілі народи не потраплять довго керуватися політикою, диктованою щирим чуттям, так і людські

істоти нездатні керуватися спогадами про свої сни. Ось цей сон уже й відлітає. Силкуючись його згадати, реставрувати, я тільки полохаю його ще дужче. Повіки вже тільки приплющені. Якщо я спробую реконструювати сновидіння, вони розплющуються цілком. Повсякчас доводиться вибирати між здоров'ям і глуздом та духовними радощами. Я завжди з легкодухости вибирав перше. Зрештою небезпечна влада, якої я зрікався, була ще небезпечніша, ніж гадають. Жалі, марення не відлітають самі. Коли постійно міняти умови, в яких ми засинаємо, пропадають не тільки самі сни, а й гине на довгі дні, іноді на цілі роки, здатність не то снити, а й засинати. Сон божистий, але несталий; його полохає абищо. Його подруги-звички сталіші, як він, утримують його щовечора на освяченому місці, оберігають від усякого струсу; та коли ми перемістимо його, коли він не прив'язаний до одної постелі, він димом здиміє. Він подібний на молодість і на любов — шукай вітру в полі.

У тих розмаїтих снах — так само як і в музиці — краса залежить від збільшення чи зменшення інтервалу. Я тішився нею, натомість порозгублював у тому сні, хай і короткому, чимало покликів, якими озивається до нас мандрівне життя паризьких ремесел та всякої живності. Отож зазвичай (не передбачаючи, на жаль, драми, яку такі пізні прокиди, а також мої перські, цебто драконівські закони, гідні расінівського Агасфера, мали незабаром стягти на мою голову) я намагався прокинутися з курми, аби чути всі ті крики. Радіючи думці, що Альбертина любить ті зазови і що я сам, хай і лишаючись у ліжку, якимось причетний до вуличного життя, я ще й сприймав їх як символ його атмосфери; символ небезпечного рухливого життя, в яке я пускав Альбертину лише під своєю опікою, поширюючи зону її неволі, й звідки вихоплював її о будь-якій порі, щоб вернути назад до себе. Ось чому я цілком щиро міг відказати Альбертині: «Навпаки, мені цей галас приємний, бо я знаю, що ви його любите». — «Устриці, просто з моря, устриці!» — «Ох, устриці, мені так їх кортить!» На щастя, Альбертина з вітрогонства чи з неухважносте швидко забувала про свої забаганки; я не встигав сказати їй, що найкращі устриці у Прюньє^[28], як їй уже хотілося скуштувати того, що пропонувала горлата рибаска: «Креветки, добрі креветки, живий скат, живий скат!», «Мерлан, мерлан, так і проситься в казан!», «Прибули макрелі, свіжі, веселі! Макрелі для пань, гарні макрелі! А осьде мідії, свіжі, добрі мідії!»

Мимоволі вигук: «Прибули макрелі!» викликає в мене дрижаки. Макреля, макро... Але оскільки ця реклама не могла стосуватися нашого веселого шофера, то я думаю тільки про рибу, на яку дивитися не можу, смакує, і досада швидко минає. «Ох, мідії! — вигукує Альбертина. — Мені вони так смакують!» — «Серденько! Це в Бальбеку була розкіш, а тут вони непотріб! Зрештою, згадайте, що казав Коттар про мідії!» Одначе моя заувага виявилася гетьо недоречна, бо наступна перекупка похвалилася чимось таким, що Коттар забороняв іще суворіше:

Салат-ромен, салат-ромен!

Який рясненький він ген-ген!

Та Альбертина ладна була офірувати мені салат-ромен за обіцянку купити за кілька днів те, що рекламувала зеленарка: «Осьде гарна аржантейльська спаржа, осьде гарна аржантейльська спаржа!» Таємничий голос, гідний химерніших пропозицій, вторував: «Проб'ю бочку! Проб'ю бочку!» Доводилося визнати, що йдеться лише про бочку, бо ці слова майже цілком перекривалися криком: «Шибки, шкляр, шибки биті, до шкляра, шкля...я...ра!» — ця григоріянська роззявина все ж менше нагадувала мені літургію, ніж волення ганчірника, який, сам того не знаючи, повторював раптову перерву в мелодії посеред молитви, досить часту в церковному ритуалі: «*Praeceptis salutaribus moniti et divina institutione formati, audemus dicere*»^[29]. — мовить священик, випалюючи «dicere». Без жодного блюзнірства — подібно до того, як у середньовіччя побожний люд просто на церковній паперті розігрував фарси і соті, — ганчірник примушував згадати оте «*idicere*», коли, скандуючи слова, раптом виспівував останній склад скоромовкою, гідною акцентуації, освяченої великим папою VII сторіччя: «Ганчірки, залізяччя на продаж (все це вимовляється поволі, як і два наступні склади, зате останній швидше, ніж «*idicere*»), кролячі шкур-ки!». «Валенсія, гарна Валенсія, свіжі помаранчі!» Навіть скромний пір: «Осьде чудовий пір!», цибуля: «Вісім су віночок, цибуля, цибуля!» — гупали в мої вуха, наче відлуння прибою, в якому Альбертина, будши вільна, могла б загубитися, і набирали лагідности якогось *Suave mari magno*^[30].

Вам морквиця?

Ось — дивіться!

«О! — вигукнула Альбертина. — Капуста, морква, помаранчі! Забаглося городини, як перед смертю! Попросіть Франсуазу, хай купить. Вона приготує моркву в сметані. Ото буде потіха — їсти все це разом! Втілити усі ці заклики в добре сніданнечко! Ох, попросіть краще Франсуазу підрум'янити ската на маслі. Ох, і смакота!» — «Гаразд, кохана, але відійдіть уже від вікна, а то потрощите все, що обносять перекупки». — «Уже, уже, йду, але відтепер я хотітиму на обід лише те, що чутимусь наші вуха». Як се цікаво! Подумати лишень: треба чекати ще два місяця, щоб зачути: «Зелена квасоля, ніжнесенька зелена квасоля, беріть зелену квасолю!». Як це добре сказано: «Ніжнесенька квасоля!» Я люблю її тоненьку-тоненьку, скупану в соусі; вона просто тане в роті, свіжа як роса. Овва! Або оці сметанні сердечка, до них іще ген далеко: «Добрий сир зі сметаною, добрий сир!» А шасла з Фонтенбло: «У мене найкращий шасла!» А я з жахом думав про те, скільки мені ще доведеться з нею прожити до пори шасла^[31]! «Тільки не подумайте, ніби я хочу вже їсти лише те, що ми почуємо; звичайно, я роблю винятки. От чом би мені, приміром, не замовити в Ребате морозива на нас обох? Скажете, ще не пора, а мені так кортить!» Я так і здригнувся при імені Ребате, воно викликало підозру, а слова: «От чом би мені» ще більше в ній упевнювали. То був день прийняття у Вердюренів — відтоді ж як Сванн переконав їх, що Ребате найкраща цукерня, вони замовляли там льоди і птифури. «Я нічого не маю проти льодів, люба Альбертино, але дозвольте мені замовити самому, ще не знаю, чи це буде Пуаре-Блянш, Ребате чи Рітц, словом, побачу». — «То ви хочете вийти?» — спитала вона недовірливо. Вона завжди твердила, що була б рада-радісінька, якби я частіше виходив, але коли якісь мої слова могли вістити, що я не залишусь удома, її стурбована міна наводила на думку, що радість, яку я справляв би їй частими виходами, була б не цілком щира. «Може, вийду, а може, й ні, ви знаєте, я ніколи наперед не планую. У кожному разі, морозиво не оповіщають, його не обносять по вулиці, чого це вам раптом забаглося?» І тут Альбертина своєю відповіддю показала, скільки дотепносте й прихованого смаку розвинулося в ній зненацька від бальбецьких часів. Вона твердила, що завдячує цю манеру висловлюватися єдино моему впливові, життю зі мною, хоча я так ніколи не говорив, ніби якась вища сила заборонила мені вживати будь-коли в розмові літературних зворотів. Напевне, майбуття моє і

майбуття Альбертинине мали скластися неоднаково. Мені закрадалися щодо цього якісь передчуття, коли я бачив, як вона силкується говорити з-письменська, мислити образами, призначеними, як я відчував, для вищої і ще незнаної мені мети. Попри все це, я був зворушений, бо подумав: «Звичайно, я б так не висловився, як вона, а проте без мене вона б не опанувала такого стилю, вона відбула мою школу, а отже, не може мене не кохати, вона моє творіння». Вона сказала так: «У всьому оповіщуваному на вулиці їстівному я люблю те, що, почуте мною як рапсодія, змінює свою природу за столом і апелює до мого піднебіння. Щодо морозива, то маю надію, ви замовите його в тих нині немодних формах, у яких угадуються всі можливі архітектурні кшталти: коли я їм ці святині, церкви,obelіски, скелі, то завжди спершу розглядаю їх ніби яку мальовничу географію, а вже потім обертаю малинові чи ванілеві монументи на холодок у моїй горлянці. (Я вважав, що це аж надто добре сказано, але Альбертина відчула, що моя думка прихильна, і вела далі, спиняючись на хвильку, щоб посміятися з приводу вдалого порівняння своїм гарним сміхом, який краєв мені душу, бо то був ярливий сміх.) Ой лишечко! Боюся, що в Рітці ви знайдете Вандомські колони з шоколадних чи малинових льодів; тоді доведеться їх купити більше, аби домогтися схожости на вотивні колони або на пілони, зведені в алеї на честь Прохолоди. А ще вони роблять малиновіobelіски, які стирчатимуть у палючій пустелі моєї спраги; і я розтоплю їхній рожевий граніт у своїй пащеці, гасячи жагу краще, ніж оаза (і тут бухнув знов горловий сміх, чи то зудоволення своїм красномовством, чи то задля висміювання самої себе за те, що така велемовна, чи то, гайгай! — з фізичної насолоди, викликаной смакуванням чогось навдивовижу гарного, свіжого, рівноцінного цим розкошам). Ці крижані піки у Рітца скидаються іноді на гору Розу, і навіть із цитриновими льодами я волю, щоб вони були не монументальні, а ліпше хаотичні, урвисті, як гора в Ельстіра. Хай вони будуть не сніжисті, а трохи жовтаві, з ельстірівським відтінком брудного і тьмавого снігу. Хоч би льодів було не бозна-скільки, півпорції, коли хочете, все одно оті цитринові дибляться міні-горами — карлуватими японськими деревами, у яких і так угадуються кедри, дуби й манценілла^[32]; тож-бо, посадивши їх уздовж жолобка у вашій кімнаті, я мала б величезний ліс, що сходить до річки, такий ліс, де діти могли б заблукати. А ще біля стіп своєї порції жовтавих

цитринових льодів я добре бачу поштарів, мандрівців, поштові карети, на які мій язик звалює крижані лавини, і лавини їх поглинають (зловтіха, з якою вона це сказала, розпалювала мої ревності); а ще, — додала вона, — мої губи зруйнують, опору по опорі, венецьку церкву з малинового порфиру і скинуть на вірних те, що заціліє. Атож, усі ці будови перейдуть зі свого кам'яного підмурку до моїх нутрощів, жадібних чути, як тане їхня свіжість. Але знаєте, навіть без морозива, ніщо так не хвилює і не будить жаги, як оголошення про якісь термальні джерела. У Монжувені, в мадемуазель Вентейль, не було путніх льодів, але ми відбували в саду подорож довкола Франції, п'ючи щодня якусь газовану воду, приміром, як віші, — коли її наливаєш, із дна шклянки здіймається біла хмарка, і хмарка та никне й розпливається, якщо її не вихилити душком». Але чути з уст Альбертини про Монжувен було мені надто важко, і я урвав її. «Я нуджу вас, коханий мій, ну будьте здоровий!» Як вона змінилася з бальбецьких часів, коли навіть Ельстір навряд чи вгадав би в Альбертині скарби поезії, хай і не такої примхливої, не такої своєрідної, як, скажімо, поезія Селести Альбаре! Ще тільки вчора вона приходила до мене і, заставши мене в ліжку, висловилася так: «Ваша небесна величносте, покладена на ложе!» — «Чому — небесна, Селесто?» — «О! Бо ви ні на кого не схожі. Якщо ви думаєте, що ви з тих, хто мандрує по нашій грішній землі, то дуже помиляєтесь». — «Нехай і так, але чому — покладена?» — «Бо ви ж не лежите, як людина, ви не в постелі, а на ложі, так ніби самі янголи спустилися з небес і поклали вас тутечки». Альбертина ніколи не здобулася б на Селестин стиль, але кохання, навіть коли воно нібито вигасає, сторонниче. Я волів мальовничу географію фруктово-ягідних льодів, загальнопрístupний чар яких здавався мені виправданням мого кохання до Альбертини і доказом, що я маю над нею владу, що вона мене кохає.

Тільки-но Альбертина виходила, я відчував, яка утяжлива для мене постійна її присутність, невситима до руху й життя. Своєю метушнею вона баламутила мій сон, повсякчас наражала мене на простуду від протягів, змушувала шукати приводів супроводжувати її, поминаючи симуляцію загострення хвороби, а з другого боку, приводів накинути їй якогось супутника, — цебто щодня виявляти винахідливість ще більшу, ніж Шехерезада. На жаль, своєю винахідливістю перська

казкарка відсувала свою смерть, а я свою лише приспішував. Є в житті такі ситуації, які не завше, як моя, витворені любовними ревнощами чи тим, що кволе здоров'я не дає змоги ділити життя з активною і молодю істотою, але й, попри це, ставлять проблему подальшого спільного життя чи повернення до давнішого окрімного, майже помедичному: яким відпочинком пожертвувати (чи то перепадаючись щодня й далі, чи то вертаючись до мук розлуки) — відпочинком мозку чи відпочинком серця?

У кожному разі я був дуже радий, що Андре товаришить Альбертині до Трокадеро, бо недавні й, зрештою, дуже дрібні непорозуміння спричинилися до того, що моя колишня віра в шоферові чесність, обачність і проникливість дещо захиталася. Недавно я послав з ним Альбертину саму до Версалью; і вона мені сказала, що снідала в *Резервуарі*, тимчасом як шофер згадав про Вателя. Того дня, коли я помітив цю суперечність, я знайшов привід, поки Альбертина вбиралася, перемовитися з шофером (незмінно тим самим, знаним нам із Бальбека). «Ви похвалилися, що снідали у Вателя, а панна Альбертина запевняє, ніби в *Резервуарі*. Як це розуміти?» Шофер на те відповів мені: «Авжеж, я сказав, що снідав у Вателя, а де снідала панянка, не знаю. Коли ми прибули до Версалью, вона пересіла у фіакр; за її словами, вона завжди так робить, як їй не треба поспішати». На думку, що Альбертина залишилася сама, я розлютився; але, зрештою, вона залишалася рівно стільки, скільки треба було, щоб поснідати. «Але ж ви могли б, — сказав я примирливо (бо не хотів зізнатися, що пильную за Альбертиною: це було б для мене принизливо, і то подвійно, бо означало б, що вона криється переді мною), — ви могли б поснідати, я не кажу з панянкою, але в тому самому ресторані». — «Коли ж панянка звеліла мені бути на Плац-парадному майдані аж о шостій. Вона не просила заїхати по неї, піднявся до себе після сніданку». — «Ага!» — промовив я, намагаючись приховати розчарування. Та й вернувся знов на гору. Отож понад сім годин Альбертина пробула одна, полишена сама на себе. Щоправда, я знав, що фіакр — не тільки спосіб спекатися шоферського нагляду. По місту Альбертина воліла їздити в екіпажі, запевняючи, що звідти їй усе видно та й не так там парко. А проте вона провела сама сім годин, і про цей час я так нічого й не дізнаюся. І мені навіть подумати страшно, як вона розпорядилася цими сімома

годинами. Механік сплохував, але відтепер я покладався на нього цілком. Бо якби він був бодай у якійсь змові з Альбертиною, то зроду не признався б, що дав їй волю від одинадцятої ранку до шостої вечора. Можна було й по-іншому витлумачити шоферові звіряння, але таке тлумачення було б безглузде. А саме: він посварився з Альбертиною і захотів їй показати — такою-от дрібною доказкою, — що він доведець і що як після цієї першої лагідної остороги вона не танцюватиме під його дудку, він її неодмінно запродасть. Але таке пояснення було нісенітне; насамперед треба було гадати, ніби між ним і Альбертиною сталась якась-то звада, а потім уявити, що цей славний, завжди такий ввічливий і послужливий механік — дерій. Через два дні я, зрештою, переконався, що він уміє стежити за Альбертиною коректно й пильно, куди надійніше, ніж я на хвилю припустив у шалі підозри. Відтягнувши його набік і згадавши про поїздку до Версалю, я завів щирі розмову: «Ваше поводження у Версалі, як це впливає з позавчорашньої вашої розповіді, було бездоганне. Чиста робота, як завше. Але я хочу, щоб ви врахували один нюанс. Відтоді як пані Бонтан довірила мені сестреницю, я відчуваю таку відповідальність, так боюся нещасливих випадків, так дорікаю собі, що не їжджу з нею, що волів би, щоб ви скрізь самі возили панну Альбертину, ви людина певна, стріляний, як кажуть, горобець, із вами в халепу не вскочиш. Тому я ні за що не боюся». Чарівливий механік-апостол, лукаво усміхнувшись, поклав руку на кермо у формі хреста. Відтак (виганяючи з мого серця неспокій, місце якого одразу заступила радість) сказав те, за що я мало не кинувся йому на шию. «Не гризіться. З панянкою нічого страшного скоїтися не може; коли я не везу її в авті, то не спускаю з ока. У Версалі, нічим себе не виказуючи, я ознайомився з містом, сказати б, разом із панянкою. З *Резервуару* вона подалася до Палацу, з Палацу до Тріанона, а я все їхав назирці за нею, ніби того не бачучи, чи, краще сказати, так, щоб вона мене не бачила. А втім, хоч би й побачила, світ не завалився б. Адже це так природно, коли в тебе цілий день вільний і ніякої роботи, оглянути й собі Палац. Тим паче що панянка не могла не помітити, що в мене з собою книжка і що я цікавлюся старожитностями. (Так воно й було, видавалося б просто разючим, навіть знаючи про його дружбу з Морелем, настільки він перевищував скрипалю дотепністю і смаком.) Але, кінець кінцем, я лишився непоміченим». — «Вона не могла не

спіткати якоїсь приятельки, — у Версалі їх у неї чимало». — «Ні, весь час була сама». — «Але на неї не могли не задивлятися, така кравля, і сама!» — «Авжеж, пасли за нею очима, а вона хоч би що, знай дивиться в путівник чи на картини». Шоферова розповідь здалася мені тим вірогіднішою, що надіслані мені того дня з Версалю Альбертинині поштівки зображували одна Палац, а друга Тріанон. Невсипущість, із якою бравий шофер сочив за кожним її кроком, дуже зворушила мене. Як міг я тоді гадати, що це спростування — у вигляді обсяжного додатку до позавчорашніх звірянь — впливало з того, що протягом цих двох днів Альбертина, налякана шоферовим ляпанням язиком, капітулювала й домовилася з ним? Аби ж то знаття!

Певне одне: розповідь механіка, розвіявши всякий страх, що Альбертина мене зраджує, викликала в мене збайдужіння до неї і втрату цікавості до того, як вона збавила версальський день. А все ж навряд щоб шоферових пояснень на виправдання Альбертини, тепер мені не надто цікавої, виявилось досить, аби мене так швидко заспокоїти. Вже кілька днів на лобі моєї красували два прищики і, мабуть, ще більше вплинули на моє любовне почуття. Нарешті ще дужче відвернуло мене від неї (аж так, що я згадував про її існування лише при зустрічі) незвичайне зізнання Жільбертиної покоївки, здибаної випадково. А довідався я ось про що: за щоденних моїх гостей у Жільберти, моя амантка була закохана в одного молодика і сходилася з ним куди частіше, ніж зі мною. Якийсь час я тоді її підозрював і брав на спитки цю покоївку. Але, знаючи, що я гину за Жільбертою, вона під той час усе заперечувала і присягла, що панна Сванн ніколи не бачиться з цим молодиком. Нині ж, обізнана з тим, що моє кохання давно згасло, що я вже кілька років залишаю всі Жільбертині листи без відповіді, — а може, ще й тому, що покоївка більше в неї не служила, — вона сама ні з того ні з сього розповіла про Жільбертині захоплення, досі мені геть незнане. Їй це видавалося цілком природним. Раніше, згадуючи її тодішні присягання, я думав, що вона лишилася ні в що не втаємничена. Де там! Вона ще й бігала на загад пані Сванн попередити молодика, що та, кого я кохав, зараз сама! Кого я кохав тоді... І тут я загадався: чи ж давнє моє кохання і справді минуло, якщо покоївчина розповідь так мене прибила? Я не вірив, щоб ревності могли пробудити згасле кохання, і припускав, що мою гризоту навіяло — принаймні частково, — вражене самолюбство,

адже багато дівчат, яких я не любив і які в тамту пору, ба навіть трохи пізніше — відтоді все дуже змінилося — мене цуралися, добре знали, що Жільберта мене оступачувала. І ще я намагався зрозуміти минулою датою, чи в моєму романі з Жільбертою не відіграло звичайне самолюбство, якщо нині так болить думка, що всі такі щасливі для мене хвилини милощів видавалися в очах усіх несимпатичних мені людей лише комедією з боку Жільберти. В кожному разі, хоч би що то було, любов чи самолюбство, Жільберта майже вмерла у моїй душі, але не цілком, і ця прикра обставина ще більше перешкоджала мені панькатися з Альбертиною, яка посідала так мало місця в моєму серці.

А проте (повертаючись після такого довгого відбігу до неї та до її підозрілої версальської поїздки), я відчував щоразу певні прикрощі, коли при розборі паперів мій погляд падав на версальські поштівки. Виходить, серце можуть краяти, перетинаючись одне з одним, двоє ревливих почуттів, кожне щодо іншої особи? І мені подумалось: якщо механік не така вже порядна людина, то узгодженість його другої версії з Альбертининими поштівками не варта дірки з бублика, бо що ж іще посилати з Версалю, як не Палац чи Тріанон, якщо поштівки вибирав не естет, закоханий у якусь статую, або дурень, який віддає перевагу «видові» на станцію конки або на Шантьєрський двірець. І то ще й даремно я взиваю його «дурнем», бо такі поштівки не завше купляє якийсь турок, просто так, навмання, як документ своїх відвідин Версалю. Людям інтелігентним, митцям по дворічному проживанні у Сієні, Венеції, Гренаді, все там увірювалось, і вони казали про найзадрипаніший омнібус, про перший-ліпший вагон: «Що за краса!» Потім ця пошесть минула, як минає багато інших. Я не певен, чи не відбувається поворот до трактування «руйнації шляхетних забутків старовини як блюзнірства». У кожному разі вагон першого класу вже не вважається апріорі за щось досконаліше, як венеційський Святий Марко. І хоч можна почути: «У цьому й полягає життя, озиратися назад неприродно», але віз і нині там. Про всяк випадок, цілком покладаючись на шофера і воліючи, щоб Альбертина не могла посіяти його в дорозі (причому він не посмів би їй відмовити з остраху видатися шпигуном), я відпускав її на прогулянку лише під наглядом Андре, хоча донедавна мені вистачало самого шофера. Я навіть дозволив їй під той час (на що не здобувся б згодом) вибратися на три дні лише вдвох із шофером до Бальбека, — так їй кортіло промчати

всю дорогу на самому автомобільному шасі та ще й на повному газі. Три дні я був зовсім спокійний, хоча ціла злива листівок, які вона посилала, дійшла до мене, через погану роботу бретонської пошти (доброї влітку, а взимку вкрай розладнаної), аж за тиждень після повернення Альбертини та шофера (вони виявилися такими невтомними, що того ж таки ранку, ніби нікуди й не їздили, відбули звичайну прогулянку). Я був радісінський, що Альбертина їде сьогодні до Трокадеро на той «галаранок», а надто заспокоєний тим, що її супроводжує Андре.

Викинувши після відходу Альбертини все це з голови, я пристав біля вікна. Спершу панувала тиша, тільки свищик перекупника хляків і трамвайні дзвінки розтинали повітря в різних октавах, ніби бренькіт клавішів фортепіано у сліпого ладнача. Помалу-мало можна було розрізнити ще й інші мотиви, до них долучалися нові. Засюрчав новий свищик, сигнал якогось перекупника (я так і не вгадав, чим він торгував), цей звук дуже скидався на трамвайний дзвінок, а що він не даленів, то здавалося, ніби то озивається якийсь трамвай, позбавлений руху або вибитий із колії, покинутий здихати, як поранене зойкотливе звірятко.

І тут у мене виникло враження, що якби я мав колись покинути цю аристократичну дільницю — не помінявши її на зовсім простонародну, — вулиці й бульвари середмістя, де великі фруктові, рибні та інші крамниці споживчих товарів робили б непотрібними зазови перекупників, та й не чутно їх було б, здавалися б мені мертвими, незаселеними без усіх цих літаній дрібних ремесел та мандрівних трактирів, позбавленими оркестри, яка так голубить мені слух уранці. Тротуаром пройшла не дуже елегантна (або споганена модою) жінка в занадто ясному сакпальті з козиного хутра; ба ні, то не жінка, то шофер, запакований у козячий кожух, добирався на батьківських до свого гаража. Випущені зі своїх готелів, крилаті посланці, у веселкових барвах, щосили гнали на роверах до вокзалів, щоб перейняти пасажирів, прибулих ранковими потягами. Часом хлипала якась скрипка — то проїздило авто або википала вода в моєму електрочайнику. Серед цієї симфонії дисонансом бриніла якась старомодна «арія»: заступаючи цукерницю, яка зазвичай пригравала собі на торохкавці, цяцькар, до очеретяної сопілочки якого був примощований паяц, непосидючий брикун, обносив інших паяців і, не

звертаючи уваги на ритуальну декламацію Григорія Великого, на реформовану Палестринину^[33] каденцію та ліричний речитатив модерністів, виспівував на все горло, ніби відсталий шанувальник чистої мелодії:

Спішіте, татусі, не гайтеся, неньки,
Утіште дитятко ваше маленьке!
Я сам їх роблю і сам продаю,
І сам пхаю гріш у торбу свою.
Тра-ля-ля, тір-лі-лі-лі!
Налітайте в ока млі.
Гей, малі!

Маленькі італійченята в беретках не пробували змагатися з цією агіа вівасе^[34] і лише мовчки тиццали свої статуетки. Аж це військова флейта змушувала цяцькара відступити, цяцькар співав уже невиразніше, хоча й досі presto^[35]: «Спішіте, татусі, не гайтеся, неньки!» Чи не була ця флейта одним із драгунів, яких я чув уранці у Донсьєрі? Та ні, бо музику супроводжували слова: «Реставратор фаянсу і порцеляни! Реставрую шкло, мармур, кришталь, кість, слонівку та старожитності! Кому потрібен реставратор?» У різника, де ліворуч яснів ореол сонця, а праворуч висів цілий віл, різницький челядник, дуже височенний і хортуватий білявець, чия шия стирчала з блакитного коміру, запаморочливо швидко й побожно розкладав по один бік чудові волові філе, а по другий — озаддя найнижчого гатунку, а також важив їх на лискучих терезах, увінчаних хрестом, з якого спливали зграбні ланцюжки. І хоча потім він уже тільки виставляв на вітрину нирки, полядвицю, битеники, він більше скидався на прекрасного янгола, який у день Страшного Суду провадитиме на послугах у Бога поділ на добрих і злих за їхніми якостями і важитиме душі. І знов заячала ледь чутна і тонесенька флейта, вістуючи вже не погибель, що її так лякалася Франсуаза за кожним разом, коли перед очима в неї парадувала кавалерія, а «реставрації», обіцяні простакуватим або хвацьким «антикваром», ніяким не реставратором, а просто майстром на всячину. Пекарки притьмом накладали батони і розносили їх у кошиках на «підобіди», а молочарки моторно вішали на свої гачки начиння з молоком. Чи не давала мені про цих дівчаток найдостотніше уявлення журна їхня міна? Чи не здалася б мені зовсім іншою абияка з

них, коли б я міг утримати нерухомо кілька хвилин при собі одну з цих істот, яких я бачив лише в крамниці з вікна або мигцем на вулиці? Аби оцінити втрату, завдану мені відлюддям, тобто багатство, заповідане днем, мені треба було б схопити на розлеглому і живому фризі якась дівча з білизнаю чи молоком, перенести його, ніби силует із рухомої декорації, в раму моїх дверей і довго його розглядати, не забувши дещо в нього вивідати, щоб мати змогу потім відшукати юнку; так орнітолог чи іхтіолог карбує птахів чи риб, чіпляючи їм під черевцем карб, аби стежити за їхніми мандрями на волі.

Тож я попросив Франсуазу прислати мені для доручення одну з дівчат, які щохвилини заскакували до нас із хустям, хлібом чи молоком і яким Франсуаза часто щось загадувала. Я ступив Ельстірові в слід: ув'язнений у робітні весняного дня, коли на думку про те, що ліси повні фіялок, його розпирала хіть помилуватися цими квітками, він посилав швейцарку купити йому букетик. Тоді у розчуленні, в маренні він бачив не стіл, на якому поставив маленьку рослинну модель, а цілу хащу підліску, де завважував колись силу-силенну пругких стебел, зігнутих під тягарем своїх лілових дзьобиків; і йому здавалося, ніби перед його очима якась примрійна сфера, окреслена в його ательє прозорим пахом чародійної квітки.

Щодо праль, то про їхній прихід у неділю годі було й мріяти! Дівчина з пекарні подзвонила, на жаль, о тій порі, коли Франсуази не було, поставила кошик із батонами у снігах та й пішла собі. Фруктівниця мала зазирнути куди пізніше. Я вийшов якось до молочарні по сир і серед молодих разносниць зауважив істне біляве диво, зовсім ще юнку, але високу на зріст, мрійливу й гоноровиту. Я бачив її лише здалеку, та ще й мимохідь, і не міг би сказати, яка вона з себе, хіба те, що це акселератка і що голову їй прикрашало руно, схоже не так на живий волос, як на стилізовані в різьбі снігові намети. Оце все, що я розгледів, поминаючи напрочуд виразистий ніс (велика рідкість у дітей) на щуплявому личку, подібний на дзьоб у грипенят. Зрештою не тільки колежанки, з'юрмлені круг неї, заважали мені добре до неї приглянутися, а й непевність того, які почуття (з першого погляду і згодом) я міг у неї викликати: крижане гордування, іронію чи зневагу, з якими вона згодом звіриться приятелькам. Гадки такого розбору, за якусь мить промайнувши одна за одною у мене в голові, згустили довкола молоді дівчини млу, де вона ховалася, наче богиня у

громовій хмарі. Бо душевна непевність перешкоджає нам скласти точне зорове уявлення про щось не менше, ніж фізичний гандж ока. У цій страшенно шуплій молодій особі (занадто, може, примітній) мене відштовхував надмір того, що хтось інший назвав би «чарами»; але, зрештою, це не завадило мені не помітити, а не запам'ятати й поготів, інших молочарок, оскільки її орлій ніс, її погляд — не вельми привітний, замислений, замкнутий і нібито осудливий, занурили усе в морок, як спалах блискавки затоплює в п'тьму довколишній крайобраз. Отож із мого походу по сир запам'яталося (якщо можна сказати «запам'яталося» про обличчя так мало вивчене, що потім по десять разів починаєш примірювати до його розпливчастої плями щораз іншого носа) дівча, яке мені не сподобалося. Але цього було достатньо, щоб я в неї закохався. А все ж я забув би про біляве диво і більш ніколи не прагнув би її побачити, якби Франсуаза не сказала, що дівчина, хоч і шмарката, вже шурубурить і має розійтися з працедавцею, бо любить чепуритися і напозичалася в усій дільниці. Кажуть, краса — запорука щастя. А чому б не сказати навпаки: можливість насолоди — колиска краси.

Я взявся читати маминого листа. Від цитат із пані де Севіньє («Мої комбрейські думи як і не зовсім чорні, то бодай сіро-бурі; думаю про тебе повсякчас, мені тебе не вистачає; твоє здоров'я, твої справи, далека відстань між нами обома — чим, по-твоєму, може бути все це для мене у світі сіряви?») віяло материним невдоволенням, що Альбертина досі живе в мене і гадки не має вибиратися, хоча я ще не просив її руки. Мати не писала про це в лоба, боячись, що лист валятиметься десь у мене на столі. Одначе, хай навіть і туманно, вона дорікала мені, що я не відгукуюся на кожний її лист: «Ти знаєш, що казала пані де Севіньє: «Коли між людьми далека відстань, не треба жартувати з того, що лист починається словами: «Я отримав твого листа». Не згадуючи про найбільшу свою гризоту, мама сердилася на мене за марнотратство: «Куди в тебе переводиться стільки грошви? Мене дуже бентежить, що ти — як Шарль де Севіньє, — сам не знаєш, чого хочеш, що в тебе сім п'ятниць на тиждень; постарайся бодай не наслідувати його у видатках, щоб мені не довелося говорити про тебе: «Він навчився пускати гроші за вітром, програвати, не граючи, і платити, не вилазячи з боргів». Я дочитував листа, коли прийшла Франсуаза з новиною, що оце в нас у хаті ота бідова молошниця, про

яку вона мені казала: «Ця завиграшки віднесе паничевого листа і буде на побігеньках, якщо це недалеко. Ось панич побачить — вона виглядає як Червона Шапочка». Франсуаза пішла по неї, і я чув, як вона гримала дорогою: «Ти що, боїшся, що тут коридор, трясця твоєї матері; не думала, що ти така темнота. За руку треба вести абощо?» І тут Франсуаза, добра і тямуща служниця, прагнула, аби інші шанували її пана, як шанує вона сама, сповилася в ту велич, яка на картинах старих майстрів ушляхетнює звідницю, супроти чиєї постаті маліє сама закохана пара. Проте Ельстір, коли дивився на фіялки, не журився їхньою функцією.

Прихід молодої молошниці враз позбавив мене спокою обсерватора; я думав лише про те, щоб вигадати якусь правдоподібну баєчку про послання, і почав мережити листа, ледве сміючи на неї позирнути, щоб не здавалося, ніби я тільки для цього її закликав. Вона була сповнена таємничого чару, якого я не знайшов би в жодній гарній дівчині в тому веселому домі, де на нас чекають. Вона була ані гола, ані вбрана, правдива молошниця, та й годі, з тих, що здаються такими гожими, коли нам ніколи до них підійти; у ній було те, що творить вічне прагнення і вічний жаль життя, подвійний плин якого, нарешті, й наблизився до нас. Подвійний, бо йдеться, власне, про Незнане, про істоту, чію боговитість ми вгадуємо з її постави, пропорцій, із байдужого погляду, величного спокою; а що це так, то нам, з другого боку, прагнеться, щоб ця жінка несла на собі знак цього ремесла, щоб ми могли втекти в той світ, у небуденність якого особливий її стрій дозволяє нам романтично вірити. Зрештою, якщо ми хочемо убити в одну формулу закон наших любовних захоплень, треба шукати цієї формули в максимальній розбіжності між жінкою побаченою мигцем і жінкою спізнаною, голубленою. Якщо насельниці так званого колись бурдею, якщо кокотки (якщо ми знаємо, що вони кокотки) не ваблять нас, то не тому що вони поганші за інших, а тому що будь-якої миті ладні віддатися; тому, що те, чого ми домагаємося, вони вже пропонують; тому що вони не здобич. Розбіжність зводиться до мінімуму. Шльондра всміхається нам уже на вулиці, як усміхатиметься в наших обіймах. Ми різьбарі. Ми прагнемо різьбити з жінки статую цілковито відмінну від тої подоби, в якій вона перед нами постала. Ми бачили на березі моря дівчину, байдужу і зухвалу; бачили за прилавком поважну і старанну продавницю, яка відповідає нам сухо, аби не

наразитися потім на кпини товаришок, фруктівницю, яка цідить слова крізь зуби. І що ж? Ми не вгамуємося, поки не довідаємося, чи ця горда дівчина з морського пляжу, чи ця крамарка, скута страхом перед «язиками», чи ця неуважна фруктівниця не зволяться після наших спритних улещань пом'якшити свою штивність, обвити нам шию руками, які перебирали фрукти, з лагідним усміхом нахилити до наших уст свої очі, — ох, ці чари суворих очей! — досі зимні чи байдужні в робочі години, коли працівниця так страшилась обмови товаришок, очі, що уникали наших упертих поглядів, а нині, коли ми zostалися наодинці, вигинають свої зіниці під сонячною ваготою сміху в хвилини нашого любовного щебетання. Між продавницею, пралею, заклопотаною прасуванням, фруктівницею, молошницею і все тією самою дівчиною, схильною стати нашою любаскою, досягнуто максимуму розбіжності, доведеного до останніх меж і варійованого лише професійними рухами її рук за працею, чимось украй відмінним, — не згірше, ніж була б відмінна пряма лінія, — від тих гнучких пут, які щовечора оповивають нашу шию, перед тим як губи от-от зіллються в поцілунку. Так ми й проводимо своє життя — у неспокійних, щоразу поновлюваних зальотах до цнотливих дівчат, чие ремесло має віддаляти їх від нас. Раз опинившись у наших обіймах, вони вже застаються тільки тим, чим були; відстань, яку ми мріяли подолати, зникла. Але ми починаємо знов те саме з іншими, витрачаючи на свої вибрики весь свій час, усі свої гроші, всю свою снагу, ми скаженіємо, ми клянемо забарного візника, який нам може провалити перше побачення, нас опановує гарячка. А ми ж бо знаємо, що це перше побачення розіб'є всього лише оману! Та поки омана триває, нас це не обходить; нам хочеться справдити, чи можна обернути її в дійсність, і ми думаємо про пралю, від якої війнуло холодом. Любовна цікавість зрідні тій, яку в нас викликають імена країв: зазнаючи розчарування, вона незмінно відроджується і вічно залишається непогамованою.

Овва! Поставши переді мною, молошниця з шурею-бурею білявого волосся на голові, чий образ уже не відтворювала гра моєї фантазії та прагнень, знову стала сама собою. Колихка хмара моїх домислів уже не клубочилася круг неї. У неї була розгублена міна, немовби через те, що замість десяти, двадцяти носів, які я даремно згадував по черзі, неспроможен зупинити свій вибір, вона мала тільки один, бульбатіший, ніж мені здавалося (від чого виглядала пришелепкуватою), і в кожному разі позбавлений хисту множитися. Така очевидна приземленість, рабська, безвладна, безсила якось скрасити вбогу зовнішність, не давала поживи моїй уяві. Упавши з хмар на землю, я силкувався звестися на ноги; її личко, не добачене мною у склепі, здалося мені таким гарним, що я збентежився і, щоб оговтатися, сказав молошниці: «Онде лежить *«Фігаро»*, подайте мені, будь ласка, треба уточнити адресу». Беручи газету, вона заголила до ліктя червоний рукав жакетки і подала мені консервативний листок зграбно й невимушено, і цей рух уразив мене природним своїм розгоном, вкрадливістю і жаром шарлату. Розгортаючи газету, я, щоб не мовчати, спитав, не підводячи очей: «Як називається ота ваша вдягачка? Оте червоне трико, воно на вас аж горить?» — «Гольф», — відповіла вона. Бо в процесі занепаду, кінцевого для всякої моди, одяг і лексикон, які ще кілька років тому становили привілей більш-менш елегантного світу Альбертининих приятельок, нині стали надбанням робітниць. «Чи не надто вас обтяжить, — спитав я, вдаючи, ніби перегортаю *«Фігаро»*, — коли я пошлю вас далеченько?» Щойно я пустив їй в очі пил, ніби вважаю це доручення нелегким, як вона й собі забалакала про якісь перепони. «Бачте, я збиралася покататися на ровері. До того ж нам відпущено тільки неділю». — «А вам не холодно отак, простоволосій?» — «О, я не буду голомоза, я запаслася поло, та ще й ця грива на голові, з такою не пропадеш». Я перебіг очима по буйних золотавих кучерях і відчув, як їхній вир пориває моє розтривожене серце до світла та борвіїв урагану краси. Я перестав вивчати газету, і хоча оглядав її єдино задля більшої невимушеності і щоб вигадати час, лише вдаючи, ніби читаю, до мене таки доходив сенс слів, які були перед моїми очима. І ось що мене вразило: «Знайомлячися з програмою, що має відбутися сьогодні по обіді у великій залі Трокадеро, треба додати, що в *«Витівках Неріни»*^[36] виступить мадемуазель Лея. І звісно ж — у ролі Неріни, в якій вона

така дотепна й темпераментна». Я відчув себе так, ніби з мого серця здерто завої, під якими воно почало гоїтися після повернення з Бальбека. Хвиля моїх острахів ринула бурчаком. Лея була акторка, подруга отих двох дівчат, яких Альбертина розглядала в дзеркалі, вдаючи, ніби не помічає їх. Правда, в Бальбеку, чуючи ім'я Леї, Альбертина заявляла мені врочисто, обурюючись тим, що хтось може сумніватися в її цноті: «Ба ні, вона зовсім не така, це дуже пристойна жінка». На превеликий мій жаль, коли Альбертина висловлювала такі судження, то був тільки перший тур суперечливих зізнань. Скоро перший змінювала другим: «Я її не знаю». У третьому турі, після Альбертиної заяви, що ця особа «поза всякими підозрами», і (другої), що «вона її не знає», вона помалу забувала про свої слова давніші, ніби її не знає, і «забріхувалася»: у розмові, непомітно для самої себе, прохоплювалася, що та їй по знаку. Перший провал пам'яті й нова теза поганяли другим провал, і вона вже не пам'ятала, що ця особа «не підозренна». «Тож вона, — допитувався я, — не має таких нахилів?» — «Ба ні, має, це відомо всім». І одразу переходила на врочистий тон, щоб виголосити нову тезу — кволе і туманне відлуння першої: «Мушу сказати, що зі мною вона завжди шанувалася. Очевидно, тямилася, що я поставила б її на місце! Але, зрештою, це байдуже. Я маю бути їй удячна за ту щирішу пошану, яку вона повсякчас мені засвідчувала. Зразу видно, що знає, з ким має до діла». Правда запам'ятовується, бо вона свою має назву і давнє коріння, зате імпровізована брехня зразу забувається. Альбертина забула останню брехню — четверту, і одного дня, коли їй захотілося здобути відвертими зв'язками мою довіру, спромоглася на щиріші слова мені про ту особу, спершу таку пристойну і нібито їй незнайому: «Вона втелепалася в мене. Кілька разів просила провести її і зайти до неї. Ну, щоб провести, я не бачу тут нічого лихого, коли це прилюдно, посеред білого дня, на вулиці. Але в під'їзді дому я завше знаходжу привід і ніколи не піднімаюся до неї». Трохи згодом Альбертина натякнула, що в цієї дамулі прегарні меблі. Зіставляючи слово зі словом, можна було, звичайно, докопатися до правди, може, не такої уже й страшної, як я був схильний припускати, бо, попри свою цікавість до жінок, Альбертина, мабуть, воліла мати коханця і тепер, запопавши мене, либонь, не думала про Лею. Мені досить було поставити Альбертину перед зібраними водно її суперечливими зізнаннями, — принаймні

щодо багатьох жінок, — щоб довести її гріхи (гріхи, які, подібно до астрономічних законів, куди легше висувати, ніж помітити і зафіксувати в реальній дійсності). Але вона воліла б радше признатися, що збрехала в якомусь своєму твердженні (руйнуючи таким відступом цілу мою систему), ніж визнати, що всі її розповіді від самого початку — лише павутиння, виснуване з брехні. Такі казки в «Тисячі і одній ночі» зачаровують нас; натомість завдають нам болю в устах коханої жінки, завдяки чому ми трохи глибше вникаємо в таємниці людської вдачі, замість удовольнятися її поверхнею. Нас проймає гіркота і, збуджуючи болісну цікавість, змушує їх пізнавати. З деякими істинами, чує наша душа, ми не маємо права таїтися; ось чому мрущий безбожник, переконаний у тлінності всього сущого, байдужий до слави, усе ж, відкривши їх для себе, витрачає останні години на те, щоб цими істинами поділитися.

Щодо Леї, то я, зрозуміло, був схильний пристати хіба що на перше з цих тверджень. Я навіть не знав, знайома чи незнайома з нею Альбертина. Та хоч там як, усе виходило на одне. Треба було будь-що перешкодити Альбертині зустрітися з цією знайомкою чи запізнатися з цією незнайомкою. Я повторюю, що не знав, знайома вона з Лесею чи ні, хоча й мав би про це почути ще в Бальбеку від самої Альбертини. Бо забудькуватість знищувала і в мені, і в Альбертині багато чого з того, що вона мені казала. Замість бути за наочний дублікат подій нашого життя, пам'ять є радше небуттям, звідки іноді якась аналогія дозволяє нам видобувати воскреслі з мертвих спогади; але є сила-силенна дрібних фактів, які не попадають на орбіту пам'яті і назавше виходять ізпід нашого контролю. Ми нехтуємо все те, про чий зв'язок із реальним життям коханої істоти не здогадуємося, миттю забуваємо, що вона казала нам про якісь байдужі для нас події, про чужих для нас людей і про те, яку мала при цьому міну. І коли згодом ці самі люди пробуджують у нас ревності, то, щоб переконатися, чи ми не помиляємося, чи й справді треба пов'язувати з ними нетерплячку, з якою наша коханка поривається вийти з дому, або її невдоволення, що ми їй у цьому перешкодили нашим раннім поверненням, наша заздрість, порпаючись у минулому і пошуках якихось указівок, не знаходить нічогосінько; завжди обернена назад, вона перебуває у становищі історика, який збирається писати історію, не маючи напихваті жадного документа; вічно припізнена, вона кидається, як

розлучений бугай, властиво, не туди, де стоїть горда й блискуча істота, яка дражнить його своїми уколами, викликаючи пишною і доладною статурою подив жорстокої юрби. Заздрість метається в порожнечі, розгублена, як розгублені ми вві сні, коли побиваємося, не знаходячи в порожньому домі тієї, яку знали добре в житті і яка, може, є тут кимось іншим, хоча й зберегла риси свого обличчя, ще розгубленіша, ніж ми після сну, коли силкуємося з'ясувати якусь подробицю сонного марення. З якою міною вона нам казала те-то й те-то? Може, раділа, ба навіть посвистувала, як щоразу, коли в її голові грають любовні думки, а наша присутність лише її сковує і дратує? Чи не бовкнула вона чогось такого, що суперечить теперішнім її твердженням про знайомство? Знайома вона чи незнайома з такою-то? Ми цього не знаємо, ми цього ніколи не знатимемо, ми люто длубаємося в ефемерних уламках сну, і наше життя з коханкою триває, наше життя, байдуже до того, що виявилось б важливим для нас, уважне до того, що, може, для нас неважливе, отруєне тими, хто не пов'язаний з нами жодними реальними узами, життя, сповнене провалів пам'яті, прогалин, марних клопотів, наше життя подібне до сну.

Юна молошниця ще була в кімнаті. Я сказав, що це, виявляється, неблизький світ і що я не потребую її послуг. Вона й собі визнала, що це їй не з руки: «Сьогодні такий цікавий матч — гріх на нього не піти». Мабуть, нині вона казала: треба любити спорт, а через кілька років скаже: треба жити повнокровним життям. Я заявив, що вирішив обійтися без її послуг і дав їй п'ять франків. Приємно вражена, вона, певно, миттю зміркувала: як їй перепало п'ять франків ні за що, то це ж дуже вигідно бути в мене на побігеньках, і вирішила, що переб'ється і без цього матчу. «Я могла б залюбки виконати ваше доручення. Завжди можна спобігти слухну годину». Але я легенько попхнув її до дверей; мені треба було зостатися самому; в жодному разі не можна було допустити, щоб Альбертина зустрілась у Трокадеро з Леїними приятельками. Так, цьому конче треба запобігти; щоправда, я ще не знав як: поки що я розчепірював свої руки, оглядав їх, виламував пальці, наче мій розум, знічев'я, не знаходячи того, чого шукав, згодився зробити хвилину зупинку, інколи найбайдужіші для нас речі бачаться йому кожне зосібна, мов із вагонного вікна трепетні під вітром билінки вздовж насипу, як потяг стане в чистому полі. (Зрештою ця недвижність часом не плідніша за безвладність

упійманого звірятка, спаралізованого страхом чи зачарованого, коли воно тільки очима світить без руху.) А може, все моє тіло, а в ньому — ум, з його хистом у той чи інший спосіб упливати на обрану особу, були напружені до краю, обертаючись у подобу зброї, постріл з якої був би спроможний розлучити Альбертину з Леєю та її двома приятельками? Звичайно, вранці, коли Франсуаза ознаймила, що Альбертина вибирається до Трокадеро, я подумав: «Хай що хоче, те й робить», і вірив, що такої погідної днини можна до самого вечора не хвилюватися за її вчинки. Але мою безтурботність викликало не лише вранішнє сонце, як я гадав, схиливши Альбертину відмовитися від планів, які вона могла б задумати чи навіть здійснити у Вердюренів, і вмовивши її піти на виставу, мною самим для неї обрану, аби не дати їй щось замислити, я знав, що ця розвага, хоч-не-хоч, буде невинна. Так само, коли через хвилинку Альбертина сказала: «Я можу навіть заподіяти собі смерть, мені байдуже», то тільки будучи переконана, що не заподіє собі смерті. Того ранку (куди радніше, ніж у його сонячність) і мій, і Альбертинин зір поринав у сферу чогось для нас невидимого, хоча крізь його прозору і мінливу призму ми виразно бачили — я її вчинки, а вона ціну власного життя, себто, ті вірування, яких ми несвідомі, але які так само не можна прирівняти до чистої порожнечі, як навколишнє повітря; творячи довкола нас мінливу атмосферу, іноді чудову, іноді задушливу, вони варті того, щоб їх збирати й нотувати не менш старанно, ніж температуру, ніж барометричний тиск, ніж пори року, бо нашим дням притаманна своя фізична і моральна відрубність. Не помічена мною того ранку віра, яка, проте, повнила мене радістю аж до хвилини, коли я розгорнув «Фігаро», віра, що Альбертина нічого негожого не зробить, ця віра зникла. Мені світив уже не погідний день, а день, спороджений у лоні того дня тривоною, острахом, як би Альбертина не злигалася з Леєю, або, що було б найлегше, з двома підозрілими паннами, адже ті десь-напевніш підуть плескати актрисі до Трокадеро, де їм неважко буде зустрітися в антракті з Альбертиною. Про мадемуазель Вентайль я вже не думав; ім'я Леї воскресило в мені пекельний образ Альбертини в казино поблизу двох дівчат. Бо пам'ять моя зберігала лише «серійні» знімки Альбертини, окремі, незавершені, у профіль, ментальні; отож ревність моя вихоплювала лише миготливий її вираз, летючий і водночас стійкий, а також істоти, які викликали його на

Альбертиному обличчі. Я згадав, який вираз вона мала, коли в Бальбеку в неї укняпилися чи то дві дівчини, чи то дві жінки цього кодла; я згадав, як мені боліло, коли вони шастали по ній гострим поглядом маляра, який накреслює шкіц, як вони вбирали в себе все її лице і як вона — з огляду на мене, звісно, — прикидалася, ніби нічого не помічає, з пасивністю, не позбавленою потаємного заласся. І перш ніж Альбертина опам'яталася й озвалася до мене, була така мить, коли вона не ворушилась, усміхалася в порожнечу все з тим самим удавано-природним і затамовано-щасливим виразом, ніби її фотографували; можливо, навіть їй хотілося прибрати перед об'єктивом зальотнішої пози, як ото в Донсьєрі під час прогулянки з Сен-Лу, коли вона, сміючись і облизуючи губи, вдавала, ніби дражнить пса. Звичайно, в ці хвилини вона була не зовсім та, якою була, коли нею цікавилися якісь дівчата. Тоді, навпаки, погляд її примружених оксамитових очей упинаяся в перехожу так чіпко, так зажерливо, ніби відірватися міг лише з клаптем шкіри. Але чіпкий той погляд, який принаймні надавав Альбертині виразу якоїсь задуми, майже страждання, здавався мені янгольським супроти мертвого виразу щастя, нав'язного близькістю отих двох дівчат; я волів би вже похмурі здриги жаги, яка її, мабуть, іноді палила, ніж веселу міну від видовища роз'ятреної нею хтивости. Марно вона силкувалася вдати, ніби нічого не бачить, свідомість своєї спокусливосте, п'янка та солодка, повивала її, омивала, трояндово червонила її личко. Але все те, що Альбертина в ті хвилини тлумила в собі, що променіло з неї і завдавало мені стільки болю, хто знає, чи німувало б отак і без мене і чи тепер, коли мене з нею немає, не відповість вона сміливіше на зальоти ласої парочки? Певна річ, ці спогади завдавали мені великої гризоти, вони були ніби остаточним потвердженням Альбертиного збоченства, генеральною сповіддю її зрад. Тут не могли зарадити принагідні її присяги, в які я відмовлявся вірити, сумнівні висліди моїх уривкових розслідувань, запевнення Андре, якій нічого не варто було змовитися з Альбертиною. Альбертина могла відхрещуватися від своїх зрад, але слова, які зривалися з її уст і побивали всі її відхрещування, самі її погляди були куди промовистіші, ніж поодинокі свідчення того, що вона воліла приховати, того, в чому не зізналася б під дулом пістолета: її збоченства. Бо ніхто не любить, щоб йому залазили в душу.

Хоч би як мені боліли ці спогади, чи ж міг я заперечити, що саме вранішня вистава у Трокадеро збудила в мені наново потребу в Альбертині? Вона була з тих жінок, яким гріхи можуть правити за чари, адже доброта, що вихлюпується після провини, дарує нам ті солодощі, яких ми, ніби хворий, що ніколи не почуває себе добре два дні поспіль, щораз мусимо від них домагатися заново. Зрештою, поза гріхами, вчиненими тоді, коли ми їх кохали, є гріхи, вчинені ще до нашого знайомства, і перший з них — їхня натура. Муку такого кохання становить ще давніший за нього, передсущий, мовби перворідний гріх жінки, гріх, який змушує нас її кохати; і коли ми про нього забуваємо, ми потребуємо жінки менше і, щоб знов її покохати, нам треба заново почати катуватися. Наразі мене найбільше обходило, чи спіткає Альбертина тамтих дівчат і чи знає вона Лею, попри те що факти повинні нас цікавити єдино в загальному сенсі і що така сама дитинність, як дитинність охоти подорожувати або охоти пізнати жінок, є розпорошувати цікавість на те, що випадково викристалізувалося в нашому мозку з невидимого потоку жорстокої реальності, яка так і залишиться для нас незнаною. Зрештою, якби ми навіть змогли зруйнувати цю кристалізацію, її зараз же заступила б інша. Вчора я боявся, що Альбертина поїде до пані Вердюрен. Тепер мені завдавала клопоту тільки Лея. Ревнощі з незмінною пов'язкою на очах не лише нездатні щось розгледіти в навколишній темноті, вони належать до тих кар, коли праця ніколи не уривається, як у Данаїд^[37], як у Іксіона^[38]. Навіть якщо там не буде Леїних колежанок, яке враження справить на неї сама Лея в нарядному строї, у громі овацій, які марення посіє в Альбертині, які викличе жадання, і чи ті жадання, навіть буди поскромлені, не будитимуть у неї огиди до життя зі мною, життя неспроможного їх заспокоїти?

Кому, зрештою, відомо, чи знає Альбертина Лею і чи не піде вона до неї у вбиральню? А як вони й незнайомі, то хто мене впевнить, що, бачивши Альбертину принаймні у Бальбеку, Лея не впізнає її і не подасть зі сцени знаку, запрошуючи Альбертину за лаштунки? Небезпека здається не страшною, коли її відведено. Цієї небезпеки ще не відведено, я боявся, що її взагалі годі відвести, і через це вона здавалася ще грізнішою. Коли я аналізував свої почуття, мені здавалося, ніби моя любов до Альбертини вже погасла, але нинішня гострота мого болю доводила протилежне. Я вже не журився нічим

іншим, сидів і гадав, як її вирвати із Трокадеро; я ладен був запропонувати Леї будь-яку суму, аби вона тільки туди не йшла. Якщо вчинки свідчать про наші почуття більше, ніж думки, виходить, я кохаю Альбертину. Але цей рецидив мого болю не загострював фізичної відчутності Апьбертини. Вона завдавала мені муки, мов невидима богиня. Снуючи тисячі гадок, я намагався притупити своє страждання, аби пересвідчитися у примарності свого кохання.

Спершу треба було впевнитися, що Лея справді вирушила до Трокадеро. Випровадивши молошницю з двома франками, я зателефонував Блокові. Він нічого не знав про Лею і здивувався, що це може мене цікавити. Я подумав, що треба поквартитися: Франсуаза вже одягнена, а я ні; я почав збиратися, а їй звелів узяти авто; вона мала поїхати до Трокадеро, купити квиток, відшукати Альбертину в залі для глядачів і передати їй від мене цидулку. Я писав Альбертині, що мене збурило лист, отриманий від особи, через яку, як вона знає, я не спав ніч у Бальбеку. Нагадав їй, як вона вранці докоряла мені, що я її не покликав. Тож я хочу — писав я — просити її пожертвувати задля мене концертом і повернутися додому, щоб поїхати зі мною на прогулянку і допомогти мені охолонути. А що мені потрібен час, поки я одягнуся й приготуюся, то хай вона скористається з присутності Франсуази і купить собі в «Труа-Картье» (цієї крамниці, скромнішої, я остерігався менше, ніж «Бон-Марше») білу тюлеву шемізетку, про яку вона давно мріє.

Цидулка моя, мабуть, була не зайва. Сказати по щирості, я тями не мав, що робить Альбертина, відколи я її знаю, ані що вона робила перед тим. Але в її висловлюваннях (якби я їй на це вказав, вона могла б вимовитися, що я недочув) були певні суперечності, ретуші, не менш красномовні, ніж «гарячі вчинки», але менш придатні для розвінчання Апьбертини, бо вона, піймана, як дитина на брехні, щоразу якимсь стратегічним маневром зводила нанівець мої нищівні атаки і зміцнювала свої позиції. Нищівні ці атаки були для мене. Альбертина вдавалася, не ради красного слова, а щоб поправити свої «забріхування», до карколомних синтаксичних «спотикань», схожих на ті, які граматики називають анаколуфами, або що. У розмовах про жінок вона починала так: «Пригадую, недавно я...», аж це, по короткій паузі, з «я» вилуплювалося «вона»: йшлося про щось таке, що впало їй у вічі як невинній спостережниці, без її участі. Ні, дійовцем була не

вона. Я намагався згадати достеменно початок фрази, аби самому, оскільки вона сама прикусила язика, відтворити її кінець. Та встигнувши уже почути кінець, я забував початок, з якого, мабуть, вираз зацікавлення на моєму обличчі змушував її збочити, і я міг тільки гадати, яка ж її правдива думка, який же істинний її спогад. На жаль, із зародами брехні нашої коханки справа стоїть так само, як із зародами нашої любови чи покликання. Вони законюються, нагромаджуються, тануть непомітно для нас самих. Коли ми хочемо пригадати, як же починалося наше кохання до жінки, ми її вже кохаємо; снуючи найперші свої мрії, ми не казали собі: це прелюдія до кохання, стережися; і самі незчулися, як вимріяли, власне, кохання. Так само, хіба за рідкими винятками, я ради більшої простоти часто зіставляв якісь брехливі Альбертинині слова з її первісним твердженням з того самого приводу. Нерідко це первісне твердження (оскільки я не був ясновида і не міг передбачити суперечної тези) прослизало непоміченим; я уловлював його слухом, але не вирізняв із плину Альбертининої мови. Згодом, діткнутий очевидно брехнею або змучений гризькими підозрами, я силкувався його пригадати; даремно; завчасу попереджена, моя пам'ять не подбала про збереження копій.

Я просив Франсуазу, коли вона виведе Альбертину з зали для глядачів, попередити мене телефоном і приставити її сюди, раду з цього чи нераду. «Щоб вона була церада, що побачиться з паничем, цього ще тільки бракувало!» — відповіла Франсуаза. «А от я не можу ручитися, чи їй так приємно бачитися зі мною!» — «Треба ж бути такою невдячницею!» — сказала Франсуаза, якій Альбертина, по стількох літах, воскресила ту саму муку заздрощів, яку в ній будила колись Евлалія до тітки Леонії. Не відаючи, що Альбертининим становищем у мене дорожить не Альбертина, а я сам (що з самолюбства і щоб позлити Франсуазу я волів приховувати), Франсуаза дивувалася її пронозуватості й нахабству, обзивала її в розмові з іншими служницями «комедіанткою», «баламуткою», яка верховодить мною як хоче. Вона ще не сміла оголосити їй відкриту війну, була з нею чемна і хвалилася переді мною послугами, які вона їй робить, вважаючи, що марно казати мені щось і що це ні до чого не приведе; але вона чигала на щасливу нагоду; якби вона коли відкрила в Альбертининій ситуації якусь щілину, то кинулася б її розколупувати й намагалася б розлучити нас навек. «Невдячниця? Ба ні, Франсуазо, це я

невдячник. Ви не уявляєте, як добре вона до мене ставиться. (Адже так солодко видавати себе за людину кохану.) Мерщій!» — «Я вже рву з копита, у тримига!»

Доччин уплив починав потроху псувати Франсуазину мову. Таким робом від допливу нових висловів утрачають чистоту всі мови. І за цей підупад Франсуазиної мови, такої колись гарної, був, хай не прямо, відповідальний і я сам. Донька Франсуази не звела б класичної мови своєї матері до найнижчого жаргону, якби обмежувалася розмовою з нею на патуа. Вони ніколи не відмовляли собі цієї втіхи: при мені, якщо їм хотілося пошептатися, вони, замість замикатися в кухні, ставили в моїй власній кімнаті мур глухіший, ніж щільно замкнені двері, а саме, спілкувалися своєю людовою говіркою. Ось тільки мені здавалося, ніби мати з донькою не завше між собою мирили, судячи з частого вживання єдиного зрозумілого мені виразу: «А най би тебе!» (А може, це «най би тебе» стосувалося мене.) На щастя, наймаловідоміша мова стає, зрештою, зрозумілою, якщо її чуєш повсякчас. Я шкодував, що це було патуа, бо здолав-таки його вивчити; і так само добре був би засвоїв, якби Франсуаза мала звичку нею говорити, скажімо, перську мову.

Зауваживши мій поступ, Франсуаза перейшла на скоромовку, її дочка теж — даремна праця. Франсуаза була люта, що я розумію патуа, а потім раділа, що я ним говорю. Сказати по щирості, її вдоволення нагадувало швидше кпини, бо хоч я, зрештою, навчився вимовляти майже так само, як вона, вона бачила між нашими вимовами ціле провалля, і це провалля її захоплювало; вона шкодувала, що не бачить більше своїх краян, про яких і думати забула, адже ті б кишки порвали б із реготу, почувши, як я перекалічую їхнє патуа. Сама ця думка сповнювало її веселощами і жалем; вона називала то того, то того селянина, який сміявся б до сліз. У кожному разі жодна радість не проганяла її смутку, ще б пак: хоч я усе й перековерзував, а розуміти розумів чудово. Ключі стають непотрібні, коли той, кого не пускають, може скористатися відмикачкою чи ломом. Коли патуа перестало бути оборонним валом, Франсуаза забалакала з донькою тією французчиною, яка була найгіршим суржиком.

Я був готовий; Франсуаза ще не телефонувала; може, вийти, не чекаючи? Але хто знає, чи знайшла вона Альбертину? Може, Альбертина за лаштунками? Ба якщо навіть Франсуаза її знайде, чи

зуміє вона привести її додому? За півгодини вдарив телефон: у моєму серці товклися надія і страх. То дзвонив, за наказом якогось телефонного службовця, летючий ескадрон звуків, який з блискавичною швидкістю доніс до мене слова телефоніста, але не Франсуази, якій прадідівська затурканість і розгубленість перед знаряддям, незнаним її предкам, не дозволяли наблизитися до слухавки; вона швидше згодилася б відвідати прокажених. Франсуаза спіткала Альбертину на місці в проході саму; Альбертина пішла тільки попередити Андре, що не залишиться на виставу, і зараз же повернулася до Франсуази. «Вона не розгнівалася? О, перепрошую! Спитайте у пані, чи панянка не розгнівалася?» — «Ця пані просить вам переказати, що аж ніяк, зовсім навпаки; у кожному разі, якщо вона й не рада, то по ній не було видно. Зараз вони їдуть до «Труа-Картьє» і повернуться о другій». Я зрозумів, що друга означає третю, бо було вже по другій. Але то була у Франсуази одна з притаманних їй, хронічних, невиліковних вад — вад, званих у нас хворобами, — вона ніколи не могла ні перевірити, ні назвати точно, котра година. Коли Франсуаза дивилася на годинник, а стрілки показували другу, вона казала: «Перша» або: «Третя»; причому мені було невтямки, що підводило в цей час Франсуазу: зір, думка чи язик; одне було певне, що це явище повторювалося постійно. Людськість дуже стара. Спадковість, схрещування надали непереборної сили поганим звичкам, зіпсутим рефлексам. Хтось чхає і кахикає, проходячи повз трояндовий кущ; ув іншого на шкірі виступає висипка від запаху свіжої фарби; на декого нападає бігунка, коли треба кудись їхати; а онуки злодіїв, мільйонери, люди щедрі, не можуть утриматися, щоб не вкрати у нас п'ятдесят франків. Що ж до причини, чому Франсуаза не вдатна відповісти, котра година, то вона сама ніколи не вміла пояснити, від чого це залежить. Бо попри те що її неточні відповіді сердили мене, Франсуаза ніколи не пробувала ні перепросити, ні щось розтлумачити. Вона не пускала пари з уст, ніби їй позакладало, і цим доводила мене до шалу. Мені хотілося почути від неї бодай словечко виправдання, хоча б на те щоб її знітити, але вона анічирк, мовчок, та й годі. Принаймні сьогодні не залишалось сумніву, що Альбертина повернеться із Франсуазою о третій і що Альбертина не побачить ні Леї, ані її приятельок. А вже як загрозу, що вона поновить із ними стосунки, було відвернено, то вона, ця загроза, втратила в моїх очах

усяку вагу. Бачучи, з якою легкістю я її відвернув, я здивувався, як я взагалі міг мати якість підозри. Я пройнявся глибокою вдячністю до Альбертини за те, що вона, як я в цьому переконався, не зосталася у Трокадеро з Леїними подружками, і за те, що, покидаючи концерт і вертаючись до мене на перший мій знак, показала, що належить мені більше, ніж я собі уявляв. Вдячність моя зросла ще дужче, коли велосипедист привіз мені від неї цидулку із проханням заpastися терпінням та з цими характерними для неї щирими словами: «Любий мій, найдорожчий Марселю! Я прибуду не так хутко, як цей велосипедист, у якого мені хотілося б забрати самокатку, щоб швидше бути біля вас. Як ви могли подумати, що я серджусь і що на світі може бути щось утішніше за ваше товариство? Так любо виходити з дому вдвох, а ще любіше було б не розлучатися ніколи! Звідки у вас такі гадки? Ох же і капосний цей Марсель! Ох і капосний! Вся до останку ваша — твоя Альбертина».

Туалети, які я їй купував, яхта, яку обіцяв, пеньюари від Фортюні, все знаходило в Альбертининому слухнянстві не своє відшкодування, а своє доповнення і здавалося мені немовби сукупністю моїх привілеїв; адже обов'язки й повинності пана становлять частину його панування і визначають його, вони таке саме знаряддя влади, як і його права. І ці права, які Альбертина за мною визнавала, саме й надавали моїм обов'язкам їхнього справжнього характеру: мені належить жінка, яка на перше переказане їй від мене слово слухняно телефонує, що скоро буде вдома. Виходить, я більший пан, ніж гадав. А хто більший пан, той і більший раб. Бачити Альбертину мені раптом перехотілося. Певність, що вона робить справунки із Франсуазою і повернеться з нею найближчої хвилини (ту хвилину б я залюбки відсунув), осявала, ніби променисте й тихе світило час, який я тепер куди приємніше провів би сам. Любов до Альбертини веліла мені встати й готуватися до виходу, але позбавляла мене втіх такого виходу. Я згадав, що сьогодні, в неділю, Булонський Ліс аж роїться від молодих робітниць, мідінеток, кокоток. І з тих слів: мідінетки, робітниці (як це часто мені траплялося з іменем і прізвищем молодої панни, вчитаним у звіті про бал), з образу білого корсажу й короткої спіднички, — бо для мене за цим усім стояла незнайомка, здатна покохати мене, — я творив сам собі бажаних жінок і приказував: «Які ж вони мають бути гарні!» Але нащо мені їхня краса, як я буду не сам?

Користаючись з того, що я поки що один, запнувши наполовину порт'єри, аби сонце не заважало мені читати ноти, я сів за рояль, розгорнув навмання сонату Вентейля і заграв; Альбертина хай і не надто скоро, але повернеться, отже, я мав і час, і душевний спокій. Купаючись у безпечному чеканні на її повернення із Франсуазою, а також у певності її послуху, ніби у блаженному внутрішньому світлі, такому ж теплому, як надвірне, я міг вільно порядкувати своєю думкою, відірвати її на хвильку від Альбертини і скупчити на сонаті. Навіть у цій сонаті я намагався не помічати, наскільки поєднання любострасних і тужливих мотивів відповідніше тепер моїй любові до Альбертини, любові, яку так довго не каламутили ревності, аж я міг признатися Сваннові, що мені це почуття незнайоме. Ні, розглядаючи сонату з іншого погляду, оцінюючи її як твір великого майстра, я відчував, як звукова хвиля несе мене до днів у Комбре, але не до Монжувена і Мезеглізької сторони, а до прогулянок на Германтську сторону, коли я мріяв стати артистом сам. Занедбавши ці свої амбіції, чи ж зрікся я чогось реального? Чи могло життя потішити мене поза мистецтвом, чи не було в мистецтві глибшої реальності, де наша правдива особистість шукає виразу, якого не дає їй живе життя? Прецінь кожний великий мистець так істотно різниться від інших і так вражає нас своєю індивідуальністю, якої годі знайти в щоденному існуванні! На цій думці мене вразив один такт сонати, цей такт я добре знав, але часом наша увага освітлює інакше давно відомі речі, відкриваючи нам щось таке, чого ми раніше не примічали.

Програючи цей такт, хоча Вентейль намагався в ньому відтворити образ, геть-то чужий Ватерові, я мимоволі шепнув: «*Трістан!*» — з усміхом приятеля родини, який схоплює щось від предка в інтонації та жесті онука, що тамтого свого предка не знав. І подібно до того як при такій нагоді розглядають світлину, з'ясовуючи схожість, так само я на сонаті Вентейля примістив на пюпітрі партитуру «*Трістана*», якого фрагменти мали виконувати саме цього пообіддя на концерті Лемуре. Захоплений байрейтським генієм, я зовсім не гризся тим, чим гризуться люди, що їм, наче Ніцше, обов'язок велить тікати — як у мистецтві, так і в житті — від спокусниці-краси. Такі люди, виламуючися з-під влади «*Трістана*» так само завзято, як вони відхрещуються від «*Ларсифаля*», завдяки своїй духовній аскезі, постійному умертвінню плоті доходять, простуючи найкривавішою

стражденною путею, до того, що підносяться до бездоганного розуміння й убожування «Поштаря з Лонжюмо»^[39]. Я здавав собі справу з усього, що є реального у творчості Вагнера, зоставляючи позад себе ті вперті й перебіжні теми, які загощують у той чи інший акт, віддаляючись лише на те, щоб повернутися; іноді відлеглі, приспані, майже геть відчахнуті, вони робляться в інших місцях, не втрачаючи своєї непевности, такими напосідливими й близькими, такими щирими й органічними, такими пронизливими, що реприза видається вже не мотивом, а якимсь невралгічним болем.

Дуже відрізняючись усім тим від Альбертининого товариства, музика допомагала мені заглибитися в самого себе, відкрити в собі щось нове — те розмаїття, якого я даремно шукав у житті та мандрах і ностальгію по якій будив у мені цей звуковий нурт, гаснучи круг мене сонячними хвилями. Розмаїття подвійне. Як спектр виявляє для нас склад світла, так вагнерівська гармонія, Ельстірів колір дають нам змогу пізнати суть вражень іншої людини, куди любов до іншої істоти не дозволяє нам засягнути. А з другого боку — розмаїття в лоні самого твору, в єдино можливий для широкого розмаїття спосіб: об'єднати різні індивідуальності. Де дрібний музичук вважав би, що живописує джуру і лицаря, а співали б вони на один лад, там, навпаки, під кожне ім'я Вагнер підкладає іншу реальність; щоразу, як з'являється зброєноша, це завжди відрубна фігура, водночас складна і проста, яка з радісним і суто феодальним зіткненням ліній уписується в безмір звуків. Звідси повнозвуччя музики, насиченої численними своїми видами, з яких кожна — відрубна істота. Істота або враження, яке дає нам моментальний аспект природи. Навіть те, що найменше залежить від почуття, яке вона в нас породжує, зберігає свою зовнішню і чітко окреслену реальність; пташиний щебет, рев мисливського рогу, ячання пастушої сопілки викреслюють на крайнебі свій лункий силует. Певна річ, Вагнер намагався наблизити до нас природу, піймати її, уплести в оркестру, підпорядкувати найвищим своїм музичним ідеям, але шануючи водночас її засадничу оригінальність, — так різьбар шанує волокна, особливу породу дерева, по якому ходить його різець.

Та хоч яка багата вагнерівська творчість, де споглядання природи уживається з розвоєм дії та характерів, а не самих лише носіїв імен, я задумувався, скільки все-таки в його творчості — хай і чудовій — незавершеного. Це риса всіх великих творів XIX сторіччя, сторіччя,

вкарбованого у книги найбільших письменників; але) дивлячись на свою працю очима робітника й заразом судді, вони добували з цього самоспоглядання нову красу, не пов'язану з твором і вищу за нього, накидаючи йому, немовби заднім числом, єдність і велич, яких воно не має. Не згадуючи вже тих, хто, кинувши погляд назад, узрів у своїх романах «Людську комедію», або тих, хто назвав свої строкаті поеми чи есеї «Легендою віків» або «Біблією людськості»^[40], чи не слушно було б сказати про Мішле, цього чудового історіографа ХІХ сторіччя, що його сила не в самих його творах, а в його ставленні до своєї творчості? Не в «Історії Франції» і не в «Історії Революції», а в передмовах до власних книжок? Передмовах, тобто, на сторінках написаних постфактум, де він розбирає ці книжки (сюди можна долучити й принагідні речення, які зазвичай починаються словами: «З дозволу вашого скажу» і є не застереженням ученого, а каденцією музики-виконавця). Інший музикант, Вагнер, власне, який мене оце захопив, у хвилину, коли діставав із шухляди розкішний фрагмент, уже в розпалі роботи відчувши його потрібність для твору, про який він ще не думав, komponуючи цей фрагмент, або коли по створенні першої мітологічної опери, а за нею другої і всієї решти, нараз побачив, що зладив цілу тетралогію, мабуть, чи не відчув той самий захват, що й Бальзак, коли цей славнозвісний романіст, обвівши свої книжки чужим і водночас батьківським поглядом і виявивши в одній рафаелівську чистоту, а в другій євангельську простоту, нараз постеріг, у ретроспективному світлі, що його книги стануть ще прекрасніші, якщо їх звести до одного циклу, де ті самі герої з'являтимуться знов і знов, і коли він, зцементовуючи їх до купи, поклав останні й найрозкішніші мазки. То була вторинна єдність але не штучна, бо інакше все б розсипалося порохом, як це було зі стількома циклами пересічних письменників, які, з допомогою сили-силенної заголовків і підзаголовків, удають, ніби мають єдину і трансцендентальну мету. Єдність не примарна і, може, навіть реальніша через свою вторинність, через те, що була породжена в хвилини ентузіазму, коли в ім'я неї залишалося тільки стопити водно шматки. Єдність, несвідома самої себе, а отже, вітальна й алогічна, яка не виключає розмаїття, не заморожує виконання. Вона виринає (цим разом уже злита з цілістю) немов якийсь фрагмент, скомпонований окремо, породжений натхненням, не вимучений штучним розвитком якоїсь тези, зрощений з

усією рештою. Перед бурею в оркестрі, що передує поверненню Ізольди, твір сам притягнув до себе напівзабуту мелодію пастушої сопілки. І, безперечно, як могутнє наростання оркестрової партії при наближенні корабля вбирає в себе переливи сопілки, перетворює їх, підхоплює своїм поривом, ламає їхній ритм, випрозорує тональність, прискорює ритм, збагачує інструментування, так, безперечно, і сам Вагнер відчув радість, віднаходячи в пам'яті пастушу пісеньку, втілюючи її у твір, даючи їй звучати на повен голос. Ця радість не покидає його, зрештою, ніколи. Хоч би як у ньому журився поет, цю журбу завжди розпалює, перевищує — а отже, на жаль, швидко нівечить — радість компоністи. Але тут, так само як помічене оце мною споріднення фрази Вентейля з фразою Ватера, вразила мене якась вулканна віртуозність. Чи не ця віртуозність породжує у великих мистців оману цілковитої, стихійної оригінальності, на позір — відсвіт позасвіття, а насправді — продукт вигостреної майстерності? Якщо мистецтво тільки в цьому, воно не реальніше, ніж життя, і мені нема чого за ним шкодувати. Я грав і далі «Трістана». Відокремлений дзвінкою перебіркою від Вагнера, я чув, як він радіє, як запрошує мене поділити з ним його радість, я чув, як гримить вічно юний сміх і як гупає молотом Зігфрід; фрази кувалися від цього ще чудовніше, а майстерна техніка служила вже тільки на те, щоб вони могли вільніше опустити землю, полинати птахом, подібним не до Лоенгрінового лебедя, а до аероплана, який на моїх очах у Бальбеку змінював свою енергію у злет, імкнув над хвилями і губився в небі. Птахи найвищого і найпрудкішого лету мають міцніші крила — так, либонь, і нам потрібні ці справді матеріальні апарати, аби зглибити безмежжя: оті машини марки «Таємниця» у сто двадцять кінських сил, хай навіть, хоч би як високо нам літалося, насолоджуватися тишею безкресних просторів нам заважатиме потужний рев мотору!

Не знаю чому плин моїх марень, викликаний спогадами про музику, перекинувся на її найкращих сучасних виконавців, зокрема на Мореля — свідчення певної моєї переоцінки скрипаля. Думка моя зробила наглий фінт; я почав думати про Морелів характер, про певні його нахили. Зрештою — це могло пов'язуватися (але не ототожнювалося з неврастенією, що точила його), — Морель любив роздебендювати про своє життя, але так туманно, що важко було щось розпізнати. Він віддав себе, приміром, у цілковите розпорядження пана

де Шарлюса, залишаючи за собою вільні вечори, бо по обіді вчащав на курси алгебри. Пан де Шарлюс згоджувався, але вимагав після уроків побачення. «Неможливо, це стара італійська картина» (вирваний із контексту, цей жарт був безглуздий, та що пан де Шарлюс звелів Морелеві прочитати *«Виховання почуттів»*, де в передостанньому розділі цю репліку кидає Фредерік Моро, то Морель задля жарту ніколи не казав: «неможливо», щоб не додати: «Це стара італійська картина»), лекції на курсах часто затягуються і професорові нелегко, тож він був би, звичайно, вельми уражений...» — «Навіщо взагалі ці курси; алгебра — це тобі не плавання, ба навіть не англійщина, її легко засвоюють і з підручника», — ось як міг би заперечити пан де Шарлюс, але утримувався, осяяний здогадом, що курси алгебри це щось таке темне, де сам чорт ногу зламає. Може, він підночовує з молодницею, а може, спокусившись на брудні гроші, пристав до таємної поліції, влаштовує з тайняками облави, або, хто його знає? або злигався, що ще гірше, з жиголо, чия підмога може бути потрібна в домі розпустити? «З підручника ще навіть легше, куди легше, — притакнув би своїм звичаєм Морелк — На слух алгебру не вгризеш». — «То чому б тобі не студіювати в мене, де було б куди зручніше?» — міг би спитати барон, але прикушував язика, знаючи, що вечірні години деспотично затятий Морель усе одно залишить для себе вільними, хіба уявні курси алгебри витіснить обов'язковий урок танців чи малювання. А проте пан де Шарлюс міг переконатися, що помиляється, принаймні почасти. Морель не раз розважався у барона розв'язуванням рівнянь. Пан де Шарлюс, щоправда, бовкнув, що алгебра скрипалеві ні до чого. Морель відповів, що це добра розвага і ліки від неврастенії. Певна річ, пан де Шарлюс міг би постаратися щось розвідати, з'ясувати, чим же мали бути насправді ті таємничі й невблаганні курси алгебри, щоб їх провадити отак ночами. Але пан де Шарлюс був людина світська і не мав часу розбиратися з Морелевими студіями. Візитування і приймання візит, клуб, обіди в місті, вечори в театрі відвертали його від думок про це, а зарівно і від неситої й підступної Морелевої злоби, яку він (так подекували) вихлюпував тишком-нишком у різних середовищах і містах, де по черзі гостював і де про нього відгукувалися, здригаючись, пошепки, не сміючи дати волю язикові.

На жаль, того дня я став свідком одного з таких спалахів нервозного сказу, коли, відірвавшись від клавішів, я зійшов на подвір'я, аби піти назустріч Альбертині, якої заждався. Минаючи Жюп'єнів склепик, де Морель і та, котра (як я гадав) мала невдовзі стати з ним під вінець, були самі, я почув, як Морель репетував мов на пуп, — із тим більшим подивом, що в репеті його прохоплювалися зовсім незнайомі мені нотки. Ці нотки лунали уже не стримано, як завжди в нього, не по-панському, а по-мужичому. Слова вихоплювалися якісь босяцькі, якісь покручі з погляду щирої французчини, хоча, зрештою, Морель нічого не знав до пуття. «Ану чеши звідси, затягана рострухо, рострухо, рострухо!» — батожив він бідолашну дівчину; та спершу, ясно, не могла добрати глузду в його мові, але потім, хоча її всю тіпало, гордовито випросталася. «Кажу тобі, чеши звідси, затягана рострухо, рострухо, та приведи свого вуйка, ось я йому розтовкмачу, яка з тебе курва!» Аж це на подвір'ї розлігся голос Жюп'єна, який повертався і гомонів із одним зі своїх приятелів; знаючи, який з Мореля страшенний боягуз, я вважав за зайве об'єднувати свої сили з Жюп'єном та його дружком, які саме надходили, і вернувся до себе, щоб уникнути зустрічі з Морелем, який (мабуть, воліючи залякати й узяти малу з допомогою дурнячого голосливого шантажу), попри своє немовби таке палке бажання побачитися з Жюп'єном, накивав п'ятами, тільки-но почувши його голос на подвір'ї. Підслухані оце щойно слова, хоч скільки їх товчи, — пустопорожні, і ними не пояснити серцебиття, з яким я брався нагору. Такі сцени, свідками яких ми стаємо в житті, сильні елементом несподіванки, званим у військовиків, — мається на увазі теорія наступу, — «перевагою раптовосте». Хоч як я заспокоював себе думкою, що Альбертина замість залишитись у Трокадеро, за хвилину буде коло мене, у вухах мені гримів грім десятикрат повтореного слова «роструха, роструха», і це слово перевертало мені душу.

Поступово збурення моє вляглося. Альбертина має повернутися. Зараз я почую дзвінок. Я усвідомлював, що моє життя не таке, яким би могло бути, що я маю жінку, і коли та повернеться, цілком природно, вийду з нею на прогулянку, що вся моя снага, вся моя енергія відтепер ітиме на її розцяцьковування, уподібнюючи мене щось до гінкої стеблини, обтяженої надто буйним плодом, що висмоктує всі її соки. Все це контрастувало з тугою, що в'ялила мене ще перед годиною:

спокій, принесений Альбертиним поворотом, облягав мене щиріше за той, що я відчував уранці перед її виходом. Наділений хистом випереджати прийдешність, майже цілковитим паном якої робило мене слухнянство моєї подружки, відпорніший, як перше, сповнений по вінця й усталений близькою, припізнілою, неуникненною і любою присутністю, цей спокій (звільняючи нас від пошуків щастя в собі самому) був спокоєм, навіяним відчуттям родинного затишку та щастям домашнього вогнища. Родинне і домашнє — ось відчуття, яке давало мені стільки спокою, поки я виглядав Альбертину; і такого самого відчуття дознавав я згодом, ідучи з нею на прогулянку. Вона скинула на хвилю рукавичку, чи то щоб торкнутися моєї руки, чи то щоб мене засліпити, показуючи на мізинці, обік перстеника, подарованого їй пані Бонтан, ще один перстеник, де розпливався широкою і прозорою поверхнею ясний листочок рубіну. «Знов новий перстень, Альбертино! Далєбі, нема меж щедросте вашої тітки!» — «Ні, це не від тітки, — одказала вона, сміючись. — Я сама собі купила, завдяки вам я можу робитя солідні заощадження. Навіть не знаю, кому він належав перше. Мандрівник, витратившись з грошей, залишив його власникові готелю, де я зупинилася в Мансі. Той не знав, що з ним робити, і був би відпродав мені за безцінь. Та все одно для мене це було занадто дорого. Але тепер, завдяки вам, я стала великою панією, от я й спитала готеляра, чи перстеник ще в нього. І ось він мій!» — «У вас і так чимало каблучок, Альбертино. А на якого пальця ви надінете ту, яку дістанете від мене? У кожному разі, це диво-перстень; шкода тільки, до пуття я не розгледжу карбу довкола рубіна; схоже на викривлене людське обличчя. Ба не ті в мене очі». — «Тут не зарадить і орлиний зір. Я теж погано розрізняю».

У мемуарах та романах я вичитав, що чоловік скрізь тінню супроводить жінку, ходить із нею на підвечірки, і колись частенько мріяв про те саме. Інколи мені здавалося, ніби я свого доскочив; наприклад, коли товаришив коханці Сен-Лу, обідав разом з нею. Але дурно я кликав на допомогу гадку, ніби я граю оце ролю романного героя, якому допіру заздрив; ця гадка доводила, як мені має бути приємно в товаристві Рахилі, а тим часом я цього не відчував. Бо щоразу, коли ми хочемо наслідувати щось посправжньому реальне, ми забуваємо, що це «щось» породжене зовсім не бажанням наслідувати, а несвідомою і теж реальною силою. Так ось, цього особливого настрою, якого не могло навіяти мені палке прагнення відчути витончену втіху від прогулянки з Рахиллю, я дізнавав тепер, не тому що його домагався, цього не було, а з цілком відмінних причин, причин щирих і глибоких; скажімо, завдяки тому, що ревності не дозволяли мені бути далеко від Альбертини, а в ті дні, коли я міг виходити, відпускати її гуляти без мене. Я переживав його тільки тепер, бо наша свідомість твориться не з обсервованих нами зовнішніх явищ, а з несвідомих вражень; ось чому колись, навіть якщо біля мене в кареті сиділа жінка, *насправді* біля мене її не було, оскільки потреба в ній не воскресала щохвили, як оце потреба в Альбертині, оскільки мій пестливий упертий погляд не викликав безперестань на її личку рум'янцю, що вимагав постійної обнови, оскільки органи чуття, навіть утишені, але пам'яткі, не надавали тим барвам соковитости й тривкості, оскільки ревності — у супрязі з органами чуття та уявою, що їх загострює, — не утримували цієї жінки коло мене в рівновазі силою гравітації, такою ж потужною, як закон усесвітнього тяжіння.

Наше авто стреміло бульварами, вулицями, і шерехи будинків укупі з рожевим згустком світла й холоду нагадували мені візити до пані Сванн, блідо осяяні хризантемами ще перед тим, як запалювали лампи. Я ледве встигав помітити — відгороджений від них шибкою машини, наче вікном у моїй кімнаті — молоду фруюгівницю, молошницю, що стояла під дверима, освітлена погідним ранком, наче героїня, яку мені хотілося спонадити в розкішні перипетії, аж поки ми стали б на порозі роману. Той роман зоставався для мене недосяжним. Не міг же я попросити Альбертину зупинитися, та й молодички вже позникали. Очі мої ледве розрізняли їхні риси і ледве встигали обмилувати їхню свіжість у золотавому серпанку, де вони купалися. Хвилювання, яке

охоплювало мене, коли я бачив винареву дочку за касою чи молоду пралу за балачкою з кимось на вулиці, відчуває той, хто пізнає Богинь. Відтоді як Олімп упав, небожителі мешкають на землі. Створюючи мітологічні картини, малярі брали за моделі для Венери чи Церери дівчат із низів, які виконували найчорнішу роботу; а тоді (тільки не називайте їх дурноверхими блюзнірами, кощунниками!), єдино наділяли їх — їхніми ж прикметами, атрибутами боговитости, з яких їх було визуто і які тепер повертали їм назад. «Як вам сподобалося Трокадеро, юна своєумко?» — «Сказитися можна з радости, що я махнула на нього рукою і поїхала з вами. Здається, це Давіу?» — «Ого! Моя Альбертина вже обтесалася! Авжеж, Давіу, а я й забув». — «Поки ви спите, лежню, я читаю ваші книги. Монумент, що й казати, нікудишній!» — «Слухайте, мала, ви ростете так швидко і стаєте такою інтелігентною (я не лукавив, але був би ще й не від того, аби — за браком інших утіх — Альбертина все ж могла собі сказати, що час, проведений у мене, не зовсім для неї пропачий), що при нагоді я звірився б вам із речами, які всі визнають за фальш, хоч вони відповідають істині, що я шукаю. Чи знаєте ви, що таке імпресіонізм?» — «Ще б пак не знала». — «Ну то я ось що хочу сказати. Пригадуєте церкву Марковіля Пишного, ото що не любив Ельстір, бо вона нова? Хіба Ельстір не зраджує власний імпресіонізм, вириваючи ці будівлі з контексту загального враження, щоб видобути їх із лона світла, в якому вони розчинені, і досліджувати на кшталт археолога їхню власну вартість? Коли він малює, хіба шпиталь, школа, афіша на мурі не мають у загальному плані картини тієї самої стійности, що й зведений поблизу безцінний собор? Пригадуєте його фасад, вицвілий на сонці, та скупаний у світлі барельєф із марковільськими святими? Хіба шкодить, що будівля нова, якщо вона видається старою або навіть і не видається? Поезію, яку криють у собі старі дільниці, вичавлено з них до останньої краплі, але певні будинки, зведені для багатих міщухів, у нових дільницях, з білого-білісінького, свіжотесаного каменю, хіба не розтинають спеченого повітря липневого полудня, о тій порі, коли комерсанти вертаються снідати до передмістя, криком таким же гострим, як запах вишні, перш ніж подадуть снідання в якійсь похмурій їдальні, де шклянні пркзми-підставки для ножів виграють різноколірними вогнями, такими ж урочими, як шартрські вітражі?» — «Який ви чарівник! Якщо я зроблюся колись інтелігентною, то лише

завдяки вам». — «Пощо погідного дня відвертати очі від Трокадеро, чії вежі видовжені, як шия жирафи, викликають на думку пустиньку в Павії?» — «Це Трокадеро, а воно стирчить на пагорбі, нагадує мені ще й репродукцію Монтенї з вашого альбома; здається, це *Сан-Себастьян*, де в глибині розкинулося амфітеатром місто і де, присягаюся, височіє і Трокадеро». — «У вас бистре око. І як це ви добачили репродукцію Монтенї? Диво, та й годі!»

Ми в'їхали в дільниці простолюдніші; застигла в поставі Венери, за кожною лядою служниця робила з ляди ніби підміський вівтар, і я радий був би звікувати свій вік біля його підніжжя.

Як це роблять ті, хто відчуває передчасну смерть, я складав реєстр утіх, яких мене позбавляла Альбертина, остаточно поклавши край моїй вольниці. У Пассі на шосе, де було завізно, юнки, напівобнявшись, зачарували мене своїми усмішками. Я не встиг добре розглянути дівчаток, але навряд щоб я прибільшив їхній поваб; у кожній юрбі, в юрбі молоді, карбований шляхетний профіль не рідкість. Святкова вулична метушня для шанувальника жіночої краси така сама знахідка, як для археолога розкопана земля, звідки мотика добуває старожитні медалі. Ми прибули до Ліска. Я подумав: якби Альбертина не вибралася зі мною, я міг би оце в Цирку на Єлісейських Полях почути вагнерівську бурю, що ячить усіма оркестровими снастями, підхоплюючи, наче легке шумовиння, пастушу пісеньку, яку я недавно награвав, здіймаючи її в повітря, чавлячи, бгаючи, розсипаючи, крутячи в дедалі шаленішому вихорі. Словом, я прагнув скоротити нашу прогулянку і вернутися чимраніш, бо, не попереджуючи про це Альбертину, поклав собі піти ввечері до Вердюренів. Надіслане мені запрошення я викинув укупі з іншими до кошика. Але я змінив свій намір щодо цього вечора, бо хотів з'ясувати, кого Альбертина сподівалася спіткати в них пополудні. Сказати по щирості, ми з Альбертиною дійшли тієї межі, коли (якщо все йде правильно, нормальним трибом) жінка править для нас лише за кладку, перекинуту до іншої жінки. Вона затримає нас за душу, але вже мало; ми щовечора квапимося до незнайомок, а надто незнайомок, знайомих із нею, які можуть нам про неї розповісти. Щодо неї самої, то ми вже її посіли, вичерпали все, що вона згодилася віддати нам свого. Її життя — то ще вона сама, але, власне, незнана для нас її частина, все те, про

що ми даремно її розпитували, перш ніж заходитися збирати потрібні відомості з уст інших.

Якщо вже моє життя з Альбертиною загрожувало позбавити мене Венеції, позбавити мене мандрівок, я міг би хоч зараз, якби був сам один, познайомитися з юними мідінетками, розпорошеними в сонячності цієї погідної неділі — для мене чимала частина їхньої краси крилася в загадковості, що вдихала в них життя. Хіба з очей, у які ми дивимося, не проростає погляд, що містить у собі невідомі образи, спомини, надії, відрухи, погорди, нерозлучні з ним? Чи не змушує нас така, власне, наповненість життя перехожих істот порізному реагувати на чийсь зсунуті брови чи там роздуті ніздрі? Присутність Альбертини не давала мені підійти до них і, може, таким чином звільнитися від спокуси. Той, хто хоче зберегти в собі смак до життя і віру в щось прекрасніше, ніж повсякденність, повинен гуляти, бо вулиці, бульвари повні Богинь. Але Богині не підпускають до себе. То тут, то там, серед дерев, при вході до кав'ярні пильнує служниця, як німфа на узліссі святого гаю, а в глибу трое дівчат сидять біля роверів, поставлених на взір великої арки, ніби трос Безсмертних, спертих ліктями на хмару або на казкового бігуна, на яких вони вершать свої мітологічні подорожі. Я зауважив, що за кожним разом, як Альбертина прикипала очима до цих дівчат, вона потім одразу оберталася до мене. Та мене не дратували ані пильність, ані швидкість її погляду; часто траплялося, що Альбертина, чи то під впливом втоми, чи то тим, що така манера дивитися властива спостережливій людині, приглядалася немовби в задумі і до мого батька, і до Франсуази; а що вона мерщій оберталася до мене, то це, мабуть, пояснювалося тим, що Альбертина, знаючи мою підозрливість, воліла (навіть якби мої підозри були безпідставні) не давати для них приводу. Зрештою, подібно до Альбертини, чия зіркість видавалася мені негожою (як і тоді, коли йшлося про молодиків), я сам задивлявся на всіх мідінеток, а проте не відчував себе бодай трохи винним, ба більше: мало не ремствував на Альбертину за те, що її присутність заважає мені зупинитись і підійти до них. Власне жадання уявляється нам чимось невинним, а чуже — суцям страхіттям. І такі різні підходи до нас самих і до коханої істоти можливі не лише, коли йдеться про жадання, а й у випадках брехні. Справді-бо, чи ж є щось звичніше, ніж приховувати щоденне своє нездужання, аби здаватися здоровим, ніж критися з якоюсь нецнотою

чи потурати нишком своїм схотінкам, не кривдячи при цьому іншого? Брехня — найпотрібніше і найпоширеніше знаряддя інстинкту самозбереження. Та саме брехню нам хочеться вимести з життя нашої коханої, саме брехню ми вистежуємо, винюємо, тавруємо всюди! Нас вона обурює, її стане, аби спричинити розрив, за нею нам ввижаються найтяжчі провини, якщо тільки з ними не криються так ревно, що ми нічого не підозрюємо. Що й казати, дивовижний стан — ота наша загострена чутливість до хвороботворного чинника, нешкідливого завдяки своїй усюдисущості для інших, але такого небезпечного для бідолахи, позбавленого імунітету проти нього!

Життя цих молодих дівчат (унаслідок мого тривалого ув'язнення бачених лише вряди-годи) здавалося мені, як і всім тим, у кого легкість справджень своїх намірів не притупила уяви, чимось так само відмінним від того, що я знав, так само бажаним, як найчудовніші міста на шляхах омріяної подорожі.

Розчарування жінками, яких я спізнав у відвіданих містах, не перешкоджало мені попадати у прикови до нових і вірити в їхню реальність; тож так само, як утіха побачити Венецію, куди мене так надило навесні й куди відтяло б шлях одруження з Альбертиною, Венецію в панорамі, яку Скі визнав би, може, за красивішу з погляду колориту, ніж правдиве місто, це аж ніяк не заступила б мені самої подорожі, час якої, визначений без моєї участі, здавалося, перенести годі було; так само мідінетка, бодай найгарніша, але штучно втелющена мені звідницею, не могла б зрівнятися в моїх очах із тією, яка недбалою хисткою ходою саме проходила під деревами, пересміюючись із приятелькою. Навіть якби інша, зустрінута в домі розпусти, була гожіша, однак це було б не те, бо в очі незнайомки ми зазираємо не так, як дивимося на опаловий чи агатовий кришталік. Ми знаємо, що промінець, який виграє веселкою, чи блискучі зеренця, які в них міняться, це все, що ми можемо добачити з думок, із волі, з пам'яті, що зберігає отчий дім, якого ми не знаємо, друзів, яким ми задримо. Чудесна здатність будити в нас жадобу опанувати все це — а заволодіти ним так важко, так непросто, — ось що надає очам куди більшої вартості, ніж їхня тілесна краса (цим, мабуть, пояснюється те, що жінка, чю уяву розпалив молодик, потому як вона почула, що він принц Валлійський, переконавшись у хибності чутки, зараз же перестає ним цікавитися). Спіткати мідінетку в домі розпусти означає

знайти її позбавленою того загадкового життя, яке її сповнює і яке ми прагнемо в її особі опанувати; означає наблизити до себе її очі, вже не очі, а звичайнісінькі самоцвіти, і її насуплений носик, до якого мені байдуже, як до зів'ялої квітки. Ні, якщо я хочу й далі вірити в реальність незнайомої мідінетки, що проходить ондечки вдалині, мені конче треба буде випробувати її опір, узгоджуючи з нею свої наміри, наражаючись на образи, поновлюючи атаки, домагаючись побачення, вистоюючи під її майстернею довгі години, пізнаючи подробиця за подробицею те, чим живе ця дівчина, з'ясовуючи, в якій загортьці можлива для неї втіха, якої я шукав, і дистанцію, яку всілякі її звички і своєрідний побут ставили між мною і тією ласкою, якої мені хотілося запобігти і дізнати; це було так само конечне, як відбути довгу подорож залізницею, якщо я хотів вірити в реальність Пізи, яку я побачу живцем, а не у вигляді панорами на Всесвітній виставці.

Але ця, власне, подібність між жаданням і мандрівкою і привела до того, що я прирік собі зглибити колись природу цієї сили, невидимої, але не менш потужної, ніж віра чи — у світі фізичному — атмосферний тиск; сили, яка так високо підносила міста й жінок, допоки я їх не знав, але випаровувалася, щойно я наближався до них, спускаючи їх одразу на ницу і грішну землю.

Трохи далі ще одна дівчина, вклякнувши, поралася коло свого велосипеда. Зробивши ремонт, молода велосипедистка скочила в сідло, але не сіла на нього окаряч, по-чоловіцькому. Якусь хвилину ровер гойдався, а молоде тіло нібито запарусилося, окрилося; і ось ген-ген перед нашими очима уже гнала гоном, даленіючи, юна напівлюдська, напівкрилата істота, янгол чи пері, верстаючи свою путь.

Ось чого позбавляли мене присутність Альбертини, моє співжиття з нею. Та чи справді позбавляли? А може, краще було б думати: чим усе це, власне, окупалося? Якби Альбертина не жила зі мною, якби була вільна, я міг би вбачати, і цілком слушно, у всіх цих жінках можливі, ймовірні предмети її жадань, її розкошів. Вони явилися б мені танцюристками, які, вдаючи на балі в сатани Спокусу для одної істоти, прошивають стрілами серце іншої. Мідінетки, юнки, акторки — як би я їх ненавидів! Споганівши в моїх очах, вони були б вигнані для мене зі світу краси. Неволя Альбертинина, дозволяючи мені не страждати через них, повертала їх до лона світової краси. Нешкідливі, втративши жало, що отруювало серце заздощами, ці істоти давали

мені право захоплюватися ними, пестити їх поглядом — при нагоді, може, і з ближчої відстані. Замкнувши Альбертину, я повернув Усесвіту всі оті барвисті крила, що шелестять на прогулянках, на балах, на виставах; вони знову ставали для мене спокусливими, бо не могли піддатися власній спокусі. Вони творили світову красу. А ще раніше створили Альбертинину. Вона здавалася мені пречудовою, бо я бачив у ній таємничу пташу, відтак велику пляжну знаменитість, жадану, може, для когось приступну. Ув'язнена в мене, ця птаха, — я відкрив її для себе одного вечора, коли вона повагом прогулювалася по молу з цілою зграйкою дівчат, подібних до чайок, залетілих невідьзвідки, і ця Альбертина злиняла й водночас не залишила іншим жодних шансів заволодіти нею. Вона поступово втратила свою красу. Треба було прогулянок на зразок тої, коли я уявляв її без мене, коли її перестрівала якась жінка чи молодик, щоб я знов її побачив у блиску узмор'я, дяка Богові, мої ревності не конче віщували кінець радощам моєї уяви. Але, поминаючи ті раптові зриви, коли, збуджуючи жагу в інших, вона знову ставала для мене гарна, я міг точно поділити час її перебування в мене на два періоди: перший, коли вона ще була (щоправда, з кожним днем дедалі менше) сліпучою акторкою пляжу, і другий, коли вона, вже зблякла полонянка, зведена до безбарвності власної особи, потребувала, аби відзискати свою веселковість блискавиць, при спалаху яких я згадував минуле.

Часами, коли я зовсім байдужив до неї, мене навідував далекий спогад про один момент на пляжі — тоді я ще її не знав, — коли вона, стоячи біля дами, з якою я не вітався, але з якою вона (нині я цього майже певен) підтримувала стосунки. Альбертина реготала, виклично стріляючи на мене очима. Довкола грало блакитне морське роздолля. На сонячному березі Альбертина була найвродливіша у гроні приятельок. І ця уроча дівчина у щоденній рамі водяного огрому вразила моє самолюбство, на превелику втіху дамі, захопленій нею. Повторитися цій уразі не судилося. Після свого повороту до Бальбека дамуля, мабуть, помітила відсутність на осяйному і галасливому пляжі Альбертини. Але вона й не здогадувалася, що Альбертина мешкає в мене, що вона моя. Неокраї сині розлоги хвиль, уже забуте її захоплення цією дівчиною, перенесене тепер на інших, поховали зневагу, заподіяну мені Альбертиною, замкнувши її в розцяцькованій і міцноківаній шабатурці. А раніше ненависть до цієї жінки ятрила моє

серце; і до Альбертини теж, але ненависть змішана з подивом перед цією захваленою, з шапкою чудового волосся, вродливицею, чий сміх на пляжі здавався мені глумом. Сором, заздрість, спогад про перші жадання і блискуче обрамлення, оживши в моїй душі, повернули Альбертині її давню красу, давню вартість. Ось так і чергувалися в мені тягуча нуда з трепетною жагою, повною пишних образів і жалів; і залежно від того, як Альбертина була коло мене, в моєму покої, чи випущена моєю уявою на волю, у веселенькому пляжному ансамблі гуляла під звуки музики моря на молу, вона являлася мені то вирвана з свого первісного середовища, уярмлена і вже не цікава, то знову занурена в нього, наділена хистом тікати у загадку свого минулого і в присутності товаришки бризкати мені в живі очі на кшталт морських бризок чи сліпучих сонячних скалок — химерна, дволика Альбертина, сьогодні перенесена на пляж, завтра замкнена в моїй кімнаті, предмет якоїсь земноводної любови...

Деінде численний гурт гуляв у м'яча. Всім цим дівчатам хотілося ловити сонце, бо лютневі дні, навіть ясні, короткі, як нині, і, попри всю цю ясоту, незчуєшся, як повечоріє. Ще не смеркло, а вже було присмерком, як ми доїхали до Сени, і Альбертина замилювалася (заважаючи своїм милуванням милуватися мені) відблисками багрянних вітрилець на зимовій синій воді, домом, критим дахівкою, притуленим у далечині як мак-самосій на ясному крайнебі, чією частковою, розкришеною і ребристою скам'янілістю здавалося ген-ген Сен-Клу; тут ми вийшли з авта і рушили спроквола пішки; я навіть вів її недовго, попід руку; мені здавалося, ніби каблучка, якою її рука обіймала мою, злучає нас обох у єдину істоту і в'яже наші долі.

Під нашими ногами наші перед хвилиною рівнобіжні, а зараз ізближені, злучені тіні плели якийсь урочий малюнок. Звичайно, уже вдома мені здавалося дивом, що Альбертина мешкає в мене, що це вона простяглася на моєму ліжку. Але те, що над цим здавна мені любим озером у Ліску, біля самих стіп дерев, сонце малювало розмивкою на піску біля моєї тіні її власну тінь, чисту й спрощену тінь її ноги, її бюсту, це було ніби перенесення на лоно природи факту її належності мені. І в цьому злитті наших тіней я знаходив чар, менш матеріальний, певна річ, але не менш інтимний, ніж у зближенні, у злитті наших тіл.

Потім ми знову сіли в авто. Поверталися вузькими, крученими алейками, де зимові дерева, прибрані, ніби руїни, у плющ і терня, здавалося, вели до оселі чорнокнижника. Вибравшись з їхніх похмурих шпалер, на виїзді з Ліска ми застали білий день, такий ще ясний, аж я був уже зрадів, що встигну зробити все, що хотів, перед обідом, аж це, лише за кілька хвиль, коли наше авто під'їжджало до Тріумфальної Арки, я так і скинувся вражено, уздрівши над Парижем повний і неприродно ранній місяць, ніби циферблат дзигаря, що відстає, дзигаря, покликаного нагадати про наше спізнення.

Ми звеліли водієві везти нас назад. Для Альбертини це означало повернення до мене. Присутність жінок, хоч би й найкоханіших, змушених розлучатися з нами, щоб вернутися додому, не дає нам того спокою, яким я тішився, коли Альбертина сиділа обіч мене в машині, коли присутність жінки веде нас не до пустки розлуки, а до ще тривалішого й тіснішого спілкування у моєму, а тепер і її домі, — матеріальному символів моєї влади. Звичайно, щоб володіти, треба попереду запалитися жагою. Всі оті вигини, рельєфи, випуклості наші лише настільки, наскільки їх обіймає наше кохання. Але Альбертина не була для мене під час нашої прогулянки, як колись Рахиль, нікчемним порохом із тіла й матерії. Уява моїх очей, губів, рук так міцно збудувала, так ніжно відполірувала в Бальбеку її тіло, що тепер у цьому авті, щоб торкнутися того тіла, щоб вмістити його в собі, мені не треба було тулити Альбертину до себе, ані навіть бачити її; досить було її чути, а як вона мовчала, знати, що вона при мені; мої чуття, сплетені водно, оповивали її всю; а коли біля дому вона щонайприродніше, ніби все життя тільки це й робила, висіла, а я затримався на хвильку, аби загадати шоферові вернутися по мене, мій погляд і досі оповивав її, поки вона входила переді мною в браму. І я й досі відчував той самий лінивий і домашній спокій, бачучи, як вона, повновида, густо-червона, пухкенька і похила, повертається зі мною, як жінка, належна мені, і зникає у фортеці нашого дому.

На жаль, я не міг позбутися враження, ніби Альбертина почувається в ньому, як у в'язниці, вочевидь поділяючи думку пані де Ларошфуко, яка на запитання, чи добре їй у такому гарному домі, як Ліанкур, відповідала, що «гарних в'язниць не буває». Так можна було принаймні судити з журної і втомленої міни, яку Альбертина мала того вечора у своєму покої, де ми обідали удвох. Я помітив це не зразу;

навпаки, я гризся тоді думкою, що якби не Альбертина (бо з нею я натерпівся б по зав'язку від ревнощів у готелі, де вона б цілі дні спілкувалася з силечою людей), я міг би оце обідати у Венеції в якійсь ідаленьці з низькою, як у трюмі, стелею, звідки видно з дужних віконець, загратованих мавританським литвом, Канале Гранде.

Мушу додати, що Альбертина кохалася в масивній барбадьєнській^[41] бронзі, яку Блок цілком слушно вважав за відворотну. Та даремно він дивувався, що я тримаю її в себе. Я ніколи не упадав, як він, за художніми меблями, за опорядженням кімнат, я був надто ледачий, надто байдужий до того, що в мене щодня перед очима. Оскільки це мені не смакувало, я мав право не дбати про деталі інтер'єру. Я міг би, напевне, викинути цю бронзу. Але негарні й дорогі речі вельми корисні, бо в очах жінок, які не розуміють нас і мають інші смаки, але в яких ми закохані, можуть бути престижні, на відміну від речі путньої, але непоказної. Отож тільки для тих, хто нас не розуміє, нам вигідно підтримувати престиж, який наша інтелігентність запевнила б нам ув очах істот розвиненіших. Хоча в Альбертини вже почав вироблятися смак, вона ще й досі шанувала бронзу, і ця шана була для мене (бо ж я кохав Альбертину) куди важливіша, ніж зберігання у себе вдома компромісованої бронзи.

Та думка про свою неволю перестала мене раптом гнітити, і я навіть почав мріяти про її продовження, бо помітив, як нудить Альбертина власною неволюю. Звичайно, на мої запитання, чи не зле їй у мене, вона відповідала, що ніде у світі не чула б себе щасливішою. Але часто цим її словам суперечив тужливий, неспокійний погляд.

Зрозуміло, якщо вона, як я гадав, мала певні нахили, то неспромога їх задовольнити, либонь, дратувала її не менше, як мене заспокоювала. Я легше повірив би у безпідставність своїх підозр, якби мене повсякчас не насторожувала її невсипуща пильність: чому Альбертина так намагається ніколи не зоставатися сама, ніколи не бути вільною, ні на мить не затримуватися в під'їзді, коли верталася, щоразу підходити до телефону в супроводі ще когось — Франзуази, Андре, — хто міг би повторити її слова? Після прогулянки удвох із Андре, вона завжди залишала мене з нею наодинці, ніби випадково, щоб я міг докладно розпитати її, як вони бавили час. Такій дивовижній запобігливості суперечили перелітні відрухи нетерплячки, аж закрадалася думка, чи не збирається Альбертина скинути свої кайдани?

Принагідні факти підперли мій домисел. Так одного разу, коли я був сам, я спіткав недалеко від Пассі Жізель; ми заговорили про всяку-всячину. У розмові, радий, що можу про це ознаймити, я сказав, що часто бачуся з Альбертиною. Жізель спитала, де б її можна знайти, бо вона, Жізель, якраз має щось їй сказати. «А що саме?» — «Ет, це пов'язане з її колежанками». — «Якими колежанками? Певно, я міг би дати вам адресу — з умовою, що ви не вбачатимете в цьому перешкоди для зустрічі». — «Ох, це все давні колежанки, не здумаю, як їх і звати», — відповіла Жізель туманно, ухиляючись від подальшої балачки. Вона попросилася, думаючи, що малася на осторозі й не викликала жодних підозр. Але брехня така невибаглива, так мало їй треба, щоб вийти наяв! Якщо йшлося про таких давніх колежанок, що вона забула, як їх звати, то чому Жізель *якраз* намірялася побалакати про них із Альбертиною? Цей прислівник, зрідні улюбленому слівцеві пані Коттар «всамчас», можна віднести до чогось особливого, актуального, а то й пильного, дотичного до певних осіб. Зрештою вже сам її спосіб роззявляти рота, ніби позіхи напали, з неуважним виглядом, коли вона проказувала (ледь поткнувшись назад, буцімто з цими словами давала задній хід): «Ох, я їх не знаю, не здумаю навіть, як їх звати!» — все це не меншою мірою надавало обличчю Жізелі, у поєднанні з її голосом, виразу лукавства, ніж оте «якраз», супроводжуване прямо протилежним виразом, жвавим і дуже промовистим — щирости. Я не допитувався в Жізелі. Навіщо? Звісно, вона брехала в іншому дусі, ніж Альбертина. І, звісно, Альбертинина брехня боліла мені дужче. Але щось їх і ріднило: сам факт неправди, яка одразу аж очі коле. Брехнею не відбрешешся. Відомо, що вбивця уявляє собі, ніби все так передбачив, що його не злапають; а проте майже всі душогуби опиняються за ґратами. Брехуни ж, навпаки, уміють брехеньку скласти, і найбільше брешуть кохані жінки. Де вона ходила, що робила — не вгадаєш, усе шито-крито. Але скоро вона озветься, мовлячи про щось інше, пов'язане з тим, із чим брехуха криється, брехня миттю впливає на поверхню, і ревності наші посилюються, бо хоч пальці, як мовиться, знати, а до правди не докопатися. В Альбертини брехня вилазила, як читач уже встиг переконатися, у всіляких дрібницях, а надто в тому, що, коли вона вдавалася до словоблудства, розповідь її хибувала або на загальники, прогалини, неправдоподібність, або, навпаки, на надмір дрібних

фактів, що мали її управдоподобити. Правдоподібність, хоч як би пнувся брехун, не зовсім таки правда. Тільки-но, слухаючи якусь правдиву оповіданку, ми уловимо натомість лишень правдоподібне — може, правдоподібніше за саму правду, аж надто правдоподібне, — бодай трохи музичне вухо чує, що це щось не те, щось наче кульгавий вірш чи якесь слово, прочитане вголос замість іншого. Вухо це чує, а серце, якщо воно кохає, відчуває. То чому б тоді, коли міняється все наше життя, бо ми не знаємо напевне, чи жінка проходила вулицею де Беррі чи вулицею Вашингтона, чому б нам не подумати, що тих кілька метрів різниці й сама жінка зйдуть до одної стомільйонної (тобто до нуля), якщо тільки нам не вистачить олії в голові, хоч би як це було важко, кілька років не бачитися з цією жінкою, і що те, що уявлялося велетнем Гуллівером, зробиться ліліпуткою, якої не розгледіти в жоден мікроскоп — принаймні, в мікроскоп серця, бо мікроскоп байдужої пам'яті потужніший і надійніший.

Хоч би що там було, якщо існувала точка дотику (сам факт брехні) між брехнею Альбертини і брехнею Жізелі, то Жізель усе-таки брехала не таким самим робом, як Альбертина чи там Андре, але їхні можливі брехні (засвідчуючи водночас неабияке розмаїття) передбачали ідеальне зчеплення; відзначалися непробивною солідарністю певних торгових домів — наприклад, книгарень чи видавництв, — де бідолашному авторові, попри строкатість їхнього штату, зроду не довідатися, обмахорюють його чи ні. Редактор денника чи тижневика бреше з найщирішим виглядом, тим урочистішим, що йому доводиться не раз приховувати, що у своїй гендлярській практиці він робить точнісінько те саме, що таврував ув інших редакторів газет чи директорів театрів, ув інших видавців, підносячи проти них штандар Щирости. Якщо він заявить (подібно до лідера політичної партії чи кого завгодно), що брехати — підлота, то його зазвичай тягне брехати ще більше за інших, брехати, не зрікаючись урочистої маски, не скидаючи августійшої тіари щирости. Спільник цього поборника «голоправди» бреше інакше, наївніше. Він ошукує автора, як ошукує дружину, з водевільними жартами. Секретар редакції, муж гречний і свійський, бреше безбожно, як будівничий, який обіцяє, що ваш дім буде готовий у термін; а коли термін уже позаду, з'ясовується, що не закладено ще й підмурків. Головний редактор, янгольська душа, лавірує між цими трьома, і, сліпма, спонукуваний братерським

сумлінням і чуйною солідарністю, подає їм цінну допомогу нелукавим словом. Між цими чотирма особами точиться вічна гризня, і тільки поява автора кладе їй край. Попри особисті чвари, кожен із них пам'ятає про святий жовнірський обов'язок — виручати від лихого напасти zagrożений «підрозділ». Сам цього не усвідомлюючи, я довго виступав у ролі автора в цій «маленькій дівчачій банді». Якщо Жізель, мовлячи своє «якраз», думала про якусь Альбертинину колежанку, готову їхати з нею в подорож, тоді як Альбертина під тим чи тим приводом мене покине, і якщо вона хотіла попередити Альбертину, що вже пора чи така пора близько, то ця ж таки Жізель дала б себе пошаткувати на капусту, а таємниці мені не виказала б; отже, розпитувати її була б марна річ.

Не тільки такі зустрічі, як зустріч із Жізеллю, посилювали мої сумніви. Наприклад, мені подобалося Альбертинине малярство. Ця зворушлива розвага полонянки так мене розчулила, що я її віншував. «Ні, все це мазанина, адже я не брала жодного уроку малювання». — «Хіба одного вечора, у Бальбеку, ви мені не казали, що лишилися на урок малювання». Я нагадав їй той день і додав, що одразу збагнув: о такій порі уроків малювання не беруть. Альбертина спаленіла. «Ваша правда, — сказала вона, — я не брала уроків малювання, і взагалі спершу багато вам брехала, визнаю. Але тепер уже не брешу». Мені страх кортіло довідатися, про що це вона так часто брехала мені попервах. Але я знав наперед, що Альбертинині признання були б новою брехнею. Тож я просто поцілував її. Я тільки попрохав її признатися в якійсь одній брехні. Вона відповіла: «О, наприклад, що морське повітря мені шкодить». Я перестав наполягати: головою муру не проб'єш.

Усяка кохана істота, а іноді й усяка істота, для нас ніби Янус, який повертається до нас привабливим ликом, коли ця істота нас покидає, або прикрим, коли вона повсякчас до наших послуг. Щодо Альбертини, то довге спілкування з нею чимось гнітило, але в інакший спосіб, ніж я можу тут висловити. Жахливо, коли життя іншої людини прив'язане до твого, наче бомба, якої не спекатися, не вчинивши водночас злочину. Та принаймні як порівняння я міг би навести пори припливів та відпливів, почуття небезпеки, тривоги, побоювання, що хтось перегодом повірить у речі фальшиві й zarazом правдоподібні, а отже, незбагненні, почуття, яких спізнаєш, живучи біля шаленця.

Приміром, мені було шкода пана де Шарлюса, що він живе з Морелем (на згадку про полуденну сцену на лівий бік моїх грудей налягав камінь); було щось між ними чи не було, одне певне: пан де Шарлюс напочатку не знав, що Морель шаленець. Врода Морелева, його нікчемність, його пиха мали б увіритися баронові; воскресивши в його уяві ще ті журні дні, коли Морель, не наводячи доказів, винуватив пана де Шарлюса в тому, що йому сумно, ганив за його недовіру, вдаючись до фальшивих, але надзвичайно тонких виправдань, погрожував наважитися на розпачливі кроки, насправді продиктовані рідкісною рахубністю і щонайкорисливішими міркуваннями. Все це тільки порівняння. Альбертина навісноголовою не була.

Щоб кайдани видалися Альбертині легшими, найліпше було б переконати її, що я розірву їх сам. А все ж я не міг оголосити їй про свій лукавий замір нині — після повернення із Трокадеро вона була як шовкова; єдине, на що я міг здобутися, замість засмучувати погрозою розриву, це не прохопитися їй про мрії мого вдячного серця про довічне спільне життя. Дивлячись на неї, я ледве стримувався, щоб не вилити їй душу, і, мабуть, вона це помітила. На жаль, жадоба такої сповіди не заразлива. Випадок зі старою манірною дамою, бароном де Шарлюсом, який, бачучи так довго в своїй уяві, гарного молодика, вірить, що й сам став гарним молодиком, вірить тим палкіше, чим очевидніша й смішніша його стареча дамська манірність, — випадок досить частий. Закоханий, на свою голову, не усвідомлює, що поки він бачить перед собою гарне обличчя, його власна твар постає перед зором коханки не тільки не вродливішою, а ще й, навпаки, спотвореною насолодою від споглядання вроди. Любов'ю, зрештою, не вичерпуються всі грані цього випадку; ми не бачимо свого тіла, яке бачать інші, і водночас «ловимо жар-птицю» своєї ідеї, щось таке, що невидиме для інших, але очевидне для нас. Художник іноді висвітлює її, ту ідею, у своєму творі. Ось чому шанувальники твору розчаровуються за ближчого знайомства з автором, чиє обличчя не променіє відповідною внутрішньою красою.

Оскільки від моєї мрії про Венецію зосталося лиш те, що якимось пов'язувалося з Альбертиною і тепер могло чимось скрасити її перебування в моєму домі, я заговорив із нею про сукню від Фортюні, мовляв, цими днями треба буде піти її замовити. Водночас я думав над тим, чим би ще її владувати і розважити. Мені хотілося б зробити їй

сюрприз і подарувати, якби пощастило розшукати, старовинні французькі вироби зі срібла. Кажу, «якби пощастило», бо коли в нас з'явився намір завести яхту, намір нереальний, на думку Альбертини, — та й мені так здавалося щоразу, як Альбертина уявлялася добродією, а життя з нею геть руїнницьким, що унеможлиблювало шлюб, — ми вже зверталися в цій справі, хоча моїй пасії не вірилося, що я куплю щось зі срібла, за порадою до Ельстіра...

Цього ж таки дня я дізнався про смерть, яка завдала мені великого жалю, смерть Берготта. Читач знає, що хворів він довго. Звичайно, не тією хворобою, яку він мав спочатку і яка була натуральна. Природа, здається, насилає на людей досить короткі хвороби. Проте медицина опанувала мистецтво їх продовжувати. Ліки, ремісія, яку вони приносять, погане самопочуття, викликане перервою в їхньому заживанні, створюють фальшиву хворобу, яку звичка пацієнта, зрештою, утверджує, стилізує: так діти, вилікувані від коклюшу, довго ще бухикають. Потім ліки діють щораз менше, їхні дози збільшують, і вони зовсім перестають допомагати, а через довге нездужання навіть шкодять. Природа не передбачає їхньої тривалої дії. Це велике диво, що медицина, майже нарівні з природою, може змусити хворого лежати в постелі й під загрозою смерті заживати ліків. Штучно прищеплена, хвороба пускає коріння, стає хворобою вторинною, але справжньою, з тією єдиною ріжницею, що натуральні недуги минають, а хвороби, створені медициною, ніколи, бо вона не знає секрету зцілення.

Уже кілька років Берготт не виходив із дому. Зрештою він ніколи не любив світу, точніше, любив його лишень якусь часину, аби виказати до нього, як і до всього іншого, погорду; а гордувати він звик по своєму — не тому що світ йому неприступний, а тому що світ уже здобутий. Жив він так скромно, що ніхто не здогадувався, який він тяжко багатий; і якби це вплигло наяв, його помилково обізвався б скнарою, хоч насправді не було щедрішої за нього людини. Особливо він був щедрий із жінками, точніше сказати — з дівчатками, які соромилися стільки діставати за такі дрібниці. Він виправдувався перед собою тим, що йому найкраще пишеться в атмосфері закоханості. Закоханість — це надто сильно сказано; насолода, ледь поколюючи тіло, допомагає письменникові творити, бо перекреслює інші втіхи, наприклад світські, приємні для всіх. І навіть якщо

закоханість приносить розчарування, вона бодай розворушує — уже самими своїми наслідками — поверхню душі, без якої душі загрожує застій. Бажання для письменника корисне; по-перше, воно віддаляє його від інших людей і від пристосування до них, а по-друге — повертає трохи справносте інтелектуальній машині, яка з літами починає ржавіти. Людина не стає щасливою, але вона аналізує причини, які перешкоджають її щастю і які залишилися б для неї невидимі без цих різких проривів, які вона завдячує розчаруванню. Марення нездійсненні, ми це знаємо; якби не бажання, ми їх, мабуть, не снували б, а снувати їх треба хоча б на те, аби бачити їхню руїну й аби ця руїна була нам за науку. Тож Берготт сказав собі так: «Я витрачаюся на дівчаток більше, ніж багатирі-мультимільйонери, але взяті від них утіхи чи розчарування дають мені змогу написати книжку, за яку я дістаю гроші». З економічного погляду це міркування безглузде, але Берготтові, звісно, подобалося обертати золото в пестощі, а пестощі в золото. Ми бачили в момент смерті моєї бабусі, що втомлена старість любить спочив. Тим часом товариство живе тільки розмовою. Вона ідіотична, але має владу «нейтралізувати» жінок, які стають лише питанням і відповіддю. Поза «світом» жінки знову робляться тим, що діє так заспокійливо на змученого старця: предметом споглядання.

У кожному разі, тепер усе це вже не мало значення. Я згадав, що Берготт не виходив більше з дому, а коли вставав на годину з ліжка, то був затушкований шаллями, пледями, всім тим, чим окриваються, виходячи на мороз чи сідаючи до вагона. Він виправдувався перед нечисленними друзями, яких пускав до себе, і, показуючи шотландки й накидки, казав весело: «Що ви хочете, мій голубе, Анаксагор^[42] мовив: «Життя — це подорож». Отак він помалу й холонув, ніби мала планета, провісницький образ останніх днів великої — Землі, коли з неї поступово зникне тепло, а з ним і життя. Тоді закінчиться змертвихстання, бо хоч як би далеко сягало саяво людських діянь у прийдешніх поколіннях, усе-таки треба, аби були люди! Якщо деякі породи тварин ще опиратимуться лютому холодові, коли людей уже не буде, то Берготтова слава (припустимо, вона доживе до тої пори) нараз ізгасне навек. Останні звірята його не читатимуть, бо навряд щоб, на взір апостолів, на Зелені Свята, вони зуміли зрозуміти язики різних народів, не опанувавши їх.

За кілька місяців перед смертю на Берготта нападали нічні, найгірше ж було те, що вві сні його мучили кошмари, одбиваючи охоту по пробудженні намагатися заснути знов. Довгий час він любив сні, навіть снища, бо завдяки їм, завдяки їхньому контрастові з реальністю яви, у нас виникає, після пробудження, виразне відчуття, що ми спали. Але нічні Берготтові змори були інші. Раніше, говорячи про змори, він розумів під цим щось прикре, що діялося в його мозку. Тепер воно приходило до нього ніби зовні; він чув чиюсь руку, озброєну мокрою ганчіркою; з допомогою тієї ганчірки, проводячи нею по його обличчю, зла жінка силкувалася його збудити; а ще він чув нестерпний свербіж у паху і лють оскаженого візника (Берготт, бач, шепнув уві сні, що його погано везуть), який кидався на нього, гризучи йому пальці, пиляючи їх зубами. Нарешті, щойно морок його сну достатньо згусне, природа влаштувала йому щось подібне до «репетиції без костюмів», репетиції апоплексичного удару, який мав його повалити. Берготт у'їжджав повозом у браму нового Сваннового дому і збирався висісти. Страшенна запаморока приковувала його до сидіння, воротар намагався йому підсобити, але він сидів, неспроможен ані звестися, ані випростати ноги. Він пробував учепитися в кам'яний стовп перед собою, але не знаходив у ньому достатнього опертя, аби встати.

Він надумав порадитися з лікарями; пишачись тим, що їх викликав Берготт, вони знайшли причину нездужання в його працьовитості (вже двадцять років він не брався за холодну воду), у перевтомі. Вони порадили йому не читати макабричних романів (він не читав нічогісінько), більше бути на сонці, «необхідному для здоров'я» (останні кілька років, завдяки сидінню вдома, він почував себе краще), більше їсти (від чого сам він худнув, зате вигодовував свої сонні кошмари). Коли один лікар, великий охотник робити все навсупір і дражній, лишався із Берготтом віч-на-віч, Берготт, щоб його не образити, видавав за власні погляди поради інших лікарів; лікар-суперека, думаючи, ніби Берготт хоче, щоб він прописав щось на його смак, зараз же забороняв йому ці ліки, а що іноді обґрунтовував свій рішенець на ходу, то присутні Берготтові заперечення змушували його в одній і тій самій фразі суперечити самому собі; але на підставі нових доказів лікар підтверджував свою заборону. Тоді Берготт повертався до одного з попередніх лікарів, людини з потугами на дотепність, надто у присутності майстра пера. Якщо Берготт обачно ввертав: «Але ж, коли

не помиляюсь, пан доктор казав — звісно, ще раніше, — що це може викликати запалення нирок і мозку...» — лікар хитро посміхався, підносив палець догори й виголошував: «Я не казав: ні, а казав не надуживати. Зрозуміло, всякі ліки, якщо їх передозувати, стають обосічним мечем». У нашому організмі є спасенний інстинкт, він те саме, що для серця моральний обов'язок, і жадній санкції доктора медицини чи богословства його не скасувати. Ми знаємо, що холодні купелі нам шкодять, а ми їх любимо; і ми завжди знайдемо лікаря, який їх припише, хоч кориснішими від цього вони не стануть. Від кожного лікаря Берггтт узяв те, що з обачности забороняв собі багато років. Через кілька тижнів давні напади повернулися, нові загострилися. Змордований невинними муками, які подвоїло безсоння, уриване короткими кошмарами, Берггтт відмовився від лікарів і надміру захопився всілякими наркотиками, довірливо читаючи прикладені до них інструкції. У тих інструкціях говорилося про потребу сну, але й застерігалось, що всяке снодійне (окрім препарату в слоїку, загорнутому в ту інструкцію, який у жодному разі не загрожує отруєнням) токсичне і не лікує, а вбиває. Берггтт випробував усі ці засоби. Деякі з них не з тої групи, яка нам звична, наприклад, похідні амілу й етилу. Новий препарат, геть відмінного складу, ми поглинаємо в солодкому сподіванні чогось незнаного. Серце калатає, як перед першим побаченням. До якого незвіданого світу снів і марень запровадить нас новий поводитир? Зараз він у нас, він скеровує нашу думку. Як, яким робом ми заснемо? А вже як заснемо, то якими чудернацькими стежками, на які недосліджені верхи, в які провалля поведе нас усесилий владар? Яку нову комбінацію вражень пізнаємо ми в цій подорожі? І куди вона приведе? До нуди? До раювання? Чи до смерти?

Смерть Берготтова сталася другого дня потому, як він довірився одному з таких усемогутніх друзів (друзів? недругів?). А вмер він ось як. Досить легкий напад уремії спричинився до того, що йому приписано спочин. Та оскільки якийсь там критик написав, що в Вермеєровій «Видові Дельфти» (позиченому гаазьким музеєм на голландську виставку), в картині, яку Берготт божествив і, як йому здавалося, добре знав, кавалок жовтої стіни (Берготт її не пам'ятав) вималюваний так гарно, що навіть у цьому окремо взятому фрагменті можна вбачати шедевр хінської штуки, самодостатній у своїй красі, то Берготт, під'ївши картоплі, вийшов із дому й рушив на виставку. Уже на перших приступках сходів відчув, як голова пішла йому обертом. Минаючи кілька полотен, він спізнав враження черствости й безплідности такого вимізуваного мистецтва, не вартого найелементарнішого протягу чи там сонця в якомусь венеційському палаці чи в скромненькій літнівці на морському березі. Нарешті він опинився перед Вермеєром; він пам'ятав його яскравішим, оригінальнішим від усього того, що знав, але нині, завдяки критичній статті, вперше зауважив дрібні людські постаті, витримані у блакитних тонах, рожевий пісок і, нарешті, чудову фактуру кавалка жовтої стіни. Запаморочка посилилась; Берготт уп'явся очима в урочу стіну, як дитина в жовтого метелика, якого збирається накрити долонею. «Ось як треба мені писати, — сказав він сам собі. — Мої останні книжки засухі, на них треба накласти кілька шарів фарби й домогтися самоцінності кожного речення на кшталт жовтої стіни». Однак він усвідомлював, що ця запаморочка не жарт. На одній шальці небесних терезів йому уявилося власне життя, а на другій — стіна, прегарно мальована на жовто. Берготт відчував, що необачно віддав перше за друге. «Мені зовсім неохота, — сказав він собі, — фігурувати у зв'язку з цією виставкою в вечірній рубриці випадків». Він повторював подумки: «Кавалок жовтої стіни з дашком, кавалок жовтої стіни». Аж це звалився на округлу канапу; впав і враз перестав думати про те, що його життя zagrożене, і, відзискуючи оптимізм, сказав собі: «Це просто нестравність, недоварена картопля, та й годі». Тут стався новий удар: Берготт скотився на землю, збіглися відвідувачі, а з ними й хранителі. Він був мертвий. Мертвий увесь? Хто може це сказати? Спиритичні досліди, як і догмати релігійні, не можуть довести, що душа не вмирає. Можна сказати одне: усе в нашому житті діється так,

ніби ми вступали в нього з тягарем зобов'язань, узятих нами на себе в попередньому житті; в умовах нашого буття на цьому світі немає ніякого глузду вважати себе зобов'язаним робити добро, бути делікатним, навіть гречним, нема ніякого глузду митцеві-безвірникові вважати себе зобов'язаним переробляти двадцять разів один твір, успіх якого мало обходитиме його тіло, точене червою, — як отой фрагмент жовтої стіни, який намалював із таким кунштом і рафінованістю невідомий маляр, досить приблизно охрещений іменем Вермеер. Усі ці зобов'язання, не санкціоновані в нинішньому житті, немовби належать до іншого світу, спертого на доброту, на сумління, на жертвність, до світу, зовсім не схожого на цей, до світу, який ми покидаємо, аби спершу народитися на цій землі, а вже потім, може, повернутися туди, і знову жити за незнаними законами, яким ми підкорялися, бо носили їх у собі, не відаючи, хто в нас накреслив ці закони, до яких нас наближає всяка глибока духовна праця і які невидимі лише — та й то питання! — дурням. Отож, думка, що Бергготт помер не ввесь, не побавлена вірогідности.

Його поховано, але цілу скорботну ніч ув осяяних вітринах книжки його, розкладені по три в ряд, чували, як янголи з розгорнутими крилами, і здавалися символом воскресіння того, кого вже не було.

Я вже казав, що дізнався цього дня про Бергготтів скін. І був здивований неточністю газет, які подавали одну й ту саму нотатку, де значилося, що помер він учора. А тим часом учора Альбертина зустрічала Бергготта (вона розповіла мені про це того самого вечора), через що навіть трохи припізнилася, бо він з нею забалакався. Безперечно, то була остання його розмова. Альбертина чула про Бергготта від мене. Я не бачився з Бергготтом уже давно, а їй хотілося з ним познайомитися, і через рік я написав до старого метра листа, прохаючи дозволу привести її до нього. Він дав згоду, хоча, гадаю, йому було досадно, що я вирішив до нього навідатися лише, аби зробити приємність комусь іншому, засвідчуючи тим самим власну свою байдужість. Такі випадки часті; іноді той, у кого ми просимо аудієнції не задля втіхи зайвий раз побалакати з ним, а задля третьої особи, відмовляє так уперто, що наша протеза починає думати: чи не хвалимося ми зв'язками, яких немає? Найчастіше геній або славна краля мальована милостиво дають дозвіл, але, принижені у своїх гордощах, уражені у своїй приязні, до нас уже не приміляються,

дмуться на нас, мало нами не гордують. Чимало води збігло, перш ніж до мене дійшло, що я даремно закидав газетам неточність, бо того дня Альбертина у вічі не бачила Берготга; але я ні на хвилику нічого не запідозрив — так натурально вона мені про все оповідала. Уже геть-то пізніше я відкрив для себе її блискуче мистецтво брехати в живі очі. Те, про що вона розповідала, те, в чому признавалася, виглядало святою правдою, як те, що ми бачимо на власні очі, про що дізнаємося з перших рук. Білі плями свого життя вона з найщирішою міною замальовувала підставними життєвими випадками, і я навіть не здогадувався, що вони вигадані, — усвідомлення цього з'явилося набагато пізніше. Усі ми знаємо про існування єдиного Всесвіту, але в кожного з нас ще й свій особливий Усесвіт. Мої органи чуття, якби я в потрібний момент був поза домом, можливо, засвідчили б, що ніяка дама з Альбертиною не прогулювалася. Тим часом я довідався про це не на підставі свідчень органів чуття, а з допомогою одного з логічних ланцюгів, де слова тих, кому ми довіряємо, є надійними ланками. Для здобуття свідчень органів чуття я мусив би бути на вулиці, а я сидів удома. Але можна собі уявити, що мої припущення щодо Альбертини сумнівні. Тоді виходило б, що Альбертина збрехала. Але чи було б це таке вже певне? Свідчення чуття — це теж розумова робота, коли очевидність виростає з переконання. Ми не раз помічали, як Франсуазі вчувається не те слово, яке хтось вимовив, а те, яке вона вважала за правдиве, чого було досить, аби вона пропускала повз вуха поправки, що їх пропонувала правильніша вимова. Наш метрдотель був улаштований так само. Пан де Шарлюс носив у цю добу — він часто міняв моду — дуже ясні панталони, легковпізнавані серед тисячі інших. Отож наш метрдотель, думаючи, що «пісуар» (слово на означення того, що дук Германтський, на превелику досаду пана де Рамбюто^[43], уживав «павільйон Рамбюто») вимовляється «пісар», ні разу на своїм віку не чув ні від кого слова «пісуар», хоча його частенько при ньому вживали. Але помилка ще впергіша за віру і не перевіряє того, в чому переконана. Метрдотель знай товк: «Мабуть, барон де Шарлюс прихворів — стільки пропадати в «пісарі». Сказано, старий дівчур! Недарма він ходить у таких панталонах! Уранці наша пані послала мене до Нейї. Минаю я пісар, ото що на Бургундській, — глядь! аж туди заходить барон де Шарлюс. Повертаюся з Нейї, а минула вже добра година врем'я, і що ж? уп'ять бачу його жовті

панталони, в тому самому пісарі, на тому самому місці, посередині, там, де він стає завжди, щоб не впасти в око». Для мене одна з сестрениць дукинї Германтської — символ вроди, шляхетности, юности. Аж це чую, швейцар у ресторані, куди я іноді заглядаю, мовить при її появі: «Подивись-но на цю стару каргу, що за мармиза! їй, щонайменше, вісімдесят». Щодо віку, то навряд щоб він сам у це вірив. Але посильні, які стояли біля нього і скалили зуби щоразу, як вона проходила повз готель, аби навідати недалеко звідси двох чарівних бабусь, паній де Фезенсак і де Бальруа, бачили на обличчі цієї юної кралі вісімдесят років, якими — чи то жартома, чи то наповажне — ущедрив швейцар «стару каргу». Вони кувікали б зо сміху, якби хтось їм сказав, що вона куди вродливіша за одну з готельних касирок, зжерту екземою, кумедно тлусту, а проте, в їхніх очах, рідкісну гарнулю. Може, тільки любовне яріння могло б переконати їх, що вони помиляються, якби під час проходу цієї старої карги в них заграла жага і якби посильним закортіло в обійми до юної богині. Але з невідомих причин, очевидно, соціального змісту, їхні органи чуття дрімали.

А тепер припустімо інше: Альбертина, викручуючись, назвала мені як час прогулянки з дамою якраз ту годину, коли я вийшов із дому і проходив, непомічений нею, вулицею їхньої «зустрічі». Святий морок огорнув би тоді мою свідомість — я почав би сумніватися, чи й справді бачив її саму, навіть особливо не замислюючись, силою якої мани для ока я міг не помітити тієї дами; і, зрештою, мене б не дуже здивувало, що я помилився, бо хід небесних світил пізнати легше, ніж реальні людські вчинки, надто вчинки тих, кого ми кохаємо, бо вони захищені від наших підозр байками, призначеними правити їм за щит. Скільки років вони можуть тримати нашу апатичну любов у переконанні, що кохана жінка має за кордоном сестру, брата, братову, тимчасом як їх і на світі ніколи не було! Якби не потреба задля стрункості викладу обмежуватися дріб'язковою мотивацією, скільки можна було б навести поважніших мотивів, спроможних розвінчати облудну хисткість початкових сторінок цього тому, де я з ліжка наслухаю пробудження світу в ту чи іншу погоду! Атож, я мусив себе обмежувати й брехати — насправді щоранку пробуджується не один Усесвіт, а мільйони Всесвітів, майже стільки, скільки є людських зіниць та умів.

Та вернімося до Альбертини: я не знав жінки, обдарованішої щедріше за неї щасливим таланом до натхненної, пишної, як живе життя, брехні; поминаючи її приятельку, теж одну з моїх «дівчат-квіток», рожеву, як Альбертина, але з правильним западистим профілем, спроможним навіяти яскраве видиво кетягів рожевих квітів, їхньої назви я не пригадую, але в них такі самі довгасті і кручені заріжки. Як вигадниця ся дівчина заломлювала Альбертину, бо не вплітала до своїх казочок зубовного скреготу і гризких натяків, таких частих у моєї подружки. Я вже казав не раз, що Альбертина була чарівлива, коли вигадувала якусь історію, де, як той казав, голки не підсунеш, бо тоді ти бачив перед собою, хай вигадану, але напрочуд живу картину, намальовану єдино словами. Саме так я сприймав її казочки.

Говорячи трохи вище про ілюзію святої правди, породжувану тим, що вона розповідала, я додав: «і тим, у чому зізнавалася». І ось що мене до цього спонукало. Часом дивний збіг обставин будив у мене ревниві підозри: у минулому і, на жаль, у майбутньому я виявляв біля неї іншу особу. Аби показати свою обізнаність, я називав ім'я, і Альбертина відгукувалася: «Так, я її спіткала, десь тиждень тому, за кілька кроків від дому. З гречносте привіталася і трохи з нею пройшлась. Але між нами ніколи нічого не було. І не може бути». Тим часом Альбертина не здибала тієї особи з тієї простої причини, що тієї особи вже десять місяців не було в Парижі. Але моя приятелька вважала, що як заперечувати геть усе, то вийде не так правдоподібно. Звідси ця коротка міфічна зустріч, про яку розповідалося так безхитро, що я бачив, як дама зупиняється, здоровкається з Альбертиною і супроводжує її кілька кроків. Альбертину надихав єдино ефект правдоподібносте, про бажання збудити в мені ревності не могло бути й мови. Бо Альбертина, можливо, без жодних корисливих цілей, любила спонукати до галантності. Та що на сторінках цієї книги було (і ще буде) багато нагод показати, як ревності подвоюють силу кохання, то я розглядав ці речі з погляду коханця. Але якщо цей коханець має бодай трохи самолюбства, то він, хоч би йому довелося умерти з горя після розлуки, не відповість галантністю на підозрювану зраду; він піде на розрив або, не пориваючи з аманткою, напустить на себе холод. Викликавши підозру, коханка завдавала йому пекучої гризоти собі на чистий збиток. Навпаки, якби доречним слівцем, ніжним

милуванням вона розвіяла болісні підозри, тоді коханець, звичайно, не зазнав би такого розпачливого припливу кохання, спричиненого ревнощами, — переставши раптом страждати, щасливий, розчулений, відпружений, як після бурі, коли дощ відшумів і твоє вухо хіба чує, як під великими каштанами зрідка зриваються з листя краплі, вже блискучі на сонці, він тепер не знатиме, як і дякувати тій, що його зцілила. Альбертина відала, що я люблю віддячуватися їй за добре ставлення, тимто, мабуть, і вигадувала на своє виправдання дуже природні зізнання — не менш природні, як її розповіді, яким я вірив. Однією з них була розповідь про зустріч із Берготтом уже тоді, як він не жив. Досі я тільки знав (бо Франсуаза негайно мені про все доповіла), як Альбертина плела мені сухого дуба в Бальбеку (тут я намагався про це не думати, хоч як мені боліло): «Еге ж їй не хотілося приходити, і вона попросила: «Чи не могли б ви сказати паничеві, що не застали мене, що я кудись пішла?» Можна було б і не вносити це в вуха, але віддані нам слуги, такі як Франсуаза, знаходять утіху в тім, щоб ранили наше самолюбство.

По обіді я сказав Альбертині, що хочу скористатися з того, що я вже на ногах, і одвідати приятелів: маркізу де Вільпарізіс, дукинню Германтську, Камбремерів, не знаю кого ще, — тих, кого застану вдома. Я замовчав єдино імена тих, до кого збирався піти насправді: панства Вердюренів. Я спитав, чи не піде вона зі мною. Вона відповіла, що в неї немає сукні. «Та й зачіска в мене нікудишня! Гадаєте, я можу й далі так зачісуватися?» І, прощаючись, вона рвучким рухом, відстовбурчуючи лопатки, подала мені руку, як подавала колись тільки на бальбецькому пляжі й ніде інде. Цей забутий рух, струснувши Альбертиною, обернув її тіло на тіло давньої Альбертини, яка мене заледве знала. Він повернув Альбертині, церемонній під личиною розкутості, її первісну новинечу, загадковість, ба навіть її колишнє обрамлення. Я побачив море позаду цієї дівчини, яка ніколи так не віталася зі мною і не прощалася, відколи ми востаннє були на морі. «Тітка вважає, що ця зачіска мене старить», — додала вона з похмурою міною. «Аби ж то тітка мала рацію! — подумав я. — Єдиний клопіт пані Бонтан — щоб Альбертина виглядала дитиною і тим самим молодила її саму; а також — щоб вона їй нічого не коштувала аж до того дня, коли, вийшовши за мене, вона почне приносити їй доходи». А мені, навпаки, хотілося, щоб Альбертина

виглядала не так молодо, не так ловко, щоб менше голів оберталося за нею на вулиці. Бо старість дуенї менше заспокоює ревнивого коханця, ніж постаріле личко коханої. Я лише потерпав, щоб зачіска, яку я просив її носити, не здалася Альбертині ще одною принукою. І це нове відчуття родинного життя, навіть здаля від Альбертини, ще й досі вузлом в'язало мене до неї.

Я ознаймив Альбертині (не вельми охочій, як вона сама сказала, їхати зі мною до Германтів чи до Камбремерів), що ще вагаюся, куди їхати; після чого подався до Вердюренів. Думка про концерт у них нагадала мені пообідню сцену («затягана роструха, роструха») — сцену розчарованої, а чи ревнивої любови, але незгірш скотитячої — слово честі! — ніж та, яку може влаштувати закоханий, якщо можна так сказати, в самицю орангутанг. Нараз у ту мить, коли я збирався погукати фіакр, я почув схлипування, які намагався притлумити якийсь чоловік, сидячи на кам'яній тумбі. Я наблизився; чоловік, який схопив голову в руки, виглядав молодиком; з-під плаща щось біліло, і я з подивом переконався, що він у білому фраку і при білій краватці. Почувши мою ходу, він відкрив своє заплакане обличчя, але, впізнавши мене, одразу відвернувся. То був Морель. Він зрозумів, що я його впізнав, і, ковтаючи сльози, сказав, що пристав на хвилинку, бо йому зле. «Я сьогодні брутально зневажив ту, кого щиро кохав, — сказав він. — Це підло, бо вона мене обожнює». — «Може, з часом вона забуде», — відповів я, несамохіть зраджуючи, що був свідком пообідньої сцени. Але Морелеві, ошалілому від горя, таке не спало навіть на думку. «Вона, може, й забуде. Але я — ніколи! Мені соромно, я сам собі огидний. Але слово не горобець, вилетить — не піймаєш. Коли мене хто розгнівить, я сам себе не тямлю. А мені це страх як вадить, я тоді суцільний клубок нервів». Бо Морель, як усі неврастеніки, тремтів за своє здоров'я. Якщо вдень я бачив любовне осатаніння роз'юшеного звіра, то до вечора за кілька годин збігли віки, і нове почуття, почуття сорому, жалю, гризоти свідчило, що пройдено великий етап в еволюції тварини, покликаної перетворитися колись на людську істоту. Та, не зважаючи ні на що, мені все чулося: «затягана роструха, роструха», і я побоювався, як би він знову не впав у стан дикости. Зрештою, мені було зовсім неясно, що між ними зайшло — річ тим природніша, що сам пан де Шарлюс ні сном ні духом не знав, що кілька днів тому, а надто того дня, ще перед ганебним епізодом, не

пов'язаним безпосередньо зі станом скрипаля, у Мореля розгулялася неврастенія. Справді, за попередній місяць він домігся певного поступу, а все ж набагато меншого, ніж йому хотілось, у зведенні Жюп'єнової сестрениці, з якою на правах нареченого міг ходити де завгодно. Та коли він зайшов трохи задалеко у спробах гвалту, а надто коли почав схиляти наречену подружитися з іншими дівчатами й постачати його ними, то наразився на опір, і це його розлютило. Чи то була вона така вже незайманиця, чи то, навпаки, віддалася йому, його пал умить прохолов. Він постановив собі порвати з нею; але, знаючи, що барон, хай і збоченець, але моральніший від нього, він боявся, як би той після розриву не викинув його за двері. Отож уже два тижні він обминав дівчину десятою вулицею, поклавши дати панові де Шарлюсу і Жюп'єнові удвох їсти кашу, якщо вони її заварили (він ужив сильнішого дієслова), а самому, не заявляючи про розрив, «герсонути» в невідомому напрямку. Любов привела його до вельми сумного кінця, хоча Морелеве ставлення до Жюп'єнової сестрениці нібито відповідало до найдрібніших цят його теорії, викладеної баронові за обідом у Сен-Марі-Вбраному, тож виходило, що практика і теорія вельми різнилися між собою і що почуття менш ниці, ніж передбачені ним у його теоретичних накресленнях, ушляхетнили, пом'якшили його поведінку. Єдине, в чому дійсність, навпаки, програвала задумові, то це в тім, що за планом після такої зради йому вже годі було залишатися в Парижі. Натомість тепер «герсонути» через таку дрібницю здавалося йому безглуздя. Це означало б покинути барона, який казитиметься, занастити свою кар'єру. Морель утратить усі гроші, які він діставав від барона. Думка про те, що цього не уникнути, шарпала йому нерви, він цілі години пхивкав і, щоб забути, заживав (з великою обережністю!) морфію. Потім раптом заронилося в його душі думка, яка, звичайно, визріла й оформилася не зразу; а саме, що ця альтернатива, вибір між розцуранням із панночкою і цілковитим розривом із паном де Шарлюсом, може, не обов'язкові. Позбутися всіх баронових грошиків — то було б надто жорстоко! Кілька днів Мореля облягали чорні думки, подібні до тих, які будила в ньому Блокова поява. Потім він надумав, що Жюп'єн і його сестрениця наставили на нього пастку і повинні радіти, що так дешево відбулися. Зокрема він вважав, що панна завинила тим, що діяла незграбно, що не зуміла втримати його силою жаги. Не тільки втрата свого становища при панові де Шарлюсу

видавалася Морелеві безглуздою, тепер йому було шкода й багатих обідів, якими він пригощав дівчину, відколи вони заручилися, і вартість яких міг би назвати як син льокая, що занотовує в «книзі» видатки мого вуйка. Бо «книга» в однині, для більшості смертних означаючи друкований твір, втрачає це значення для світлостів та льокаїв. Для цих останніх вона означає прибутково-видаткову книгу, а для перших — реєстр, куди вони вписують своє прізвище. (У Бальбеку, одного дня, коли принцеса Люксембурзька сказала, що не взяла з собою книги, я трохи був не запропонував їй прочитати *«Ісландського рибалку»* або *«Тартарена з Тараскона»*, але потім зметикував, що вона мала на увазі не те, що їй буде нудно без книг, а те, що мені не буде на чому в неї розписатися.)

Власна поведінка здалася б Морелеві огидною ще два місяці тому, коли він палко кохав Жюп'єнову сестреницю, але ось уже два тижні він твердив собі, що саме таке поводження природне й гідне похвали. Але попри те, що в Мореля змінився погляд на наслідки свого кроку, все це невпинно посилювало в ньому стан нервозности, в якому він оце щойно пішов на розрив. І він був ладен зігнати злість, якщо не на молодій дівчині, якої, попри свій хвилиний спалах, усе-таки побоювався — останній прослідок кохання, — то бодай на бароні. Але він не хотів нічого йому казати перед обідом, бо над усе ставив свою майстерність, і того дня, коли мав грати щось важке, як сьогодні у Вердюренів, унікав (наскільки міг, а пообідня сцена й так уже вилізла йому боком) усього, що могло надавати його рухам бодай найменшої рвучкості. Так хірург, завзятий автомобіліст, не сідає за кермо в операційний день. Ось чому, балакаючи зі мною, Морель злегка ворушив пальцями, аби впевнитися, що вони гнучкі, як завжди. Зсунуті брови свідчили, що його нервова скутість ще не минула. Щоб не посилювати її, Морель намагався розпустити на своєму обличчі зморшки — так людина не дає собі нервуватися, що не засне або що в неї вийде осічка з жінкою, зі страху, що фобія задляє час сну або час розкошів. Отож, намагаючись заспокоїтися, щоб, як завжди, цілком віддатися тому, що він мав грати у Вердюренів, а також бажаючи — поки я його ще бачитиму, — дати мені надивитися на його страждання, він визнав за найкраще благодати мене, щоб я пішов. Він міг би цього й не робити, — відхід був для мене полегкістю. Я потерпав, як би Морель, збираючись за кілька хвилин піти туди, куди і я, не

запропонував мені йти разом; надто виразно стояла мені упам'ятку пообідня сцена, аби не відчувати нехоти до його товариства. Цілком можливо, що Морелеві любов, потім байдужість чи навіть ненависть до Жюп'єнової сестрениці були щирі. На жаль, уже не вперше (і не востаннє) він діяв таким робом: «відкидався» від дівчини, якій присягав у вічному коханні й показував набитий револьвер, кажучи, що скорше пустить кулю в голову, ніж буде таким падлюкою, що покине її. А потім він її кидав і відчував не жаль, а якусь злість. Не вперше і, мабуть, не востаннє він так робив, не одна дівчина сохла по ньому дужче, ніж він по ній, — сохла, як Жюп'єнова сестрениця, ще й досі закохана в нього, хоч і гордувала ним, — сохла, ладна щохвилини заридати з душевної муки, бо в мозку кожної з них, мов якийсь фрагмент грецької скульптури, закарбувалося Морелеве обличчя, тверде, як мармур, і гарне пречудовою античною вродою, з його квітучим волоссям, вираз ними очима й рівним носом, посадженим незрівнянним виступом не на свою голову. Але з плином часу ці такі тверді фрагменти осувалися, зрештою, в закуток, де вони не завдають надмірного болю і звідки вже не зринають; їхня присутність перестає відчуватися; це забуття чи байдужий спогад.

Цей день подарував мені два гостинці. З одного боку, завдяки спокою, викликаному покірністю Альбертини, — нагоду, а заодно й постанову порвати з нею. А з другого — плід моїх власних роздумів, коли я ждав її за роялем, — думку, що штука, якій я прагнув би присвятити свою відвойовану вольницю, не варта особливої жертви, не є чимось поза життям, чимось чужим його марноті й порожнечі, якщо те, в чому ми вбачаємо оригінальність твору, є тільки «тромплей» і справа техніки. Либонь, це пообіддя залишило в мені ще й інші осаді, може, ще глибші, але до моєї тьми вони дійшли куди пізніше. Щодо перших двох викликів, які я міг зважити на долоні, то вони були нетривалі, бо того є таки вечора штука відзискала для мене вищий сенс, тимчасом як спокій, а отже й вольниця, яка давала мені змогу присвяти себе мистецтву, навпаки, покинули мене знов.

Коли моє авто, проїхавши набережжям, підкотило до Вердюренів, я звелів зупинитися. Я побачив, як на розі вулиці Бонапарта вийшов із трамвая Брішо, як він протер старою газетою черевики і нап'яв перлово-сірі рукавички. Я підійшов до нього. Його зір дедалі погіршувався, і він запасся новими окулярами — розкіш, гідна якоїсь

обсерваторії, — сильними і мудрованими, на кшталт астрономічних приладів, нібито прищрубованими до його очей; він націлив на мене їхні потужні вогні і впізнав мене. Шкельця були в чудовому стані. Але за ними я побачив мізерний, блідий, конвульсійний, пригаслий, далекий погляд, вміщений під цим потужним апаратом, як у лабораторіях, надто щедро фінансованих з огляду на виконувани в них роботи, кладуть під світло найдосконалішого обладнання жалюгідну замордовану кузьку. Я подав напівсліпцеві руку, аби професор ступав твердіше. «Цього разу ми з вами здибаємося не коло великого Шербура, а коло маленького Дюнкерка». Ця його репліка здавалася мені вкрай недотепною, бо я не знав, як її розуміти; але я не посмів з'ясувати це у Брішо, не так з остраху перед його погордою, як з остраху перед його поясненнями. Я відповів, що мені цікаво було б побачити салон, де Сванн колись щовечора зустрічався з Одеттою. «Як, вам відомі всі ці давні історії?» — спитав він.

Сваннова смерть свого часу вразила мене. Сваннова смерть! У цій фразі Сванн не виступав у ролі простого генітиву. Я чую в ній відлуння смерті особливої, смерті посланої долею на службу Сваннові. Бо ми кажемо «смерть» задля простоти, але смертей майже стільки само, скільки душ. Ми не посідаємо такого органу чуття, який дозволив би нам бачити, як женуть на різних швидкостях у всіх напрямках смерті, смерті діяльні, скеровані долею до того-то й того-то. Часто це смерті, які цілковито впораються зі своїм завданням аж за два чи за три роки. Вони швидко біжать, щоб заронити в нутро Сваннові рак, потім поспішають до іншої роботи і вертають аж тоді, коли після хірургічного втручання треба заронити рак ізнов. Потім настає час, коли ми читаємо в *«Голуа»*, що Сваннове здоров'я викликало побоювання, але нині стан хворого з кожним днем поліпшується. Нарешті, за кілька хвилин перед останнім зітханням, смерть, ніби та чернушечка, покликана не губити, а доглядати, замість його знищити, приходить чувати в послідню його годину і смертельним ореолом увінчує навік захололе тіло, чие серце перестало битися. І все це розмаїття смертей, таємниця їхнього кругообігу і барва їхньої зловорожої бинди разять нас наповал, коли ми читаємо газетні рядки: «Зі щирим жалем повідомляємо, що вчора після тривалої і тяжкої хвороби пан Шарль Сванн згас у своїм паризькій домі. Цього парижанина всі цінували за розум і відданість хай нечисленним, але

вірним друзям; за ним шкодуватимуть як у колах митців і письменників, де його знання і витончений смак робили його милим і бажаним гостем, так і в Жокей-клубі, чи не найдавнішим і найавторитетнішим членом якого він був. Він належав ще й до Товариства юніоністів та до Товариства аграріїв. Недавно він покинув лави Товариства на Королівській вулиці. Його духовний образ, як і його надійна репутація, не могли не будити цікавості публіки в усьому *great event*^[44] музики й малярства, а надто на вернісажах, яких пан Сванн був постійним учасником аж до останніх літ, коли він рідко виходив із дому. Винесення тіла відбудеться там-то» — і так далі.

Якщо йдеться про когось, хто не є «чимось», брак почесного титулу ще прискорює згубну роботу смерти. Певна річ, вельможний небіжчик залишається, наприклад, дуком д'Юзесом анонімно, без ознак індивідуальності. Проте герцогська корона утримує якийсь час укупі всі складники, як в отому старанно сформованому морозиві, що так смакувало Альбертині, тоді як імення ультрасвітовців із «нових людей», як тільки вони вмирають, розкладаються і розпливаються безформною масою. Ми пам'ятаємо, що дукиня Германтська говорила про Картьє як про найкращого приятеля дука де ла Тремуя, як про людину вельми шановану в аристократичних колах. Для наступного покоління Картьє став чимось таким безформним, що його майже возвеличили б, сплутавши з ювеліром Картьє, з яким він сам посміявся б колись із такої помилки невігласів! Навпаки, Сванн був видатною особою, наділеною великим розумом і розумінням краси й досконалосте форм, і, хоча нічого не «створив», мав багато шансів протривати трохи більше. А проте, любий Шарлю Сванне, якого я знав, коли ще був молодесенький, а ви стояли вже одною ногою в могилі, якщо про вас знову починають говорити і якщо ви ще житимете, як на те скидається, то це тому, що той, кого ви мабуть, вважали за дурника, зробив вас героєм свого роману. Якщо, милуючись картиною Тіссо, що зображує балкон Товариства на Королівській вулиці, де ви стоїте між Галіфе, Едмоном де Поліньяком і Сен-Морісом, про вас так багато балакають, то це тому, що в постаті Сванна бачать якісь ваші риси.

А тепер спустімося на землю. Про свою завбачену, а проте наглу смерть сам Сванн говорив при мені у дукині Германтської того дня, коли вона збиралася на раут до кухні. Це була та сама смерть, яка

вразила мене якоюсь особливою і карколомною химерністю того вечора, коли я проглядав газету і нараз остовпів, наткнувшись на таємничі і якісь ніби прибудні рядки повідомлення, здатні перетворити живу людину на когось, хто вже не озветься, як до нього звернутися, на ім'я, саме ім'я, нараз перенесене з реального світу в царство тиші. То вони ще й досі будили в мене бажання краще пізнати оселю, де колись мешкали Вердюрени і де Сванн, який ще тоді не був лише кількома газетними літерами, так часто обідав з Одеттою. Треба ще додати (від цього Сваннова смерть ще довго боліла мені дужче, ніж будь-яка інша, хоча ці обставини не були пов'язані з екстраординарністю його смерті), що я не зайшов до Жільберти, як обіцяв Сваннові у дукинї Германтської; що він сам так і не відкрив мені «іншої причини», на яку натякав того вечора і ради якої зробив мене повірником у перемовинах із принцом; що в мене з'явилися тисячі питань (так бульбашки дмуться на воді), які я хотів би поставити йому про всяку всячину: про Вермеера, про пана де Муші, про нього самого, про гобелен Буше, про Комбре... Питання ці були, мабуть, не дуже нагальні, якщо я відкладав їх із дня на день, але вони здавалися мені дуже важливі відтоді, як його уста заціпила печать, унеможлививши відповідь. Про смерть інших може дати уявлення приклад нашої власної подорожі, коли, вже відмахавши сто кілометрів від Парижа, раптом згадуємо, що забули прихопити з собою дві тузіні носовичків, не віддали ключа куховарці, не попрощалися з вуйком, так і не спитали назви міста, де зберігся старовинний водограй, який треба оглянути. Всі ці недогляди облягають нас звідусіль, а коли ми, для годиться, говоримо про це своєму другові-подорожанину, то чуємо замість відповіді, що в купе вільних місць нема, або назву станції, вигукнуту провідником, і тоді ми махаємо на все рукою, мовляв, що впало з воза, те пропало, вив'язуємо свій сидір і пускаємо по руках газети й журнали.

«Ба ні, — відповів Брішо, — Сванн не тут зустрічався зі своєю майбутньою дружиною, а як і тут, то хіба останнім часом, коли катастрофа частково знищила перше помешкання пані Вердюрен».

На жаль, щоб не колоти очей Брішо своїми панськими звичками, у цю мить недоречними, оскільки професор університету не поділяв їх зі мною, я надто прудко вискочив з авта, і водій не зрозумів моїх слів, кинутих скоромовкою, а отже, й не устиг від'їхати, перш ніж Брішо

мене помітить. Тому шофер під'їхав до нас і поцікавився, чи заїжджати йому по мене. Я хапливо кивнув головою, подвоюючи знаки уваги до вченого, прибулого омнібусом. «А, то ви приїхали автом!» — заявив із суворою міною Брішо. — «Господи Боже, чисто випадково! Я ніколи його не беру. Завжди їжджу омнібусом або ходжу пішки. Але є тут і свій плюс: мені випадає велика честь відвезти вас увечері додому, якщо ви згодитеся сісти до цієї тачанки. Буде трохи тіснувато, але ви такі ласкаві зі мною!» Овва, роблячи професорові цю пропозицію, я нічого не втрачав, подумав я, так чи так доведеться вертатися додому через Альбертину. Її перебування в мене о цій порі, коли ніхто не міг її відвідати, дозволяло мені порядкувати своїм часом так само вільно, як і вдень, коли, сидячи за роялем, я знав, що Альбертина повернеться з Трокадеро, і коли я не нудився чеканням. Але, кінець кінцем, так само, як удень, я відчував, що маю жінку і що, повернувшись додому, не зачерпну живлющої наснаги самоти. «Охоче приймаю ваше запрошення, — відповів Брішо. — У ту добу, що ви згадуєте, наші приятелі мешкали на вулиці Монталіве, в чудовому одноповерховому палаціку, з антресолями з боку саду, скромнішому, звичайно, але, як на мене, гарнішому від осторонця на Венецьких Послах». Брішо сказав мені, що сьогодні ввечері на Набережжі Конті (так вірні охрестили салон Вердюренів відтоді, як його перенесено туди) велике музичне «тра-ля-ля», організоване бароном де Шарлюсом. Він додав, що за давніх часів, про які я згадував, ядрце було інше і стиль сповідувало інший, і не лише тому що вірні були тоді молодші. Він розповів мені про Ельстірові вибрики (які він уживав «чистою кумедіантщиною»). Одного дня, наприклад, маляр, ніби пилип із конопель, явився в останню мить, перебраний за метрдотеля з шиковного ресторану і, обносячи гостей стравами, шепнув на вухо якісь фривольності бришкливій баронесі Пютбюс, аж та спаленіла з жаху і гніву; потім, пропавши наприкінці обіду, він звелів унести до салону ванну, по вінця повну води, звідки, коли гості повставали з-за столу, він виліз голяка, лаючись найпослідущими словами. А ще професор згадав про вечері, на які всі приходили, прибрані в паперові костюми, змодельовані, повитинані й розфарбовані Ельстіром — справжні шедеври мистецтва. Брішо якимось був у костюмі магната доби Карла VII, у черевиках із загнутими носами, а іншим разом у костюмі Наполеона I, на який Ельстір начепив велику стьожку Почесного легіону з сургучевою

печаткою. Коротше, Брішо, оглядаючи подумки той давній салон із великими вікнами й низькими канапами, які треба було перебивати, так їх спалювало полудневе сонце, заявив, що він йому любіший за теперішній. Звичайно, я усвідомлював, що — подібно до того, як під «церквою» кожен мислить не лише будівлю, призначену для служби Божої, а й громаду вірних, — під «салоном» Брішо розумів не лише антресолі, а й захожих туди людей, особливі втіхи, яких там шукають і образ яких був невід’ємний у його пам’яті від отих канап, де прибульці до пані Вердюрєн удень чекали, поки вона закінчить свій туалет, тим часом за вікнами у білих свічках каштани, а на коминку вазони гвоздик, немовби сповнені симпатії до гостя, вираженої зичливим усміхом рожевого квітання, і собі нетерпеливо очікували появи запізнилої пані дому. Але якщо тамтой салон здавався йому кращим за нинішній, то це, може, тому, що наш розум, цей старий Протей, не годин залишатися невід’ємним жодної форми: навіть у вищому світі він раптом виривається з-під ярма салону, поволі й на превелику силу доведеного до досконалості, аби віддати перевагу салону не такому блискучому — так «ретушовані» світлини Одетти (знімав Отто^[45]), на яких ця чепуруха пишається у бальовій сукні принцеси, зачісана у Лантерика^[46], подобалися Сваннові менше, ніж зроблена у Ніцці маленька «альбомна карточка», де в сукняній пелеринці, з розкудовченим волоссям, вилізлим з-під солом’яного брилика, прибраного братками, з чорним оксамитовим бантом, на двадцять років молодша (жінки зазвичай виглядають тим старшими, чим давніша їхня фотографія), вона справляла враження покоївки, народженої на двадцять років раніше. Можливо, професорові подобалося вихвалити переді мною те, чого я не знав, показувати, що він колись заживав неприступних для мене втіх? Зрештою, він діяв успішно — досить йому було назвати імена кількох уже померлих осіб і оточити кожне з них таємничим ореолом завдяки манері, з якою він говорив про них і про чар їхньої приязні, і я вже починав вірити, що таке могло бути; я відчував, що його розповіді про Вердюрєнів дуже приблизні; я дорікав собі за те, що навіть на того Сванна, якого знав, не звертав достатньої уваги, уваги некорисливої, за те, що слухав його через верх, коли він мене розважав перед появою дружини на снідання і показував гарні речі; адже тепер я знав, що Сванн належав до числа найблискучіших старосвітських співрозмовників.

Входячи до пані Вердюрен, я вгледів, як на нас пре всім своїм здоровенним тілиськом пан де Шарлюс, тягнучи несамохить за собою чи то апаша, чи то якогось голодранця, — тепер при бароновій появі вони з невблаганністю смерти вилазили з найбезлюдніших на око закутків, і цей страшелезний товстюк ходив рад-не-рад завжди під ескортом, щоправда, ескортом на шанобливій відстані, ніби акула зі своїм невідчепним лоцманом, — такий несхожий на прибулого в перший рік до Бальбека пишого чужинця з суворою, бравурно-мужньою подобою, аж зараз, у супроводі сателіта, здався мені якимось світилом на зовсім іншій ділянці своєї орбіти і вперше побаченим уповні, або ж недужим, якого хвороба поглинула доценту, тоді як кілька років тому вона зводилася лише до маленького і майже непомітного прищика, зовсім нібито безневинного. Хоча проведена операція повернула Брішо децищу зору, здавалось, уже геть утраченого, я не можу ручитися, чи він угледів драбугу, прилипло до барона. Але це не грало великої ролі, бо від часу Ла-Распельєр, попри те що барон був йому симпатичний, у присутності пана де Шарлюса вчений завше відчував якусь скутість. Безперечно, для кожного з нас життя ближнього губиться в темряві манівців, про які ми не здогадуємося. Лжа, часто шита білими нитками, незмінний елемент кожної розмови, куди гірше приховує вороже почуття, зацікавленість, відвідини, які намагаються потаїти, або інтрижку з випадковою коханкою, яку хочуть приховати від дружини, ніж добра слава, — її димова завіса така непроглядна, що про безпутність не здогадатися. Манівці можуть так і лишитися недовідомими; випадкова вечірня зустріч на молу в гавані відкриває їх, але остаточно мороку не розвіює, і треба ще, аби хтось утаємничений, якась третя особа, підказав нам святотаємне слово. Але тільки-но ми пронюхаємо про негожі новорови, то жахаємося, бо чуємо в них більше шаленства, ніж розпусти. Маркіза де Сюржі-ле-Дюк не відзначалася високою моральністю і могла дозволити своїм синам усе, що виправдувалося хоч би навіть і плюгавою корисливістю, зрозумілою всім. Але вона заборонила їм водитися з паном де Шарлюсом, коли дізналася, що за кожною візитом до нього барон, мов той годинник із репетиром, регулярно щипає їх за щоки й заохочує їх самих щипати одне одного. Вона зазнала того неспокійного відчуття фізичної таємниці, яке заронює підозру: чи сусіда, з яким вони в таких добрих стосунках, не

схильний до людоджерства? — і на часті баронові запитання: «Коли ж я знову побачу славних хлопців?» — відповідала (хоч і знаючи, які громи й блискавиці накликає на свою голову), що їм ніколи вгору глянути, що в них лекції, що вони лаштуються до подорожі тощо. Неосудність побільшує тягар помилок і навіть злочинів, що б там не казали. Якщо Ландрю^[47] (даймо, що він справді убивав своїх жінок) чинив так із хтивости, — а вона не безоглядна, — то його ще можна б уласкавити; якщо ж у ньому промовляв нездоланий садизм, то власкавити його було б годі. Грубі жарти Брішо на початку його приязні з бароном, тепер, коли професорові важливо було не сипати банальностями, а щось зрозуміти, заступило прикре почуття, що гасило веселощі. Він заспокоював себе, наводячи Платона й Вергілія, оскільки через свою ще й духовну сліпоту не міг збагнути, що тоді кохати молодика було все одно, що нині утримувати танцівницю, а потім заручитися. Жарти Сократові свідчать про це ліпше, ніж Платонові теорії. Та й сам де Шарлюс цього не розумів, він, хто плував свою манію з приязню (нічим на неї несхожою), а Праксителевих атлетів із послужливими боксерами. Барон не хотів бачити, що за тисячу дев'ятсот років («Побожний дворак при побожному владареві був би безвірником під монархом-безвірником», — сказав Лабрюєр) звичаєвий гомосексуалізм Платонових молодиків, зарівно як і Вергілієвих пастухів, — зник, зате вижив і множиться єдино гомосексуалізм природжений, органічний, той, що криється перед іншими і маскується перед самим собою. І панові де Шарлюсові не годилося б допускатися помилки, відмовившись щиро зректися поганської генеалогії. Навзамін за децицію пластичної краси стільки духовної вищости! Теоокріт пастух^[48], який зітхає за молодиком, стане згодом такий самий брутальний і тупий, як інший пастух, чия флейта виграє для Амариліс. Бо перший із них не хворий, він тільки дитя свого часу. Лише гомосексуалізм, що вперто стоїть на своєму попри перепони, гомосексуалізм сором'язливий, шельмований — єдино правдивий, і тільки йому може бути зрідні у цієї особистості тонка душевна організація. Ми тремтимо, виявляючи взаємозв'язок фізичного й духовного, думаючи, що невелике зміщення чисто фізичного уподобання, легенька сказа певного чуття призводить до того, що Всесвіт поетів і музик, замкнений для дука Германтського, відкривається для пана де Шарлюса. Нас не дивує смак пана де

Шарлюса в опорядженні квартири, те, що він, мов жінка, любиться в цяцках, але ця його окрема, хай і вузька, щілина для Бетховена і для Веронезе! Здорова людина звичайно лякається, коли божевілець, автор чудової поеми, присягається їй, що його посадили в жовтий дім помилково, внаслідок нашепту злої жони, і благає поклопотатися за нього перед директором закладу, а потім, побідкавшись із приводу тісноти, завершує так: «Уявіть собі, той, хто балакав оце зі мною на подвір'ї і кого мені доводиться терпіти, думає, що він Ісус Христос. Саме вже це показує, з якими шаленцями мене тут замкнули; який з нього в біса Ісус Христос, коли Ісус Христос — це я!» Ще хвилину тому ми були вже готові звернути увагу психіатра на помилку. Після цих останніх слів, навіть пам'ятаючи про чудову поему, над якою працює цей самий чоловік, ми даємо задки, як дали задки від пана де Шарлюса сини маркіза де Сюржі, — не тому що той якось їх кривдив, а тому що надто часто їх запрошував, аби щипати за щоки. Треба поспівчувати поетові без жадного провідника на кшталт Вергілія, що йому доводиться самотужки перти колами Пекла, крізь смолу й сірку, кидатись у зливу небесного вогню, аби виловити з нього кількох содомлян. Перо його не ощаслиблює; в житті він майже постує, як збіглий розстрига, готовий щонайретельніше пильнувати цілібату, щоб зняття сутани не можна було приписати чомусь іншому, ніж утраті віри. Але в цих письменників не завжди так виходить. Який лікар-психіатр не мав, унаслідок спілкування із шаленцями, нападу божевілля? І він просто щасливий, коли може довести, що то не якась давня чи прихована психічна хвороба стала вирішальною в нього при виборі фаху. Предмет психіатричних студій часто впливає на самого студента. Але ще раніше, до вибору цього предмета, який таємничий нахил, який чарівний жах спрямовував його, власне, до нього?

Пан де Шарлюс удавав, ніби не бачить плюгавого типа, який наступав йому на п'яти. (Коли барон пускався по бульварах або входив до почекальні вокзалу Сен-Лазар, ці причепи налічувалися десятками і в надії виканючити п'ятифранковик не відступали від нього ні на крок.) Боячись, як би лобуряка не одважився до нього озватися, барон побожно опускав почорнені вії, які через контраст із напудрованими щоками уподібнювали його до ельгреківського великого інквізитора. Але цей «панотець» наганяв страху і скидався на відлученого від церкви; компроміси, до яких він удавався, необхідність потурати своїм

уподобанням і тримати їх у таємниці — все це позначилося на його обличчі тим, що йому хотілося приховати; плюгаве життя як наслідок морального зледащіння. Без огляду на причину такого зледащіння воно легко вгадується, бо швидко матеріялізується і розливається по виду, надто по щоках і під очима, так само наочно, як хвора печінка жовтить їх кольором вохри або хвороба шкіри багрить ці місця огидними червоними плямами. Нині воно розлазилося не лише по щоках чи радше згортках підмальованого обличчя, а й по цицькастих грудях, по округлих клубах цього підтопаного і залитого салом тіла, виставляючи напоказ ту розлиту, як олію, нецноту, яку барон де Шарлюс колись так старанно заганяв у найпотемніший внутрішній схрон. Зараз вона переливалася в його сокорінні.

«А, Брішо, як вам гуляється вночі з гарним молодиком? — з цими словами барон підійшов до нас, тоді як розчарований пройдисвіт дав драла. — Певне, чудово? Ось я скажу вашим учням у Сорбонні, який ви хитродум. Зрештою товариство молоді вам на користь, пане професоре, ви свіжий, мов ружа. А ви, мій соколику, як вам ведеться? — звернувся він до мене, перестаючи жартувати. — Ви не частий гість «Набережжі Конті», красо моя. А ми побачимо сьогодні вашу кухню? О, вона така файна! І була б іще файніша, якби старанніше плекала в собі рідкісний та ще й природжений хист, — добре вдягатися». Мушу сказати, що пан де Шарлюс «посідав» якраз те, що робило його цілковитою протилежністю мені, моїм антиподом: хистом примічати й розрізняти деталі не лише туалету, а й «тла». Щодо суконь і капелюшків, то злі язики та куці філософи скажуть, що в чоловіка, чутливого до чоловічих принад, цей нахил урівноважується природженим смаком до жіночого одягу, вивченням і знанням жіночої моди. І справді, так буває: якщо мужва поглинає всю фізичну жагу, всі глибокі почуття отакого де Шарлюса, то друга стать винагороджується зацікавленнями, що належать до сфери «платонічного» смаку (визначення дуже невдале) або просто до смаку та його найвибагливіших і найрафінованіших тонкощів. Під цим оглядом пан де Шарлюс заслужив на прізвисько «Кравчиня», прикладене до нього пізніше. Але його смак, його спостережливість поширювалися на багато речей. Я вже був описував, як я заїхав до нього після вечері в дукині Германтської і як зауважив шедеври в його оселі лише коли він почав мені їх показувати. Він бачив одразу те, на що ніхто не звертав уваги, — як у творах мистецтва, так і в стравах (схоплюючи також усі проміжні терени між малярством і гастрономією). Я завжди шкодував, що пан де Шарлюс волів обмежувати свої художні здібності розмальовуванням віяла, подарованого швагерці (ми бачили, як дукиня Германтська тримала в руці й розгорнула не так на те, щоб обмахуватися, як на те, щоб похвалитися дружбою з Паламедом), та удосконаленням своєї гри на фортепіано, аби несхибно пригравати скрипковому концертові Мореля, — замість узятися за перо; цього він не робив ніколи, і я, кажу ж, завжди про це шкодував і зараз шкодую. Звичайно, жвавність його усної мови і стиль його листів ще не дають мені права твердити, що з нього вийшов би талановитий письменник. Це вартості зовсім іншого плану. Ми не раз спостерігали, як той, хто

написав шедеври, під час виступу жує, як то кажуть, жуйку, а блискучий оратор шкрябає пером, як курка лапою. Хай би там як, а по-моєму, якби пан де Шарлюс випробував свої сили у прозі й черкнув щось про мистецтво, добре йому знане, з іскри розгорілося б полум'я, і світовець став би славним белетристом. Я часто умовляв його, але він так і не зробив жодної спроби, — чи то з простого лінивства, чи то тим, що весь час у нього забирали блискучі раути та плюгаві розривки, а чи то тим, що він, як усі Германти, мав натомість надто довгого, язика. Я тим більше про це шкодую, що під час його найзапальніших промов за його розумом завжди відчувався характер, а влучні вислови були підшиті зухвальством. Якби він писав, то замість будити змішане почуття зненависти й зачудування, як у салоні, де часто-густо постаючи у всьому блисківі своєї дотепности, він водночас топтав безборонних, мстився тим, хто його зневажив, шукав негідних способів, щоб сіяти незгоду між приятелями, — якби він писав, його духовність визривала б у самоті, далеко від зла, ніщо не заважало б йому захоплюватися, і багато рис його характеру привабило б людей.

У кожному разі, навіть якби я помилявся в оцінці того, що могла б дати бодай одна сторінка з-під його пера, користь від його письменництва була б неабияка, бо він помічав усе і чітко й непохибно все помічене окреслював. Якщо в розмовах із ним я не навчився бачити всього (мій розум і мої почуття витали десь-інде), то принаймні я побачив речі, які без нього так би й не помітив, хоч їхні назви, які допомогли б мені віднаходити їхню форму і барву, я доволі швидко забував. Якби він видавав книги, хай навіть кепські, хоча я в це не вірю, якою гарною мовою вони були б написані, яким тематичним розмаїттям відзначалися! А втім, хто знає? Може, замість утверджувати в книжках свою ерудицію і свій добрий смак, він би мережив, з наусту диявола, який часто заступає нам шлях, низькопробні романи, друковані з продовженням, або нікому не потрібні нариси про мандри та пригоди.

«Авжеж, вона вміє вбиратися, точніше, знає, що саме треба носити, — вів далі пан де Шарлюс. — Маю тільки сумнів, чи вдягається вона у згоді зі своєю незвичайною вродою, і, може, трохи я сам тут винен, бо не завжди давав їй продумані поради. Те, що я часто їй казав дорогою до Ла-Распельєр, було, мабуть, радше навіяне — каюся, грішний, — характером пейзажу, близькістю пляжів, аніж

індивідуальністю вашої кузини. Звідки в неї нахил до того, може, аж надто легкого жанру. Щоправда, Альбертина, треба це визнати, носила дуже гарні тарлатани^[49], чудові газові шарфи, а якось рожевий точок, до якого незле пасувала рожева пір'їнка. Але, на мою думку, її врода, замашна і масивна, вимагає чогось більшого, ніж легеньких тканин. Чи ж личить точок до величезної шапки волосся, яку гідно увінчав би лише кораблик? Лише небагатьом жінкам підійдуть старосвітські сукні, подібні до театральних костюмів. Але врода цієї молодій дівчини, уже жінки, становить виняток і заслуговує на якусь старомодну сукню з генуезького оксамиту (я одразу подумав про Ельстіра і про сукні Фортюні). Я б не побоявся обтяжити її і додав би ще інкрустовані брошки, а також дармовисики з самоцвітів, яких сьогодні вже не носять (як на мене, це свідчить на їхню користь), таких, наприклад, як оливин^[50], марказит^[51] або незрівнянний лабрадор^[52]. Зрештою в ній самій нібито закладений інстинкт відшуку противаги для своєї трохи важкуватої вроди. Ідучи на вечерю до Ла-Распельєр, вам, пане, годилося б пам'ятати про цілий арсенал гарних пуздерок, важких торбинок, куди вона по одруженні зможе класти не тільки сніжисту пудру і кармінову губну помаду, а ще й — у лазуритовій шкатулі, тільки не дуже яскравій, — перли і рубіни, маю надію, не фальшиві, бо вона може вискочити за багатія».

«Ге-ге, бароне, — урвав Брішо, побоюючись, що останні слова можуть мене зачепити: він сумнівався в чистоті моїх стосунків з Альбертиною, як і в моєму кузинстві з нею, — я й не знав, що вас так цікавлять молоді панянки!»

«Знай дери мовчака, язичку, при цій дитині!» — насмішкувато відповів пан де Шарлюс, просячи про мовчанку рухом долоні, яку одразу поклав мені на плече.

«Я вам перебив, ви розважалися, як дві маленькі жирухи, що вам до такої, як я, бабусі-дринди? Але я не повинен собі дорікати, адже ви вже прибули майже на місці». Барон був у доброму гуморі: ні сном ні духом не відав про пообідню сцену, бо Жюп'єн вважав за краще вберегти сестреницю від нової напасти й ні про що не повідомляти пана де Шарлюса. Отож барон досі вірив у Морелеве женіння і сяяв. Схоже на те, що для великих самітників просто втіха лити на своє трагічне безшлюб'я бальзам фіктивного батьківства. — «Але слово чести, Брішо, — додав він з усмішкою, звертаючись до нас, — я

ніяковію, бачучи вас у такому милому товаристві. Ви нагадували пару голубків. Ходять собі попід ручки! Бачу, пане професоре, вас потягло на скромне!» Чи не тим пояснювалися ці слова, що розум на старощах його вже підводив, менше стримував інстинкти, і знічев'я він міг розляпати язиком секрет, ревно приховуваний цілих сорок років? А може, він, як у глибині душі всі Германти, просто зневажав думку плебсу, та й годі. (Іншу форму зневаги демонстрував брат пана де Шарлюса, дук, коли, не бентежачись тим, що моя мати може його побачити, голився у розхристаній нічній сорочці біля вікна.) Може, пан де Шарлюс під час своїх гарячих поїздок із Донсьєра в Довіль підхопив небезпечну звичку почуватись як удома і подібно до того, як зсував на потилицю солом'яного брилика, аби остудити величезне чоло, розсупонювати, спочатку лише на хвильку, маску, так давно й так щільно примощовувану до його справжнього обличчя? Шлюбні стосунки між паном де Шарлюсом і Морелем цілком слушно здивували б когось, хто знав би, що де Шарлюс устиг Мореля розлюбити. А сталося це тому, що одноманітність утіх, пропонованих нецнотю тамтого, знудила пана де Шарлюса. Він інстинктивно шукав нових подвигів і, втомившись від випадкових незнайомих, перекинувся на протилежний полюс, захопившись тим, що, як він гадав, завжди викликатиме в нього відразу, грою в «родинне вогнище» та «батьківство». Часом, не здобрівши навіть цим, він прагнув чогось нового; тоді він волів піти переночувати ніч із жінкою, так само як нормальний чоловік може раз у житті захотіти переспати з хлопцем, із такої самої цікавості, в обох випадках однаково облудної і нездорової. Становище «вірного», яке барон посідав лише заради Мореля у кланчику, звела нанівець його довгорічні зусилля, скеровані на позірне додержання звичаю; точнісінько так само наукова експедиція або життя в колоніях упливали на багатьох європейців, змушуючи їх зраджувати засади, якими вони керувалися у Франції. А проте переворот у душі барона, спершу несвідомого своєї аномалії, потім враженого її відкриттям і, врешті, освоєного з нею аж до втрати чуття, що не можна безкарно признаватися перед іншими в тому, в чому насамкінець він признався без сорому самому собі, ще більше, ніж перебування у Вердюренів, призвів пана де Шарлюса до втрати всіх соціальних гальм. Справді, жодне вигнання на Південний бігун чи на вершину Монблана не віддаляє так людину від людської громади, як

довге перебування в лоні збочення, себто в лоні думки, чужої іншим. Нині барон бачив у збоченні (так він колись його називав) добродушний лик звичайнісінької вади, дуже поширеної, радше симпатичної і майже кумедної, як от лінивість, неухважність чи лакомство. Відчуваючи, що створений ним герой викликає до себе цікавість, пан де Шарлюс знаходив утіху в тім, щоб заспокоювати сю цікавість, підсичувати її, розпалювати. Подібно до того, як публіцист-жид удає з себе поборника католицтва, мабуть, не на те, щоб його брали наповажне, а щоб не розчаровувати сподівань приязних скалозубів, пан де Шарлюс у кланчику кумедно таврував розпусту, достоту так само, як перековерзував би англійщину чи імітував Муне-Сюллі, не чекаючи, щоб його про це прохали, а докинути свою пайку до спільного казана прилюдним показом власних талентів.

Саме в такому дусі пан де Шарлюс погрожував Брішо донести в Сорбонну, що професор «розважається з молодиками», нагадуючи обрізанця-хроніста, ладного при кожній нагоді згадувати «старшу доньку Церкви» і «Пресвяте Серце Ісусове» — без тіні святенництва, але з якимсь вивертом. І ось що цікаво було б пояснити: змінилися не тільки його лексика, а й самі інтонації, жести. Нині вони надто скидалися на ті, з яких пан Шарлюс так люто шкилював колись; тепер у нього ненароком вихоплювалися майже такі самі писки і скрики (у нього наглі, а тому якісь нутрянні), які видають навмисне збоченці, перегукуючись між собою, взиваючи одне одного «любця»; здавалося, свідоме блазнювання, якому пан де Шарлюс так довго опирався, було, власне, геніальним і премудрим імітуванням манер, яких кінець кінцем прибирають усі де Шарлюси, вступаючи в певну фазу своєї хвороби подібно до того, як паралітик чи табетик зраджує, зрештою, фатальні симптоми. Фактично це чисто внутрішнє юродство доводило, що між суворим, одягнутим у чорне Шарлюсом, стриженем під їжака, якого я знав колись, і нашмарованими молодиками, обвішаними клейнодами, була тільки та позірна різниця, яку можна бачити між якимсь торохтієм і непосидою та невропатом, похнюпою і флегмою, але таким самим неврастеніком ув очах психіатра, свідомого, що і той, і той мучаться тим самим переляком і вражені тими самими ганджами. Те, що пан де Шарлюс постарів, видно було, зрештою, з найрізноманітніших ознак, таких, скажімо, як надмірне вживання в розмові виразів, які не сходили в нього з язика (наприклад, «збіг обставин») і на які барон спирався в

кожній фразі, як на ковiньку. «Чарлі вже тут?» — спитав Брішо пана де Шарлюса, коли ми подзвонили. «Або я знаю? — відповів барон, здіймаючи руки і приплюсуючи очі з міною людини, яка не хоче, щоб її винуватили в нескромності, тим паче що він, мабуть, завжди терпів від Мореля докори за якісь про нього відгуки, яким скрипаль надавав ваги, хоча вони були пусті. Бо Морель був боягузливий не менш, ніж марнославний, і відхрещувався від пана де Шарлюса так само охоче, як хвалився приязню з ним. — Уявіть собі, я не знаю, що він робить, не маю зеленого поняття!» Якщо розмова двох людей, які живуть одне з одним, сповнена брехні, не менш природно виникає брехня і в розмові когось третього з коханцем про особу, в яку той закоханий, байдуже якої вона статі.

«Чи давно ви його бачили?» — спитав я пана де Шарлюса, щоб показати, що я не боюся говорити з ним про Мореля, оскільки не допускаю близькості між ними. «Вранці він завітав на п'ять хвилин, коли я очей ще не продер, і присів на моєму ліжку, ніби хотів мене згвалтувати». Мені зринула в голові думка, що пан де Шарлюс бачив Чарлі годину тому: бо коли питають жінку, коли вона бачила чоловіка, про якого ми знаємо, що він її коханець, — і, може, їй самій відомо, що всі цьому вірять, — то як вони щойно разом чаювали, ця жінка відповідає: «Ми з ним бачилися хіба мигцем, перед сніданням». Між цими двома фактами лише та різниця, що один вигаданий, а другий правдивий, але обидва вони однаково невинні, або — якщо хочете, — однаково злочинні. Тож ми так і не збагнули б, чому коханка (в цьому разі — пан де Шарлюс) обирає завжди брехливий факт, якби не знали, що ці відповіді визначає, без відома даної особи, сума чинників, на погляд, така неспівмірна з мізерністю факту, аж авторові доведеться перепросити, що він бере їх у рахубу. Але для фізика місце, яке займає найменша ягідка бузини, зумовлюється зіткненням чи рівновагою законів притягання або відштовхування — законів, що керують далеко більшими світами. У зв'язку з цим варто взяти до уваги бажання здаватися природним і сміливим, інстинктивний відрух, покликаний приховати таємне побачення, поєднання сором'язливосте і гонору, потребу признатися в тім, що вам таке любе, відгадування того, що співрозмовник знає і припускає, а чого не каже, проникливість, яка, перевищуючи кмітливість партнера чи не дорівнюючись їй, змушує то переоцінювати її, то недооцінювати і, нарешті, мимовільне прагнення

гратися з вогнем і готовність піти на неминучі при цьому втрати. Не менше розмаїтих законів діє у протилежному напрямку і диктує загальніші відповіді: стосовно невинности, «платонізму» або, навпаки, чиєїсь суто фізичної близькості з особою, яку той хтось бачив нібито вранці, тимчасом як насправді він бачив її ввечері. Хай би там що, кажучи загалом, пан де Шарлюс, попри загострення його хвороби, яке його все штовхало на викриття, інсинуації, а то й просто на вигадкування компромітовних подробиць, намагався в цей період свого життя твердити, що Чарлі не того десятка, як він сам, і що їх єднає тільки дружба. Хто зна, може, так воно й було, але це не заважало баронові іноді самому собі суперечити (скажімо, називаючи годину, коли він бачив Мореля), або, забувшись, казати правду, або (спонукуваному хвалькуватістю чи сентименталізмом, чи веселим бажанням підманути співрозмовника), навпаки, брехати. «Знаєте, він для мене, — провадив барон, — славний молодий камрат, повернувся я до нього серцем, і певний (чи не через сумнів він так любив наполягати на своїй певності?), що й він щиро повернувся до мене; але нічого більшого між нами немає, розумієте, ані на стілець, — тягнув барон таким природним тоном, ніби йшлося про жінку. — Так, він прийшов сьогодні вранці і став цупити мене за ноги. Тим часом він знає, що я терпіти не можу, щоб мене заставляли в ліжку. А ви — ні? Ох, це так неприємно, так некомфортно, коли ти страшний як смерть... Знаю, мені не двадцять п'ять і я не позую для дівочого портрету, а все ж кожен по-своєму кокетує.

Цілком можливо, що барон був щирий, називаючи Мореля славним молодшим камратом, і що був близький до правди більше, ніж сам гадав, кажучи: «Я не знаю, що він робить, я в його життя не лізу».

Урвімо на хвильку розповідь (випереджаючи на два тижні її події), аби повернутися до неї відразу після тих дужок, які ми відкриваємо в момент, коли пан де Шарлюс, Брішо і я почали наближатися до оселі пані Вердюрен, і зазначмо, що невдовзі після цього вечора барон був здивований і вражений: він зненарошне прочитав листа, надісланого Морелеві. Цього листа, який поковзом мав дошкульно окошитися на мені, написала акторка Лея, славна своєю цікавістю лише до жінок. Про те, що вона знайома з Морелем, пан де Шарлюс навіть не підозрював. Лист був написаний у найпалкіших виразах. Плюгавство цього листа не дозволяє мені його наводити, зазначмо лише, що Лея

зверталася до Мореля, як до жінки: «Ох ти свинючко, ох ти кнурище, моя солоденька!», «Між нами, дівчатами», «Ти принаймні наша, ти з тих» — тощо. Йшлося у тому листі про багатьох інших жінок, очевидно, добре знайомих як і з Леєю, так і з Морелем. А з другого боку, кпини Мореля з пана де Шарлюса, а Леї з офіцера, який її утримував і про якого вона писала: «Благає мене в листах, щоб я шанувалася! Уявляєш, моя кіточко-муркіточко?» — стали для пана де Шарлюса таким самим сюрпризом, як незвичайні взаємини між Морелем і Леєю. Надто барона приголомшили слова «ти з тих». Довго не здаючи собі з цього справи, він, зрештою (уже давно), здогадався, що й сам він «із тих». Тепер же те, що він з'ясував, опинялося під знаком запитання. Відкриття, що він «із тих», первісно означало, що його смаки, мовляв, за СенСімоном, були звернені не в бік жінок. А Леїн вираз «іх тих» набирав такої масштабності, якої пан де Шарлюс не уявляв. У Мореля належність до «тих» засвідчував факт, що він любить жінок, як жінка. Віднині ревності пана де Шарлюса не могли обмежуватися лише знайомими з Морелем чоловіками, а поширилися й на жінок. Виходить, «із тих» були не тільки особи, яких він такими вважав, а й добряча частина земель, складена з жінок нарівні з чоловіками, які кохали не лише чоловіків, а й жінок. Обнявши головою це нове значення такого знайомого слова, барон відчув гнітючу тривогу розуму та серця перед подвійною таємницею, яка помножувала його ревності й наїло засвідчила неповноту словесної дефініції.

У житті пан де Шарлюс завше був тільки дилетант. Це означало, що такі інциденти не могли стати йому в пригоді. Прикре враження від них зазвичай виливалося в бурхливі сцени, де його не зраджувало красномовство або інтриги. Але для особи з талантом на зразок Берготтового такі переживання могли стати безцінні. В житті ми діємо помацки, але, подібно до тварин, знаходимо помічне для нас зілля; ось чому такі люди, як Берггт, проводять здебільшого час у товаристві пересічних, фальшивих і лихих жінок. їхня врода запалює уяву письменника, пробуджує його доброту, але нічим не впливає на вдачу його супутниці: її життя, на нижчому на тисячу метрів рівні, химерні взаємини, брехня, що переходить усі межі й веде в болото, іноді постають, як у спалахові блискавки. Лжа, доведена до віртуозності, лжа про наших знайомих, про наші з ними стосунки, про ймовірні

наші спонуки, тлумачені нами зовсім не так, лжа про те, хто ми, що кохаємо, що відчуваємо до закоханої в нас істоти, переконаної, що виліпила нас на свою подобу, бо цілується з нами цілий день, — ця лжа майже єдина річ, здатна відкрити перед нами перспективи чогось нового, незнаного, збудити в нас приспані почуття і явити Всесвіт, якого ми так би й не пізнали. Щодо пана де Шарлюса, то треба зазначити, що барон, глибоко вражений відкриттям у Морелеві того, з чим тамтой так старанно від нього крився, зробив звідси хибний висновок, що знатися з простацтвом гріх, бо, мовляв, такі відкриття надто боляче ранять душу (річ у тім, що до першого відкриття додалося ще й друге — про спільну з Леєю подорож Мореля тоді, коли він запевняв пана де Шарлюса, що вивчає музику в Німеччині. Для підкріплення своєї брехні він скористався з послуг доброхотів, посилаючи їм листи до Німеччини, звідки ті пересилали їх панові де Шарлюсу, а барон так вірив у тамтешню Морелеву науку, що навіть не звертав уваги на поштові марки). Гай-гай, в останньому томі цього твору ми побачимо, як уже не Морель, а, власне, пан де Шарлюс викидатиме колінця, спроможні здивувати його родичів і знайомих куди більше, ніж його самого, — життя, відкрите йому Леєю.

Але вже час наздогнати барона, який простує з Брішо і зі мною до Вердюренів. «А як ся має, — додав він, звертаючись до мене, — ваш друг, молодий гебрейчик, ото що ми спіткали були в Довілі? Мені спала ось яка думка: якщо це вам справить приємність, можна б запросити його колись увечері». Бачте, пан де Шарлюс, дарма що запровадив безсоромне шпигування за Морелем через детективне бюро (достоту, як ревнивий муж чи коханець), сам залюбки поглядав у бік інших молодиків. Нагляд за Морелем, доручений старому служникові, вели приділені йому агенти так брутально, що виїзні лакеї думали, ніби то вони опинилися під ковпаком, а одна покоївка як не помирала зі страху й не сміла поткнутися на вулицю, їй усе ввижалося, що агент наступає їй на п'яти. А старий служник іронічно переконував барона: «Та хай вона собі робить, що їй любе! З якої речі витратити на неї час і гроші? Чи ж її поводження так уже нас обходить?» Він був тілом і душею відданий своєму панові і, ніяким світом не поділяючи баронових уподобань, прислужувався їм так запопадливо, що, зрештою, говорив про них так, як про свої власні. «Рідкісної душі людина!» — казав про свого старого слугу де Шарлюс, бо нікого ми не

цінуємо так, як тих, хто зі своїми великими цнотами поєднує ще одну цноту, — готовність самовіддано стояти на службі нашої нецноти. Зрештою, щодо Мореля, то пан де Шарлюс ревнував його тільки до чоловіків. Жінками він зовсім не журився. А втім, це спільне правило майже всіх Шарлюсів. Любов чоловіка, якого вони кохають, до жінки — це вже щось інше, щось таке, що відбувається серед іншої породи тварин (лев не зачіпає тигра), щось таке, що їм не шкодить, а радше заспокоює. Іноді, щоправда, тих, для кого збочення — священнодійство, від такої любови верне. Вони мають жаль до приятеля за те, що віддався їй; жаль не за зраду, а за деградацію. Якийсь інший Шарлюс, несхожий на барона, був би обурений, заскочивши Мореля з жінкою, десь так само, як був би обурений, побачивши на афіші, що той, виконавець Баха і Генделя, збирається грати Пуччіні! Ось чому молодики, які з розрахунку сходяться з Шарлюсами, запевняють їх, що в них до баботи огида, як сказали б лікареві, що не беруть у рота оковитої і люблять лише джерельну воду. Але в цьому пункті пан де Шарлюс дещо відбігав від загального правила. Він захоплювався в Морелеві геть чисто всім, і його успіхи в жінок не гнівили його; вони радували його так само, як фурор скрипаля на концерті чи вдала гра тамтого в екарте. «Знаєте, голубе мій, йому від жінок просвітку нема!» — казав він тоном сенсації, обурення чи, може, заздрощів, а над усе — подиву. «Це щось несосвітенне! — додавав. — Всюди найвідоміші курви пускають йому бісики. Луплять на нього баньки скрізь, у метро і в театрі. Вони вже в мене в печінках! Досить нам із ним переступити поріг до ресторану, як кельнер уже тарганить йому цидулки принаймні від трьох жінок. І завжди від краль! Та це й не дивина. Я придивився до нього вчора, і я їх розумію: він так став такий хорошунь, ніби зійшов із картини Брондзіно^[53]. Справді красій». Пан де Шарлюс любив доводити, як він кохає Мореля, але й любив правити іншим (може, переконуючи й самого себе!), як Морель відповідає йому взаємністю. Він тішив своє самолюбство, все тримаючи цього худобахолка при собі, хоча це могло звести на пси баронове становище у вищому світі. Бо (і таке не рідкість серед високих достойників і снобів: з марнославства вони рвуть усякі стосунки, аби лиш волочитися скрізь із коханкою напівсвіту або якоюсь зацураною всіма ледащицею, фаворами яких вони, мабуть, пишаються) барон сягнув той межі, коли самолюбство

завзято нищить усе, чого ти допевнився; чи то тим, що під впливом любови нам убачається в постійній близькості з коханою якийсь особливий чар, а чи то тим, що реалізоване світське шанобство в'яне, зате зростає цікавість до любовних інтрижок зі служницями, тим захопливіших у своїй платонічності. І з часом у барона ці нові вподобання не тільки вийшли на рівень, на якому ледве утримувалися давні, а й перейшли його.

Щодо інших любих його серцю молодиків, то існування Мореля, як на його думку, не перебило шлях до них, ба слава Мореля-скрипаля чи його перші успіхи як композитора і журналіста могли б принагідно стати баронові за принаду. Якщо барона знайомили з молодим композитором приємної вроди, він шукав у Морелевих талантах нагоди для пошанування нового знайомого. «Принесіть мені свої композиції, — пропонував він, — а Морель зіграє їх на концерті чи під час турне. Путящої скрипкової музики пишеться мало. І знайти щось нове — це велике щастя. Не дивниця, що в чужоземців се дуже цінується. Навіть у провінції завелися музичні гуртки, і там вкладають у любов до музики чимало запалу й уміння». Все це правило лише за приману, бо Морель рідко виконував ці обіцянки. А коли Блок признався, що він трохи поет, «на дозвіллі», — додав він із саркастичним сміхом, яким підкреслював свою банальність щоразу, коли не знаходив дотепної думки, пан де Шарлюс сказав мені так само нещиро: «Передайте цьому юному ізраїльтянинові, хай принесе вірші, раз він уже римує, для Мореля. Знайти і покласти на музику щось гарне завжди нелегко для компоністи. Можна б навіть подумати про якесь лібрето. Се було б цікаво і прислужилось би поетові завдяки моїй протекції та збігові обставин, серед яких перше місце, звичайно, належить Морелевому талантові. Бо зараз він багато компонує та й пише теж, і то дуже гарно, скажу я вам. Що ж до виконавського його хисту (а тут він, самі здорові знаєте, віртуоз), то ви побачите увечері, як капітально цей шмаркач грає Вентейля; просто тобі серце з грудей виймає; у його літа — і мати отаке глибоке розуміння музики, залишаючись при цьому дівчаком, мальцем! Вечір — це тільки маленька репетиція. Гала-концерт відбудеться за кілька днів. Але сьогодні все буде куди елегантніше. Тож ми дуже раді, що ви прийшли, — сказав барон, уживаючи «ми», мабуть, так само, як король мовить: «Ми бажаємо». — З огляду на чудову програму я порадив пані

Вердюрен улаштувати дві урочистості. Одну, на якій будуть усі її знайомі, за кілька день, а другу, на якій Принципалка, висловлюючись юридичною мовою, передасть права представництва, — сьогодні. Запрошував я і зібрав трошки представників іншого світу, гості можуть бути корисні для Чарлі, тож Вердюрени зрадіють знайомству з ним. Звичайно, зіграти найкращі речі з участю найбільших музик — гарне діло, але з усього цього діла вийде пшик, якщо публіка складається з галантерейниці зі skleпу напроти та бакалійника з бакалії на розі. Мою думку про інтелектуальний рівень світовців ви знаєте; але вони можуть зіграти досить важливу роллю, подібну, скажімо, до ролі преси як знаряддя реклами. Ви розумієте, що я маю на увазі; я запросив, приміром, мою братову Оріану; я не певен, що вона прийде, зате певен, що як прийде, то не зрозуміє нічогосінько. Але від неї ніхто й не вимагає, щоб розуміла, це їй не до снаги; від неї вимагається говорити, а тут її медом не годуй, а дай розпустити язика. І ось вислід: назавтра замість мовчанки галантерейниці та бакалійника — жваво розмова у Мортемарів, де Оріана розповість, що чула чудородні речі, що якийсь Морель, мовляв... ну, і таке інше; скажена лють незапрошених; вони скажуть: «Паламед запевне має нас за ніщо; куди ми, зрештою, попали!» — такі супротивні відгуки теж корисні, як і пеани Оріани; ім'я Мореля в усіх на устах і відтискується в мозку, як довбаний десять разів поспіль урок. Усе це створює збіг обставин, який може прислужитися і віртуозові, і пані дому, і може правити за мегафон для широкої публіки. Далєбі, шкура вичинки варта; ви побачите, який Чарлі зробив поступ. До того ж, у нього прорізався ще один талант, любий пане: він пише як бог. Як бог, повірте мені.

Ви знаєте Берготта. Я подумав, що, звернувши його увагу на прозу цього юнака, ви могли б якось співпрацювати зі мною, допомогти мені створити збіг обставин, сприятливий для розвою подвійного таланту, музики і письменника, таланту, здатного колись дорости до рівня майстрів рівня типу Берготта. Ви розумієте, що треба сказати Берготтові. У великих людей часто щось зовсім інше в голові, їм кадять, вони мало чим цікавляться поза собою. Але Берготт людина проста, послужлива, йому нічого не варто вмістити в «Голуа» чи деінде маленькі фейлетончики, написані наполовину гумористом, наполовину музикою; вони й справді гарні, і я справді буду дуже радий, якщо Чарлі додасть до скрипки кілька Енгрових мазків^[54]. Знаю, як ідеться про

нього, я легко переборшую, як усі старі мами з консерваторії. Як, мій голубе, хіба ви не чули? Виходить, ви не знаєте, який я простачисько. Я цілі години стовбичу під дверима екзаменаційної комісії. Тішуся, мов дитина. Щодо прози Чарлі, то Берггт мене запевнив, що це справді дуже цікаво».

Пан де Шарлюс, якого давно познайомив з Берггтом Сванн, і справді завітав був до нього з просьбою, аби той дав Морелеві змогу вести в газеті напівгумористичну рубрику про музику. Ідучи, пан де Шарлюс трохи ніяковів, бо, будши великим шанувальником Берггта, ніколи не ходив туди заради нього самого, а лише для того, щоб завдяки своїй чи то інтелектуальній, чи то соціальній вазі в очах письменника, зробити якусь ласку Морелеві, графині Моле чи іншому приятелеві. Пана де Шарлюса не бентежило те, як він послугувався світськими зв'язками. З Берггтом йому було трохи ніяково, він відчував, що Берггт не утилітарист, як світовці, і вартий чогось більшого. Але баронове життя було заповнене; якщо знаходився вільний час, то лиш тоді, коли йому чогось дуже кортіло, наприклад — зустрітися з Морелем. Ба більше, сам людина інтелігентна, він був байдужий до спілкування з інтелігентними людьми; надто з Берггтом, Берггт був, як на нього, занадто літератором, та ще й з іншого клану, вони на все дивилися по-різному. А Берггт, хоча й усвідомлював корисливість баронових візит, але не мав йому цього за зле; він не жив тільки добротою, але любив зробити комусь приємність, умів виявляти співчуття і не шукав утіхи в тім, щоб повчати ближніх. Нецноти пана де Шарлюса він ніяким світом не поділяв, але вона становила елемент колориту даної особистості, *fas et nefas*^[55] для художника, сперте не на живі приклади, а на спогади про Платона або про Содому^[56].

Пан де Шарлюс не згадав, що з якогось часу він доручив Морелеві — як ото можновладці XVIII сторіччя, які не рачили навіть підписувати, не те що писати пасквілі, — капарити плюгаві й наклепницькі нотатки, спрямовані проти графині Моле. Якщо вони разили безчільністю тих, хто читав, то як же мали дошкуляти молодій жінці, яка знаходила в них уривки з власних листів, цитовані дослівно, але вивернуті так, що могли довести її до шаленства як найлютіша помста. Зрештою вони були так спритно втулені, що ніхто, окрім неї, не міг про це здогадатися. Молода жінка платила своїм життям. Але в Парижі, — сказав би Бальзак, — виходить щось на взірєць усного

денника, страшнішого за інші газети. Згодом ми побачимо, як ця сама усна преса знівечила потугу немодного вже Шарлюса і піднесла Мореля, не вартого й нігтя свого колишнього ласкавця. Яка ж наївна ця інтелектуальна мода! Вона щиро вірить у нікчемство якогось геніального Шарлюса і в незаперечний авторитет кепа Мореля. Барон добре розумівся на такій немилосердній помсті. Ось чому біля губів його збиралася гірка отрута і, коли барон кипів з гніву, розливалася по його щоках жовчю.

«Мені так би хотілося, щоб він прийшов сьогодні, він би почув, що Чарлі грає найкраще. Але він, здається, не виходить, він не любить, щоб йому набридали, і має рацію. Але й вас, гарний молодче, щось не видно на Набережній Конті. Не хочете зловживати гостинністю цього дому». Я відповів, що переважно тримаюся товариства кухні. «Овва! Товариства кухні. Яка невинність! — озвався пан де Шарлюс до Брішо. І, звертаючись до мене знову, додав: — Не подумайте, ніби ми вимагаємо звіту в тім, що ми робите, дитяточко моє. Вам вільно чинити все, що вас веселить. Шкода лише, що ми не беремо в цьому участі. Зрештою, у вас добірний смак, ваша кухня чарівна, от спитайте у Брішо, вона запаморочила йому голову в Довілі. Жаль, не буде її ввечері. Але ви, мабуть, і добре вчинили, що не привели її з собою. Музика Вентейля чудова. Проте вранці я дізнався від Чарлі, що тут буде композиторова донька з приятелькою, а в них же страхотлива слава. Для молоді панянки це завжди клопіт. Я навіть трохи потерпаю за моїх гостей. Але їм навряд чи це зашкодить, майже всі вони в літах. Дівулі будуть тут, хіба що не зможуть приїхати. Вони мали бути уже по обіді на маленькій домашній репетиції, яку проводить пані Вердюрен, запрошуючи на неї самих зануд, рідню або тих, кого не хоче бачити ввечері. Отже перед обідом Чарлі сказав нам, що так звані «панни Вентейль», яких чекали неодмінно, не прибули». Тут до мене враз дійшло, що Альбертина так нестримно рвалася до пані Вердюрен, бо на вечері заповідалася (чого я не знав) присутність мадемуазель Вентейль, і по серцю мені різонув жахливий біль, а все ж, хоч який він був нестерпний, якимсь куточком свідомости я відзначив, що пан де Шарлюс, який оце щойно заявляв, ніби не бачив Чарлі від ранку, знічев'я пробалакався, що бачив його перед обідом. Моя мука стала впадати в око. «Що з вами? — спитав барон. — Ви позеленіли, ходімо мерщій, а то застудитесь, ви як не свій». Пан Шарлюс був не перший,

хто змусив мене засумніватися в Альбертининих чеснотах. Багато інших підозр уже встигло заронитися мені в душу; за кожним новим сумнівом нам видається, що міру переповнено, і серце наше вже не витримає, але потім для сумніву таки знаходиться в нас місце, і, влившись у наше нутро, він починає змагатися з бажанням вірити, з безліччю приводів для забуття, — і ось ми вже зжилися з ним і, врешті-решт, перестали на нього зважати. Він сидить у нас уже тільки як приспаний біль, як загроза страждання, яка, ніби підшивка страждання, належна до тої самої категорії, що й воно, ставши, як і жадання, осереддя наших дум, розточує в них, на безконечні гони, субтельні смутки — смутки незрозумілого, як і жага розкошів, походження, — скрізь, де щось може лучитися з думкою про нашу кохану. Але біль озивається знов, коли в душу нам заронюється і розростається новий сумнів; ми кидаємося умовляти себе: «Ет, якось дам собі раду, знайдеться якийсь спосіб проти муки, все це, либонь, неправда»; і хоч наші умовляння виявляються марними, попервах мучимося так, як можна мучитися, тільки коли віриш. Якби ми мали лише такі члени, як руки й ноги, життя було б стерпне; на жаль, ми носимо в собі невеличкий орган, званий серцем, орган хоровитий і під час хвороби безмежно вражливий на все, що стосується життя даної особи. І брехня — загалом річ невинна, з якою нам так весело живеться, байдуже хто збрехав, ми самі чи хтось інший, — коли вона лунає з уст цієї особи, ріже нас по нашому невеличкому серцю (хоч виймай його з грудей хірургічним шляхом!), як гострим ножом. Про мозок шкода й мови, бо хоч наша думка мудрує без кінця під час таких серцевих нападів, вона не втишить їх, так само як наша увага не втишить зубного болю. Звичайно, ця особа винна в тім, що збрехала, бо присягалася все казати правду. Але ми знаємо по собі, чого варті такі присяги. І все ж нам хотілося вірити їм, бо ми чули їх із вуст коханої, хоча брехати було б в її інтересах, а покохали ми її не за цноти. Правда, згодом — себто, коли наше серце збайдужіє до брехні — потреба в ній для неї майже відпаде, бо тоді її життя перестане нас цікавити. Все це нам відомо, а проте ми охоче жертвуємо своїм життям, чи то вбиваючи себе через цю особу, чи то приймаючи смерть за власноручне її вбивство, чи то протринькуючи за кілька років ради неї всі статки-маєтки, що штовхає нас на самогубство, бо ми вже банкрути. Зрештою, хоч якими спокійними почували б ми себе в пору

кохання, любов у нашому серці завжди в хисткій рівновазі. Кожна дрібничка може хитнути її в бік щастя; ми сяємо, ми ущедряємо ласкою не ту, кого кохаємо, а тих, хто підніс нас у її очах, хто вберіг її від усякої спокуси: нам здається, ніби ми спокійні, але досить кількох слів: «Жільберта не прийде», «Запрошено мадемуазель Вентейль», аби все сподіване щастя, до якого ми п'ялися, розсипалося порохом, щоб сонце сховалося, щоб вітер переліг, щоб схопилася буря в душі, якій одного дня ми зуміємо вже опертися. Того дня, дня, коли серце стає таке крихке, наші щирі друзі бідкаються над тим, що такі нікчеми, такі людяні можуть нам завдати болю, можуть нас усмертити. Але чим тут зарадиш? Коли поет умирає від запалення легенів, чи можна собі уявити, що його друзі умовлятимуть пневмокока, що поет, мовляв, талановитий і що пневмокок має зглянутись над ним?

Підозра стосовно мадемуазель Вентейль закралася мені не вперше. Одначе пообідні мої ревності до Леї та її приятельки трохи її притлумили. Тільки-но небезпека Трокадеро минула, я відчув спокій і повірив, що відзискав його назавжди. І ось сюрприз: одна прогулянка, змальована Андре так: «Ми снували туди-сюди, але нікого не спіткали», постала переді мною в новому світлі, бо, навпаки, на цій прогулянці мадемуазель Вентейль домовилася з Альбертиною про зустріч у пані Вердюрен. Тепер я пустив би залюбки Альбертину куди завгодно саму, аби тільки міг замкнути десь мадемуазель Вентейль та її приятельку і мати певність, що Альбертина їх не надібає. Бо ревності — явище не всеосяжне, вони локалізуються тут і там, чи то через те що є болісним продовженням неспокою, породжуваного тою або тою особою, яку наша коханка може покохати, чи то з убогства нашої думки, здатної обняти собою лише те, що їй уявляється, тимчасом як усе інше тоне для неї в тумані, майже неспроможному викликати болю.

Коли ми впали на подвір'я, нас зляпав пан Саньєт, але впізнав він нас не зразу. «А я вже довгенько до вас придивлявся, — сказав він, відсапуючись. — І все вагався, чи ж не дивниця, га? — Сказати «дивно», замість «дивниця, було б для нього помилкою; замилювання до старосвітських зворотів перейшло у нього в манію. — Прецінь гребувати знайомством з такими людьми, як ви, аж ніяк не випадає. — Його землисте обличчя, здавалося, було освітлене олив'яним блиском близької бурі. Задуха, яка з'являлася в нього ще того літа, коли пан

Вердюрен «цабанив» його, тепер не давала йому вільно дихнути. — Мені казали, що буде виконано неопублікований твір Вентейля: виконавці чудові, надто — Морель». — «Чому — «надто»? — спитав барон, уловивши в цьому слові якусь непошану. «Наш приятель Саньєт, — похопився Брішо, беручи на себе ролю тлумача, — незвичайний ерудит, він воліє мовити мовою тої доби, коли «надто» означало «особливо».

У сінях пан де Шарлюс запитав мене, чи я працюю; я відповів, що ні, але зараз дуже цікавлюся старим сріблом і порцеляною. Тоді він зауважив, що кращого посуду, ніж у Вердюренів, я ніде не знайду, зрештою я міг би побачити його в Ла-Распельєр, бо, під приводом, що речі теж друзі, Вердюрени, дурні та хитрі, забирали все з собою. Барон додав, що трохи морочливо витягати для мене начиння під час проханого вечора, але він постарается показати мені все, що я схочу. Я попросив не робити цього. Пан де Шарлюс розстебнув пальто, скинув капелюха; маківка його голови сріблилася. Викликаючи в уяві образ розмальованого осінню куща цінної породи, чиє листя бережно вгортають у вату або обмазують гіпсом, поцяцькований сивиною чуб пана де Шарлюса лише доповнював рябизну його обличчя. А проте навіть під верствами різних мін, рум'ян і фальшу, які так кепсько його маскували, обличчя пана де Шарлюса і досі ховало від світу свій секрет, хоча в моєму прийнятті про нього волала кожна рисочка. Мене бентежили його очі, я боявся, як би він не спіймав мене на тому, що я читаю в них, мов у розгорнутій книзі, бентежив його голос, здавалося, він на всі лади, з невтомною безсоромністю, правив про баронову таємницю. Але такі таємниці лишаються надійно сховані, бо всі, хто до них наближається, стають глухі й сліпі. Ті, хто довідувався про правду посередньо, наприклад через Вердюренів, вірили в неї, аж поки знайомилися з паном де Шарлюсом. Його обличчя не тільки не підтверджувало бридких поголосок, а ще й розвіювало їх. Наші уявлення про певні абстракції такі гіперболізовані, що ми відмовляємося ототожнювати їх із буденними рисами знайомої особи. І нам важко повірити в нецноту на кшталт Шарлюсової, як ніколи ми не повіримо в геніальність людини, з якою ще вчора були в Опері.

Пан де Шарлюс передавав лакейчукові пальто з невимушеністю завсідника. Проте лакейчук був новачок, та ще й геть зелений. Що ж до пана де Шарлюса, то він тепер часто втрачав, сказати б, «румб» і вже

не здавав собі справи, що гоже, а що негоже. У Бальбеку ми помічали за ним похвальне бажання — показати, що він не боїться порушувати певні теми, не боїться сказати про когось: «Ач, який ловкенький хлопчина!», словом, сказати те саме, що міг би сказати хтось, хто був не «з тих», а нині, навпаки, його поривало говорити про речі, яких не міг би сказати хтось, хто був не «з тих». Ці речі постійно крутилися йому на думці, і барон забував, що хтось може не бути ними заповнений. Отож, утупившись у нового лакейчука, барон підніс, насваряючись, указівного пальця і, думаючи, що це страх який дотепний жарт, прорік: «Я забороняю вам прясти отак очима. — Потім, звертаючись до Брішо, додав: — У цього пуцвірінка кумедна мурзя, а носик, що за втішний носик! — І, заокруглюючи свій жарт або скоряючись раптовому припливу хоті, він опустив пальця поземо і по хвилинному ваганні, не годен себе стримати, тицьнув ним просто в лице лакейчукові, торкаючись кінчика його носа, і сказав: «Піф!», після чого вкупі з Брішо і зі мною рушив до салону; Саньєт устиг ознаймити нам, що княгиня Щербатова переставилася о шостій. «Ну й дивесник!» — подумав лакейчук і питав потім у колег, хто такий барон — фігляр чи шелегейдик з вавками в голові. «То в нього така поведенція, — відповів метрдотель (він мав барона трохи за «причинуватого», «із бзиками»), — але він великий друг пані, людина достойна, золоте серце.

Нам назустріч уже вийшов пан Вердюрен; Саньєт, побоюючись холоду, бо надвірними дверима весь час рипали, досі смиренно ждав, коли в нього візьмуть верхній одяг «Чого це ви там тулитесь, як пес?» — спитав його пан Вердюрен. — «Чекаю, аби хтось, хто пильнує речей, узяв моє пальто і видав номерок». — «Що ви плетете? — визвірився пан Вердюрен. — «Пильнуєте речей»? Ви що, недоумок? Кажуть: «пильнувати за речами». Учи вас знову говорити, наче вас побив учора грець!» — «Пильнувати ч-чогось — вельми природна форма, — пробелькотів Саньєт. — Абат Лебатте...^[57]» — «Та ви ще зі мною й дражнитесь! — страшним голосом заревів Вердюрен. — Чому ви такі засапані? Ви що, сперлися оце на сьомий поверх?» Брутальність Вердюренова спричинилася до того, що лакеї з шатні пропустили інших осіб перед Саньєтом, а коли він подав свою одягу, йому відповіли: «По черзі, по черзі, пане, не поспішайте». — «Ось як треба давати всьому лад, ось як треба діяти, браво, молодці! — сказав з

підбадьорливим усміхом Вердюрен, упевнюючи лакеїв у їхньому намірі обслужити Саньета після всіх. — Ходімо, — сказав він, звертаючись до нас. — Це бидло завзялося всіх нас заморозити на своєму улюбленому протягові. У салоні трохи погріємося. «Пильнувати речей!» — гукнув він, коли ми опинилися в салоні. — От дубоголовий». — «Він маніриться та ламається, але чоловік із нього непоганий», — заперечив Брішо. «А хто каже поганий — дубоголовий!», — гостро відрізав Вердюрен.

«Чи будете ви цього року в Енкарвілі? — спитав мене Брішо. — Здається, наша Принципалка знову винайняла Ла-Распельєр, хоча й мала клопіт із власниками. Але це пусте, всього-но сліпий дощик», — додав він тоном газетного оптиміста, який міг би висловитися так: «Закралися помилки, це факт, але де цих помилок немає?» Але я пам'ятав, у якому стані я покидав Бальбек, і аж ніяк не прагнув туди повертатися. Я відкладав із дня на день вироблення подальших планів у зв'язку з Альбертиною. «Він неодмінно туди приїде, це наше спільне бажання, без нього не обійтися», — заявив пан де Шарлюс з авторитарним і глухим до всього егоїзмом гречности.

Ми поспівчували Вердюренові з приводу княгині Щербатової. «Так, знаю, вона на тонку пряде». — «Та ні, вже померла, о шостій!» — гукнув Саньєт. «Ви завжди прибильшуете», — брутально урвав Вердюрен, — раз вечір не відкладався, він віддавав перевагу гіпотезі хвороби. Тим часом пані Вердюрен провадила велику нараду з Коттаром і Скі. Морель щойно відмовився від запрошення в дім (бо пан де Шарлюс не міг там бути), де пані Вердюрен обіцяла його участь. Причина Морелевої відмови грати у друзів Вердюренів, причина, до якої, як зараз побачимо, долучаться ще й інші, куди поважніші, могла диктуватися звичаєм, властивим середовищу гулящих людей взагалі, а цьому ядерцю зокрема. Якщо пані Вердюрен перехоплювала між новачком і вірним якимось перешіптування і могла гадати, ніби вони знайомі чи хочуть зійтися ближче («Отже, у п'ятницю в таких-то» — або: «Заходьте до мене в робітню в будні, я там завжди до п'ятої, зробіть мені велику приємність»), то, збурена, вгадуючи в новачкові блискучу здобич для кланчика, Принципалка, вдаючи, ніби нічого не чула, зберігаючи у своїх гарних очах із синцями, наведеними згубною звичкою до Дебюссі (страшнішою, ніж звичка до кокаїну), вираз знемоги, якого надавало їм сп'яніння музикою, снувала, незважаючи ні на що, під своїм прекрасним пукатим чолом, ушляхетненим стількома квартетами і пов'язаними з ними мігрєнями, думки не тільки поліфонічні і врешті, не в змозі стримати себе, надто вже заждавшись цієї моральної ін'єкції, кидалася на двох співрозмовників, відводила їх набік і казала новачкові, показуючи на вірного: «Чи не зволитесь пообідати в нас із ним, приміром, у суботу чи коли захочете, в милому товаристві? Говоріть тихіше: я не збираюся запрошувати все це збіговисько». (Таку згідну назву давалося кланчику лише на п'ять хвилин — чого не зробиш для новачка, предмета стількох надій!) Але ця потреба захоплюватися, гуртувати мала свій зворотний бік. Культ середі породжував у Вердюренів протилежне вподобання. То була жадоба сварити, розводити. Вона зміцніла, стала майже несамовитою за місяці, проведені в Ла-Распальєр, де всі з ранку до вечора були одне в одного на очах. Вердюрен зі шкіри вилізувався, аби злапати когось на якомусь злочині, і так снував своє павутиння, аби гнати просто в лабети павучисі кожну невинну мушку. За браком істотних провин він виставляв жертву на сміх. Коли вірний виходив на півгодини, з нього

збиткувалися позаочі, дивувалися, що не примітили, які в нього давно не миті зуби, або, навпаки, що в нього бзик — чистити зуби по двадцять разів на день. Якщо хтось насмілювався відчинити вікно, то Принципал і Принципалка, обурені такою невихованістю, презирилися. Пані Вердюрен зараз же просила подати їй шаль, а пан Вердюрен, радий такій okazji, сердито кричав: «Е ні, вікно я зачиню; хотілося б знати, якому це зухвальцеві забаглося його відчиняти», а винуватець пік рака. Гостеві нагадували про кількість випитого вина. «Вам це не зашкодить? П'єте, як не в себе». Прогулянки вірних удвох без санкції Принципалки викликали безконечні коментарі, хоч би прогулянка була найневинніша. Прогулянки пана де Шарлюса з Морелем такими не вважалися. Те, що барон не мешкав у Ла-Распельєр (бо Морель відбував військову службу), відтягувало момент переситу, огиди, млости; але цей момент був не за порогом.

Пані Вердюрен казилася; вона постановила «просвітити» Мореля щодо того, яку смішну й огидну ролю накладав йому пан де Шарлюс. «Сказати по щирості, — просторікувала пані Вердюрен (коли вона відчувала на собі тягар несплаченого боргу вдячності до кого-небудь, а замордувати його під страхом кари не могла, то відкривала в ньому поважну ваду, що звільняла її від обов'язку дякувати), сказати по щирості, мені не до вподоби, які він грає в мене мелодії». Власне, пані Вердюрен мала ще одну причину, куди поважнішу, ніж Морелів бойкот концерту в її друзів, гніватися на пана де Шарлюса. Перекоаний, що робить Принципалці честь, залучаючи на Набережну Конті осіб, які заради неї самої не прийшли б, барон заявив, щойно почув перші імена, запропоновані пані Вердюрен, найрішучіший протест. У його категоричному тоні лунали дратливість у'їдливого магната і деспотичного музики, досвідченого у проведенні таких свят, налаштованого швидше посваритися й відмовитися концертувати, ніж поступитися і змазати враження від виступу. Пан де Шарлюс погодився, хоча не без застережень, тільки на запрошення Сентіна, з яким, щоб не приймати його дружини, дукиня Германтська, близька його приятелька, порвала стосунки, але з яким пан де Шарлюс, цінуючи його неабиякий розум, спілкувався й досі. Очевидно, Сентін, колись окраса салону Германтів, завзявся шукати фортуни і, як йому уявлялося, підпори в середовищі буржуазії, схрещеної з дрібною шляхтою, де всі хіба що тільки дуже багаті й споріднені з тією

аристократією, яку велике панство нехтує. Та пані Вердюрен, знаючи про пановитість кіл, до яких належала пані Сентін, але не уявляючи собі становища мужа (бо враження висоти дає нам те, що трохи вище над нами, а не те, що, загублене далеко в хмарах, майже для нас невидиме), вважала за потрібне вмотивувати запрошення Сентіна: він, мовляв, людина світська, як-не-як побрався з панною***. Незнання вищого світу, про яке свідчив, ставлячи все з ніг на голову, цей погляд пані Вердюрен, викликало на підфарбованих баронових губах усміх поблажливої погорди і широкої толерантності. Він не став відповідати прямо, та що залюбки будував цілі теорії щодо світу, теорії, в яких буяла його розумова щедрота і його високий гонор, то сказав, підтверджуючи своїми словами спадкову легковажність зацікавлень: «Перш ніж оженитися, Сентін мав би порадитися зі мною. Як є еугеніка фізіологічна, так є еугеніка соціальна і я чи не єдиний її доктор. Випадок із Сентіном класичний, було ясно, що, беручи такий шлюб, він прив'язує собі до ноги ядро і ховає свій німб під ковпаком. Його кар'єра ляснула. Я був би йому все розтлумачив і він би мене зрозумів, бо має кебету в голові. Інша особа, навпаки, мала все, щоб посісти високе, панівне, універсальне місце, якби страшна кодола не припинала її до землі. Я допоміг їй, почасти вмовляннями, почасти силою порвати кодолу, і тепер ця особа — звитяжець і цю звитягу, вольницю, всепотугу завдячує мені; треба було, може, певного вольового зусилля, зате яка винагорода! Отож-бо той, хто вміє мене слухати, сам коваль своєї долі. — Було аж надто очевидно, що паном власної долі барон не був; одна річ — діяти, а інша говорити, хай навіть красномовно, і думати, хай навіть гостро. — Адже я філософ, цікаво стежу за суспільною реакцією — я її заповідав, але не спомагав. Я й досі підтримую стосунки з Сентіном, і він мене, як і належить, щиро шанує. Я навіть обідав у нього на входи: тепер у нього серед нечуваної пишноти люди нудяться, а давніше було так весело, коли — трохи по-циганському — він збирав найдобріше товариство в себе на піддашші. Можете його запрошувати, згода, але я накладаю вето на решту запропонованих імен. І ви ще будете мені дякувати: я експерт не лише у шлюбних справах, а й у проведенні свят. Я знаю потрібних людей, сама їхня присутність підносить статус зібрання, надає йому розмаху, польоту, і знаю імена, які його приземлюють, зводять на пшик». Така перебірливість пана де Шарлюса не завжди

зумовлювалася уразою людини схибнутої чи художнім смаком, — часом він покладався лише на свою здогадливість розпорядника. Виголосивши про когось або про щось особливо вдалу тираду, барон намагався донести її до вух якнайбільшого числа людей, пильнуючи zarazom, щоб до нової партії запрошених не пробралось жодного гостя з першої, здатного викрити, що бравурний «кавалок» той самий. Він змінював публіку саме тому, що не оновлював афіші. Після здобуття успіху в розмовному жанрі, ладен був організувати гастролі й виступи у провінції. Хоч би які були спонуки баронового остракізму, його примхи не тільки дратували пані Вердюрен, ображену в своїй гідності господині, а й завдавали великої шкоди її становищу в світі, і то з двох причин. По-перше, пан де Шарлюс, ще уразливіший від Жюп'ена, сварився без видимої причини з особами, нібито створеними бути його друзями. Звичайно, покарати їх можна було передусім ось яким робом: домогтися того, щоб їх не запросили на вечір, організований у Вердюренів. Тим часом серед таких упосліджених траплялися зверхники, які для пана де Шарлюса втрачали свою зверхність, як тільки він з ними розходився. Бо його уява, надто щедра на вигадкування приводів для сварки, так само легко розвінчувала вчорашніх приятелів. Якщо, скажімо, винуватець належав до старезного роду, але герцогство датувалося лише ХІХ сторіччям, як-от у Монтеск'ю, для пана де Шарлюса важив тільки титул, а не давність роду. «Вони навіть не княжата! — вигукував він. — Просто титул абата Монтеск'ю перейшов незаконно на його кривняка, заледве вісімдесят років тому. Нинішній, з дозволу сказати, «князь», третій з черги. Інша річ — такі люди, як Юзес, Ла Тремуї, Люїн — десяти й чотирнадцяті дуки; як мій брат — дванадцятий дук Германтський і сімнадцятий князь Кондомський. Монтеск'ю — давезного роду, ну то й що? Що це доводить, навіть буди доведеним? Що він узявся мохом від старости? Монтеск'ю — чотирнадцяті знизу». Якщо, навпаки, барон розбивав глека з аристократом, дуком з діда-прадіда, паном великого коліна, спорідненим із панівними домами, але з роду, до якого вся ця пишнота прийшла зашвидко і не надто давно, на кшталт Луїнового, усе перегравалося, рахувався лише рід. «Ось вам, прошу, такий собі пан Альберті, ледве обшкрябаний від хамства за Людовіка ХІІІ! Куди твоє діло: з ласки двору вони нахапалися титулів, на які не мали жодного права!» Ба більше, у пана де Шарлюса паплюження

йшло одразу за ущедренням найвищими щедротами, — через спільну всім Германтам звичку вимагати від розмови, від приятелювання того, чого вони не можуть дати, плюс вельми симптоматичний ляк перед обмовою. А паплюження було тим нищівніше, чим більші були щедроти. Ніхто не тішився такою підкресленою увагою барона, як графиня Моле. Чим же, яким об'явом байдужості графиня одного дня довела, що не заслуговує на його ласку? Це лишилося для неї загадкою. Саме її ім'я змушувало барона сатаніти, і він виголошував найкрасномовніші й воднораз найуїдливіші філіппіки. Пані Вердюрен, з якою графиня Моле була дуже ввічлива і яка, як ми побачимо, покладала на неї великі надії й заздальгидь утішалася думкою, що графиня побачить у неї людей панської ложі з усієї — як висловлювалася Принципалка — «Франції і Наварри», одразу запропонувала запросити ще й «графиню де Моле». «Про смаки, звісно, не сперечаються, — зверепенився пан де Шарлюс, — і ви можете гомоніти собі з пані Піпле^[58], пані Жібу і з пані Жозеф Прюдом^[59] скільки душі заманеться, про мене, Семене, а все ж... хай це ліпше станеться тоді, як мене не буде. Я бачу з перших слів, що ми говоримо різними мовами: я називаю імена аристократів, а ви цитуєте найтемніших суцїг, личаків, плутьків і пліткарів, дамунь, що вважають себе за меценаток мистецтва лише тому, що мавпують звичаї моєї братової Германт, на кшталт ворони у павиному пір'ї. Додам, що було б украй непристойно на свято, яке мені хочеться врядити в пані Вердюрен, приводити особу, не без підстави виключену з мого товариства, дурепу з претензіями, без роду-племени, без віри, без олії в голові, таку дрімучу, що їй здається, ніби вона може грати дукинь Германтських і принцес Германтських, — таке поєднання вже саме по собі глупство, бо дукиня Германтська і принцеса Германтська — два протилежні полюси. Це все одно, що акторка претендувала б на те, щоб бути водночас панною Райхенберг^[60] і Сарою Бернар. У кожному разі, якби це й не було не сумісне, то було б страшенно кумедне. Я можу іноді всміхатися блазенським мігам одної, і досадувати з приводу зумисне суворої пози другої — це моє право. Але коли ця міщанська жаба надимається, щоб дорівнятися двом великим даммам, які, незважаючи ні на що, завжди вражають незрівнянною шляхетністю раси, — це, як-то кажуть, курям на сміх. Моле! Прошу більше не згадувати цього імени, бо, інакше мені залишиться тільки піти», —

додав він з усміхом, тоном лікаря, який, бажаючи добра пацієнтові наперекір йому самому, не допускає втручання гомеопата. З другого боку, дехто з тих, кого пан де Шарлюс визнавав за «нікчем», могли бути «нікчемами» для нього, але не для пані Вердюрен. Пан де Шарлюс, людина високого роду, міг обійтися і безтого вельможества, зібрання якого зробило б салон пані Вердюрен одним із перших у Парижі. Тим часом пані Вердюрен починала вважати, що вона вже не раз сплхувала, не кажучи вже про величезне запізнення, якого змусила її допуститися помилка (з погляду вищого світу) у Дрейфусовій справі, щоправда, водночас і прислужившись їй. «Я не знаю, чи розповідав я вже, як обурювало дукиню Германтську те, що особи її кола, залежно від ставлення до Справи, зачиняли двері перед елегантними паніями і відчиняли перед неелегантними, розрізняючи ревізіоністок і антиревізіоністок; після чого ж таки панії критикували вже її саму як «байдужу», «зловорожу» і ладну жертвувати світським етикетом інтересами вітчизни; не знаю, чи міг би я спитати про це подружньому в читача, адже після стількох розмов уже не пригадується, чи був намір і чи була нагода ввести його в курс деяких справ. Та розповідав я чи ні, а поводження дукині Германтської в цей момент легко собі уявити; ба навіть, якщо ми перенесемося в пізнішу добу, визнати його зі світського погляду за цілком слушне. Маркіз де Камбремер уважав Дрейфусову справу за чужинецьку інтригу, призначену розладнати Розвідувальну службу, розвалити дисципліну, послабити армію, розколоти французів, підготувати напад. Для маркіза, окрім двох байок Лафонтена, літератури як такої не існувало, зате його дружина з'ясувала, що література, захопившись очорнюванням дійсності, відкидаючи все святе, теж ллє воду на ворожий млин. «Панове Рейнак^[61] і Ерв'є^[62] знюхалися», — казала вона. Не ставмо Дрейфусовій справі на карб, що вона й собі снувала такі чорні заміри щодо «світу». Але вона довідне поламала його рямця. Світовці, неохочі впускати політику до вищого товариства, такі самі передбачливі, як військовики, неохочі впускати політику до армії. Зі «світом» справа стоїть так само, як зі статевим потягом: хтозна до яких збочень міг би він докотитися, якби бодай раз допустити свободу вподобань. Сен-Жерменське передмістя звикло бачити в себе дам іншого кола, бо ті були націоналістки; привід ізник укупі з націоналізмом, звичка залишилася. Завдяки дрейфусизмові пані

Вердюрен перетягла на свій бік чільних письменників, одначе наразі вони нічим не могли прислужитися їй у світі, бо були дрейфусари. Але політичні пристрасті, як і всі інші, нетривалі. Новим поколінням до них байдуже; навіть те покоління, яке їм підлягало, міняється, переймається політичною сторонністю, яка, не будши точно скопійованою з попередньої, спонукає їх реабілітувати і проскрибованих, оскільки причини проскрипції змінилися. Під час Дрейфусової справи монархістів не обходило, що хтось там республіканець, навіть радикал чи навіть антиклерикал, аби він був антисеміт і націоналіст. Як вибухне війна, патріотизм прибере іншої форми і ніхто не сушитиме голови, був письменник-шовініст раніше дрейфусаром чи ні. Отак-то за кожної політичної кризи, за кожним естетичним оновленням пані Вердюрен скубла помаленьку, як пташка під час гніздування, стебельця, наразі зовсім непотрібні, про запас, аби потім мостити з них свій салон. Дрейфусова справа минула, у неї залишився Анатоль Франс. Приваба пані Вердюрен була в тім, що вона щиро кохалася в мистецтві, що дбала про вірних, що давала чудові обіди лише для них, без участі світських людей. Кожного вірного в неї шановано, як колись Берготта у пані Сванн. Коли її близький знайомий ставав нараз славнозвісністю і світ прагнув побачити його, то в його присутності в пані Вердюрен не було нічого штучного, фабрикованого; нічого з кухні Потеля й Шабо для офіційного бенкету чи там з кухні Шарлеманя, то був незрівнянний щоденний стіл, зарівно добірний, як тоді, коли у неї не було гостей. Пані Вердюрен мала досконалу й зіграну трупу, першорядний репертуар — бракувало лише публіки. І тількино смак публіки відвернувся від раціонального і французького мистецтва якогось там Берготта і почав упиватися переважно екзотичною музикою, пані Вердюрен, такий собі власний кореспондент усіх чужоземних зірок у Парижі, незабаром, укупі з чарівкою княгинею Юрбелетьєвою, перекинулася старою, але весилою феєю Карабос російських танцівників. Їхня чарівна навала, яка не полонила хіба що критиків, позбавлених смаку, породила в Парижі, як відомо, гарячку цікавості, не таку гостру, як Дрейфусова справа, чисто естетичну, але, може, не менш жваву. Тут знову пані Вердюрен, викликаючи у світі вже інше ставлення до себе, опинилася в перших лавах. Колись вона засідала на чільному місці, обік пані Золя, у трибуналі, на сесіях суду присяжних, а тепер, коли нові люди,

оплескуючи російський балет, прикрашені екзотичними егретками, юрмилися в Опері, у першій ложі завжди можна було бачити пані Вердюрен обік княгині Юрбелетьєвої. І так само як після овацій на суді всі поспішали ввечері до пані Вердюрен, щоб бачити зблизька Пікара^[63] чи Лаборі, а надто щоб почути останні новини, з'ясувати, чого можна сподіватися від Цурліндена^[64], від Лубе^[65], від полковника Жуо^[66], так само й тепер, не мавши великої охоти до сну після пережитого бурхливого захоплення «Шехерезадою» або танцями у «Князі Ігорі», вони йшли до пані Вердюрен, де, під егідою княгині Юрбелетьєвої та Принципалки, щовечора багата вечеря збирала танцівників (щоб не втратити легкості, вони не обідали), їхнього директора, декораторів, великих композиторів Ігоря Стравинського та Ріхарда Штрауса, а також незмінне ядереце, довкола якого, як на вечерях у Гельвеціїв^[67], вважали за честь розміститися найбільші паризькі дами і чужоземні княгині крови. Навіть ті світовці, які носилися зі своїм «смаком» і розрізняли тонкі нюанси в російських балетах, вважаючи, що у виставі «Сильфід» є щось «тонше», ніж у виставі «Шехерезади» (свої критерії вони виводили з негритянського мистецтва), були щасливі від близького знайомства з цими великими оновлювачами театрального смаку, які в мистецтві, може, штучнішому, ніж малярство, зробили революцію таку саму глибинну, як імпресіонізм.

Але вернімося до пана де Шарлюса: пані Вердюрен не дуже б побивалася, якби барон завів до «чорного списку» єдино пані Бонтан; ця пані привернула її увагу в Одетти своєю любов'ю до мистецтва, а під час процесу Дрейфуса кілька разів обідала у пані Вердюрен із чоловіком, якого пані Вердюрен називала «ні риба ні м'ясо», бо він не допускав ревізії процесу; як людина дуже розумна й охоча мати одностумців у всіх партіях, він був радий показати свою незалежність на обіді з Лаборі, якого вислуховував, нічим себе не компромітуючи, але розточуючи (дуже до речі) фіміам визнаній усіма таборами Жоресовій лояльності. Але пан де Шарлюс банітував і кількох аристократок, з якими пані Вердюрен недавно зійшлася з okazji музичних фестивалів, збору пожертв, добродинних базарів і яких — байдуже, що думав би про них пан де Шарлюс — їй було куди важливіше ввести до нового, цим разом аристократичного «осередку», ніж його. Пані Вердюрен дуже розраховувала, властиво, на цей

концерт, куди пан де Шарлюс мав привести дам саме з цього світу; вона намірялася прилучити до них нових знайомих і заздалегідь тішилася тим, як вони здивуються, заставши на Набережній Конті своїх приятельок чи родичів, запрошених бароном. Інтердикт пана де Шарлюса розчарував і озлив її. Поставало питання, виграє вона цим вечором чи прогадає. Втрата не була б велика, якби принаймні дами, що запросив барон, прийшли в такому зичливому до пані Вердюрен настрої, що стали б згодом її подругами. Тоді ще було б півбіди; з часом ці розчленовані бароном половинки вищого світу злучилися б, навіть якби довелося на той вечір зректися його самого. Отож, очікуючи баронових гостей, пані Вердюрен ледь хвилювалася. Незабаром вона дізнається, чим вони дихають і чого їй від них сподіватися. Поки їх не було, пані Вердюрен радилася з вірними, але, побачивши пана де Шарлюса, Брішо і мене, урвала нараду. На превеликий наш подив, коли Брішо висловив жаль у зв'язку з вістю про скін її щирої подруги, пані Вердюрен відповіла: «Мушу признатися, сама я в журбі не потопаю. Пощо вдавати те, чого не відчуваєш». Безперечно, вона так говорила з лінощів. Заздалегідь в'янучи від думки, що доведеться носити смутну маску цілий вечір; і заразом із гордині, аби не здавалося, ніби вона шукає вимовок у зв'язку з тим, що прийняття не скасовано; а також із людського лукавства і дипломатії, адже її байдужість була б пристойніша, якби викликала мимовільним спалахом антипатії до княгині Щербатової, а не бездушністю взагалі; важило тут і те, що щирість, якщо в ній не сумніватися, мимоволі роззброює; якби пані Вердюрен не була справді байдужа до смерті княгині, хіба вона для виправдання свого рауту оскаржувала б себе в куди тяжчій провині? Як наслідок — забувалося, що, засвідчивши свою скорботу, пані Вердюрен тим самим розписалася б у тому, що їй забракло духу зректися втіхи; отож душевна черствість, попри свою кричущу непристойність і неморальність, не така принизлива, а отже, в ній легше признатися, ніж у непогамованій любові до світських розваг. Там, де винному у злочині загрожує небезпека, зізнання диктуються розрахунком; а зізнатися у провині, що не підпадає під статтю карного кодексу, спонукає самолюбство. Пані Вердюрен запевне гадала, що люди вдаються до надто утертих штампів, коли, відмовляючись зректися своїх утіх в ім'я скорботи, дають узнаки, що зайве афішувати жалобу,

якщо жалоба «в них у серці». Вона воліла ступити у слід тих розумних провинників, яким набридли кліше запевнень у безневинності і оборона яких — мимовільне напівпризнання — полягає в заявах, що вони не бачать нічого поганого в тім, що їм закидають і чого зробити їм досі просто не випадало. Може, взявши для виправдання своєї позиції тезу про байдужість, вона вважала — уже попавши на похилу стежку, — що в лихих почуттях є щось оригінальне, що тільки дуже прониклива людина здатна розпізнавати їх у собі і що вона йде напролом, висловлюючись так. Отож пані Вердюрен підкреслювала свою безжурність не без утіхи та гордощів, знайомих психологу-парадоксалістові і сміливому драматургові. «Атож, се дуже цікаво, — просторікувала вона. — Мене воно майже не вразило. Леле, я не можу сказати, що воліла б, аби вона не жила на світі, це людина непогана». — «Ще б пак!» — ускочив у слово Вердюрен. «О, муж її не любить, вбив собі в голову, ніби її товариство мені шкодить, але тут він суций сліпець». — «Ти повинна визнати, — заперечив Вердюрен, — що я завжди був проти вашого знайомства. Я завжди казав — у неї погана слава». — «Уперше чую», — запротестував Саньет. «Як? — скрикнула пані Вердюрен. — Це всім відомо. Ба не просто погана, а ганебна, срамотня. Але ні, це я не через те. Мені не сила розбиратись у своєму почутті; не те, що я її не зносила, але ставилася до неї так байдуже, що коли ми довідалися, яка вона хвора, навіть муж здивувався і сказав: «Можна подумати, що тебе це зовсім не обходить». Знаєте, він радив мені перенести сьогоднішню репетицію, а я наполягла на тому, щоб не порушувати планів; для мене це кумедія — журитися, коли журби нема і в заводі». Вона так мовила, гадаючи, ніби це в дусі «вільного театру», а також уважаючи, що так зручно; гучне зізнання в нечулості або в аморальності спрощує життя так само, як і полегшена мораль; нищість звільняє від необхідности виправдовуватися і брехати, бо негідність твого вчинку — самоочевидний факт. І вірні слухали пані Вердюрен зі змішаним почуттям подиву та прикросте, з яким колись дивилися жорстокі натуралістичні п'єси; і, захоплюючись тим, як дорога Принципалка знайшла нову форму для своєї одвертості й незалежносте, не один із них — утішаючи себе, що в цьому разі вже навряд, — мислив про власну смерть і задавав собі питання, чи плакали б у день його скону на Набережній Конті, а чи теж розважалися. «Я дуже радий, що ради

моїх гостей вечора не відкладено», — озвався пан де Шарлюс, не здаючи собі справи, що його слова дошкуляють пані Вердюрен.

Натомість мені, як це було з кожним, хто наближався до пані Вердюрен, неприємно шибнув у носа не надто приємний запах ріногоменолу. А походив цей запах ось відкіля. Всі знали, що пані Вердюрен передавала свої мистецькі переживання не душевно, а фізично, — тоді вони здаються непереборнішими і глибшими. Отож коли з нею заводили мову про її улюбленого Вентейля, вона залишалася незворушна, ніби не відчувала ніякого хвилювання. Завмерши на кілька хвилин бовваном з утупленими в простір нерухомими очима, вона, нарешті, відповідала гострим, діловим, майже негречним тоном, ніби сварилася: «Мені байдуже, що ви курите, але я потерпаю за килим; одне те, що він дуже гарний (а втім, це мені теж байдуже), а друге — легкозаймистий, а я дуже боюся вогню, і мені не хотілося б, щоб ви підсмажили всіх гостей, упустивши додолю недопалок». Коли говорили про Вентейля, вона не тільки не зраджувала бодай найменшого захвату, а й по хвилі мовчанки зі змужженою міною нарікала, що ввечері грали тільки його: «Як на мене, це найбільший музика нашої доби. Але, слухаючи його речі, я не можу не плакати. (У цьому «плакати» не відчувалося жодного патосу; з таким самим успіхом вона могла б сказати «спати»; злі язики навіть правили, що дієслово «спати» тут доречніше, чого, зрештою, ніхто не міг точно з'ясувати, бо пані Вердюрен слухала цю музику, обхопивши голову долонями, і згуки, схожі на хропіння, могли виявитися риданнями.) Самого плачу я, звісно, не боюся, можу виплакати всі очі, але потім наживаю скажену нежить. Слизова оболонка запалюється, за дві доби я виглядаю старою п'янюжкою, і, щоб налагодити мої голосники, треба цілі дні робити інгаляцію. Нарешті Коттарів учень... [68]» — «О, до речі, я не висловив вам співчуття, сердешний професор, як швидко зійшов він со світу!» — «Авжеж, що ви хочете, він помер, як помирають усі, то сам заганяв на той світ людей, а нині і його до ями загребли. Так ось, я хотіла сказати, що мене лікував один його учень, чарівний метр. Він дотримується досить оригінальної аксіоми: «Краще профілактика, ніж лікування». І ще перед концертом намащує мені носа. Засіб цей радикальний. Я можу плакати, як цілий тузінь матерів, що втратили дітей, і, хоч тобі що — жадної нежиті. Іноді

легесенький кон'юнктивіт, та й квіт. Діє безвідмовно. Без цього я не могла б слухати Вентейля. Не вилазила б із бронхіту».

Я не міг утриматися, щоб не згадати про мадемуазель Вентейль. «Скажіть, — спитав я в пані Вердюрен, — а композиторська донька, часом, не тут зі своєю приятелькою?» — «Ні, щойно надійшла телеграма, — ухильно відповіла пані Вердюрен. — Вони мусили залишитися в селі». У мене з'явилася надія, що вони й не збиралися приїжджати і що пані Вердюрен заповідала приїзд цих представників автора тільки щоб заінтригувати виконавців і публіку. «Як, і на ранковій репетиції не були?» — з удаваною цікавістю поспитав барон, прикидаючись, ніби не бачив свого Чарлі. Морель підійшов до мене привітатися. Я спитав його пошепки про мадемуазель Вентейль. Він, здалося, був не вельми поінформований. Я штовхнув його, щоб говорив тихіше, і попередив, що ми ще до цього повернемося. Морель уклонився і запевнив, що буде радий мені прислужитися. Я зауважив, що він куди гречніший, куди шанобливіший, ніж раніше: чому б йому не допомогти розвіяти мої сумніви? Я повіншував пана де Шарлюса, відгукнувшись похвально про Чарлі. Він відповів: «Чарлі шанується, та й годі. Який був би йому сенс жити серед вихованих людей, якби він мав погані манери». Під добрими манерами пан де Шарлюс розумів старосвітські французькі манери, без тіні англійської бришкливості. Отож як Чарлі, після турне по провінції чи за кордоном, з'являвся у барона в подорожньому строї, барон, якщо в нього не було людно, цілував тамтого без ніякого в обидві щоки — може, почасти на те, аби такою підкресленою ніжністю показати, що вона безгрішна, а може, аби не позбавляти себе такої втіхи, але, безперечно, він робив це насамперед для «стилю», віддаючи належне старовинним французьким формам і поводячись десь так, немовби протестував проти мюнхенської «пошести» або «модерну», зберігаючи старі фотелі своєї прабабусі й протиставляючи британській флегмі лагідність чулого батька XVIII сторіччя, який не приховує своїх радощів од зустрічі з сином. Чи не було якоїсь тіні інцесту в цій батьківській ніжності? Найвірогідніше було б припущення, що те, як пан де Шарлюс зазвичай грішив, — а про його гріхи ми ще дещо дізнаємося, — не вдовольняло його чуттєвих потреб, осиротілих по смерті його дружини; і якщо раніше він збирався кілька разів одружитися знову, то нині відчував маніакальну хіть стати

усиновителем. Дехто з його оточення потерпав, як би він не усиновив Чарлі, що було б цілком для нього природним. Збоченець, угоноблюючи свою жагу лише читанням книг, написаних для жонолюбців, читаючи «Ночі» Мюссе, відчуває ще й потребу виконувати всі соціальні функції нормального чоловіка, потребу утримувати коханця, як старий завсідник Опери утримує танцівницю; потребу дійти до розуму, женитися чи зійтися з кимось надовго, бути за батька.

Пан де Шарлюс відійшов з Морелем під приводом з'ясування програми. Барон черпав особливу втіху в тому, щоб, поки Чарлі показував йому ноти, хизуватися перед людьми їхньою таємною близькістю. А я, полишений на самого себе, був зачарований. Хоча дівчат у кланчику можна було полічити на пальцях, натомість на кликані вечори їх запрошувано цілі гурти. Серед них пишалося кілька вродливиць, із числа моїх знайомих. Вони здалека слали мені приязні усмішки. Зала раз по раз квітла гарним усміхом якоїсь юнки. Таке рясне й мигтуче квітування — щира ozdoba вечорів — як і днів. Нам залишається упам'ятку якась особлива атмосфера, скрашена трепетом дівочих усмішок.

Читач дуже здивувався б, якби занотував слова, якими пан де Шарлюс перекинувся крадькома з кількома поважними учасниками зібрання. Йдеться про двох дуків, чільного генерала, відомого письменника, відомого лікаря та відомого адвоката. А розмова між ними точилася ось яка: «До слова, чи ви знаєте, що виїзний лакей... бані, я маю на увазі отого молодика, який сидить на передку. А про нашу кухню Германт ви не чували?» — «Тим часом — нічого». — «Я ось про кого: біля брами стояв білявий молодик, у плюндрах, мені він здався дуже симпатичний. Чемненько так погукав мій повіз. Мені кортіло до нього озватися». — «Так, але, як на мене, він страшенний злюка, та ще й з ним і панькайся; а ви ж любите, щоб раз-два, і в дамках, це не для вас. Зрештою марна затія, один наш приятель ухопив шилом патоки». — «Шкода, у нього тонкий профіль і гарний чуб». — «Ого! Якби ви придивилися ближче, то розчарувалися б. Ні! А ось при буфеті два місяці тому ви побачили б існе диво: гайдамака два метри зросту, шкіра гладесенька, та ще й любить ці речі. Шкода, виїхав до Польщі». — «Далеченько». — «Хто знає, може, вернеться. У житті як на довгій ниві». Кожне світське зібрання в достатньо глибокому

перетині нагадує ті вечори, коли лікарі запрошують пацієнтів; хворі ведуть мудрі речі, шануються і нічим не виказують свого божевілля, поки не шепнуть вам на вухо, киваючи на старшого пана: «Ось іде Жанна д'Арк».

«Я вважаю, що наш обов'язок просвітити Мореля, — сказала пані Вердюрен, звертаючись до Брішо. — Я не виступаю проти Шарлюса, навпаки. Він людина дуже мила, а щодо його слави, то, погодьтеся, вона не з тих, що могла б мені зашкодити. Ба я не терплю, коли в нашому кланчику з його застільною бесідою фліртують, коли чоловік десь у куточку править жінці якісь дурниці, ухиляючись від обговорення цікавих тем, але мені нема чого боятися, що з Шарлюсом у мене вийде так само, як зі Сванном, Ельстіром та багатьма іншими. Щодо нього я спокійна, він приходить на мої обіди і, хоч би зустрічався з усіма жінками великого світу, я певна, що загальна розмова не переб'ється фліртом чи шепотінням. Шарлюс це — екстра-клас, я за нього спокійна, він як священик. Аби тільки він не пнувсь верховодити над захожими молодиками і баламутити наше ядереце — це ще гірше, ніж коли б він почав мняти ханьки біля жіноти». Пані Вердюрен була щира у своєму поблажливому ставленні до чарлізму. Як і всяка церковна влада, вона лише стереглася, щоб дрібні людські пристрасті не підірвали принципу авторитету, не зашкодили ортодоксії, не спотворили старожитнього кредо, заведеного в її церквиці. «Тоді доводиться показувати зуби, — вела далі вона. — Цей добродій, бачте, не пустив Чарлі грати в якомусь там салоні лише тому, що його самого туди не запрошено. За це він дістане серйозне попередження і, маю надію, — схаменеться, інакше я покажу йому на виступці. Він держить його на налігачі, далєбі!» Пані Вердюрен уживала тих самих виразів, яких уживав би майже кожен (бо певні специфічні звороти на специфічну тему при слухній нагоді майже неминуче спадають на пам'ять мовця, переконаного, що він вільно висловлює свою думку, тимчасом як насправді він тільки машинально повторює штамп. «Цей бардадим, цей гренадер від нього ні на крок», — додала вона. Пан Вердюрен підкинув думку, щоб відвести Мореля вбік начебто з метою про щось його запитати. Пані Вердюрен боялася, що той рознервується і почне партолити на концерті. «Краще провести цю езекуцію потому, як Чарлі виконає свій номер. А то й взагалі відкласти до іншого разу». Звісно, пані Вердюрен розкошувала б, знаючи, що муж відкриває Чарлі

очі в суміжному покої, і аж трусилася, так їй цього хотілось, але вона боялася, що в разі провалу спроби замаху Чарлі розгнівається і дасть їй доброго чосу.

Пана де Шарлюса занапастила на цьому вечорі така частина в вищому світі невихованість тих, кого він запросив (а вони вже напливали). Загостили вони сюди з дружніх почуттів до пана де Шарлюса та з цікавосте до цього середовища, тож кожна дукиня йшла просто до барона, ніби господарем був він, і, стоячи за крок від Вердюренів, які все чули, казала: «Покажіть мені матусю Вердюрен. Відрекомендуватися їй, чи обійдеться й так, як, на вашу думку? Маю бодай надію, що вона не вителючить мене в завтрашні газети, а то зі мною розцураються всі близькі. Як? Ота сива жінка? Еге, та вона знає звичай». Почувши розмову про відсутню мадемуазель Вентейль, якась дама вимагала: «А, донька Сонати! Покажіть мені її». Окрім того, здибаючи тут багатьох приятельок, ці пані трималися гуртом, пантрували, світячи іронічними очима, за прибуттям вірних, показували пальцем на химерну фризурку якоїсь особи, фризурку, яка стане модною у світі через кілька років, і бідкалися, що цей салон менше, ніж гадалося, різниться від знайомих їм салонів, зазнаючи розчарування світовців, прибулих до кабаре Брюана в надії, що шансоньє їх закаляє болотом, і зустрінутих ще на вході укланом замість очікуваного куплету: «Ось пикаті, ось мордаті, ось пискаті, раз, два, три!»

Колись у Бальбеку пан де Шарлюс дотепно брав при мені на жарти маркізу де Вогубер, яка, попри весь свій великий розум, стягла на мужа незарадну лиху напасть потому, як їй спершу неждано пофортунило. Коли цар Теодосій та цариця Євдокія, — маркіз де Вогубер був при них акредитований, — завітали до Парижа, цим разом надовше, і на їхню честь давали щоденні свята, цариця, заприятенна з маркізою де Вогубер, яку вона цілих десять років бачила у своїй столиці, але незнайома ні з дружиною президента Республіки, ні з дружинами міністрів, відвернулася від них, щоб триматися осторонь удвох із посліхою. А та, вважаючи своє становище за непохитне (адже маркіз де Вогубер був творцем спілки між царем Теодосієм та Францією), так пишалася прихильністю цариці, що не відчувала, на яку небезпеку себе наражає, і за кілька місяців сталося те, чого не могло довірливому подружжю примаритися і в лихомому сні: маркізові де Вогуберові

брутально запропоновано піти на заслужений відпочинок. Пан де Шарлюс, коментуючи у приміському потязі неласку друга свого дитинства, дивувався, як така розумна жінка за цих обставин не скористалася зі свого впливу на монаршу пару, щоб та допомогла їй приховати будь-який свій вплив на них і не впрохала їхні величності бути ласкавими з дружиною президента Республіки та з дружинами міністрів, з чого б ті раділи тим дужче, себто тим дужче були б удячні за це Вогуберам, чим більше вони вірили б, що заслужилися на таку ласку стихійно, а не з допомогою Вогуберів. Але хто бачить хиби інших, той, запаморочений успіхами, допускається їх сам. І коли гості пропихалися до барона з віншуваннями та словами подяки, ніби господарем був він, йому не спадало попросити їх озватися добрим словом до пані Вердюрен. І тільки королева Неаполітанська, в чиїх жилах текла та сама блакитна кров, що й у жилах її сестер, цїсаревой Єлизавети та княгині Алансонської, зайшла в розмову з пані Вердюрен, ніби прибула сюди не так задля музики чи задля пана де Шарлюса, як задля втіхи познайомитися з нею, освідчилася Принципалці в дружніх почуттях, призналася в давньому бажанні зійтися з нею ближче, похвалила опорядження дому, словом, говорила про всяку всячину, ніби завітала до неї з візитою. їй так хотїлося, провадила вона, привести свою сестреницю Єлизавету (ту, що збиралася заміж за принца Альберта Бельгійського), шкода, що вона їй не взяла! Королева замовкла, лише коли на естраді розташувалися музики і їй показали Мореля. Вона не тішила себе ілюзіями щодо того, чому пан де Шарлюс намагається оточити молодого віртуоза такою хвалою. Але завдяки давезній своїй премудрості, премудрості властительки, чиє колїно було чи не найшляхетніше в усїй історії, чи не найдосвідченїше, найскептичнїше і найгонористїше, вона вбачала в неминучих вадах людей, надто їй любих, як, скажімо, кузин Шарлюса (він — син дукинї Баварської, вона — дочка Баварського дому), їхнє нещастя, і що більше вдячні грішники цїнували її моральну підтримку, то приємнїше їй було простягати їм руку. Вона знала, як Шарлюс радітиме, що вона відгукнулася на його запрошення. І ось вона, ця геройська жінка, така сама нині добра, як колись одважна, королева-воїтелька, яка вела гарматний вогонь на валах Гаети, завжди полицарському готова брати під свою охорону немічних, побачивши, що пані Вердюрен усі покинули і при нїй нікого нема (а що вона сама має

бути при королеві, до пані Вердюрен не доходило), намагалася вдавати, ніби для неї, королеви Неаполітанської, центром цього вечора, притягальною силою є пані Вердюрен. Вона все перепрошувала її, що не може залишитися до кінця, бо в неї — хоча вона майже ніде не бувала, — ще один сьогодні вечір, і благала, коли вона почне збиратися, через неї не турбуватися, словом, звільняла пані дому від обов'язків, про які та, зрештою, навіть не здогадувалася.

Треба віддати належне панові де Шарлюсу: хай він геть забув про пані Вердюрен і дозволив запрошеним зі «свого кола», сорому їй наробивши, не бити їй чолом, зате збагнув, що не гоже допускати, щоб вони так само, як Принципалку, зневажали й «музичне частування». Морель уже зійшов на естраду, музики порозсідалися, а розмови, репліки на взір: «Хто не втаємничений, не второпає!» — ще лунали. І тут пан де Шарлюс випростався і, ніби ввійшовши в інше тіло з того, що на моїх очах присурганилося до пані Вердюрен, прибрав грізного виразу пророка і так бликнув із-під брів, що всі відчули, що зараз не до сміху: від цього бликання спакнуло нагло не одне личко запрошеної дами, спійманої на гарячому, ніби учениця в класі. Для мене в цій шляхетній, зрештою, поставі пана де Шарлюса було щось кумедне; спопеляючи гостей вогненным поглядом, наче вказуючи, мов у якомусь *vade tecum*^[69], що треба дотримуватися побожної тиші, що слід відвернутися від усяких марних думок, сам він, піднімаючи до гарного чола руки в білих рукавичках, став прикладом (для наслідування) людини поважної, охопленої майже екстазом. Він більше не відповідав на уклони припізнілих гостей, надто твердошкурих, аби зрозуміти, що зараз тут панує Велике Мистецтво. Всі були загіпнотизовані, ніхто не смів писнути, посунути стільця; завдяки Паламедовому престижу, шана до музики раптово передалася юрмі, кепсько вихованій, хоч і чепурній.

Бачучи, що на естраді отаборилися не лише Морель та піаніст, а й інші музики, я подумав, що почнуть не з Вентейля. Бо в моєму уявленні він зводивсяєдино до сонати для рояля і скрипки.

Пані Вердюрен сиділа осторонь; на прегарних півкулях білого з рожевим відтінком чола розсипалося волосся, засвідчуючи її бажання чи то наслідувати якийсь портрет XVIII сторіччя, чи то остудити свою вічну лихоманку хворої, яка соромилася признатися в нездужанні; вона сиділа самотньо, верховне божество цієї музичної урочистосте, богиня

вагнеризму та мігрени, майже трагічна Норна^[70], заманена духом у коло цих зануд і тверда у своєму ще більшому, ніж завжди, небажанні виявляти перед ними власні переживання від музики, ближчої їй, аніж їм. Концерт почався; я не знав, що грається, я опинився в невідомому краю. Чия це музика? У стихії якого автора оце я? Мені страх кортіло це з'ясувати, але спитати не було в кого, і я радий був би перекинутися персонажем «Тисячі і одної ночі», твору, який я невтомно перечитував і в якому, тільки запахне смаленим, нараз з'являється дух або чарівна юнка, незрима для інших, але не для заклопотаного героя, і підказує йому саме те, про що йому хотілося дізнатися. І тут — диво та й годі! — у голові мені мов світ свінув. Як ото в незнайомій на погляд, а насправді просто побаченій з нового боку околиці, ти звертаєш зненацька на іншу дорогу, де кожний закуток добре тобі знайомий (тільки ти заходив сюди не з цього боку), і кажеш собі: «Таж ця стежка веде до хвіртки моїх приятелів***, до них якихось два кроки»; після чого й справді з'являється їхня донька і мимохідь вітається з тобою, — так я нараз ізгадався, що ця стихія нової для мене музики, це стихія Вентейлевої сонати: ще чарівніша, ніж юнка, летюча її фраза, оправна в сріблі, така плинна в своїй блискучій лункості, легкій і м'якій, мов серпанок, прилинула до мене, і я впізнав її, попри нові шати. Радість зустрічі з нею росла в мені завдяки знайомому, дружньому бринінню, якого вона прибрала, озиваючись до мене, такому переконливому, такому простому, хоча воно й іскрилося, хоча й ряхтіло її променистою красою. Цим разом, зрештою, єдиною її метою було показати мені путь, не путь сонати, бо це був неопублікований Вентейлів опус, де він тільки натяком, підкресленим у цьому місці коментарем програмки (її треба було весь час мати перед очима), грайливо, ніби для забави, вкраплював на мить перелітну фразу з сонати. Щойно її отак прикликано, вона зникла, і я знов опинився в незнайомому світі; але тепер я знав, — і все мені вже повсякчас про це нагадувало, — що це один зі світів, про які я й гадки не мав, що їх створив Вентейль, бо коли я, стомлений сонатою — Всесвітом, уже для мене вичерпанним, намагався уявити собі інші, однаково гарні, але інакші твори, я міг тільки, як оті поети, заповнювати мій примрійний Рай луками, квітками, ріками, тобто копіювати поверхню Землі. Те, що я мав перед собою, дарувало мені стільки щастя, скільки дала б мені соната, якби я її не знав; а отже це була якась інша, не менш прекрасна річ. Тимчасом

як соната зоріла ліловою, польовою зорею, розщеплюючи свою перелітну чистоту, аби зависнути на легкому, а проте міцному плетиві рустованого склепіння жимолости над білими геранями, нове творіння простиралося на поверхні гладенькій і рівній, як гладінь моря передгрозового ранку, вже зарум'яненого пурпуром, серед дзвінкої тиші, у безкресій пустці, і цей невідомий Усесвіт вилонювався з тиші й темноти у рожевому сяйві аврори, поступово зводячись переді мною. Цей новий пурпур, такий незграйний у ніжній, сільській і чистій сонаті, заливав усе небо — ніби світова зоря — таємничою надією. І вже протиनाव повітря спів, ціла звукова гама, спів нечуваний, справді неповторний, неуявний, безсловесний і крикливий воднораз, уже не подібний, як у сонаті, до голубиноного аврукання, а несамовитий, такий самий гарячий, як шарлат, у якому тонує початок, щось наче містичний спів півня, без'язикий, але пронизливий поклик одвічного ранку. Студена, обмита дощем, електрична атмосфера — зовсім іншого характеру, з іншим атмосферним тиском, у світі, такому далекому від первісного і замаяного рясним зеллом світу сонати — змінювалося щохвилини, змиваючи жарку обіцянку світової зорі. Проте опівдні в палючому і перелітному яскрінні вона, та обіцянка, немовби справджувалася у надсадному сільському і майже селюцькому раюванні, коли колисання гучних розкалатаних дзвонів (подібних до тих, які розпікали жаром церковний майдан у Комбре і які Вентейль, чувши їх запевне часто, відшукав у своїй пам'яті, як знаходять фарбу на палітрі), здавалося, було матеріялізованим виразом найпримітивніших радощів. Сказати по щирості, з естетичного погляду цей радісний мотив мені не подобався; мені він здавався майже прикрим; ритм його так ліниво волочився по землі, що його можна було б відтворити майже непохибно простим стуком паличками об стільницю. Мені здавалося, ніби Вентейлю забракло тут натхнення, і відповідно послабилася моя увага.

Я дивився на Принципалку: її люта нерухомість здавалася протестом проти того, як ці дами з Передмістя похитували своїми неотесаними голівками в такт музики. Пані Вердюрен не казала: «Ви добре розумієте, що я трохи знаю цю музику, знаю! Якби мені захотілося передати все те, що я відчуваю, ви слухали б мене, не переслухали». Вона цього не казала. Але рівна й нерухома її постава, мертві її очі, непокірні космики говорили за неї. Говорили вони і про її мужність, про те, що музики можуть шкварити сміло, не щадити її нервів, що вона не жахнеться при анданте, не скрикне при алегро. Я позирнув на музик. Віолончеліст затиснув слухняний інструмент між коліними і похилив голову; вульгарні його риси, коли він маніжився, кривилися в мимовільній бридливій гримасі; нахилиючись над своїм контрабасом, він скуб його з такою самою терплячістю, з якою господарка оббирає капусту, тоді як юна арфістка біля нього, зовсім іще дитя, у куценькій спідничці, вкарбована у проміння золотого чотирикутника, подібного на ті, що в чорнокнижницькій кімнатці сивіли за освяченою формою могли б символізувати етер, здавалося, мандрувала по ньому, відшукуючи у слухний момент любий звук, — так маленьке алегоричне божество, стоячи перед золотим трельяжем небесної бані, зривало б зірки. А в Мореля невидимий досі жмуток волосся, загублений у його чуприні, вибився і метлявся на його чолі.

Я нишком обернувся, щоб з'ясувати, чи цей жмут не бентежить пана де Шарлюса. Але очі мої наразилися на обличчя чи, точніше, руки пані Вердюрен, бо її обличчя ховалося в долонях. Може, Принципалка своєю зосередженою поставою показувала, що вона зараз у церкві і не бачить різниці між цією музикою і найвисокішою молитвою? А може, як деякі молільниці, сором'язливо прикривала від нескромних поглядів свій підозріло ревний запал або, з пошани до інших, свою грішну неуважність чи непереможну оспалість? Якусь хвилину, чуючи мірні, явно не музичні звуки, я схилився до цієї останньої гадки, але потім здогадався, що це хропіння долинає не від пані Вердюрен, а від її сучки.

Та невдовзі, коли врочисте дзвоніння відгриміло, вигнане й розпорошене іншими мотивами, мене затопила знову ця музика; я збагнув, що коли в цьому септеті різні елементи зринають по черезно, то лише з тим, аби злитися насамкінець водно. І соната Вентейля, і — як довідався я згодом, — решта його творів були проти цього септету,

проти пишного й повнокровного шедевру, що розкрився мені оце зараз, тільки несміливими, чарівними, але кволенькими етюдами. Мимоволі, завдяки цьому порівнянню, я згадав також, що колись уявляв собі інші світи, які міг створити Вентейль, схожими на ті відрубні, якими були всі мої любовні захоплення; але тепер я мусив визнати, що на тлі мого останнього кохання — кохання до Альбертини — мої перші замахування на любов (спершу в Бальбеку, потім після гри у тхора, потім тієї ночі, яку ми зночували в готелі, потім туманної неділі у Парижі, потім на рауті в Германтів, потім знову в Бальбеку і, врешті, у Парижі, де моє життя переплелось з її життям) були не більше, як спраглим гуканням; так само, якщо озирнути не лише моє кохання до Альбертини, а все моє життя, то й мої інші любовні захоплення були в ньому лише кволими і несміливими спробами, спраглими гуканнями, що виплекали в душі значно глибше почуття — любов до Альбертини. І я перестав стежити за музикою, аби знов і знов запитувати себе, чи ж бачилася Альбертина в ці дні з мадемуазель Вентейль — так ми знову досліджуємо симптоми своєї хвороби, про яку розвага дозволила нам на час забути. Бо саме в мені вершилися можливі Альбертинині вчинки. Ми тримаємо в собі двійника кожного з наших знайомих. Але зазвичай загніджений на обрії нашої уяви, нашої пам'яті, він фактично лишається поза нами, і те, що він зробив чи міг зробити, не може бути для нас чимось боліснішим, аніж предмет досить від нас віддалений і зовсім безболісний з погляду зорових вражень. Усе дотичне до цих істот ми сприймаємо споглядально; ми можемо повболівати над ним, удаючись до відповідних загальників, які свідчать про наше добре серце, але болю ми не відчуваємо. Одначе відтоді, як моє серце зранено у Бальбеку, Альбертинин двійник засів у ньому на самісінькому споді, звідки було годі його вирвати. Те з неї, що було для мене видиме, щеміло мені, ніби хворому з такою враженою психікою, що сам колір уже ятрить йому нутро, мов поріз на тілі. На щастя, я не дався ще на спокусу порвати з Альбертиною; нуда, яка в'ялила мене після кожного повернення до неї, була дрібницею проти туги, якої б я спізнав, якби розлучення припало на той момент, коли підозри опанували мене раніше, ніж я до неї збайдужів. Ту мить, коли я уявляв собі, як вона, моє кохання, жде мене вдома, трохи навіть мліє в нічев'ї, може, як то кажуть, із дрімаком ся вітає у себе в кімнаті, до мого слуху долинула, голублячи його, якась ніби по-хатньому

затишна музична фраза септету. Все так перехрещується і так накладається у нашому внутрішньому житті, що цю фразу Вентейлеві міг навіяти сон його дочки (дочки — сьогоднішньої причини всіх моїх гризот), коли в тихі вечори він огортав своєю солодкістю працю компоністи, цю фразу, таку заспокійливу для мене завдяки такому лагідному тлу мовчанки, яке насичує декотрі фантазії Шумана: слухаючи їх, ми навіть тоді, коли «говорить поет», здогадуємося, що «дитятко спить». Заснулу чи пробуджену, я неодмінно побачу ввечері, повернувшись додому, Альбертину, моє дитятко. А проте — сказав я собі — народини цього твору серед перших криків світової зорі обіцяли щось таємничіше, ніж Альбертинине кохання. Я намагався прогнати думку про мою подругу, аби думати лише про музиканта. Бо враження було таке, ніби він тут. Завдяки диву перевтілення автор, можна сказати, завше живе у своїй музиці; мені передавалася та радість, з якою він добирав барву якогось звука, щоб той гармоніював з іншими. Бо з найщасливішими дарами Вентейль поєднував ще один дар, притаманний небагатьом композиторам, ба навіть небагатьом малярам: він умів користуватися барвами не тільки стійкими, а й напрочуд індивідуальними, і як час не владен над їхньою свіжістю, так і учні, наслідуючи їхнього винахідника, ба навіть метри, які його перевершили, не годні затьмарити їхньої оригінальності. Здобутки революції, яку викликала їхня поява, не зливаються безіменно з наступними епохами; революція шаленіє і вибухає знову, щоразу як грають твори довічного новатора. Кожен звук підкреслюється барвою, якої найученіші музики, опанувавши всі закони, які тільки є на світі, не здолають перейняти; отож Вентейль, хоча він і пов'язаний зі своєю добою і посідає певне місце в еволюції музики, може будь-якої миті покинути його і висунутися на чільне місце, тільки-но заграють якийсь його твір, що ніби знов розквітне по стількох нових композиторах, розквітне завдяки парадоксальному і, зрештою, оманливому враженню тривалої новинечі. Симфонічна музика Вентейлева, уже знайома з гри на фортепіано і зіграна оце оркестром, подібно до променя літнього дня, який призма вікна розкладає, перш ніж упустити його до темної ідальні, відкривала, наче несподіваний і барвистий скарб, усі клейноди «Тисячі і одної ночі». Але хіба ж можна порівняти з цим нерухомим сліпучим світлом те, що є життям, вічним і блаженним рухом? Досі Вентейль здавався мені сором'язливим і смутним, але, коли треба було

знайти звук, поєднати його з іншим, він нараз ставав зухвалим і в повному значенні слова щасливим, що добре відчувалося під час прослуховування його твору. Радість, яку йому справляли певні акорди, приплив сил, який давала йому ця радість для відкриття нових акордів, вела слухача від знахідки до знахідки, чи, радше, вів його сам творець, черпаючи у свіжознайдених барвах шалену втіху, яка дає йому силу відкривати, кидатися на ті кольори, що ніби кликали його до себе; творець, захоплений, тремтячий, наче від спалаху іскри, коли божественне народжувалося саме від ударів тарілок, засапаний, сп'янілий, ошалілий, заморочений до млости шліфуванням своєї великої музичної фрески, наче Мікеланджело, прив'язаний до драбини так, щоб зручно було, відкидаючи назад голову, мазюкати з усього розгону пензлем по плафону Сикстинської каплиці. Вентейль помер кілька років тому, але йому дано було жити й далі повік — принаймні частиною свого життя — серед улюблених інструментів. Чи ж тільки свого людського життя? Якби мистецтво було справді лише продовженням життя, чи варто було б йому щось жертвувати? Чи не було б воно чимось нереальним, як саме життя? Вслухаючись у септет, я не міг у це повірити. Звичайно, пурпуровий септет надто різнився від білої сонати; несміливе запитання, на яке відповідала летюча фраза, відрізнялося від засапаного благання виконати дивну обітницю, яке розляглося так гостро, так неприродно, так коротко, стрясаючи ще ледачий багрець вранішнього неба над морем. А проте ці такі відмінні між собою фрази мали ті самі складники; подібно до того як існував певний світ, живий для нас в окремих часточках, розпорошених по всіляких оселях, по музеях, тобто Ельстірів світ, той, який Ельстір бачив, у якому жив, так і Вентейлева музика простирала, ноту по ноті, звук по звуку, досі незнані барви безцінного, непідозрюваного Всесвіту, розбитого часовими проміжками між прослуховуванням його творів. Ці два такі несхожі запитання, що керують такими різними темпами сонати і септету (одне, шаткуючи на короткі поклики довгу і чисту лінію, друге, стоплюючи в суцільний моноліт розпорошені фрагменти; одне спокійне й несміливе, майже бездушне і ніби філософське, друге — наполегливе, тривожне, благальне), були, проте, однією і тією самою молитвою, що виливалася лише за різних сходів душевного сонця, заломлювалася у відмінному середовищі інших думок, багаторічних мистецьких пошуків, коли артист хотів створити

щось нове. Молитву, надію — власне, все ту саму, — яку можна було впізнати у Вентейля під будь-якими шатами і яку можна було знайти лише в його опусах. Музикологи завиграшки виявили б спорідненість музичних фраз, спільність їхньої генеалогії і в творах інших великих композиторів, але тільки за другорядними ознаками, за зовнішньою подібністю, за аналогіями, радше дотепно відкритими розумуванням, аніж відчутими безпосередньо. У Вентейля характерна відмінність між фразами немовби передбачала, всупереч суто науковим висновкам, існування «індивідуальної» єдності. Зате тоді, коли він щомога силкувався бути новим, тоді під позірними відмінностями відчувалася глибока спорідненість і навмисна подібність, що виступали в лоні самого твору. Коли Вентейль підхоплював кількома наворотами одну й ту саму фразу, варіював її, змінюючи ніби для забавки ритм, і знову заганяв у первісну форму, то ця зумисна подібність — поверховий плід розуму — ніколи так не вражала, як подібність прихована, мимовільна, що пишає різними барвами, між двома різними шедеврами, бо тут Вентейль, намагаючись бути новим, вникав сам у себе всією потугою творчого пориву і досягав своєї істинної сутності на таких глибинах, де, хоч би яке їй ставилося запитання, вона відповідала одним і тим самим акцентом — своїм власним. Такий акцент, Вентейлів акцент, відмежовує від акценту інших компоністів ріжниця куди більша, ніж та, яка нам чується між голосами двох осіб, навіть між риком чи криком двох тварин різної породи; глибока ріжниця, що заходить між думкою інших композиторів і вічними Вентейлевими пошуками, питання, яке він ставить у безлічі форм, його своєрідна філософія, але так само вільна від схоластичних мудрувань, як музика у світі янголів, тож ми потрапимо виміряти її глибину, але не можемо перекласти її людською мовою, як не можуть озватися по-людському викликані безтілесні духи на запитання медіума про таємницю смерті. І навіть беручи в рахубу оту набуту оригінальність, яка вразила мене сьогодні по обіді, й оте покровенство, яке музикологи знайшли б між ними, — згаданий акцент є тим єдиним акцентом, до якого підносишся, до якого несамохіть повертаються великі піснетворці, тобто оригінальні композитори, акцентом, що неспростовно засвідчує індивідуальне існування душ. Усе, що Вентейль намагався чи то піднести й возвеличити, чи то зробити живішим і веселішим, прикрасити (те, що знаходило відгук у людських душах), він ненароком обполіскував

крутою хвилею, роблячи свій спів безсмертним і легким до розпізнання. Де ж він почув, де опанував цю пісню, таку несхожу на інші і таку близьку з усіма його піснями? Кожний мистець — підданець невідомого краю, забутого ним самим, і несхожого на той, звідки припливе й висяде на суходіл інший великий мистець. Принаймні в останніх своїх творах Вентейль, бачиться, наближається до цього краю. Атмосфера тут уже не та, що в сонаті, питальники-фрази стають наполегливіші, бентежніші, відповіді — загадковіші, чисте вранішнє й вечорове повітря впливає навіть на струни інструментів. Морель грав чудово, спів його скрипки здавався мені якимось надто гострим, вона майже лементувала. Така гострота мала свій чар, у ній вчувалося, мов у декотрих голосах, якась висока мораль і розумова перевага. Але вона могла й разити. Коли візія Всесвіту міняється, очищається, коли вона стає суголосніша спогадові про духовну вітчизну, то в музики це, природно, знаходить свій вираз у підвищенні температури співзвуччя, як у маляра — колориту. Зрештою, тонка публіка тут не помиляється — згодом останні Вентейлеві твори визнано за найглибші, хоча жодній програмі, жодній темі не притаманний інтелектуальний первень, конечний для такого судження. Можна було тільки здогадуватися, що йдеться про транспозицію глибини в царину звуків.

Композитори не згадують про цю втрачену вітчизну, але кожен із них завжди несвідомо «бринить» із нею в унісон; він не тямиться з радощів, коли його спів суголосний вітчизні, хоча іноді зраджує її задля слави. Але, ганяючись за славою, він, власне, від неї тікає, і, навпаки, ловить її, коли нею гордує, коли — без огляду на обрану тему — заводить ту незвичайну пісню, монотонність якої доводить, що склад душі художника, її цеглинки не змінюються, бо, незалежно від предмета, він залишається вірний самому собі. Але чи тоді весь викристалізований осад душевних реактивів, який ми мусимо зберігати для себе і якого не передасть у розмові навіть приятель приятелів, метр учневі або коханець коханці, оте «невисловлене», що вносить якісну різницю в те, що кожен відчув особисто і що мусить покинути на порозі фраз, якими він спілкується з іншими, обмежуючись чисто зовнішніми і нецікавими точками дотику, спільними для всіх, — чи не виявляється воно в мистецтві, у мистецтві якогось Вентейля, Ельстіра, у веселкових барвах виражаючи таємницю

тих світів, які ми звемо індивідуумами і яких без мистецтва нам зроду не пізнати? Крила, інша дихальна система, які дозволили б нам перескочити безміри, нам би не придалися, бо коли б ми полетіли на Марс чи Венеру, маючи ті самі органи чуття, то всьому, що ми могли б там побачити, вони надали б вигляду речей, бачених на Землі. Відбути справжню мандрівку, омитися в купелі Молодости — це не означає перелетіти до невідомого царства природи, це означає розжитися на інші очі, бачити Всесвіт очима якоїсь іншої людини, очима сотні інших людей, побачити сто світів, які вони бачать і одним з яких кожен із них є; і все це нам приступне завдяки Ельстірові, завдяки Вентейлеві; з такими, як вони, ми справді летимо від зірки до зірки.

Анданте завершувалося фразою, ніжною й ревною, аж краялося серце. Перед подальшою частиною настала перерва; виконавці повідкладали інструменти, а слухачі ділилися враженнями. Якийсь дук, показуючи, який великий він знавець, заявив: «Добре зіграти цей твір зчорта важко». Особи ласкавіші хвилину балакали зі мною. Але що означали для мене їхні слова, котрі, як усяке випадкове людське слово, залишали мене байдужісіньким, проти небесної музичної фрази, з якою я оце щойно гомонів? Я скидався на грішного янгола, який спускається з блаженного Раю на нечестиву Землю. І, подібно до певних створінь, останніх свідків якихось віджилих форм природи, я думав: чи не була б музика єдиним засобом порозуміння душ, якби не винайшли мови, словотворення, мислення? Музика — це ніби якась нереалізована можливість; людськість пішла іншим шляхом — шляхом писемної та усної мови. Але це повернення до чогось непідвладного аналізу було таке заласне, що після виходу з недавнього раю контакт із людьми більш-менш інтелігентними здавався мені кричущим убозтвом. Коли лунала музика, я міг згадувати людей, поєднувати їх із нею чи, радше, я поєднував із музикою образ лише однієї людини — Альбертини. І фраза, якою закінчувалося анданте, здавалася мені такою божественною, що я сказав собі: як це прикро, що Альбертина її не знає, а якби й знала, то не зрозуміла б, і яка це честь для неї — бути зливою з чимось великим, що нас об'єднує, і від чого їй передається якийсь ніби патетичний тон. Але як тільки музика замовкла, присутні в салоні виглядали зовсім ніякими. Подано холодощі. Пан де Шарлюс час від часу зачіпав якогось лакея: «Як ся маєте? Мого листа одержали? Прийдете?» У цих запитаннях угадувалася невимушеність

великого пана, певного, що лестками він підходить під того чи під того, що він стоїть ближче до люду за буржуа, але водночас угадувалися й хитрощі злочинця, який вірить, що те, з чим він на людях не криється, стає в їхніх очах невинним. І він додавав на мотив Германтів у виконанні пані де Вільпарізіс: «Це славний хлопчина, в нього добрий характер, він часто мені прислуговує». Але ці фінти оберталися проти барона, бо його церемонії й антимонії з виїзними лакеями, листи до них дивом дивували всіх. Та й самі лакеї виглядали більше заклопотаними, ніж гордими, з огляду на своїх товаришів.

Тим часом септет, що встиг заграти знову, добігав кінця. Кількома наворотами лунала якась фраза з сонати, але за кожним разом змінена, в іншому ритмі, з іншим супроводом, і та і водночас не та, як щоразу, коли щось відроджується у житті, — одна з тих фраз, які, хоча нам годі зрозуміти, що їх ріднить із минувшиною якогось композитора, прописуючи їх у ній, як у єдиній і неминучій оселі, живуть лише в його творчості і постійно в ній зринають, бо вони його феї, дріади, хатні божества. Зразу я вирізнув у септеті дві чи три такі, що нагадували мені сонату. Та незабаром я помітив ще одну фразу з сонати, таку далеку, що ледве її розпізнав, скупану в фіялковому тумані, який у Вентейля здіймався надто часто на спаді творчості і навіть коли він упроваджував якийсь танок, — той немовби груз у фіолеті; вагаючись, вона наближалася, потім тікала ніби з переполоху, верталася, спліталася з іншими, приплудними — як дізнався я згодом — з інших творів і прикликала ще й інші; а ті й собі бралися спокушати й манити, і собі починали водити божественне коло, щоправда, невидиме для більшості, слухачів які, вдивляючись у туманну заслону і, нічого крізь неї не бачучи, знічев'я уривали захопленими вигуками безмежну нудьгу, від якої вони вже помирали. Потім ці фрази подаленіли, окрім однієї, вона верталася ще кілька разів, хоча її лику вгледіти я не встиг; але була вона така пестлива, така несхожа — як колись для Сванна перелітна фраза з сонати — на те, жадобу чого будила в мені будь-яка жінка, і таким солодким голосом обіцяла мені щастя, справді гідне того, щоб за нього боротися, що, може, власне, вона — невидима істота, мови якої я не знав, але яку так добре розумів, і була тієї єдиною Незнайомкою, яку мені судилося спіткати. Потім ця фраза розпалася, одмінилася, як ота «сваннівська» фраза в сонаті, і знову стала таємничим початковим волянням.

Цілковитою її протилежністю була нова фраза, болісна, але така глибока, така неспійманна, така нутряна, органічна і вісцеральна, що за кожного її навороту мені було невтямки, чи то новий спалах наскрізної теми, чи то рецидив моєї невралгії. Та ось два мотиви зійшлися в боротьбі; то один із них пропадав, то знов маяв лише якийсь обривок другого. Борюкання, сказати по щирості, суто енергетичне; зчепившись, ці одноборці позбувалися свого фізичного тіла, своєї постаті, імени і знаходили в мені глядача духовного, байдужого, як і вони, до назв і до своєрідності, поглинутого лише їхньою нематеріальною і динамічною потичкою, зачарованого перебігом її звукових перипетій. Нарешті радісний мотив узяв гору; то не був уже майже тривожний поклик, кинутий до порожніх небес; то була невимовна радість, що ніби пливла з Раю; радість, так само відмінна від радості сонати, як лагідний і статечний янгол Белліні, що грає на теорбані, від убраного в шарлат архангела Мантеньї, що дме у ріг. Я знав, що цього нового відтінку радості, цього волення до неземної радості мені вже не забути. Але чи може навідати вона колись і мене? Це питання здавалося мені дуже важливим, бо ця фраза могла найкраще характеризувати і ніби суперечні решті моїх днів та видимому світу враження, які вряди-годи правили мені за орієнтири, за маняки для побудови справжнього життя: враження від мартенвільських дзвіниць, від лави дерев поблизу Бальбека. У кожному разі — як вернутися до особливого звучання цієї фрази, — чи ж не дивно, що передчуття, прямо протилежне тому, що призначає нам земне життя, що найсміливіше, яке тільки може бути наближення до неземної радості, матеріялізувалося саме в сумному й добромисному міщухові, якого ми зустрічали на травневих відправах у Комбре. Ні, справді, як так могло скластися, що найдивовижніше відкриття, яке випало мені зробити, відкриття особливої радості, я завдячував йому, якщо, за чутками, помираючи, він залишив по собі лише сонату, а все інше, позаписуване на шпаргаллі, годі було розшифрувати? А проте це чудо сталося завдяки терпцю, тямущості і схильнню перед генієм єдиної особи, яка довгенько сусідувала з Вентейлем, знала його манеру працювати й зуміла відгадати знаки його інструментування, — я маю на увазі приятельку мадемуазель Вентейль. Ще за життя великого музики вона перейняла від Вентейлевої доньки його культ. Так от, щодо цього культу: в ті хвилини, коли хочеться йти наперекір своїм

справжнім нахилам, обоє дівчат шукали безумної втіхи в тім, щоб блюзнити, як я вже оповідав. (Без культу батька не було б і доччиного кощунства.

Безперечно, вони мали б зректися цього заласного блюзнірства, але воно не виражало їхньої суті.) Зрештою, в міру того як їхні хворобливі тілесні стосунки, мов той каламутний і чадний жар, змінювалися полум'ям високої й чистої приязні, вони почали вдаватися до такого блюзнірства дедалі рідше, аж поки відмовилися від нього зовсім. Приятельці мадемуазель Вентейль часом шастала по душі прикра думка, що, може, вона прискорила смерть старого. Тратячи цілі роки на розбирання Вентейлевих карлючок, з'ясовуючи непомильне прочитання цих таємничих ієрогліфів, вона мала ту втіху, що композитор, чиї останні роки життя вона труїла, тепер здобуває завдяки їй безсмертну славу. Взаємини, не освячені законом, виникають із побічних споріднених уз, не менш розмаїтих, не менш складних, ба навіть міцніших, ніж узи, породжені шлюбом. Навіть не зупиняючись на специфічних стосунках, спитаймо себе: хіба ми не бачимо щодня, що перелюб, підпертий щирим коханням, не розбиває родини, не підважує сімейних обов'язків, а, навпаки, зміцнює їх. Мужолозтво вдмухує живого духа в букву, яка дуже часто у шлюбі залишилася б мертвою. Добра донька, яка лише про людське око носитиме жалобу по другому материному мужеві, пролле ціле море сліз, оплакуючи того, кого її мати обрала серед усіх за полюбовника. Зрештою, мадемуазель Вентейль керувалася виключно садизмом, і хоч це її не виправдувало, я знаходив у цій думці певну втіху. Коли вона з подругою брала на глум батьків портрет, то мусила (так я собі думав) здавати собі справу, що все це лише хвороба, потьмарення розуму, а не справжня і радісна жорстокість, якої вона домагалася. Думка, що це тільки парадія на жорстокість, отруювала її насолоду. Але якби ця думка могла повернутися до неї пізніше, то з не меншим успіхом, ніж колись отруювала насолоду, вона тепер полегшила б їй муку. «То була не я, — сказала б вона собі, — просто мене тоді лихий попутав. Ще не пізно помолитися за батька, покладаючись на його милосердя». Та, мабуть, ця думка, навідуючи її в хвилину насолоди, не навідувала її у хвилину муки. Добре було б закинути цю думку їй у голову. Я певен, що вчинив би їй добро і здолав би зробити для неї любим кожен спогад про батька.

Ніби в нечитабельних зшитках, де геніальний хемік, не відаючи про близьку свою смерть, нотує відкриття, які можуть канути в невідомість, приятелька мадемуазель Вентейль зі шпаргалля ще нечитабельнішого, ніж папіруси, змережані клинописом, добула формулу, вічно живу, невичерпно плідну формулу невідомої радості, містичну надію пурпурового Янгола Ранку. І мені, кому вона, хоча, може, й менше, ніж Вентейлеві, завдавала такої лютої муки, як от і сьогодні (особливо ж настраждався я через неї потім, коли вона будила в мені нові спалахи ревнощів до Альбертини), випало щастя почути в нагороду чудородне волення, яке вічно лунатиме в моїй душі, як обіцянка і доказ, що існує щось інше, ніж небуття, яке я знайшов у всіх розкошах і в самому коханні; щось таке, чого запевне можна досягнути засобами мистецтва; і що коли моє життя видавалося мені пустопорожнє, то принаймні воно ще не вичерпало себе до кінця.

Те, що молода жінка героїським своїм зусиллям явила світові з Вентейля, було, власне, всією його творчістю. Проти цієї п'єси для семи інструментів деякі фрази з сонати, лише які й знала публіка, здавалися такими банальними, що було невтямки, як вони могли колись викликати стільки захвату. Так само ми дивом дивуємося, що впродовж кількох років такі кволенькі речі, як «Романс зірці», «Молитва Єлизавети», доводили на концертах до нестями фанатиків, і вони бурхливо плескали й кричали «біс», тоді як для нас, обізнаних із «Трістаном», «Золотом Райну», «Майстерзінгерами», предмети їхнього захвату були нужденною каліччю. Можливо, ті безбарвні мелодії вже містили, хоча й у мінімальних (і завдяки цьому, може, легше засвоюваних) дозах щось із оригінальносте шедеврів, єдиних, які тепер цінуються, але розуміння яких, можливо, ускладнювалося самою їхньою досконалістю; либонь, тамті мелодії торували їм дорогу в серцях. Так само і з Вентейлем; якби, вмираючи, він залишив — поза певними партіями сонати — лише те, що подужав під той час закінчити, тоді те, що стало вже відомим, проти правдивої його величі було б чимось таким самим блаґеньким, як, скажімо, Віктор Гюґо, якби він помер, залишивши по собі «Перехід війська короля Йоанна», «Наречену тулумбасника» та «Сару-купальницю» і не написавши «Легенди віків» та «Споглядань»; те, що ми вважаємо за його справжню творчість, залишилося б чисто віртуальним, таким самим

невідомим, як світи, неприступні для нашого пізнання, про які ми ніколи не матимемо уявлення.

Зрештою, різкий контраст — отой глибокий зв'язок між генієм (а також талантом, ба навіть цноту) і бочкою гріхів, у якій — подібно до того, як це було з Вентейлем — він так часто сидить, схований від нескромних очей, — прочитувався, ніби в прозорій алегорії, на самому зібранні гостей, серед яких я опинився по закінченні концерту. Це зібрання, хоча цим разом обмежене салоном пані Вердюрен, скидалося на багатьох інших, чиїх членів не знає широка публіка, а журналісти-філософи, бодай трохи поінформовані, узивають парижанками, панамістками, дрейфусарками, не підозрюючи, що вони так само трапляються і в Петербурзі, Берліні чи Мадриді, ба більше — у кожную добу; справді-бо, якщо товариш міністра красних мистецтв, правдивий шанувальник мистецтва, людина вихована і сноб, кілька дукин'їв і троє послів із дружинами опинилися цього вечора в пані Вердюрен, то безпосереднім приводом для їхньої присутності були взаємини пана де Шарлюса і Мореля, взаємини, які збудили в барона бажання, щоб успіхи молодого ідола здобули найширший розголос і він заслужив хрест Легіону; ще одна причина цього зібрання полягала в тім, що дівчина, яка підтримувала з мадемуазель Вентейль не менш підозрілі стосунки, видобула на світло цілу йизку геніальних творів і зчинила такий фурор, що одразу під патронатом міністра освіти оголошено про збір коштів на спорудження пам'ятника Вентейлеві. Зрештою цим творам стали в пригоді як взаємини мадемуазель Вентейль із приятелькою, так і взаємини барона з Чарлі; вони, ті взаємини, правили за позавгородній, найкоротший шлях, завдяки якому світ мав доступитися до цих опусів, не блукаючи манівцями довгого, впертого нерозуміння, а то й цілковитого багаторічного незнання. Щоразу, коли заходить подія, приступна для нікчемного розуму фейлетонного філософа, себто переважно подія політична, фейлетонний філософ переконаний, що у Франції щось перевернулося, що таких вечорів нам не бачати, що ми більше не будемо захоплюватися Ібсеном, Ренаном, Достоевським, д'Аннунціо, Толстим, Вагнером, Штраусом. Бо газетярі-філософи з двозначних підтекстів офіційних заяв такого штибу черпають аргументи на те, щоб знайти щось «декадентське» у мистецтві, сприйнятому з палким захватом і позначеному крайнім аскетизмом. Але серед найшанованіших у цих фейлетоністів імен не

знайдеться імени, яке б у щонайприродніший спосіб не давало б приводу для таких химерних урочистостей, хай навіть їхня химерність не так упала у вічі й ліпше приховувалася. А на сьогоднішній урочистості брудні елементи, які там швидко знюхалися, вразили мене з іншого погляду; безперечно, я міг легко розкусити їх, мавши змогу завести особисте знайомство з кожним із них; але деякі з них, пов'язані з мадемуазель Вентейль та її приятелькою, нагадуючи мені про Комбре, водночас нагадували й про Альбертину, тобто про Бальбек: власне, через те, що я бачив колись мадемуазель Вентейль у Монжувені й дізнався про інтимні стосунки її приятельки з Альбертиною, я й мав за хвилину, повернувшись додому, й застати там — замість самотності — Альбертину, що чекала на мене. А ті, що трималися Мореля і пана де Шарлюса, нагадуючи мені про Бальбек (де на донсьєрському пероні я був свідком знайомства цих останніх), про Комбре та про дві його сторони, бо пан де Шарлюс був одним із Германтів, графів Комбрейських, які мешкали у Комбре, не маючи там притулку, між небом і землею, як Жільберт Лихий на своєму вітражі, а Морель був, зрештою, син старого камердинера, який познайомив мене з дамою в рожевому і дав мені змогу через кілька років упізнати в ній пані Сванн!

«Хвацько утнули, га?» — спитав пан Вердюрен у Саньєта. «Мені здається лише, — відповів той, затинаячись, — що Морелева віртуозність трохи знижує почуття, яким пройнятий твір». — «Знижує? Що ви хочете цим сказати?» — як не крикнув Вердюрен, тоді як гості юрмилися кругом, ладні, мов ті леви, розшарпати поваленого супротивника. «Та ні, я не тільки про нього...» — «Нічогосінько не доберу! Що не тільки про нього?» — «Мені... треба... послухати... ще раз, щоб судити доскіпливо». — «Доскіпливо! Та він із глузду зсунувся! — зарепетував пан Вердюрен, схопившись за голову. — Його треба вивести!» — «Я хочу сказати, скласти точний суд... п-певніше сказати... неупереджений... Я хотів сказати, що не можу судити неупереджено». — «А я хочу вам сказати: «Геть!» — нетямлячися з гніва, з вогненними очима, показуючи пальцем на двері, гукнув пан Вердюрен. Саньєт рушив, пишучи ногами мислите, як сп'яну. Дехто гадав, що його не було запрошено, тому й нагнали. А одна досі з ним приязна дама, якій він ще вчора дав почитати цінну книжку, на завтра, без усякої записки, відіслала її назад, недбало

загорнувши в папір, і навіть адресу звеліла написати своєму камердинерові, не бажаючи «завдячувати бодай щось» тому, хто попався уже в неласку ядерця. Та Саньета, зрештою, вже не обходило це хамство. Не минуло й п'яти хвилин після Вердюренового вибрику, як виїзний лакей прибіг сказати, що Саньетові стало погано і він упав серед подвір'я. А вечір ще не закінчився. «Дарма, відвезіть його додому», — звелів Принципал, чий «приватний готель», як висловлювався директор бальбецького готелю, перейняв звичай великих готелів, де поспішають сховати померлих наглою смертю, щоб не злякати постояльців, і де тимчасово замикають небіжчика в комірчині, а потім, хай би за життя він був славутою і доброю душею, потаємці виносять через чорний хід, призначений для перемийниць і соусоробів. Проте Саньет ще не помер. Він прожив ще кілька тижнів, хоча майже не приходив до тями.

Пан де Шарлюс знов допустився, коли музика вже змовкла і баронові гості потягли до нього прощатися, тої самої помилки, що й перед концертом. Він не попросив їх підійти до Принципалки та її мужа і подякувати їм за вечір, як вони оце дякували йому. Вишикувалася довга вервечка, але вервечка ця сунула тільки до барона, і він це зауважив, бо похвалився мені трохи згодом: «Після такої артистичної врочистости людей тягне до попа на сповідь, кумедія, та й годі!» Дяка виливалася в широку промову, що дозволяла віншувальникам зоставатися довше з бароном, а ті, хто його ще не повіншував з успіхом його свята, дожидали своєї черги, тупцяючи на місці. Не один муж мав охоту поїхати, але жона, сама снобка, хоч і дукиня, ремствувала: «Ні, ні, хоч би довелося ждати цілу годину, не гоже йти, не подякувавши Паламедові за його клопоти. Тільки він єдиний здатний сьогодні влаштовувати такі свята». Ніхто й гадки не мав підходити до пані Вердюрен, як нікому не спало б відрекомендуватися білетерці в театрі, до якого вельможна дама зібрала б на один вечір усю аристократію. «Кузене, чи були ви вчора в Еліани де Монморенсі?» — поцікавилася пані де Мортемар, охоча продовжити розмову. «О Господи, ні! Я дуже люблю Еліану, але мені невтямки, в чому сенс її запрошень. А втім, я людина обмежена», — додав барон із широким білозубим усміхом, і пані де Мортемар відчула, що вона перша скористується однією з «Паламед», як вона часто користувалася якоюсь із «Оріан». «Два тижні тому я дістав

карточку від доброї Еліани. Над небезперечним іменем Монморенсі було ввічливе запрошення: «Кузене, будь так ласкав подумати про мене наступної п'ятниці о пів на десяту». Нижче виднілося двоє не таких чарівних слів: «Чеський квартет». Слова сії здалися мені незрозумілі, у кожному разі, вони не мали ніякого зв'язку з попередньою фразою, як оті листи, де на звороті видно початкові слова іншого листа: «Любий друже!», а далі порожньо: очевидно, відправник чи то з неухважності, чи то з ошадливості не взяв нової чвертки. Я дуже люблю Еліану, і я на неї не гніваюся, я просто не звернув уваги на химерні й недоречні слова «чеський квартет», а що в кімнаті у мене панує

лад, то я прохання подумати про пані де Монморенсі в п'ятницю о пів на десяту поклав на коминок. Хоча в мене слава натури слухняної, справної й лагідної, як характеризує Буффон верблюда, — тут обличчя пана де Шарлюса засяяло ще ширшою усмішкою: баронові було відомо, що його вважають за людину сварливу, — я спізнився на кілька хвилин (стільки часу потрібно для того, щоб переодягтися в шлафрок) і без зайвої гризоти, гадаючи, що половина десятої насправді означає десяту, рівно о десятій, у зручному шлафроку, в теплих пантофлях, сів біля вогню та й давай думати про Еліану, як мене прохано, з ревністю, яка почала спадати на силі о пів на одинадцять. Зробіть мені ласку, кузино, перекажіть їй, що я точно вволив її сміливе бажання. Думаю, що вона буде щаслива».

Пані де Монтемар зайшлася реготом, а пан де Шарлюс вторував їй. «Ну, а завтра, — спитала вона, забувши про те, що вже набагато перевищила відпущений їй час, — ви будете у ваших кузенів Ларошфуко?» — «Чорта з два! Вони запрошують мене, як і вас, оскільки я розумію, на щось несусвітне і нездійсненне під назвою, як вірити запрошенню: «Танц-чай». Замолоду мене вважали за великого спритника, та все ж навряд щоб я міг, не зневаживши звичаю, пити чай, танцюючи джигу. Я зроду не любив їсти й пити нехлюйно. Скажете, мені вже вільно не танцювати. Та навіть п'ючи чай на м'якій канапі — про якість його шкода й мови, раз він зветься «танц-чай» — я боявся б, що інші гості, молодші за мене і, мабуть, не такі спритні, як був я в їхніх літах, повивертають свої філіжанки на мій фрак і це зіпсує мені втіху випити власну філіжанку». Але пан де Шарлюс не вдовольнився навіть тим, що я зовсім не згадував у розмові про пані Вердюрен, натомість розводячись про всяку всячину (а йому завжди

подобалося широкомовно роздебендювати, дознаючи садистичної радості від того, що він змушує безконечно довго вистоювати на ногах та «в хвості» друзів, які покійно чекали на свою чергу). Барон ще й критикував ту частину вечора, за яку відповідала пані Вердюрен: «Ага, до речі, про філіжанки: що то були за чудернацькі кубки, в яких мені замолоду подавали шербет у ПуареБлянш? Хтось мені сказав, що вони для «кафе-глясе». Але я не бачив ні кави, ані льодів. Дивоглядне начиннячко, що й казати, треба тільки ще подумати про його призначення!» З цим словом пан де Шарлюс прикрив собі рота руками в білих рукавичках і роззирнувся нишком, ніби боявся, що його побачать чи почують господарі дому. Але це була тільки гра, бо за хвилину він повторив те саме Принципалці, а трохи згодом випалив їй хамовито: «А головне — жодних філіжанок із кафе-глясе! Подаруйте їх своїй приятельці, якій хочете споганити дім. Але подавати їх у вітальні, боронь Боже, ще хто подумає, ніби зосліпу вскочив до клозету, — це ж бо справжнісінькі пісуари!»

«Але ж, кузене, — озвалася дама, теж притишуючи голос і запитливо позираючи на пана де Шарлюса, але не з огляду на пані Вердюрен, а з обави розсердити барона, — може, це тим, що вона ще не все опанувала...» — «Навчимо!» — «Ох! — сміялася дама. — Кращого навчителя їй не знайти! їй щастить! Ручаюся, в дуеті з вами півня вона не пустить!» — «У музиці фальшивих нот я принаймні не зауважив». — «Ох! Це було божественно! У житті є радощі, які не забуваються. До речі, про цього геніального скрипаля, — тягнула вона, наївно гадаючи, ніби пан де Шарлюс цікавиться грою на скрипку «як такою», — чи знаєте ви скрипаля на ім'я Франк — колись він так чудово виконував сонату Форе...» — «Так, це було жахіття, — відповів пан де Шарлюс, зовсім не журячись тим, як брутально він дав знати кузині, що в тої нема ні на гріш смаку. — Раджу вам не зраджувати мого скрипаля».

Тут знову схрестилися погляди пана де Шарлюса та його кузини, похнюплені й воднораз пильні; напикши раків і силкуючись запопадливістю залагодити свою нетактовність, пані де Монтемар запропонувала панові де Шарлюсу влаштувати в неї вечір для Мореля. Вона не ставила собі за мету, — хоча твердила протилежне, — пропагувати його талант, тимчасом як пан де Шарлюс домагався, власне, цього. Просто для неї випадала нагода влаштувати елегантний

раут, і вона вже обмислювала, кого запросить, а кого помине. Це просіювання крізь сито, головний клопіт осіб, що справляють у себе свята (власне тих, кого світські газети мають нахабство чи дурість величати «елітою»), як стій спричиняє таку глибоку зміну виразу очей — та письма, — якої не спричинить і навіювання гіпнотизера. Що саме гратиме Морель особливо її не хвилювало, і слушно, бо якби, навіть з огляду на пана де Шарлюса, всі сиділи б на концерті тихо як миші, нікому б натомість не спало на думку слухати; не задумуючись, як мовиться, з ходу, пані де Мортемар також постановила, що пані де Валькур не попаде до числа обранців, саме цим і пояснювалася її міна змовниці. До таких змов опускаються навіть дами, ладні збиткуватися з людських пересудів. «Чи не можна мені буде справити раут, щоб послухати вашого приятеля?» — шепнула пані де Мортемар; вона зверталася лише до пана де Шарлюса, але ненароком, мов зачарована, поглянула на пані де Валькур (незапрошену), аби впевнитися, що ця дама не чує. «Ні, їй невтямки», — виснувала вона про себе, заспокоєна власним позирком, який, навпаки, не залишив жодних сумнівів щодо свого призначення у пані де Валькур. «Ого! — сказала собі пані де Валькур, перехопивши цей погляд. — Марія-Тереза замислює з Паламедом щось таке, на чому я не повинна бути». «Ви хочете сказати: мого протеже», — поправив пан де Шарлюс, безжальний до мовного чуття кузини не менше, ніж до її музичного хисту. І, незважаючи на її німе благання та вибачливий усміх, закричав мало не на весь салон: «А чом би й ні? Будь ласка! Хоча мушу вам сказати: для чарівника нове оточення завжди трохи небезпечне — він може втратити свою трансцендентальну владу, якщо те оточення не буде до нього пристосоване». Пані де Монтемар подумала, що мецо-воче^[71] ба навіть піанісимо^[72] її запитання звів нанівець оглушливий рик баронової відповіді. Вона помилилася. Пані де Валькур нічого не почула з тієї простої причини, що не зрозуміла жодного слова. Її неспокій зменшився і швидко був би згаснув, якби пані де Мортемар, потерпаючи, що зрадила себе і тепер доведеться запрошувати пані де Валькур, з якою вона була надто близька, щоб її поминути, якщо та вже встигла щось «пронюхати», — не бликнула знову в бік Едіт, ніби на те, щоб не проочити небезпеки, і не відвела б одразу ж очі зі страху закусити вудила. Вона намірялася назавтра після концерту написати їй листа, на додаток до нескромного погляду, один із тих листів, де

відвертість рядиться у хитромудре плетиво слів. На кшталт, скажімо, такого: «Серденько Едіт, я тужу за Вами, не дуже я сподівалася побачити Вас учора ввечері («З якого б то дива їй мене сподіватися, — подумає Едіт, — якщо вона мене не кликала?»), бо знаю, що Вам не до вподоби такі розваги, Вам на них нудно. А проте Ви дали б нам неабияку честь своєю присутністю (зроду пані де Мортемар не вживала звороту «дати честь», хіба що в листах, де намагалася надати брехні подобу правди). Ви знаєте, що Ви у нас завше як удома. Зрештою, Ви добре зробили, бо вечір провалився, як усе, до чого готуються якихось дві години» тощо. Але другий позирк пані де Мортемар зрадив Едіт усе, що приховувала кучерява мова пана де Шарлюса. Цей погляд був такої моці, що потому, як він стрельнув у пані де Валькур, прихований у ньому секрет і спроба затаїти його зрикошетили по молодому перуанцеві, якого пані де Валькур, навпаки, збиралася запросити. Людина підозрілива, укмітивши, що тут кругом таємниці, але не розуміючи, що таяться не від нього, він раптом запалав до пані де Мортемар дикою ненавистю і заприсягся зробити їй тисячу каверз, наприклад, послати їй півсотні кафе-глясе того дня, коли вона нікого не приймає, дати в день її прийняття дописа в газети^[73], що урочистість скасовано, і надрукувати брехливі справоздання про інші її раути, наводячи список саме тих осіб, яких із різних причин пані дому не хоче приймати, ні навіть знати.

Пані де Мортемар даремно так панькалася з пані де Валькур. Пан де Шарлюс примудрився зіпсувати концерт куди більшою мірою, ніж це могла б зробити присутність цієї дами. «Але ж, кузене, — у відповідь на баронові слова про «пристосоване оточення» сказала пані де Мортемар, — спалах нервового збудження допоміг їй схопити їхній сенс, — ми позбавимо вас будь-якого клопоту. Мені нічого не варто попросити Жільбера, він візьме все на себе». — «У жодному разі, тим паче що його не буде запрошено. Я все залагоджу сам. Передусім треба виключити людей, які мають вуха не для того, щоб чути». Кузина пана де Шарлюса розраховувала на Морелеву привабливість, аби влаштувати вечір, де, на відміну від стількох родичів, могла б заявити, що «мала Паламеда», аж це раптом усвідомила собі, з якою силою знайомих пан де Шарлюс її порізнить, якщо дати йому право не допускати й запрошувати. Думка, що принц Германтський (через якого почасти вона хотіла виключити пані де Валькур, якої принц не пускав

до себе на поріг) міг бути не запрошений, лякала її. В очах її з'явилася тривога. «Вас дратує яскраве світло?» — спитав пан де Шарлюс цілком поважним тоном, прихованої іронії якого співрозмовниця не вловила. «Ні, анітрохи; Я подумала, як би не вийшло халепи — не щодо мене, звісно, а щодо моїх родичів, — якщо Жільбер довідається, що в мене був вечір, а я його не покликала — це його, без якого вода не освятиться». — «Дарма, освятиться. Тут такий галас, що ви, мабуть, мене не зрозуміли: влаштування вечора — не просто світська гречність, це дотримання обряду, властивого правдивій релігійній відправі». Потім, з огляду не на те, що наступна особа зачекалася, а на те, що не гоже надто церемонитися з тією, яка дбала не так про Морелеву славу, як про свої «запрошення», пан де Шарлюс, ніби лікар, що уриває консультацію, тільки-но переконується, що засидівся у пацієнта, дав зрозуміти кузині, що аудієнція закінчена, але не попрощався, а просто обернувся до дами, першої за нею з ряду: «Добрий вечір, пані де Монтеस्क'ю! Правда, було чудово? Я не бачив серед слухащих пані Елен; передайте їй, що всяке цурання світу, навіть, як-от її, викликане шляхетною причиною, допускає винятки, коли йдеться про події незвичайні, — на зразок сьогоднішнього вечора. Показуватися на люди зрідка — штука непогана, але це риса чисто негативна; куди ліпше ставити на те, що буває рідко, те, що має цінність. Щодо вашої сестри, то я більше, ніж хто, ціную її систематичну відсутність там, де на неї чекає щось не варте її уваги, але, навпаки, на такому пам'ятному концерті, як сьогоднішній, її участь була б свідоцтвом вищости і надала б такій чарівливій особі ще більшого чару». Відтак він перейшов до третьої особи.

Мене дуже здивували ввічливість і підсипання під пана де Шарлюса, який був з ним раніше сухий, графа д'Аржанкура, постраху для тієї породи людей, до якої належав пан де Шарлюс. Граф д'Аржанкур просив відрекомендувати йому Мореля і висловив надію, що скрипаль його відвідає. Річ у тім, що тепер граф д'Аржанкур жив ув оточенні таких жуків. Це не означає, що він уподібнився до них. Але від якогось часу він майже покинув жінку задля молодой світської дами, пропадаючи за нею. Ця особа, дуже розумна, зуміла повернути його до розумних людей і дуже прагнула залучити до себе барона де Шарлюса. Але граф д'Аржанкур — ревнивець і трішки імпотент — відчуваючи, як мало вдовольняє свою коханку, бажаючи ввести її у світ, але без будь-якого ризику для себе, озирався на задні колеса, оточуючи її плохенькими мужчинами, яким відводив ролю стражників сералю. Натомість ці панове вважали, що граф д'Аржанкур став дуже гречний, і казали, що він куди розумніший, ніж вони гадали, з чого і його коханка, і він сам дуже раділи.

Інші гості пана де Шарлюса розійшлися доволі швидко. Дами казали: «Мені неохота йти до «ризниці» (вітальеньки, де барон, стоячи обік Чарлі, приймав віншування), хіба що покажуся Паламедові, хай переконається, що я досиділа до кінця». Жодна з дам не зважала на пані Вердюрен. Деякі вдали, ніби не впізнають її, і прощалися з пані Коттар, а потім питали мене: «Це ж пані Вердюрен, правда?» Віконтеса д'Арпажон поставила мені питання досить гучно, щоб її не могла не почути пані дому: «А хіба не годилося б тут бути і якомусь панові Вердюрену?» Дукині, не знайшовши нічого цікавого в домі, який вони уявляли зовсім не таким, розважалися тим, що пирхали зо сміху перед Ельстіровими полотнами; за решту, яка загалом не розчарувала їхніх сподівань, вони хвалили пана де Шарлюса; «Як наш Паламед уміє все обставити, — казали вони. — Він міг би влаштувати фесрію у стайні або в убиральні, і від цього вона не стала б менш чарівна». Найзначніші дами палко віншували пана де Шарлюса з успішним вечором, причому для багатьох не була секретом його, того вечора, таємна спружина, але це їх, зрештою, не бентежило, бо ці люди, — може, за традицією, закоріненою в тій добі, коли їхня родина дійшла до такого самого ступеня цілком свідомої безсоромності, — зважали тепер на сумління не більше, ніж на етикет. Чимало дам, не гаючи часу, запрошували Чарлі на вечори зіграти Вентейлів септет, але

жодній не спало на думку покликати і пані Вердюрен. Очі пані Вердюрен сипали іскрами, але пан де Шарлюс, буяючи у хмарах, цього не помічав; задля годиться він хотів поділитися з Принципалкою своєю радістю. І, може, спонукуваний більше своїми художніми замилюваннями, ніж спалахом пихи, цей режисер музичних вечорів озвався до неї такими словами: «Ну як, ви задоволені? Гадаю, є з чого. Бачте, коли я вже взявся, аби щось улаштувати, успіх гарантований. Не знаю, чи ваші геральдичні знання дозволяють вам точно виміряти вагу сьогоднішньої урочистости, тягар, який я взяв на плечі, обсяг повітря, що його я нагнав для вас. Ви мали королеву Неаполітанську, брата короля Баварського, трьох найдавніших перів. Якщо Вентейль — Магомет, то можна сказати, що для нього ми зрушили найнерухоміші гори. Подумайте лишень: щоб узяти участь у вашому вечорі, королева Неаполітанська прибула з Нейї, а для неї такий виїзд куди важчий, ніж покинути Обидві Сицилії, — підкинув, не втримавшись, барон гадючку, хоча кохав ревне королеву. — Ця подія історична. Зважте: після здобуття Гаети вона, може, ні разу не виїжджала. Цілком імовірно, що в енциклопедіях подадуть як дві найбільші події в її житті здобуття Гаети і вечір у Вердюренів. Віяло, яке вона відклала, щоб їй зручніше було плескати Вентейлю, гідний більшої слави, ніж вахляр, який пані Меттерніх зламала, коли обсвистували Вагнера». — «Королева навіть забула свій вахляр», — сказала пані Вердюрен, умить розтанувши від спогаду про те, яку ласку виявила їй королева, і показала баронові на віяло, покладене на фотель. «О! Яке зворушливе видовисько! — гукнув пан де Шарлюс, побожно підступаючи до реліквії. — Зворушливе і водночас шкарадне! Від цієї фіялочки аж верне! — Його обличчя кривили водночас гримаси зворушення й іронії. — Не знаю, яке враження справляє воно на вас. Якби його побачив Сванн, він сконав би в конвульсіях. Не знаю, яку ціну призначать за цей вахляр, але я його куплю. Бо він піде з молотка, адже в королеви безгрішшя», — додав барон — він якось умів і лютим духом сопти на когось, і щиро мліти перед ним; а все тому, бо в ньому химерно уживалися дві різні натури.

Їх міг навіть засвідчити один і той самий факт. Скажімо, пан де Шарлюс, живучи в гаразді, як усякий багатій, робив собі сміх з убогости королеви, але водночас ця убогість його й уласкавлювала, і, коли хтось згадував принцесу Мюрат, королеву Обох Сицилій, він

перебивав: «Не розумію, про кого це ви. Є тільки одна королева Неаполітанська, дивовижна жінка, хоч і не має свого виїзду. Проте й сидючи в омнібусі, вона затьмарює всі екіпажі, і я так би і впав на коліна в поросі, бачучи, як вона проїздить».

«Я відпишу це віяло якомусь музею. Наразі треба буде відвезти його їй, щоб вона не тратилася на фіакр, посилаючи по нього. Найрозумніше було б, зважаючи на історичну вартість речі, викрасти цей вахляр. Але для неї це була б утрата, бо, десь-найпевніш, іншого вона не має! — додав він, пирскаючи сміхом. — Коротше, вам ясно, що прийшла вона задля мене. І це не єдине dokonane мною диво. Не думаю, щоб іще хтось сьогодні мав силу зрушити з місця людей, який я зібрав. Зрештою треба віддати належне кожному: Чарлі й інші музики грали як боги. І ви, дорога госпоно, — поблажливо додав він, — мали свою ролю на цьому святі. Ваше ім'я не загубиться. Зберегла ж історія ім'я пажа, який озброїв перед походом Жанну д'Арк; словом, ви були за сполучну ланку, ви сприяли злиттю Вентейлевої музики з її геніальним виконавцем, ви з вашою кмітливістю зрозуміли неоціненну вагу збігу обставин, який дозволив виконавцеві скористатися з авторитету людини впливової (якби не йшлося про мене, я б сказав: посланої самим Провидінням), і так мудро звернулися до неї з проханням піднести престиж зібрання і наставчити для Морелевої скрипки вух тих, хто має ще й гострий язик. Ні, ні, це не дрібниця! За такої досконалої реалізації замислу дрібниць не буває. Все тут злютоване водно. Стара Ла Дюрас була чаровлива. Словом, повний фурор. Ось чому, — закінчив барон, бо любив картати, — я був проти того, щоб кликати добродіїв, які вносили б дисонанс; ці добродії у присутності високих осіб, яких я сюди залучив, відігравали б ролю коми в цифрах, а інші зводилися б до ролі простих десятих. У мене на такі речі непомильне чуття. Бачте, коли ми даємо концерт, який має бути гідний Вентейля і його геніального інтерпретатора, гідний вас і — смію сказати — мене, то треба уникати недбальства. Якби ви запросили Ла Моле, все було б зіпсоване. То була б крапелька чогось стороннього, вона нейтралізувала б мікстуру, позбавила її цілющих властивостей. Згасла б електрика, птифури прибули б невчасно, оранжада викликала б у всіх бігунку. Така особа була б протипоказана. На саме її ім'я, як у феєрії, мідь би не дзенькнула, флейта і гобой ураз похрипли б. Сам Морель, якби навіть

здолав видобути кілька звуків, збився б із такту і замість Вентейлевого септета вийшла б пародія а-ля Бекмессер, обшикана слухачами. Я вірю в силу впливу людей, і я відчув у ларго^[74], що розпускається, мов квітка, в гучній всерадості щасливого фіналу відсутність ла Моле, яка надихала музик і сповнювала веселощами навіть інструменти. Зрештою того дня, коли приймають монархів, придверниць не запрошують». Взиваючи графиню Моле — наче акторку — Ла Моле Дюрас), пан де Шарлюс віддавав цій дамі належне. Бо всі ці жінки були світськими акторками. Водночас факт лишається фактом: навіть під цим оглядом, графиня Моле не виправдувала слави тієї розумниці, яку їй приписували, слави, що змушувала згадувати отих пересічних акторів чи белетристів, які в певну добу відіграють ролю геніїв — чи то завдяки пересічності своїх колег, нездольних показати на своєму прикладі, що таке щирий талант, чи то завдяки несмакові публіки, яка, хоч би навіть знайшлася справді видатна особистість, не зуміла б її зрозуміти й поцінувати. Що ж до графині Моле, то тут краще підходить, хай і не зовсім точно, перше пояснення. Вищий світ це царство нікчемності, і світські дами, власне кажучи, одним миром мазані, а ціну їм наганяють або урази, або фантазії пана де Шарлюса. І звичайно, якщо барон отак висловлювався, — мовою, що була претензійною мішанкою мистецьких і світських інтересів, — то саме через те, що його бабська злість і культура світовця постачали для його справжнього красномовства лише блаженські теми. Царства розмаїття годі шукати на земній поверхні в тих краях, які уніформувало наше пізнання, — тим паче нема його у «світі». Та чи й є воно бодай де-небудь? Вентейлів септет ніби нашіптував мені, що є. Але де саме?

Оскільки пан де Шарлюс любив також обмовляти людей одного перед одним, сварити їх і розводити, щоб панувати, то він не міг не додати: «Не покликавши їмость пані Моле, ви позбавили її нагоди сказати: «Не знаю, чому цій Вердюренчисі стукнуло в голову запросити мене. Мені з цими людьми не по дорозі, я їх не знаю». Вона ще торік казала, що ваше сватання їм набридло. Це дуринда, не запрошуйте її. Як той казав, нуль без палички! Вона не псувала вам тут крові лише тому, що тут буваю я. Загалом, — закінчив барон, — вам є за що бути мені вдячним: все вийшло на славу. Не завітала дукиня Германтська, та це, може, й на краще. Не тримаймо каменя за пазухою, і наступного разу всетаки про неї не забуваймо; а втім, спробуй про неї

не згадати, коли її очі мовби кажуть: «Не забудьте про мене», адже в неї не очі, а дві незабудки. (А я мимоволі подумав: який же міцний мав бути дух Германтів, — хоча б з огляду на оці їхні витребеньки — піти чи не піти до когось, — якщо він переважив у дукинї навіть страх перед Паламедом.) Після такого фурору, — не вгавав барон, — почнеш, як Бернарден де Сен-П'єр, всюди бачити руку Провидіння. Дукиня де Дюрас була зачарована. Вона просила мене навіть переказати це вам, — додав пан де Шарлюс із притиском, так наче для пані Вердюрен то була найвища честь. Найвища і в її очах малоймовірна, бо барон уважав за потрібне додати: «Ось вам хрест!», підхоплений як на крилах шалом тих людей, яких Юпітер вирішив згубити. — Вона запросила Мореля до себе виступити з тією самою концертною програмою; я хочу навіть поклопотатися, щоб вона закликала пана Вердюрена». Ця гречність лише щодо мужа була для дружини — чого пан де Шарлюс зовсім не відчував — смертенною образою; відчуваючи за собою право (на підставі чогось на кшталт московського указу, чинного в її кланчику) заборонити виконавцеві без її дозволу грати десь-інде, вона твердо поклала наказати Морелеві брати участь у вечорі дукинї де Дюрас.

Баронове безпардонне словоговоріння вже й так драгувало пані Вердюрен, тим паче що вона не любила жодного розвалу в своєму кланчикові. Скільки разів, ще в Ла-Распельєр, слухаючи, як барон, замість підспівувати в дружному клановому хорі, безперестань баляндрасив із Чарлі, вона гукала, показуючи на барона: «Ну й патякало! Ну й патякало! Не рот, а халява!» Але цим разом усе складалося куди гірше. Захоплений своїм балаклійством, пан де Шарлюс не розумів, що, применшуючи ролю пані Вердюрен і заганняючи її в суточки, він роздмухував у ній почуття ненависти, яке було не чим іншим, як своєрідною формою соціальних заздрощів. Пані Вердюрен на правду любила своїх завсідників, своїх вірних, вона хотіла, щоб вони були тілом і душею віддані своїй Принципалці. Йдучи на певні поступки, як оті ревнивці, що дають себе ошукувати, але під своїм дахом, ба навіть у себе на очах (тобто, не хочуть, щоб їх ошукували), вона дозволяла чоловікам заводити коханку, навіть коханця, під умовою, що сміття не виноситиметься з її хати, що все зав'язуватиметься й триватиме в затінку серед. Колись її серце кололи пересміювання Одетти зі Сванном, а нині шушукання барона з

Морелем; єдине, чим вона могла розважити троюдожену душу, було нівечити щастя інших. Баронове щастя давно вже муляло їй очі.

І ось маєш: цей необачний пришвидшував катастрофу, завзявшись урізати владу Принципалки в її власному клані! Вона вже бачила Мореля у світі без себе, під бароновим крилом. Рада була одна: звеліти скрипалеві вибирати між бароном і нею і, користаючи зі свого впливу на Мореля, довести йому свою надзвичайну проникливість з допомогою задалегідь підлаштованих доносів і власних наклепницьких вигадок. І перше, і друге мало підживляти те, у що схильний був вірити сам Морель і в чому мав твердо переконатися завдяки тенетам, які пані Вердюрен уміла розставляти і в які попадали простаки: таким робом вона намірялася змусити Мореля віддати перевагу їй, а не баронові. Що ж до світських дам, які були в її домі і навіть не рачили до неї підійти, то пані Вердюрен, зауваживши їхні вагання або їхню безцеремонність, сказала собі: «Ага, все зрозуміло! Це старі шмонді, з ними нам не по дорозі, вони бачать наш салон востаннє». Бо вона радше померла б, ніж визнала, що хтось був із нею не досить ввічливий.

«О, мій любий генерале! — гукнув нагло пан де Шарлюс, покидаючи пані Вердюрен: він угледів генерала Дельтура, секретаря при президентові Республіки, який міг би поклопотатися про нагородження Чарлі хрестом, але генерал, діставши консультацію у Коттара, уже швидкокував до виходу. — Добри вечір, мій любий, мій коханий приятелю! Чого ж це ви тікаєте, не попрощавшись зі мною?» — спитав барон із добродушним і самовдоволеним усміхом, бо знав, що кожному приємно перекинутися з ним слівцем. А що барон під веселу руч мав звичай, перейшовши на дискант, самому ставити запитання і самому відповідати, то він далі повів мову так: «Ну і як, ви задоволені? Хіба ж це не справжнє диво? Анданте, га? Ніхто ще не скомпонував зворушливішої музики. Не знаю, як хто, а я не можу слухати її без сліз. Як добре, що ви приїхали! Як ви поясните мені таке: уранці я дістав пречудову телеграму від Фробервіля з повідомленням, що в головній канцелярії перепони, як-то кажуть, усунені». Пан де Шарлюс брав усе вище й вище, голос уже лунав йому проразливо, інакше, як звичний голос (так палкий голос адвоката під час виголошення ним промови різниться від його щоденної дикції); схожий вокальний об'яв нервової ейфорії спостерігався і в дукині

Германтської, в якій на її проханих обідах голос сягав найвищих регістрів, а погляд — найвищої вимовности.

«Я хотів передати вам завтра слівце черговим і висловити своє захоплення, перш ніж матиму нагоду зробити це особисто, нагоду, втрачену сьогодні, бо до вас годі було доступитися! Фробервілевою підтримкою нехтувати не слід, але я, зі свого боку, заручився словом міністра», — сказав генерал. «От і чудово! Тепер ви самі переконалися, що такий талант на це заслуговує. Ойос у захваті; я не бачив послухи. їй сподобалося? А втім, навряд щоб комусь могло не сподобатися, хіба тим, у кого вуха на те, щоб не слухати, що, зрештою, втрачає будь-яке значення з моменту, коли можна дати волю язикам».

Користаючися з того, що барон відвів генерала набік, пані Вердюрен поманила рукою Брішо. Не знаючи, про що пані Вердюрен збирається з ним балакати, професор вирішив її розвеселити і, не здогадуючись, якої завдає мені муки, сказав Принципалці: «Барон щасливий, що мадемуазель та її приятелька не прийшли. Вони його обурюють. Він заявив, що їхні манери просто скандальні. Ви не уявляєте, який барон сором'язливий і який він мораліст». Усупереч сподіванням Брішо, пані Вердюрен навіть не усміхнулася. «Це бочка нечистот, — відтяла вона. — Почастуйте його цигаркою, поки мій муж непомітно для Шарлюса виведе його Дульсінею і пояснить хлопцеві, в яку безодню той котиться». Брішо завагався. «Признаюсь вам як на духу, — тягла пані Вердюрен, щоб розбити останні професорові сумніви, — коли вони тут удвох, я не можу почуватися спокійно. Я чула, що за ним тягнеться брудний слід і що він під наглядом поліції». А що пані Вердюрен мала певний дар імпровізації, коли її надихала злість, то вона цим не обмежилася. «Здається, він уже сидів. Авжеж, я чула про це від людей добре поінформованих. До того ж один його вуличний сусіда просвітив мене, що ніхто навіть не уявляє, що за розбишак водить до себе цей барон». Брішо, частий баронів гість, намагався сперечатися, але пані Вердюрен запально гукнула: «Даю вам голову на відруб! Це вам не хтось там каже, а я! — цим виразом вона зазвичай підпирала кинуте наосліп твердження. — Рано чи пізно його замордують, це доля всіх таких, як він. Але він, мабуть, і цього не дочекається, бо попав до лабет якогось Жюп'єна; у барона вистачило безчільности прислати його до мене, він, колишній галерник, я це знаю, так, знаю, і — уявіть собі — цілком точно. Пан де Шарлюс у

нього у жмені, бо Жюп'єн зберігає якісь листи і в них, либонь, криється щось страшне. Я це знаю від того, хто їх читав; він сказав мені: «Якби ви їх проглянули, вам би зробилося зле». Не дивно, що Жюп'єн змушує його танцювати під свою дудку й вибиває з нього всі гроші. Я воліла б тисячу разів померти, аніж жити в такому страхі, під яким живе де Шарлюс. У кожному разі, якщо Морелева родина наважиться подати проти нього скаргу, я не маю охоти фігурувати як співучасниця. Якщо Морель хоче жити так і далі, то хай живе на свій страх і ризик, а я спевню свій обов'язок. Без жартів, кажу се, як воно єсть!» Відтак, уже приємно схвильована очікуванням розмови свого мужа зі скрипалем, пані Вердюрен звернулася до мене: «Спитайте Брішо, чи не дорожусь я дружбою і чи не здатна накласти головою, рятуючи друзів». (Вона натякала на обставини, коли вона дуже вчасно порізнила професора спершу з його пралею, а далі з графинею де Камбремер, хоча внаслідок цих сварок Брішо майже геть осліп і, за чутками, став морфіністом.) — «Ви незрівнянний, мудрий і мужній друг», — відповів учений з наївним запалом. — «Пані Вердюрен утримала мене від великої дурниці, — похвалився він мені, коли Принципалка відійшла. — Вона ріже по живому тілу. Вона радикалка, як сказав би наш друг Котгар. Але я оце думаю: бідолашний, бідолашний барон, він же не знає, який на нього чекає удар! Він усією душею впадає коло цього хлопця. Якщо нашій пані Вердюрен поведеться, він буде страх нещасливий. Боюся, вона зуміє лише посіяти між ними непорозуміння, і, зрештою, самі вони не розійдуться, а з нею розцуряться». У пані Вердюрен так із вірними траплялося частенько. Зрештою над потребою не втратити дружби вірних у ній брало гору намагання усунути загрозу для цієї дружби від їхньої дружби між собою. Гомосексуалізм не разив пані Вердюрен, поки він не замахувався на правовірність; але, як і Церква, пані Вердюрен воліла йти на всі жертви, але не поступатися цією правовірністю. У мене заронилося підозра, що її неприязнь до мене пояснюється тим, що я не пустив сьогодні до неї Альбертини і що вона, може, замислила (якщо вже не почала) проти мене з нею таку саму операцію, яку мав почати її муж, завівши розмову зі скрипалем про де Шарлюса. «Ну ж бо, витягніть Шарлюса, знайдіть привід, пора, — сказала пані Вердюрен, — головне, не відпускайте його, поки я вас не погукаю. Хух, оце-то вечір! — додала пані Вердюрен, зраджуючи цим правдиву

причину свого роздратування. — Грати шедеври таким блазням! Я не кажу про королеву Неаполітанську, вона така розумниця, така мила жінка (читай: вона була привітна зі мною). Але решта! З ними можна сказитися. Даруйте, мені вже не двадцять років. Замолоду мені казали, що треба вміти нудитися, і я себе силувала, але тепер — овва, це понад мою спромогу; в мої роки я можу дозволити собі робити те, що мені заманеться, життя коротке; нудитися, водитися з дурнями, робити міну, що ти маєш їх за розумак, ні, ні, годі! Ну, боржій, Брішо, ми гаємо час!» — «Іду, іду, пані», — сказав, нарешті, Брішо, уже по відході генерала Дальтура. Але спершу університетник відвів мене набік. «Моральний обов'язок, — сказав він, — не такий імперативний, як нас навчають наші моралісти. Хай би що там казали каволуби-теософи і пиворізи-кантіанці, ми зовсім, хоч сядь та й плач, не знаємо істоти Добра. Скажу вам без похвальби, що я, у святій своїй наївності, прокоментував для студентів філософію згаданого Іммануїла Канта, але не бачу точної вказівки щодо світської казуїстики, з якою я мушу мати справу, в отій його «Критиці чистого розуму», де великий розстрига протестантизму платонізував германську моду на доісторично сентиментальну і двірську Німеччину *ad usum* [\[75\]](#) померанського містицизму. Це все той же «Бенкет», тільки уряджений у Кенігсберзі з тамтешньою нестравною кухнею, з квашеною капустаю і без жиголо. З одного боку, ясно, що я не можу відмовити нашій славній господині цієї дрібної послуги; послуги у цілковитій згоді з традиційною моральністю. Передусім не треба розпускати язика, бо мало знайдеться на світі речей, які плодили б стільки глупоти. Але, зрештою, скажемо щиро: якби право голосу в виборі наставника чесноти мали матері родин, барон би з тріском провалився. На жаль, своє покликання педагога він виконує з темпераментом розпусника; зважте, що я про барона не кажу нічого поганого; ця мила людина, яка вміє хапати з вогню жарини, ховає в собі не лише нечистий дух, а й скарби доброти. Він може бути втішний, як жартун і кумедник високого класу, тоді як не один мій колега-академік, перепошую, уб'є мене нудьгою, беручи, як сказав би Ксенофонт, по сто драхм за годину. Але я боюся, що він витрачає на Мореля тих драхм трохи більше, ніж цього вимагає здорова мораль. Навіть точно не знаючи, наскільки молодий спокутник виявляє слухнянство чи бришкання під час тієї особливої муштри, якою хоче умертвити йому

плоть його катехет, не треба бути мудрим, як Соломон, аби відати, що ми грішили б, як кажуть, надмірною поблажливістю до цього розенкрейцера (який походить, либонь, від Петронія за посередництвом Сен-Сімона), якби, заплющивши очі, дали йому формальний дозвіл на сатанинство. Пані Вердюрен для добра грішника, запалившись місією його порятунку, наміряється, просвітивши навпростець молодого зайдиголову, відняти в барона все, що йому дороге, і завдати йому, може, останнього удару. Отож, утягуючи в розмову цю людину, я маю таке враження, ніби заманую його, сказати б, у пастку, і сам, не знаю чому, мимоволі жахаюся, як перед підлотою. — Сказавши це, професор не завагався вчинити цю підлоту і, підхопивши мене під руку, сказав: — Бароне, ходімо покуримо, га? Наш юнак ще не знає всіх чудес цього дому». Я перепросив і сказав, що мені пора. «Стривайте хвилинку, — сказав Брішо. — Ви ж повинні мене одвезти, я не забув вашої обіцянки». — «Хіба ви не хочете, аби я показав вам срібло? Нема нічого простішого, — звернувся до мене пан де Шарлюс. — Тільки цур, ні слова Морелеві про хрестик. Я хочу піднести йому сюрприз, повідомити йому, коли гості трохи роз'їдуться. Хоча він і каже, що для артиста це не важливо, що цього, мовляв, хоче його вуйко. (Я шарію, бо від мого діда Вердюрени вже знають, хто такий Морелів вуйко.) То ви не хочете оглянути найкращі речі? — спитав мене барон. — Зрештою, ви їх знаєте, не раз бачили у Ла-Распельєр!» Я не зважився сказати, що мене могли б зацікавити не пересічні куверти з буржуазного срібла, хай і найдорожчого, а якийсь зразок, хай і на гарному штиху, срібла пані дю Баррі. Я був занадто збурений (і не лише відкриттям, що сюди навідується мадемуазель Вентейль, ба ні, у світі я завжди дуже неуважний і схвильований), аби милуватися на ті чи інші гарні речі. Мою увагу міг би прикувати лише поклик якоїсь реальності, звернений до моєї уяви, скажімо, її міг би прикувати сьогодні ввечері вигляд Венери, про яку я стільки думав по обіді, або якийсь загальний співчинник, спільний для багатьох явищ і правдивіший від них, який сам собою завше будив у мені щось глибоке й зазвичай приспане в душі, але, підняте на поверхню моєї свідомости, навдивовижу для мене радісне. Отож, я вийшов з вітальні, званої театральною, і, минаючи з Брішо та паном де Шарлюсом інші зали, впізнаючи серед меблів деякі речі, привезені з Ла-Распельєр і зовсім

мені нецікаві, уловив між опорядженням цього дому та опорядженням замку якусь близьку спорідненість, спільну сімейну атмосферу, і тут я зрозумів Брішо, який сказав мені з усміхом: «Гляньте у глиб зали, принаймні це може дати вам уявлення про залу з вулиці Монталіве, якою вона була двадцять п'ять років тому, *grande mortalis aevi spatium*^[76]». Його усміх на згадку про небіжку-залу пояснив мені, що те, що Брішо, може, не здаючи собі справи, цінував у давній залі — більше, ніж великі вікна, ніж веселу юність Принципалів та їхніх вірних, — була її ірреальна частина (яку я сам виводив із певної подібності між Ла-Распельєр і Набережною Конті), чий фасад, сьогоднішній, приступний для огляду всіх і кожного, становить у залі, як і в усьому іншому, тільки її продовження; саме ця частина стала чисто духовною, наділеною колоритом, який існує лише для мого старого співрозмовника, нездатного вже змусити мене її побачити, частина, яка відірвалася від зовнішнього світу, аби сховатися в нашій душі, надаючи їй якоїсь надвартості; злита з її буденною субстанцією, обертаючись у ній, — йдеться про зруйновані будинки, старосвітських людей, компотниці з овочами за вечерьми, про все, що нам згадується, — на прозорий алебастр наших споминів, чийого кольору вже годі нам відтворити, хоча ми, і тільки ми, його бачимо, що дозволяє нам, розповідаючи про минувшину, сказати комусь щиро, що він не може мати про неї жодного уявлення, що вона зовсім не схожа на ту, яку він бачив. Ось чому ми не можемо споглядати в самих собі без легкого хвилювання відблиску згаслих ламп і запаху алей підстрижених дерев, яким уже не завітнути. Нас хвилює думка, що подальше життя цих реалій залежить єдино від їхнього існування в нашій пам'яті. І саме через це зала з вулиці Монталіве псувала в очах Брішо теперішнє житло Вердюренів. Але, з другого боку, вона надавала йому в професорових очах краси, яку не міг бачити новий прибулець. Деякі старі меблі, які я сам пам'ятав ще з Ла-Распельєр, порозставлювані тут, як і там, утілювали в нинішній залі окрушини давньої, відтворюючи її часами з виразністю галюцинації, а потім видавалися майже примарними — так чітко в реальному оточенні оживали уламки зруйнованого світу, нібито баченого вже деінде. Виловлена з марення канапа серед нових і цілком реальних фотелів, кріселки, оббиті рожевим едвабом, вишите сукно на ломберному столику, не менш одуховлене, як людина, бо й воно має своє минуле,

свою пам'ять, зберігаючи в холодному затінку Набережної Конті сліди жагучих поцілунків сонця, що заглядало в хатище на вулиці Монталіве (сонце, чиї години ломберний столик знав не гірше, ніж пані Вердюрен) і крізь зашклені двері у Довілі, куди завозили столика і звідки він дивився цілий день поверх квітучого саду на глибоку долину, очікуючи годину, коли Коттар і скрипаль зіграють на ньому партію; букетик фіялок і братків, намальованих пастеллю, подарунок нині покійного великого художника і друга господарів, єдиний фрагмент безслідно зниклого життя, фрагмент, до якого звівся великий талант і довга приязнь і який нагадував його пильний і лагідний погляд, його гарну, пухку й сумовиту руку, коли він малював; хаотичний і милий безлад подарунків «вірних», подарунків, які, супроводжуючи скрізь пані дому, зрештою набули трохи чи не рис її характеру, ліній її долі; ряснота букетів і коробок шоколаду, розквіт якої і тут і там мав свою систему, відбуваючись в одній і тій самій ботанічній черговості; цікавий хаос рідкісних марничок, що й досі справляли таке враження, ніби вони щойно полишили пуделка, в яких їх піднесено, і що ціле життя зоставалися тим, чим були зразу: новорічними подарунками; словом, усі ті предмети, які годі відрізнити від інших, але які для Брішо, давнього учасника свят у Вердюренів, були позначені отою патиною, отим пушком, з яким сполучається в уяві їхній духовний дублікат, надаючи їм своєрідної глибини; все те роїлося круг нього і співало йому, ніби дзвінкі клавіші інструменту, будячи в серці асоціації з чимось дорогим, якісь невиразні спогади, які в жированій ними теперішній залі вирізняли, окреслювали меблі та килими, — як погідного дня сонячна рама панахає на світляні пасмуги та квадрати, — і на своєму шляху від подушки до вазону з квітами, від табуретки до сліду якогось запаху, від якогось незвично м'якого освітлення до надто примітного яріння кольорів, не забувало різьбити, витворювати, одуховлювати, покликати до життя форму, яка немовби визначала ідеальну фізіономію салону Вердюренів, врощену в кожну з їхніх чергових садиб.

«Спробуймо, — шепнув мені на вухо Брішо, — навести барона на його улюблену тему. Тут він король». З одного боку, мзні хотілося дістати від пана де Шарлюса бодай якісь відомості про мадемуазель Вентейль та її подругу, відомості, задля яких я й наважився покинути Альбертину; з другого — я боявся надовго залишати Альбертину саму,

не через те що вона могла використати свою волю до чогось лихого (адже вона не знала, коли я повернуся, а чийсь прихід такої пізньої доби або вихід її з дому зразу б упали у вічі), а тому що не хотів, аби моя відсутність здалася їй надто тривалою. Ось чому я заявив Брішо і панові де Шарлюсу, що в мене обмаль часу. «Ну ж бо, ходімо» — сказав мені барон; його світська жвавність уже пригасла, але він і досі відчував потребу продовжувати, якомога затягувати розмову. Таку саму рису я зауважив, oprіч барона, і в дукинi Германтської; ця риса, властива надто цій родині, виявляється загалом у всіх тих, хто, не маючи для своїх розумових здібностей іншого ужитку, ніж розмова, себто ужитку неповноцінного, не відчувають задоволу навіть після кількох годин, проведеним разом, і щоразу хтивіше чіпляються за виснаженого партнера, помилково домагаючись від нього вгамування спраги, якого не можуть дати світські втіхи. «Ходімо, — не вгавав барон. — Це ж бо найприємніша мить забави, мить, коли гості вже пішли, година доньї Соль. Маймо надію, що ця година закінчиться не так сумно. Шкода, що ви поспішаєте, поспішаєте, мабуть, робити те, чого б ліпше вам не робити. Усі нині поспішають: люди відходять тоді, коли малося б тільки приходити. Ми тут як Кутюрові філософи. Наспів час подумки перебрати весь вечір, час того, що військовики називають розбором операції. Ми попросимо пані Вердюрен, щоб вона звеліла подати нам маленьку вечерю, на яку ми постараємося її не кликати, а Чарлі попросимо — з того ж таки «Ернані»! — заграти для нас самих божественне адажіо. Яке ж воно гарне, це адажіо! А де ж наш молодий скрипаль? Я хотів би його повіншувати — настала мить розчулених обіймів. Визнайте, Брішо, вони грали як боги, особливо Морель. Чи звернули ви увагу, як у нього вибився жмут волосся? О, в такому разі, кохасю, ви нічогосінько не бачили. Там є таке фа-дієз, від якого здохли б від задрощів Енеско, Капе і Тібо; я людина спокійна, але признаюся: при цих звуках серце в мене стислося так, що я мало не заривав. Зала давилася слізьми. Брішо, голубе мій! — гукнув барон, несамовито трясучи університетника. — Це було божественно! Тільки юний Чарлі каменем скаменів, навіть не видно було, щоб він дихав, він справляв враження однієї з тих неживих речей, про які Теодор Руссо каже, що вони наводять на думку, а самі не думають. Аж це нараз, — нестямно скрикнув пан де Шарлюс, жестикулюючи, як у театрі, — нараз... жмут! І в цю мить маленький грайливий контрданс, алегро-віваче^[77].

Знаєте, той жмут був одкровенням навіть для туподумів. Принцеса де Таорміна, досі глуха як тетеря (бо нема глухіших, ніж ті, хто має вуха, щоб не чути), принцеса Таорміна, угледівши чудовий жмут, збагнула, що це музика, а не гра в покер. О, незабутня мить!» — «Даруйте, пане, що я вас перебиваю, — озвався я, аби навести пана де Шарлюса на цікаву для мене тему, — ви казали, ніби мала прийти авторова донька. Це мені дуже цікаво. Ви певні, що на неї розраховували?» — «Овва! Цього я не знаю». Пан де Шарлюс уліг, може, незнарошне, повсюдному гаслу не сповіщати нічого ревнивцеві, чи то задля дурнячої забаганки зробити «ведмежу послугу» з гречности до тієї, що викликає ревності (хоч би він її й зневажав), чи то зі злости до неї, здогадуючись, що ревності лише розпалюють кохання, чи то з потреби завдавати прикрощів іншим, себто всім казати правду, а від ревнивця її замовчувати (бо невідання роз'ятрює його рану — принаймні ми так собі уявляємо, а надто недоброзичливець, який, куючи комусь лихо, керується тим, що сам вважає, може, помилково, за найболючіше). «Бачте, — тягнув барон, — у цьому домі люблять усім величатися; це премилі люди, але їм дуже залежить на тому, щоб залучати всякі світила. Але у вас кепський вигляд, ще застудитесь у цьому вогкому покої, — сказав барон, підсуваючи мені стільця. — Вам нездужається, треба берегтися, я принесу ваше хутро. Ні, самі не йдіть, заблукаєте, а вам недовго застудитися. Що за легковажна людина, ви вже не маленький, а вам досі потрібна стара нянька, як я, аби дбати про вас». — «Не турбуйтеся, бароне, піду я», — промовив Брішо і зараз же подався; може, хибно трактуючи справді щиру дружбу пана де Шарлюса до мене і чарівне добросердя та простоту, якими перебивалися його шалені напади манії величі й переслідування, професор боявся, що пан де Шарлюс, якого пані Вердюрен довірила, мов того полоненика, його опіці, просто захоче, шатт нувшись начебто по моє пальто, відшукати Мореля і зірвати, отже, план Принципалки.

Тим часом Скі сів до роялю, хоча ніхто його про це не просив, і, грайливо-усміхнено зсунувши брови, втупивши очі кудись у простор і ледь скрививши уста (він вірив, що всі маестро такі кривляки), почав в'язнути до Мореля, аби той загравав щось Бізе. «Як, вам не подобається, не подобається хвацька музика Бізе? Але ж, серце моє, — сказав він, розкочуючи, як завжди, свої «ери», — це ж чарівно!» Морель, ненависник Бізе, заявив про це вкрай гостро, а Скі, мавши у

кланчику, хоч як це неймовірно, славу дотепника, зайшовся сміхом, удаючи, наче бере скрипалеву діатрибу за парадокс. Його сміх не скидався, як Вердюренів, на клекіт курія. Скі прибирав спершу хитренької міни, потім, наче ненароком з його грудей вихоплювався смішок, ніби вперше озивався дзвін, западала хвиля тиші, коли його лукавий погляд, здавалося, доскіпливо зважував, настільки кумедне те, що оце допіру сказано, нарешті повітря розтинало друге дзеленькання сміхового дзвону, і ось уже лунав на всю веселенький ангелюс.

Я сказав панові де Шарлюсу, що мені шкода ганяти Брішо. «Ба ні, для нього це втіха, він вас ревне любить, вас усі ревне люблять. Цими днями я чув про вас: «Його ніде не видно, він ховається». Зрештою, Брішо золотий чоловік, — тягнув пан де Шарлюс — звідки баронові було знати, бачучи, який щирий з ним, який привітний професор етики, що поза очі Брішо з нього сміється. — Йому просто ціни нема: він дока над доками, але не сухар, ерудиція його не засушила, не зробила з нього книгогриза, як стількох інших, чорнильних душ. Він зберіг широту погляду, толерантність, а серед науковців таке рідкість. Слухаючи, як він підходить до життя, як чарівно вміє віддати кожному по заслугі, мимоволі міркуєш: де простий, скромний сорбонник, колишній регент колежу міг усього цього навчитися? Я сам дивуюся». Я дивувався ще більше; найчумазішому гостеві дукинї Германтської він здався б незграбним і дурним, а тим часом зумів утертися в довіру найвередливішому з усіх, панові де Шарлюсу. До цього доклали рук різні люди, зосібна ті, завдяки кому Сванн, з одного боку, так довго почувався як удома в кланчику, коли був закоханий у Одетту, а з другого — по своєму шлюбі вельми вподобав пані Бонтан, яка, вдаючи, ніби обожнює Сваннів, сиділа постійно в господині, залюбки слухала розповіді господаря, а потім їх обмовляла. Як письменник пальму розумового першенства присуджує не найрозумнішій людині, а марнотратцеві життя, який робить сміливі й зверхні зауваги про любовощі, зауваги, які спричиняються до того, що коханка письменника, «синя панчоха», згоджується з ним, що з усіх, хто в неї буває, цей старий дженджик, досвідчений у сердечних справах, далеко не останній дурень, — так само пан де Шарлюс за найінтелігентнішого серед приятелів мав Брішо, бо той не лише примілявся до Мореля, а ще й наводив тексти грецьких філософів, латинських поетів, східних

казкарів, присмачуючи баронові уподобання екзотичною й чарівною поезією.

Пан де Шарлюс дійшов того віку, коли Віктор Гюго любить оточувати себе всілякими Вакрі та Морісами^[78]. Над усіх він ставив тих, хто поділяв його життєві погляди. «Я бачу його часто, — із притиском додав він крикучим голосом, і нічого, окрім губів, не зворухнулося на його поважному, напудрованому обличчі, не обличчі, а личині, з опущеними зумисне, по-попівському, повіками. — Я ходжу на його виклади, атмосфера Латинського кйарталу відмолоджує мене, там працюювата, думна молодь, юні буржуа, головатіші, освіченіші, ніж колись, ув іншому середовищі, мої колеги. Це щось зовсім інше, ви, мабуть, знаєте їх ліпше за мене, це молода буржуазія», — сказав він, карбуючи останнє слово, відкрите кількарязовим б, підкреслюючи гаркавістю своє замилювання до відтінків та нюансів, а може, й волюючи виявити до мене бодай невеличке, але хамство. Зрештою воно анітрохи не уйняло щирого співчуття, яке будив у мені пан де Шарлюс (відтоді як пані Вердюрен зрадила при мені свій замір), хіба що розважало мене, і я не був би ним уражений навіть за інших обставин, — не відчуваючи до барона великого жалю. Я успадкував від бабусі цілковитий брак самолюбства, що межував із браком самоповаги. Безперечно, я не дуже здавав собі з того справу; чувши ще школярем від моїх найшанованіших однокласників, що вони не потерплять, аби об них витирали ноги, не попустять негречносте, я, зрештою, виробив у собі другу, досить гордовиту натуру, засвідчуючи її словом і ділом. Мене навіть мали за великого гордія: будши не з полохливих, я легко кидав будь-кому рукавичку, проте не хвалився дуелями а, навпаки, робив із них сміх, обертав їх у пустощі. Але натура, яку ми пригнічуємо, однаково домує в нас. І то такою мірою, що коли, скажімо, ми читаємо новий шедевр геніального письменника, то з любовістю знаходимо в ньому всі власні роздуми, якими гордували, радість і сум, які тлумили, цілий світ почуттів, яким легковажили і чию вартість несподівано повертає нам книжка. Зрештою мене таки навчило життя, що як хто збиткується з тебе, то приязно усміхатися у відповідь і не обурюватися — зле. Проте цей брак самолюбства і злопомности, хоча я й перестав його виказувати, аж до втрати відчуття, що він мені притаманний, був усетаки первісним середовищем, у якому я зріс. Гнів і злість навідували мене інакше — сказаними

нападами. Ба більше, чуття справедливосте було мені чуже, аж до цілковитої моральної глухоти. А в глибу душі я завжди тягнув руч за тим, хто був слабший і нещасніший. Я не мав жодного уявлення про те, якою мірою стосунки Мореля і пана де Шарлюса можуть бути чимось добрим чи поганим, але думка, що панові де Шарлюсу завдадуть прикрощів, була мені нестерпна. Мені хотілося остерегти його, але я не вмів цього зробити. «Споглядати життя всього цього невеличкого роботящого світу прецікаво для такого старого дундука, як я. Я з ними не знаюся, — додав барон і підніс руку догори, мов щит, аби не подумали, ніби він хвалиться, аби засвідчити свою чистоту і відвести всяку підозру від студентів, — але вони дуже ввічливі, уяляєте, навіть займають мені місце, як дуже літньому панові. Атож, мій коханий, не сперечайтесь, мені вже за сорок, — замахав руками барон, хоча насправді йому перескочило за шістдесят. — У тому амфітеатрі, де читає лекції Брішо, гаряченько, але говорить він завжди цікаво». Барон волів би за краще змішатися зі шкільною молоддю, навіть ловити штовхани, але, рятуючи його від довгого чекання, Брішо брав його з собою. Хоча Брішо відчував себе в Сорбонні як удома, а проте, коли увішаний ланцюгом педель ішов перед ним, а він сам, улюблений метр, сунув у юрбі молоді, його мимоволі охоплювала якась несміливість і, попри своє бажання скористатися з усього свого авторитету, щоб зробити баронові послугу, він ганебно ніяковів; щоб педель пропустив барона, він якимсь фальшиво-діловим тоном звертався до пана де Шарлюса: «Ходімо, бароне, вас посадять»; після чого, більше не озираючись на нього, весело чимчикував коридором. Обабіч уклонялася йому подвійна шпалера молодих професорів; не бажаючи справляти враження, ніби позує перед молодятами, в чиїх очах він був великим моголом (і він це відчував), Брішо посилав їм тисячі моргів, тисячі порозумілих кивів, і це намагання виставити себе войовничим і щирим французом скидалося на молодецьку браваду, *sursum corda*^[79] старого служаки, який нахваляється: «Ми їм, сто чортів, утремо маку!» Потім вибухали оплески учнів. Іноді Брішо користувався з присутності пана де Шарлюса на його викладах, аби справити комусь приємність, засвідчити свою шану. Він казав своєму родичеві чи приятелю з буржуазної родини: «Якщо це може зацікавити вашу дружину чи доньку, попереджаю вас: барон де Шарлюс, принц Агрігентський, нащадок Конде буде присутній на моїх курсах. Для

дитини це спогад на все життя: побачити одного з останніх паростей нашої аристократії, типового її представника. Якщо вони прийдуть, то зразу його побачать: він сидітиме біля моєї кафедри. Це чолов'яга міцної статури, сивий, чорновусий, з військовою медаллю, його ні з ким не сплутаєш». — «О, дякую вам!» — щасливо усміхався батько сімейства. І, щоб не образити Брішо, хоча жінці було ніколи, гнав її на лекцію, де, на відміну від матері, молода панянка, дарма що мліла зі спеки й тісноти, залюбки пасла очі на потомкові Конде, дивуючись, що той не в площеному комірці й нічим не різниться від сучасних людей. Та барон хоч би на неї глянув, зате не один студент, не знаючи, хто він такий, здивований його чемністю, поважнів і замикався в собі, а барон виходив з аудиторії сповнений меланхолійної замрії. «Даруйте, що я знов про це нагадую, — захапався я, почувши кроки Брішо, — якби ви дізналися, що мадемуазель Вентейль та її подруга мають прибути до Парижа, то чи не могли б попередити про це мене, точно зазначаючи час їхнього побуту в Парижі, і зберігши в таємниці моє прохання?» Я вже не сподівався, що вона прибуде, але хотів убезпечитися на майбутнє. «Авжеж, я зроблю це для вас. Хоча б тому, що я ваш боржник. Відкинувши колись мою пропозицію, ви, собі на шкоду, дуже мені прислужилися: не зв'язали мені рук. Щоправда, вольности я так чи так позбувся, — додав він меланхолійним тоном, у якому відчувалося бажання звіритися, — я бачу в цьому перст долі, збіг обставин, з якого ви так і не скористалися, може, тому, що льос вам не дав мене знепутити. Бо воно завжди так: крути не крути, а буде так як Бог дасть. Хто знає, того дня, коли ми вийшли від маркізи де Вільпарізіс^[80], якби ви прийняли мою пропозицію, може, багато пізніших подій ніколи б і не сталося». Знічений, я поспішив змінити розмову, вхопившись за ім'я маркізи де Вільпарізіс, і висловив свій жаль, що її нема на світі. «Авжеж! — рвучко і з нищівною зневагою кинув барон: було видно, що він ні на мить не повірив у щирість мого жалю. Бачучи, що йому принаймні зовсім не важко говорити про маркізу де Вільпарізіс, я спитав у барона, обізнаного з усім вищим світом, чому велике панство цуралося маркізи де Вільпарізіс. Але барон так і не кинув світла на цю світську таємницю, ба більше, він начебто зовсім нічого про це не знав. Тоді я збагнув, що коли становищу маркізи де Вільпарізіс судилося здаватися блискучим потомству, ба навіть — за її життя — темному міщанству, то не менш

блискучим здавалося воно і на другому краю, на тому, що стикався з маркізою де Вільпарізіс, — у світі Германтів. То була їхня тітка; для них важили насамперед рід, покровенство, чемне поводження в їхній сім'ї завдяки впливу родички по висхідній лінії тої чи тої невістки. Тут вони дотримувалися не світського, а родинного підходу. Отож із цього погляду маркіза де Вільпарізіс мала ще цінніші якості, ніж я припускав. Я був вражений, довідавшись, що прізвище Вільпарізіс вигадане. Але були й інші вигадки, коли вельможні дами вступали в мезальянс, але свого впливу не втрачали. Пан де Шарлюс сказав мені на початку, що маркіза де Вільпарізіс доводилася сестреницею славетній дукинї***, найвідомішій представниці вищої аристократії часів Липневої монархії, яка цуралася Короля-Громадянина та його родини. Мені так кортіло більше дізнатися про цю дукиню! А маркіза де Вільпарізіс, добра маркіза де Вільпарізіс, шокаста, як буржуазка, маркіза де Вільпарізіс, яка надсилала мені стільки подарунків і яку я так легко міг бачити щодня, маркіза де Вільпарізіс була її сестреницею, виховувалась у неї в палаці***. «Вона звернулася до дука де Дудовіля, — провадив пан де Шарлюс, — із запитанням: «Яка з трьох сестер вам більше до вподоби?» Дудовіль відповів: «Маркіза де Вільпарізіс», а дукиня йому на те: «Свиня!» Дукиня була гоструха», — зауважив пан де Шарлюс, знову вимовляючи останнє слово з притиском, як це було заведено у Германтів. Я не здивувався, що дукинина відповідь здалася йому такою дотепною, зважаючи на те, що в людей часто спостерігається відцентрова, об'єктивна схильність при оцінці чийогось дотепу відмовлятися від суворости, з якою вони оцінили б власний, а також схильність старанно примічати, нотувати те, чим би самі вони погребували.

«Отакої! Він же тарабанить моє пальто! — сказав барон, бачучи, якою знахідкою увінчалися довгі пошуки Брішо. — Ліпше сховався би сам. Що ж, накиньте його на плечі. А чи знаєте ви, серце моє, що це дуже небезпечно? Це все одно, що пити з однієї склянки, — я читатиму ваші думки. Та ні ж бо, не так, ану дозвольте мені. — Барон накинув на мене своє пальто, укутав шию, відгорнув комір, лапнув мене за підборіддя і перепросив. — У цьому віці ще не вміють укриватися ковдрою, треба його тушкувати; я помилився щодо мого покликання, Брішо, я народився, аби бути нянькою». Я хотів піти, але пан де Шарлюс заявив про свій намір знайти Мореля, і Брішо утримав нас обох. Зрештою, певність, що вдома я застану Альбертину, певність не менша за ту, яку я мав пополудні, певність, що Альбертина повернеться із Трокадеро, спричинилася до того, що я не рвався оце побачитися з Альбертиною, як не рвався цього ж таки дня, після Франсуазинового дзвінка, сідаючи до роялю. І щоразу, як протягом нашої розмови я хотів устати, мій спокій дозволяв мені улягати протестам Брішо, який боявся, що без мене йому не затримати барона аж до хвили, коли пані Вердюрен нас погукає. «Ну ж бо, — звернувся він до барона, — побудьте ще трохи з нами, ви з ним скоро почоломкаєтеся», — із цими словами Брішо втопив у мене своє майже мертве око, якому численні операції вернули трохи життя, але яке утратило рухливість, потрібну для злосливого бликання скоса.

«Почоломкаєтеся», яка дурниця! — гукнув барон пискучим і розчуленим фальцетом. — Бачите, мій хлопче, у нього завжди на думці церемоніал вручення нагород, він марить своїми любимими учнями. Мимоволі думаєш: а чи не спить він часом з ними?» — «Ви хотіли бачити мадемуазель Вентейль, — повернувся до мене Брішо, який чув кінець нашої розмови. — Обіцяю попередити вас, коли вона прибуде; мені дасть знати про це пані Вердюрен», — додав професор; він-бо передбачав, що барона витурять із кланчика. «Га! га! Бачу, для вас я не такий близький з пані Вердюрен, — озвався пан де Шарлюс, — щоб вона обвістила мене про прихід цих осіб із поганою славою. Такий це вже секрет полішинеля, ох і ох! Пані Вердюрен даремно їх пускає до себе, хай це роблять таємні гадючники. Вони накладають з усяким кодлом, нечисто запевне купчиться у страшних кишлах». З кожним бароновим словом мука моя, змінюючи форму, росла. Аж це, згадавши собі відрухи нетерпцю в Альбертини, які вона одразу, зрештою,

тлумила, я злякався, що вона збирається мене покинути. З огляду на цю підозру, наше спільне життя ставало для мене аж надто необхідним, доки не повернеться до мене спокій. Щоб прогнати в Альбертини думку — якщо вона її виношувала — випередити мене з наміром розриву і щоб аж до моменту, коли я зможу доконати його без болю, зробити її становище стерпнішим (я діяв, може, під впливом пана де Шарлюса і підсвідомого спогаду про кумедії, які він любив розігрувати), найкращим здалося мені убити Альбертині в голову, що то я сам хочу її покинути; і я вирішив, щойно вернуся додому, вдати сцену прощання, розриву. «Ба ні, як на мене, ви не менш близький з пані Вердюрен, ніж я», — виголосив Брішо, цідячи слова, — він боявся викликати в барона підозри. Бачучи, що я збираюся йти, він спробував утримати мене спокусою обіцяної розваги: «По-моєму, барон, згадуючи цих двох дам, забуває, що слава може бути разом і страшною, і незаслуженою. Так, наприклад, на терені аналогічних, але голосніших фактів виявлено численні судові помилки; історія зареєструвала оскарження в содомії, що лягали плямою на зовсім невинних славет. У зв'язку з недавнім відкриттям великого кохання Мікеланджело^[81] до одної жінки годилося б посмертним переглядом його справи вернути добре ім'я цьому приятелеві Лева Х^[82]. Справу Мікеланджело притягнуто за вуха, щоб лоскотати снобів і під'юджувати апашів, коли зійде на пшик інша справа, де анархія обернулася на щось елегантне і стала модним грішком наших любих прекраснодухів. Але про це не заведено говорити, щоб не зчиняти сварок». Тільки-но Брішо забалакав про чоловічі репутації, пан де Шарлюс виказував усім своїм обличчям ту особливу нетерплячку, яка охоплює лікаря чи військовика, коли світські люди починають сухого дуба плести про терапію чи стратегію. «Ви сунете носа в те, що для вас темний ліс, — озвався він нарешті. — Наведіть мені бодай один приклад незаслуженої слави. Назвіть імена. Так, усе це я знаю! — урвав гвалтовно пан де Шарлюс несміливий спротив Брішо. — Так, були колись чоловіки, які робили це з цікавості або через культ померлого друга, знаю я й таких, що, боячись бігти перед паровозом, заявлять вам, як ви нагадаєте їм про чоловічу красу, що для нього це китайська грамота, що він не відрізнити гарного чоловіка від бридкого, так само як не бачить різниці між двома марками автомобілів, бо не знається на техніці. Все це казочки про білого бичка. Господи Боже

мій, зауважте: я не тверджу, що погана слава (чи те, чим це охрестили) зароблена несправедливо — щось абсолютно неможливе. Але це феномен такий винятковий, такий рідкісний, що його практично не існує. І все таки я, людина цікава, нишкавка, знав такі випадки, випадки аж ніяк не міфічні. Атож, за свій вік я констатував (мається на увазі — науково, я на вітер не говорю) дві несправедливі репутації. Зазвичай вони повстають завдяки подібності назв або завдяки певним зовнішнім ознакам (наприклад, зайвина перснів), люди некомпетентні вважають їх за щось абсолютно характерне для того, про що ви трактуєте, так само як вірять, що селяк не скаже двох слів, не ліплячи «Бий тебе нечиста сила!», а англієць — goddam!^[83] Усе це з репертуару бульварних театрів».

Пан де Шарлюс дуже мене здивував, назвавши серед збоченців «приятеля акторки», якого я бачив у Бальбеку і який очолював Товариство чотирьох друзів. «А звідки ж тоді ця акторка?» — «Вона править йому за ширму, хоча, зрештою, він з нею любить, може, навіть частіше, ніж із випадковими чоловіками». — «Він живе з тамтими трьома?» — «Боронь Боже! Вони лише друзі! Двоє з них воліють виключно жінок. Натомість третій — ні, але його приятель не може на нього звіритися і в кожному разі обидва криються одне перед одним. Вас вразить, що несправедливі репутації виглядають ув очах людей найвірогіднішими. Ви, професоре, самі ладні в огонь стромити руку за чесноту того чи того, хто тут буває і кого поінформовані люди знають як облупленого, і водночас беззастережно вірите, як і всі, в те, що клепають на якусь славнозвісність, яка в очах має утілює в собі нечисті нахили, тоді як у неї їх немає ні на гріш. Кажу: ні на гріш, бо якби ми пожертвували двадцять п'ять луїдорів, то побачили б, що кількість цих святенників звелася б до нуля. А так тариф святих — якщо ви вбачаєте тут святість — коливається загалом у межах між трьох-чотирьох із десяти». Якщо Брішо, кажучи про «погану славу», мав на увазі чоловічу стать, то я переніс слова пана де Шарлюса на жіночу стать, маючи на оці Альбертину. Мене вжахнула ця статистика, хоча я брав у рахубу, що барон збільшував цифру, видаючи бажане за дійсне, а також виходячи з донесень пліткарів, може, брехунів, у кожному разі тих, хто кого вводило в оману власне жадання, яке, помножене на жадання пана де Шарлюса, плутало його підрахунки. «Три на десять! — гукнув Брішо. — Вдаючись до оберненої пропорції,

я тим самим збільшу число грішників у сто разів. Якщо їх стільки, як ви кажете, бароне, якщо ви не помиляєтесь, що ж, тоді ви один із рідкісних речників істини, якої ніхто не підозрював. У такий спосіб Баррес зробив у сфері парламентської корупції відкриття, що справдилися заднім числом, подібні до існування планети Левер'є^[84]. Пані Вердюрен охоче навела б прізвиська людей, яких я волюю не називати і які відгадали в розвідувальному бюро генерального штабу махінації, вчинені, як я думаю, з патріотизму, але яких я, зрештою, не уявляв собі! Про франкмасонство, про німецьке шпигунство, про морфіноманію Леон Доде^[85] пише знічев'я фантастичну казку, а вийшла у нього суцільна правда. Три на десять!» — повторив здумілий Брішо. Сказати по щирості, пан де Шарлюс звинуватив у збоченні багатьох своїх сучасників, поминаючи, однак, тих, з ким мав стосунки, оскільки цей випадок, якщо ці стосунки були бодай трохи забарвлені романтизмом, здавався йому складнішим. Так само донжуани, не вірячи в чесних жінок, визнають чесність за тією, яка була його коханкою; про неї вони відгукуються щиро і з таємничою міною: «Та ні, ви помиляєтесь, вона не така жінка». Ця несподівана шана почасти пояснюється самолюбством: дивіться, мовляв, якої ласки доскочив не хтось там, а я, почасти наївністю, завдяки якій він купується на все, що підсуне йому коханка, а почасти тут важить смак до життя, завдяки якому, коли ми наближаємося до людей, до буття, всі етикетки і станові бар'єри стають дуже прості. «Три на десять! Але, бароне, стережіться: ви, мабуть, не такий щасливий, як оті історики, чий судження підтвердить майбуття; якщо ви покажете нащадкам картину, яку ви нам намалювали, нащадки її визнають за кепський жарт. Вони судять лише з документів і захочуть ознайомитися з вашим досьє. А що жоден офіційний папір не підтвердить масовості таких явищ, а єдині їхні свідки надто зацікавлені приховати їх від людей, то у стані прекрасних душ обуряться, і вас як стій оголосять обмовником чи божевільним. Потому як ви тут, на крузі земному, на конкурсі елегантності зібрали максимум голосів і здобули принципат, ви пізнаєте гіркоту забалотованого на тому світі. Для такої забави шкода й світло світити, як мовить, хай мене Бог простить, наш Боссює^[86]». — «Я працюю не на історію, — відказав пан де Шарлюс, — мені доста життя, воно все-таки цікаве, як казав сердега Сванн». — «Як, бароне? Ви знали Сванна? А я про це не відав. Хіба він мав такі уподобання?»

— занепокоївся Брішо. «Але ж із цього Брішо хам! Ви що, гадаєте, що я знаюся лише з такими? Ні, навряд», — відповів барон зі спущеними додолу очима, немовби зважуючи всі «за» і «проти». І, міркуючи, що раз ідеться про Сванна, віддавна відомого своїми непевними нахилами, то половинчасте визнання не уйме чести тому, кого стосується, і буде хвальне для того, хто незнарошне пробалакався, барон додав: «Може, колись у колежі, часом випадково, — промурмотів він, наче розважаючи вголос у пориві мимовільної щирости, відтак схаменувся. — Але ж це було двісті років тому, хіба я можу пригадати? Ви мені набридли», — закінчив він, сміючись. «У кожному разі, вродливим він не був!» — скрикнув Брішо; сам страшило, він мав себе за красеня, зате інші ходили у нього в потворах. «Отакої! — сказав барон. — Що ви плещете? Замолоду у Сванна були не шоки, а персики, — додав він, добираючи для кожного складу особливу ноту, — а гожий він був, як амур. Коротше, був чарівний. Жінки за ним шаленіли». — «Ви знали його дружину?» — «Ге! А хто їх познайомив, як не я? Одного вечора вона здалася мені прегарною в своєму напівмаскарадному строї, коли грала міс Сакріпант; я був у театрі зі своїми клубменами, кожний узяв собі якусь жіночку, що ж до мене самого, то хоча мені хотілося лише захропти, слизькоязикі запевняли (як жахливо, що світ такий злосливий), ніби я переспав з Одеттою. Чутки чутками, але вона скористалася з них, аби чіплятися мені на шию, і я, аби здихатись її, познайомив її зі Сванном. Та ба! Вона від мене так і не відчепилася, грамотійка з неї була нікудишня, листи писав за неї я. А потім мені ще й випав клопіт відпроваджувати її. Ось що таке, мій хлоню, мати добру славу, ая! Зрештою, ця слава мною не цілком заслужена. Вона мене силувала влаштовувати страшні масовки з фігурами, вп'ятьох, вшістьох». І пан де Шарлюс заходився перераховувати Одеттиних коханців з такою докладністю, ніби зачитував реєстр французьких королів: вона жила з тим-то й тим-то, а потім із такимто й таким-то. Про всіх цих чоловіків не знав тільки сердега Сванн; засліплений ревнощами й коханням, він то малював ув уяві те, що могло статися, то вірив її клятвам, і, хоча грішниця іноді плуталася і виглядала тим підозрілішою, чим хитромудріше виплутувалася, ревнивець усе ж волів покладатися більше на очевидний факт, ніж на якісь криво здобуті свідчення, і не турбувати марно своєї коханки. Ревнивець уподібнюється до сучасника, він надто

близько від події, він нічого не знає; лише для сторонніх літопис перелюбів набуває точности історії і розтягується на багато сторінок, байдужих для більшості і болісних лише для іншого заздрісника, такого, наприклад, як я, який не може утриматися від порівнянь і питає сам себе: чи жінка, що в нього під призрою, не має такого самого послужного списку? Але не може до чогось докопатися, проти нього всі ніби змовилися, всі (поки його полюбовниця ходить по руках) дотримуються вбивчої конспірації і знай тримають на його очах пов'язку, зводячи нанівець його повсякчасні потуги зірвати її, всі як один хочуть, щоб він, бідолаха, був сліпий — добрі люди з доброти, лихі зі злости, натури грубі з любови до сороміцьких фарсів, добропристойні з гречности і з тактовности, — а всі разом з огляду на умовність, звану «принципом». «А Сванн знав, що вона вщедряє вас своєю ласкою?» — «Де там! Що за страхіття! Розповісти Шарлеві! У мене волосся лізе догори на саму думку про це! Ні, лебедику мій, він би мене вбив, та й квит. Він був ревнивий, як тигр. Ба більше, я не признався Одетті, хоча їй, зрештою, було б усе одно, що... е, та годі тягти мене за язика, а то набалакаю чого не слід... Але що найцікавіше — вона бабахнула в нього з револьвера, а мало не попала в мене. Ох, сьорбнув я лиха з цією парочкою. Само собою, я мусив ще й бути за секунданта на його поєдинку з д'Осмоном, а той мені цього не подарував. Д'Осмон відбив у нього Одетту, а Сванн, щоб утішитися, взяв собі за коханку (може, про людське око) Одеттину сестру. Коротше, не змушуйте мене розповідати всієї Сваннової історії, її ви й за десять років не переслухаєте, розумієте? Ніхто не знає її краще за мене. То я гуляв з Одеттою, коли вона не хотіла бачити Шарля. Все це не смакувало мені надто тим, що дуже близький мій родич теж носить прізвище де Кресі і без жодних на те прав, і йому, зрештою, ця історія була неприємна. Бо вона називала себе Одетта де Кресі і в цьому не можна було їй відмовити, хоча з тим своїм Кресі вона вже й була розлучена. Той Кресі був уже стеменнісінський Кресі, дуже пристойний йогомость, якого вона обібрала до останнього шага. Та що мені розказувати про цього Кресі — я бачив вас із ним у приміському потязі, ви частували його обідами в Бальбеку. Бідачисько, очевидно, їх потребував, він жив на маленьку субсидію, яку виплачував йому Сванн; гадаю, після смерти мого друга ця рента урвалася. Але ось що мені невтямки, — сказав мені пан де Шарлюс, — ви часто бували у

Шарля, чому ж ви сьогодні не попросили, щоб я відрекомендував вас королеві Неаполітанській? Словом, бачу, вас цікавлять не особи, а всілякі дивогляди, і це мене завше дивує у когось, хто знав Сванна; у нього ця цікавість була така розвинена, що годі було сказати, хто кому тут подавав приклад, він мені чи я йому. Так само я здивувався б, якби побачив когось, хто знав Вістлера^[87] і не мав уявлення про смак. Леле, якщо комусь і важливо було познайомитися з королевою, то це Морелеві, він палко цього бажав, бо таких розумників, як він, треба пошукати. Прикро, що вона пішла. Але я постараюся звести їх цими днями.

Ім неодмінно треба познайомитися. Цього не станеться в єдиному випадку: якщо вона завтра помре. Отож молимося за її здоров'я!» Нараз Брішо, приголомшений пропорцією «три на десять», яку відкрив йому пан де Шарлюс, і досі опанований своєю думкою, із рвучкістю судового слідчого, який вибиває з оскарженого зізнання, хоча насправді викликаною професоровим бажанням похвалитися своєю тямущістю і водночас острахом кинути таке важке обвинувачення, понуро спитав пана де Шарлюса: «А чи Скі не з таких?» Аби вразити удаваним даром інтуїції, він обрав Скі, кажучи собі, що скоро на десять припадає яких троє невинних, то ризик помилитися, назвавши його, невеликий: Скі здавався йому чудієм, мучився безсонням, пахтився, коротше, відбігав від норми. «Аніскілечки! — з гіркою іронією вигукнув барон воднораз повчальним, роздратованим і ядучим тоном. — Це фальш, безглуздя, попав як сліпий на стежку! Скі такий саме в очах тих, хто його не знає. Якби він був із таких, то це не впадало б у вічі; кажу це без тіні критики, бо він людина чарівна і має в собі щось, як на мене, дуже миле». — «Тоді назвіть нам кілька імен», — наполягав Брішо. Пан де Шарлюс споважнів. «Ех, дорогесенький друже, я живу, знаєте, в абстракціях, усе це мене цікавить лише з погляду трансцендентального, — відповів він з недовірливою дражливістю, властивою таким, як він, і, як завжди, зпишна. — Мене, бачте, цікавлять лише загальні категорії, я говорю про це з вами як про закон усесвітнього тяжіння». Але така хвилева баронова гнівливість, коли він намагався приховати своє правдиве життя, тривало дуже недовго проти чимраз частіших годин безпечности, коли він давав про нього наздогад, виставляв його з ласкавою настирливістю, бо потреба звіритися була в нього дужча за

страх зрадити себе. «Я хотів лише сказати, — вів він далі, — що на одну помилкову погану репутацію припадає сотня добрих репутацій так само невинуваних. Очевидно, число тих, хто на таку славу не заслуговує, вагається залежно від того, чиїми зізнаннями ви керуєтеся — подібних до них чи інакших. Адже ні для кого не секрет: якщо злосливість цих других тлумиться тим, що їм надто важко повірити у нецноту, не менш моторошну для них, ніж крадіжка чи смертовбивство, вчинені людьми, чия делікатність і великодушність їм добре знана, то недобррозичливість перших розпалюється потребою віри — як би вам сказати? — у приступність симпатичних їм осіб, підсичується інформацією тих, кого ввело в оману подібне жадання, і, нарешті, тим, що їх зазвичай тримають на відстані. Я був свідком того, як хтось, на кого дивилися кривим оком через його вподобання, підозрював одного світовця в тому самому. І тільки через те, що той світовець був із ним увічливий! Все це дає підстави для оптимізму при підрахунку числа грішників, — наївно сказав барон. — Але справжня причина величезної різниці між підрахунками профанів і підрахунками втаємничених впливає з секретности, якою ці останні оточують свої вчинки, аби приховати їх від перших. І перші, позбавлені будь-яких засобів інформації, великим дивом здивувалися б, якби довідалися бодай чверті правди...» — «Отже ми повертаємося до греків», — озвався Брішо. «Себто чому до греків? Гадаєте, це не тривале потім? Дивіться: за Людовіка XIV — Месьє, граф де Вермандуа, Мольєр, принц Людовік Баденський, Брунсвік, Шароле, Буфлер, Великий Конде, дук де Бріссак...» — «Гей, бароне! Я знав про Месьє^[88], я знав про Бріссака — з Сен-Сімона, звичайно, — про Вандома і багатьох інших. Але цей старий поганець Сен-Сімон часто згадує Великого Конде, а також принца Людовіка Баденського, і нічого такого про них не мовить». — «Це просто біда, що я мушу вчити історії професора Сорбонни. Але ж, дорогий учителю, ви темна темнота». — «Ви, бароне, суворий, але справедливий. Послухайте, я хочу вас розважити. Мені згадується давня пісенька, скомпонована макаронічною латиною про бурю, яка заскочила Великого Конде, коли він перевозився через Рону в супроводі свого приятеля маркіза де Ла Мусея^{[89][90][91]}. Конде мовить:

Любий друже, Ла Мусею!
Ну й погода! Лихо з нею!
Тірлі-мірлі, да-да-да,
Це погибель нам — вода.

А Ла Мусей заспокоює його:

Рано нас ще хоронити —
Ми з тобою содоміти.
Тірлі-мірлі, ні-ні-ні,
Нам погибель — у вогні.

«Беру свої слова назад, — зманіженим дискантом сказав Шарлюс, — ви джерело учености, ви мені це запишете, гаразд? Я зберігатиму співаночку в родинному архіві, бо моя прабабуся у третьому коліні була сестрою принца Конде». — «Все це так, бароне, але щодо принца Людовіка Баварського я не знаходжу нічого. Зрештою, серед військовиків...» — «Яке глупство! За тієї доби — Вандом, Віллар, принц Євгеній, принц де Конті, а якби я згадав усіх цих героїв Тонкіна, Марокко, а в цьому разі йдеться про людей справді шляхетних і побожних, та представників «нового покоління», то неабияк здивував би вас. Га! га! Мені б треба повчити тих, хто досліджує нове покоління, яке відкинуло марні забобони своїх предків, як мовить пан Бурже^[92]. Я маю молодого приятеля, про нього багато розмов, так той куди там — такий витівник... Але я не хочу лютим духом сопти на когось, вернімося до XVII сторіччя. Ви знаєте, що Сен-Сімон мовить, поруч із багатьма іншими, про маршала д'Юксея: «... розкішник у грецькому блуді, звиклий бахурувати відкрито, чіпляючись до молодих офіцерів, тримаючи їх у себе вдома, окрім рослявих молодих льокаїв, і все це навпростець — і в війську, і в Страсбурзі». Ви, певне, читали листи Мадам — чоловіки узивали її не інакше, як Путана. Вона говорить про це досить виразно». — «Мавши таке надійне джерело, як її муж». — «Ця Мадам надзвичайно цікава постать, — підхопив пан де Шарлюс. — З неї можна зробити ліричний синтез «дружини Тіточки». Передусім вона — хлопчачурка; зазвичай дружина Тіточки — мужчина, із нею її чоловікові легше сплодити дітей. Мадам нічого не згадує про збочення Месьє, але широко розводиться про це саме збочення в інших як людина «компетентна», бо всі ми любимо знаходити в інших родинх ганджі, від яких терпимо

у своїй сім'ї, аби довести самим собі, що в цьому немає нічого виняткового чи ганебного. Я вам уже казав, що це було звичайним явищем за всіх часів. Проте наша доба має тут особливі здобутки. І, попри те, що свої приклади я взяв із XVII сторіччя, якби мій великий прашур Франсуа де Ларошфуко жив у наші часи, він міг би з більшим правом, ніж про свої, сказати, нумо, Брішо, підкажіть мені: «Розпуста пишала завжди; але якби особи, знані у нас усім, народилися в перші сторіччя, чи став би нині хто згадувати про проституцію Геліогабала?» Знані у нас усім — сказав, як в око вліпив. Бачу, що мій дотепний кривняк знав усі «пльотки» про своїх найславетніших сучасників, як я про своїх. Але нині такого люду побільшало. Вони мають на собі свою печать». Я відчув, що пан де Шарлюс наміряється розповісти, як ці звичаї еволюціонували. І весь час, поки він говорив, поки говорив Брішо, псереді мною витав, викликаний пестливим, інтимним Вентейлевым мотивом, більше чи менше виразний образ моєї оселі, де мене очікувала Альбертина. Я безперестань подумки вертався до Альбертини, куди мав незабаром вернутися й насправді, як до ядра біля ноги, яке мене в той чи той спосіб тримало, не пускало з Парижа і тепер, поки в салоні Вердюренів я згадував своє помешкання, насувало мені його на гадку не як пустку, екзотичну й сумну, а як щось — ніби бальбецький готель одного вечора — сповнене нерухомої присутності, яка тривала там ради мене і яку я міг будь-якої хвилі неодмінно віднайти. В настирливості, з якою барон повертався до однієї й тієї самої теми, в межах якої розум його, вигострений ув одному напрямі, виявляв проникливість, було щось таки гнітюче. Він здавався сухарем, як науковець, обізнаний лише зі своїм вузьким фахом, набридливий, як усевіда, гордий тим, що йому відомі секрети і може з утіхою їх розголосити, антипатичний, як ті, що, як заходить мова про їхні хиби, пасталакають про них, не помічаючи, що будять нехіть, нестерпний, як маніяк, і приречений на самовикриття злочинець. Ця гостра характеристика, яку можна приписати шаленцеві або кримінальникові, зрештою, трохи мене заспокоювала. Дещо підчищаючи її, аби мати змогу виснувати з неї висновки стосовно Альбертини, пригадуючи собі її поводження з Робером, зі мною, я казав собі (хоч як болів мені один із тих споминів і смутив другий), казав собі, що вони, ті спогади, нібито виключають явну деформацію, на погляд неминуче клінічну, яка з такою силою виявлявся в речах і в постаті пана де Шарлюса. На

жаль, барон поспішив зруйнувати мої надії так само, як у мене їх вселив, тобто сам того не усвідомлюючи. «Так, — сказав він, — мені вже не двадцять п'ять років, і я бачив багато змін довкола; я не впізнаю суспільства, де впали всі бар'єри, і юрба, позбавлена всякої елегантності і пристойності, танцює танго навіть у моїй родині; звелися на пшик і мода, і політика, і мистецтво, і релігія. Але, щоб ви знали, найбільше виродилося те, що німці називають гомосексуалізмом. Леле! За моїх часів, поза людьми, які не терпіли жінок, і тими, хто кохав лише жінок, а інші речі робив лише з цікавості, гомосексуалісти були добрими батьками сімейства і заводили коханок лише про людське око. Якби я мав дочку на порі, то ради її щастя шукав би зятя лише серед таких. Гай-гай, світ перевернувся. Тепер шукають женишків і серед тих, хто ласий на жінок. Я думав, що маю нюх, і як, бувало, казав собі: «У жодному разі», то не помилявся. А тепер мені несила вгадати. Один із моїх приятелів, у цій справі битий жак, мав візника (йому нараяла його моя братова Оріана), і хоч цей комбрейський хлопчина був удатний до всього, а надто — задублювати спідниці; ці речі, ладен присягатися, йому зроду й на думку не спадали. Він був убоїщем для своєї коханки: зраджував її з двома жінками, яких обожнював, — з акторкою і дівчиною з кав'ярні. Мій кузен, принц Германтський, чоловік головатий, але легковір, яких мало на світі, аж досада брала, сказав мені одного разу: «А чому ж це Ікс не спить зі своїм візником? Хто знає, може, чи це не справило б приємності Теодорові (так звати візника), і чи візник ще й ображається, що Принципал не женихається до нього?» Я зацитював Жільбера; мене дратувала ця позірنا проникливість, яка, застосовувана де треба і де не треба, свідчить якраз про брак проникливості; а ще мене дратували наївні хитрощі мого кузена, якому хотілося, щоб наш приятель Ікс наважився ступити на кладку, якою, коли б вона виявилася надійна, він пустився і собі». — «Хіба у принца Германського такі самі уподобання?» — спитав прикро вражений Брішо. «Боженьку ж ти мій! — захоплено вигукнув пан де Шарлюс. — Про це знає кожен собака, і я навіть не вважаю, що продаю його. Так от, наступного літа я вибрався до Бальбека і дізнався від матроса, який іноді брав мене на риболовлю, що мій Теодор (до речі, брат покоївки баронеси Пютбюс, приятельки пані Вердюрен) вчащає до порту і нахрапом підхоплює то того, то того

морячка, аби покататися разом на човні і «все таке інше». Тут уже мені приспічило спитати про його Принципала, в якому я впізнав того пана, що різався цілі дні в карти зі своєю коханкою: чи він не з тих, що й принц Германтський. «Це ж бо цілому світу відомо, та він із цим і не криється». — «Але ж із ним коханка?» — «Ну й що з того? Які бо ці діти наївні! — сказав барон батьківським тоном, не здогадуючись, яким болем озвалися в мені його слова, викликавши думку про Альбертину. — Його коханка чарівна». — «У такому разі троє його приятелів такі самі, як він?» — «Зовсім ні! — крикнув барон, затикаючи собі вуха, ніби я, граючи, взяв фальшиву ноту. — Ви впадете у другу крайність! Чи ж людині вже не вільно мати друзів? Ох, ця молодь, така каша в голові! Вас треба перевиховувати, хлоню мій. А втім, — тягнув він, — признаюся, що цей випадок (а я знаю таких чимало), хоча мене важко за полу смикнути, мене пантеличить. Я бита голова, але мені це невтямки, — сказав він тоном старого галліканина, що розмірковує над течіями ультрамонтанства, рояліста-ліберала, що розмірковує над «Аксьйон Франсез», або учня Клода Моне над кубістами. — Я не ганю цих новаторів, я радше їм заздрю, силкуюся їх зрозуміти, але не можу. Якщо вони так кохають жінку, то чому, надто у робітничому середовищі, де на це дивляться несхвально, де вони ховаються з самолюбства, — чому шукають собі те, що називається у них «пахолком»? Мабуть, це дає їм щось інше. Але — що?» «Що інше може давати жінка Альбертині?» — стукотіла мені в скроні думка, і в цьому було джерело моєї муки. «Бігме, бароне, — озвався Брішо, — якщо Рада факультетів запропонує відкрити кафедру гомосексуалізму, я висуну вас. Але ні, вам більше підійде Інститут спеціальної психофізіології. А ще я вас бачу на кафедрі в Колеж де Франс із правом працювати індивідуально з кожним студентом і своїми викладацькими здобутками, за прикладом учителів тамільської мови чи санскриту, ділитися з маленькою горсткою тих, кого се цікавить. Ви мали б двох слухачів і педеля, Боже вас борони від гадки, ніби я хочу кинути тінь на наш корпус педелів, як на мене, бездоганний». — «Тут ви невіглас, — круто урвав його барон. — Зрештою, ви помиляєтеся, гадаючи, ніби се цікавить лише вузьке коло. Якраз навпаки». І, не усвідомлюючи суперечності між незмінним напрямом його власної балачки і докором, який він кидав іншим, барон заговорив скрушно й заклопотано: «Навпаки, це страшно, всі про це тільки й мовлять! Це

ганьба, але слова з пісні не викинеш, любий професоре! Здається, позавчора у дукинї д'Еен упродовж двох годин тільки й розмов було що про це. Зрозумійте: якщо про це потрапило на язик жінкам, то це ж суцільний скандал! Та що найплюгавіше — вони черпають відомості, — додав барон із великим запалом і завзятістю, — від паскуд, від справжніх свинтюхів, як-от, скажімо, цей приземок Шательро (спершу б умився він сам), який так любить багнити перед ними інших. Я чув, що він на мене вішає всіх собак, але мені начхати. Я вважаю, що болото, яким обкидає людей цей гицель, мало не витурений із Жокей-клубу за шахрування в карти, може впасти на нього самого. І на місці Жанни д'Еен я, шануючи свій салон, не допуслав би розмов на подібні теми і не давав би обливати поміями моїх родичів. Але ж у нас нема товариства, нема правил, нема звичайносте, всі розмови крутяться круг туалетів. Ох, моє серце, це кінець світу! Всі зашкарубли, озвірілися! Тільки рвуться вкусити, щоб болючіше. Бридота!»

Я був полохливий з дитинства; у Комбре я тікав, аби не бачити, як підсувають дідові коньяк, а також марних намагань бабусі ублагати його не пити, і зараз мав лише одну думку: дати крутька від Вердюренів ще перед езекуцією над паном де Шарлюсом. «Час наглити», — сказав я Брішо. «Я з вами, — відказав той, — от тільки не рука зв'яється по-англійському. Ходімо попрощаємося з пані Вердюрен», — закінчив професор, рушаючи до салону з міною дитини, яка під час гри у фанти з'ясовує, «чи не можна повернути».

Поки ми розмовляли, Вердюрен на жінчин знак забрав Мореля. Якби навіть пані Вердюрен, по добрій розвазі, визнала за розумніше відкласти цю розмову, вона б не подужала цього зробити. Є такі бажання — часом вони спочивають на устах, — які, дай їм тільки попуск, домагаються задоволення без огляду на наслідки; годі опертися хоті поцілувати оголене плече, на яке задовго дивишся і на яке губи падають, як птах на гадюку, годі не вп'ястися зубами в тістечко, якщо ти млієш голодом, годі утримати здуміння, сум'яття, біль чи веселощі, розбурхані в чийсь душі необачним словом. У такому настрої, завчасу розкошуючи мелодрамою, пані Вердюрен умовила мужа забрати з собою Мореля і будь-що з ним побалакати. Морель почав уболівати, що королева Неаполітанська пішла, а його так їй і не відрекомендовано. Пан де Шарлюс усі вуха йому протуркав, що вона сестра імператриці Єлизавети і дукинї Алансонської, тож-бо в

його очах владоможниця виросла попід хмари. Але Принципал розтлумачив йому, що вони тут не на те, щоб говорити про королеву Неаполітанську, і взяв одразу вола за роги. «Ось що, — сказав він по паузі, — якщо ви не проти, порадьмося з моєю дружиною. Слово чести, я нічого їй не казав. Почуємо, що скаже вона. Мій погляд може бути помилковий, але самі здорові знаєте, що моя дружина має голову на в'язах, та ще й до того дуже вами дорожить, кому ж і викласти всю справу, як не їй». Пані Вердюрен очікувала нетерпеливо, смакуючи наперед утіху, яку матиме від розмови з віртуозом, а по його відході — від точного звіту про діалог між ним і мужем, і знай приказувати: «І чого б їм ото баритися? Маю принаймні надію, що Огюст устиг накрутити його як слід», аж це, нарешті, пан Вердюрен повернувся з Морелем, з усього видно, украй схвильованим. «Пан Морель хотів би спитати в тебе поради», — сказав дружині Вердюрен з такою міною, начебто це був певен, чи ця просьба буде вислухана. Замість відповісти мужеві, пані Вердюрен, у запалі хвилювання, звернулася до Мореля. «Я цілковито такої самої думки, як мій чоловік: годі, годі вам його толерувати!» — гвалтовно вигукнула вона, геть забуваючи про домовленість із чоловіком, що вона вдаватиме, ніби не здогадується про зміст Вердюренової розмови зі скрипалем. «Як? Що толерувати?» — муркнув Вердюрен, він намагався удати подив і з незграбністю, продиктованою замішанням, обстоював своє. «Я здогадалася, про що ти з ним говорив, — відповіла пані Вердюрен, не дбаючи про правдоподібність своїх слів і про те, яку думку, згадуючи згодом цю сцену, може скласти скрипаль про правдомовність Принципалки. — Ні, — вела вона далі, — я вважаю, що ви не можете терпіти довше цю ганебну близькість із плюгавим добродієм, якого ніде не приймають, — додала вона, незважаючи на те, що це розминається з правдою, і забуваючи, що барон бував у неї майже щодня. — Ви людський посміх усієї консерваторії, — тягла вона, знаючи, що це найвагомійший аргумент, — ще один місяць такого життя, і ваша артистична прийдешність буде знівечена, тоді як без Шарлюса ви зароблятимете понад сто тисяч франків річно». — «Але мені ніхто нічого не казав, я вражений, я дуже вам вдячний», — пробурмотів Морель зі слізьми на очах. Змушений водночас удавати подив і прикривати сором, він збуряковів, піт заливав йому очі, ніби він зіграв підряд усі сонати Бетховена; з очей йому котилися сльози, яких не

витиснув би навіть боннський геній. Скульптор, зацікавлений цими слізьми, посміхнувся і наживав мені на Чарлі бровою. «Мабуть, тільки ви ні про що й не чули! У цього добродія брудна слава, за ним водяться паскудні історії. Мені відомо, що він на призначці у поліції; якщо він не скінчить так, як усі до нього подібні, підколотий ножем апаша, то вважайте, що йому поталанило, — додала вона, бо думка про Шарлюса нагадала їй дукиню де Дюрас, і, розлючена, вона намагалася шпорнути сердешного Чарлі ще дошкульніше і помститися за все, що їй випало перетерпіти цього вечора самій. — Зрештою, навіть у матеріальному розумінні користи з нього, як із цапа вовни: він геть зубожів, як потрапив до лабет шантажистів. Багато вони з нього не витиснуть, а ви — ще менше, бо все заставлено, палац, замок тощо». Морель повірив у цю брехню тим легше, що пан де Шарлюс любив брати його за повірника у своїх стосунках з апашами, цією расою, до якої лакейський син, хоч сам був не менший плюгавець, живив нехіть, що могла зрівнятися хіба з його прихильністю до бонапартизму.

У мозку крутія Мореля вже законилася комбінація, подібна до тої, яку в XVIII сторіччі звано перевертанням альянсів. Він поклав собі, не попереджуючи пана де Шарлюса, завтра ввечері вернутися до Жюп'єнової сестриниці, щоб усе полагодити. На лихо для нього цьому задумові судилося провалитися, бо пан де Шарлюс того ж таки вечора домовився із Жюп'єном про побачення, і колишній жилетник, попри недавні події, не міг відмовити баронові. Коли за участю Мореля зайшли інші події і коли Жюп'єн, плачучи, розповів про свої напасті баронові, не менш зболений барон заявив, що прийме за дочку покинуте дівча, надасть їй один із титулів, очевидно (мадемуазель д'Олорон), постарається доповнити її навчання і видасть заміж за багатія. Ці обіцянки дуже втішили Жюп'єна, але не справили жодного враження на його сестриницю, бо вона все ще кохала Мореля, який, із глупоти чи цинізму, знічев'я зазірав до склепу, коли Жюп'єна там не було. «Ну, що там у вас таке, — казав він, сміючись, — дівчино, з синцями під очима? Любовні гризоти? Ба, літа плинуть за водою, люди змінюються. Зрештою, мужчині вільно приміряти ту чи іншу взувачку, а жінку й поготів, і якщо взувачка не на його ногу.» Він розгнівався лише один раз, коли вона плакала; він уважав це за нікчемну й негідну витівку. Сльози з нашої вини не завше викликають у нас співчуття.

Але ми занадто забігли вперед, бо все це сталося вже після вечора у Вердюренів, який ми урвали і перервану нитку якого треба знову сточити. «Я ні про що не здогадувався», — зітхнув Морель у відповідь на слова пані Вердюрен. «Звісно, ніхто вам у живі очі не скаже, а все ж ви осудовисько людське в консерваторії, — відповіла в'їдливо пані Вердюрен, завзявшись довести Морелеві, що йдеться не тільки про пана де Шарлюса, а й про нього. — Я охоче вірю, що ви нічого не знаєте, але всі гомонять про це вголос. Поспитайте у Скі, що говорили недавно у Шевіяра^[93], за два кроки від нас, коли ви вступили до моєї ложі. На вас показують пальцями. Щодо мене, то повірте, я на це не зважаю; мені тільки здається, що він чоловік кумедний і що він так і зостанеться посміховиськом довіку». — «Не знаю, як пані дякувати», — відказав Чарлі таким тоном, яким дякують дантистові, коли, завдавши лютого болю, той не дає нам навіть зойкнути, або кровожерному секундантові, який спровокував поєдинок через суццю дрібничку, кинувшу: «Ви не можете цього подарувати». «Я вважаю, що ви людина з характером, справжній муж, — відгукнулася пані Вердюрен, — і ви скажете голосно й виразно, хоча він заявляє всім і кожному, що ви не посмієте, що він держить вас на припоні». Чарлі, латаючи позиченою гідністю подерту на клапті власну, порився в пам'яті, чи не вичитав, не почув він бува чогось, і одразу заявив: «Не так мене виховано, аби бути на ласкавому хлібі. Цього ж таки вечора я рву з паном де Шарлюсом усякі взаємини. Королева Неаполітанська, мабуть, уже пішла? А то, перш ніж порвати, я попросив би його...» — «Зовсім рвати з ним нема потреби, — сказала пані Вердюрен, яка не бажала розбивати свого ядерця. — Ви любісінько могли б зустрічатися з ним тут, у тісному гурті, де вас цінують, де ніхто про вас не скаже кривого слова. Але хай ваші руки будуть розв'язані і забороніть йому тягатися з усіма цими тварюками, які в ноги кланяються, а за п'яти кусають. Аби ви почули, що вони патякають у вас за плечима. Зрештою, нема за чим шкодувати; ви не тільки змиваєте пляму, яка лежала б на вас усе життя, — з погляду артистичного, навіть якби не йшлося про ганебну Шарлюсову опіку, повірте, киснути в цьому фальшивому вищому світі означало б знеславити себе, вас не сприймали б як серйозного музику, ви зажили б слави аматора, салонного партач-музики, а у ваші літа це жахливо. Я розумію, що для всіх цих дамуль дуже вигідно робити послуги своїм приятелькам,

запрошуючи вас безкоштовно, але за все це ви приплачуєтеся своєю будущиною артиста. Я не кажу про всіх огулом. Ви згадали про королеву Неаполітанську, вона справді пішла, бо мала ще якийсь вечір, це чудова жінка, і, гадаю, де Шарлюса не вельми шанує. Як і прийшла вона сюди, то ради мене. Так, так, я знаю, їй хотілося познайомитися з паном Вердюреном і зі мною. Саме тут ви можете грати. А потім, повірте, якби ви пішли куди-небудь зі мною, — а мене музики, зрозуміло, знають, зі мною вони завше такі милі, вважають мене трошки за свою, за свою Принципалку, — то це зовсім інша річ. Але стережіться як вогню ходити до дукинї Дюрас! Не робіть такого глупства! Дехто з музик розповів мені про неї. Вони обирають мене повірницею, — сказала пані Вердюрен з лагідною простотою, якої вміла прибирати, надаючи своєму обличчю скромного виразу і чаруючи вас очима чарівниці. — От і приходять до мене зі своїми клопотами; деякі з них вічно скрізь відмовчуються, а в мене розпускають язика; не можу вам передати, як се цікаво. Нетяга Шабріє^[94] казав завше: «Єдино пані Вердюрен уміє розв'язати вам язика». Отож-бо, повірте, всі в одну голову просто плакали, що мусять грати у дукинї де Дюрас. Мало того, що вона навмисне принижує їх, як служників, так вони ще й ніде потім не можуть знайти ангажементу. Директори кажуть: «А, це той, що грає у дукинї де Дюрас!» Та й по всьому. Це найкращий спосіб приборкати собі крила. Бачте, виступати у вищому товаристві не престижно; можна мати який завгодно хист, але мушу з прикрістю сказати, якщо ви концертуєте в дукинї де Дюрас, у вас слава аматора. А для музик, повірте, що я їх знаю, бо вже сорок років слухаю їхні виступи, висуваю їх, цікавлюся ними, отож, повірте, для них сказати про когось «аматор», тоді пиши все припало. І, власне, вони вже говорять це про вас. Скільки разів я мусила відбороняти вас, запевняти, що ви ніколи б не грали в якомусь недолугому салоні! Знаєте, що мені на це відповідали: «Мус — великий чоловік; Шарлюс його навіть не питає, він нехтує його думку». Хтось, гадаючи, що справить баронові приємність, сказав: «Ми захоплюємося талантом вашого друга Мореля». І знаєте, що він одказав зі своєю, так добре вам знаною пиндючливою міною? «Звідки вам уроїлося, що він мій друг? Ми з ним не з одного тіста, інша річ, якби ви сказали, що він моя креатура, мій піклованець». У цю мить під опуклим чолом богині музики крутилося єдине слово, яке деякі особи не вміють утримати в

собі, слово, промовити яке було б не тільки підло, а й необачно. Одначе потреба сказати його бере гору над порядністю, над осторогою. Власне, цій потребі, після кількох посіпувань сферичного і несумреного чола, улягла Принципалка: «Моєму чоловікові навіть переказали, ніби він сказав про вас: «мій служник», але я не повірила». Така сама потреба спонукала пана де Шарлюса, невдовзі по тому, як він заприсягнувся Морелеві, що ніхто ніколи не довідається про його походження, сказати пані Вердюрен: «Він лакейський син». Через цю ж таки потребу, тепер, коли слово впало, воно мало піти гуляти по салонах, передаючись із вуст до вуст, скріплене печаткою таємниці, щораз обіцяної, але не дотримуваної. Ті слова мали, зрештою, повернутися, як у дитячій грі, до пані Вердюрен і посварити її з зацікавленою особою, яка врешті-решт її розкусить. Вона знала про це, але не могла утримати слово, яке пекло їй язика. Слово «служник» не могло не дійняти Мореля. А проте вона його сказала, а якщо зробила при цьому застереження, то єдино для того, щоб у такий спосіб підкреслити свою певність, що так воно і є, і zarazом ніби виявити безсторонність. Ця безсторонність так розчулила її саму, що вона заговорила з Чарлі майже ніжно. «Бачте, я йому не докоряю, він тягне вас у провалля, так, але це не його провина, бо він котиться туди сам, котиться туди сам, — повторила вона з притиском, зачарована влучністю образу, який вихопився з її уст так швидко, що вона тільки зараз його помітила і постаралася його підкреслити. — Все це так! Але я докоряю йому, — вела вона далі ніжним тоном, як лебедіє приголомшена своїм успіхом жінка, — за те, що він з вами неделікатний. Є речі, про які не кричать на всіх перехрестях. Ось вам підтвердження: недавно барон закладався, що ви почервонієте з утіхи, коли він вам скаже (вжарт, звичайно, бо його протекція була б тільки перешкодою), що ви дістанете хрест Легіону. Це б ще нічого, хоча я ніколи не любила, — додала вона тоном делікатним і водночас гідним, — коли ошукують друзів, але, повірте, деякі дрібниці іноді завдають нам прикрощів. Наприклад, він, лягаючи зо сміху, розповідає, що ви домагаєтеся хреста єдино з огляду на вуйка і що ваш вуйко — лакей». — «Він так вам сказав!» — гукнув Чарлі, ураз повіривши, завдяки таким замашним словам у все, що мовила пані Вердюрен. Пані Вердюрен просто раювала, — таке блаженство відчуває стара любовниця, яка в момент, коли юний коханець уже ладен її

покинути, здолала розладнати його шлюб. І, може, в її брехні не було жадної рахуби, може, вона брехала незнарошне. Може, якась логіка почуттів, первісний, ще давніший за неї нервовий відрух, змушували її, щоб було цікавіше жити, щоб краще оберігати своє щастя, «поплутати карти» у своєму кланчику, і несамохіть горнули їй на язик (перш ніж вона встигала перевірити правдивість фактів) хоча й не зовсім точні, але збіса дійові твердження. «Якби він говорив це тільки нам, це не мало б значення, — тягнула Принципалка, — ми знаємо, що те, що він каже, треба одним вухом слухати, а другим випускати; до того ж усяка праця почесна, а свою ціну ви завдячуєте самому собі; але він піде хихотіти з пані Портфен (пані Вердюрен згадала її навмисне, бо знала, що Чарлі кохає пані Портфен), — оце вже чортзна-що. Почувши про це, мій муж сказав мені: «Краще б я дістав по вуху». Ви знаєте, що Гюстав любить вас не менше, ніж я. (Аж ось коли з'ясувалося, що пана Вердюрена звати Гюстав.) Адже він, власне, ніжна душа». — «Але я ніколи не казав тобі, що люблю його, — буркнув Вердюрен, удаючи з себе славного бурчимуху. — Його любить Шарлюс». — «Ох, ні, тепер я бачу різницю. Мене шив у дурні негідник, а ви — добрий!» — щиро гукнув Чарлі. «Ні, ні, — шепнула пані Вердюрен, відчуваючи, що її «середі» врятовані, але не бажаючи зловживати перемогою. — Негідник — це надто сильно сказано; він чинить зло, багато зла, але несвідомо. Знаєте, ця історія з хрестом тривала не дуже довго. А проте мені було б неприємно повторювати все, що він розповідав про вашу родину», — закінчила пані Вердюрен, яка вскочила б у велику халепу, якби їй довелося це зробити. «Дуже довго, чи не дуже, а він — зрадник він, — ось хто він такий!» — гукнув Морель.

Аж це ми ввійшли до зали. «Га! га! — вигукнув пан де Шарлюс, узрівши Мореля, і рушив до музики з радістю того, хто уміло влаштував вечір задля побачення з жінкою і в захваті не здогадується, що сам наставив собі пастку, що зараз його злапають і прилюдно напірять посаджені мужем у засідку люди. — Ось, нарешті, й ви, де ж це ви ховалися, юна славо і завтрашній молодий кавалере Почесного легіону? Еге ж, скоро ви зможете прип'ясти собі хрест Легіону», — сказав пан де Шарлюс із міною ласкавою й урочистою, підтверджуючи нагадуванням про хрест брехню пані Вердюрен, у якій тепер Морель бачив безперечну правду. «Облиште мене, я забороняю вам підходити до мене! — крикнув Морель. — Для вас це не первина, я не перший, кого ви пробуєте знепутити!» Мене втішала думка, що пан де Шарлюс зітре на порох і Мореля, і Вердюренів. Із незмірно меншого, ніж нині, приводу я відчував на собі його скаженину, рятунку від неї не було, король і той би його не знесмілив. Аж це приключилося щось неймовірне. Ми побачили, як пан де Шарлюс став правцем, німий, розгублений, осягаючи своє нещастя і не розуміючи його причини, не знаходячи слів, нипаючи очима по всіх присутніх, із запитальною, обуреною і благальною міною, здавалося, він не так питає, що сталося, як міркував, що ж йому відповісти. Напевно, коли він побачив, що Вердюрени відводять очі і що ніхто не подасть йому руки допомоги, його заціпив гострий біль, а надто страх перед майбутнім стражданням; а також те, що загодя накрутивши себе, не сповнившись гніва і не держачи про запас лютощів, застуканий зненацька, він дістав удар у ту мить, як був беззбройний. Вражливий, нервовий, істеричний, імпульсивний, барон був лише вдавано відважний, навіть удавано злий (про що я здогадувався з самого початку і що робило його мені симпатичним); він реагував не так, як реагує нормальна ображена людина. До того ж був тут не в своєму середовищі і відчував себе не так розкуто і сміливо, як у СенЖерменському передмісті. Так чи інакше, у цьому погорджуваному салоні наш великий пан (якому вищість над плебеями була притаманна зараз не більше, ніж котромусь із його предків, засудженому до страти революційним трибуналом), уражений паралічем усіх членів і язика, умів єдино зацьковано озиратися, кидаючи обурені несправедливою кривдою, благальні й запитальні погляди. А тим часом пан де Шарлюс любив пускати в діло не лише своє красномовство, а й зухвальство, коли, охоплений люттю,

накипілою на серці, не втримувався, щоб не тесати комусь кіл на голові, лаючи свою жертву найкровожернішими словами перед шокованим товариством, яке ніколи не припускало, що можна так зарватися. У таких випадках пан де Шарлюс дихав вогнем, сік і рубав, аж усі торопіли. Бо тоді барон мав ініціативу і нападався, говорив те, що йому слина на язик нанесла. (Так Блок шуткував із жидів, але паленів, коли хтось вимовляв це слово при ньому.) Людей він ненавидів тих, що, на його думку, гордували ним; а якби вони були з ним милі, то він, замість злувати, обіймався б із ними. За цих крутих і непередбачених обставин наш великий базіка язикатий міг тільки прохарамаркати: «Що це означає? Що сталося?» Його навіть не почули. Одвічна пантоміма панічного переляку змінилася так мало: цей підстарок, якому сталася халепа в паризькому салоні, несамохіть повторював деякі схематичні пози, яких давньогрецькі різьбарі надавали лякливим німфам, переслідуваним богом Паном.

Посол у неласці, столоначальник, спроваджений на спочинок, холодно прийнятий світовець, ошуканий коханець іноді цілий місяць вивчають крах своїх надій; вони крутять його на всі боки, мов сліпу, пущену невідомо ким і звідки ракету, подібно до мандрівного аероліта. Вони прагнуть з'ясувати складники гарматня, що впав на їхню голову, рвуться розгадати, чия це зловорожість. Хеміки послуговуються бодай аналізом; хворі, занедужавши якоюсь невідомою хворобою, можуть викликати лікаря; карні справи якось розплутує слідчий суддя. Але ми рідко відкриваємо мотиви близьких та їхні загадкові для нас учинки. Отак і для пана де Шарлюса (передбачаючи події, що зайшли після цього вечора, до якого ми ще повернемося) у поводженні Чарлі все губилося в тумані і тільки одне було ясно: Чарлі, який часто погрожував баронові, що роздзвонить про його зальоти, встиг уже «вбитися в колодочки», щоб літати на власних крилах. І, мабуть, із чистісінької невдячності розповів усе пані Вердюрен. Але як вона могла потрапитися на вудочку? Бо барон, налаштований усе заперечувати, уже й сам був переконаний, що почуття, які йому закидають, вигадані. Чи не приятелі пані Вердюрен, зазіхаючи самі на Морелеву цноту, підготували ґрунт? Протягом наступних днів пан де Шарлюс посилав страшні листи багатьом зовсім до цього непричетним вірним, і ті подумали, що барон збожеволів. Потім він вибрався до пані Вердюрен, але його довга і зворушлива розповідь не справила

бажаного враження. Бо, з одного боку, пані Вердюрен знай товкла баронові: «Не звертайте більше на нього уваги, не носіться з ним, це ж дитина», тоді як барон прагнув єдино примирення; а з другого боку, аби добитися цієї мети, забравши у Чарлі все, що той уважав за свої здобутки, барон вимагав, щоб пані Вердюрен перестала приймати Мореля; пані Вердюрен відповіла відмовою, наражаючи себе на град обурених і саркастичних листів пана де Шарлюса. Перебираючи гадку по гадці, барон так і не добився істини, себто так і не довідався, що удару йому завдав аж ніяк не Морель. Він запевне міг би про це дізнатися, викликавши Мореля на коротку розмову. Але барон уважав, що це уймає йому чести та шкодить інтересам його кохання. Він був ображений, він чекав пояснень. Його все муляла у зв'язку з думкою про розмову, здатну розбити непорозуміння, інша думка, яка в таких випадках із тих чи інших причин змушує нас цієї розмови уникати. Хто принизився і показав свою неміч у двадцяти випадках, здобудеться на гонор у двадцять першому, власне, тоді, як було б вигідніше не упиратися у своїй зарозумілості і розвіяти помилку, що засіла в голові іншої особи за браком спростувань. А тепер про те, як сприйнято цей інцидент у вищому світі. Там поширилася поголоска, що пана де Шарлюса вибито в потилицю з хати Вердюренів, коли він намагався згвалтувати юного музику. Тож люди вже не дивувалися, що пан де Шарлюс більше не з'являвся у Вердюренів; коли ж він випадком сподибував десь одного з вірних, обмовленого й ображеного бароном, ніхто не дивувався, що той не вітається з паном де Шарлюсом. Усі гадали, що кланчик більше не кланяється баронові.

Тимчасом як пан де Шарлюс, знищений словами Мореля і поведженням Принципалки, прибрав пози німфи, охопленої панічним жахом, пан і пані Вердюрени, ніби на знак розриву дипломатичних стосунків, посунули до першої зали, покинувши пана де Шарлюса самого. Морель на естраді пакував скрипку. «Розповіси мені, як усе відбувалося», — звернулася до мужа з жадібним блиском ув очах пані Вердюрен. «Не знаю, що пані йому сказала, — впав у слово Скі, — але виглядає він страшенно схвильованим, на очах бринять сльози». — «По-моєму, те, що я сказала, було йому зовсім байдуже», — відповіла пані Вердюрен. Цей маневр, нездатний, зрештою, ошукати всіх, мав змусити скульптора повторити, що Чарлі плакав. Його слізьми Принципалка дуже пишалася і не хотіла допустити, аби хтось із вірних

міг почути, а отже й знати про них. «Та ні, навпаки, я бачив буйні сльози, що блищали в його очах», — улесливо мовив скульптор, усміхаючись усміхом порозумілої злосливості і зиркаючи на естраду, аби перевірити, чи Морель ще там і чи не може він почути його слів. Але його чула особа, чия приявність, щойно її зауважено, вернула Морелеві утрачену надію. Була то королева Неаполітанська: вона забула вахляр і вважала, що буде ввічливіше покинути другий вечір і самій вернутися по віяло. Вступила вона тихенько, якось ніяково, ладна перепросити і трохи затриматися тепер, коли не було вже ні душі. Але в розпалі інциденту її приходу не помітили, королева зразу все зрозуміла, і її це обурило. «Скі каже, що бачив на очах у нього сльози, ти помітив? — сказала пані Вердюрен. — Я не бачила сліз. Ага, згадала, — поправилася вона, опасаючись, як би в її заперечення не повірили. — А от нашому баронові зле, йому б треба сісти, він ледве стоїть на ногах, ще брязне додолу», — додала вона з безжальним сміхом. У цю мить до неї підбіг Морель. «Ця пані, що зайшла, — не королева Неаполітанська? — спитав він (хоча знав, що це вона), показуючи на державицю, яка рушила до пана де Шарлюса. — По тому, що сталося, я не можу, на жаль, попросити барона, щоб він рекомендував мене їй». — «Стривайте, це зроблю я», — сказала пані Вердюрен і в супроводі кількох вірних (але без мене й Брішо, обидва ми взяли мерщій свої речі й пішли) потягла до королеви, яка розмовляла з паном де Шарлюсом. Той ще хвилину тому вірив, що хіба нагла смерть монархині може ударемнити справдження його заповітної мрії — відрекомендувати Мореля королеві. Проте ми уявляємо собі прийдешність як віддзеркалення теперішності, проекрованої у пустці, тоді як вона є наслідком — часто дуже близьким — причин переважно для нас невловних. Через яку годину пан де Шарлюс віддав би все за те, щоб Мореля не було відрекомендовано королеві. Пані Вердюрен ударила королеві чолом. Бачу чи, що та не впізнає її, вона промовила: «Я — пані Вердюрен. Ваша королівська мосць мене не впізнає?» — «Певно що», — сказала королева і розмовляла далі з паном де Шарлюсом так природно і з таким непритомним виразом на обличчі, що пані Вердюрен не знала, чи то до неї звернене оте «певно що», вимовлене чарівним у своїй неухважності тоном, який викликав у пана де Шарлюса, попри його любовну гризоту, усміх удячності. Це був усміх гурмана і знавця мистецтва зухвальства. Морель, передчуваючи,

що готується рекомендації, підступив ближче. Королева подала руку панові де Шарлюсу. Вона була сердита і на нього, але тільки за те, що він не дав відкоша нікчемним зухвальцям. Вона червоніла за нього з сорому: якісь Вердюрени сміють його отак трактувати! Та простодушна симпатія, яку вона виявляла їм кілька годин тому, і зачіплива гоноровитість, з якою поводитися нині, пливли з єдиного джерела — її серця. Королева була жінка надзвичайно добра, але доброту розуміла передусім як незламну прив'язаність до тих, кого кохала, до своїх, до всіх принців її роду (до яких належав і пан де Шарлюс), нарешті, до всіх представників міщанства і простого люду, які вміли шанувати тих, кого вона кохала, і жити до них добрі почуття. Вона симпатизувала пані Вердюрен, вважаючи її за жінку обдаровану цими високими прикметами. Певна річ, то було тісне, старосвітське поняття доброти, трохи в дусі торі. Але це не означало, що така доброта була нещира й холодна. Старожитні любили не менше людську громаду, частину якої становили, хоча ця громада не переходила меж міста; а нинішні люди не менше люблять вітчизну, ніж ті, що любитимуть Сполучені Штати всієї земної кулі. Переді мною був приклад моєї матері: маркіза де Камбремер і дукиня Германтська ніяким світом не могли умовити її взяти участь у якійсь добродійній акції, в патріотичному базарі, бути продавницею чи патронесою. Я далекий від думки, що вона мала рацію, коли йшла лише за тим, що підказувало її серце, і приберігала для родини, для домівників, для сіромах, які траплялися їй на путі, скарби любови і шляхетности; але я знаю, що ці скарби, як і скарби бабусині, були невичерпні і набагато перевищували все, що могли зробити й робили дукиня Германтська чи Камбремер. Королева Неаполітанська — зовсім особливий випадок, але треба визнати, що симпатичних людей вона уявляла аж ніяк не в дусі романів Достоевського (які Альбертина знайшла в моїй бібліотеці і прибрала до рук), себто несхожими на облесних нахлібників, злодіїв, пияків, соромітників, зухвальців, розпусників, а при потребі й убійників. Зрештою, крайнощі сходяться: тут шляхетним, близьким, покривдженим родичем, якого королева хотіла оборонити, був пан де Шарлюс, тобто, попри його високе коліно і всі кривні зв'язки з королевою, хтось, чий цноти сусідували з хибами. «Вам нездужається, любий кузене, — сказала вона баронові. — Обіпріться на моє рамено. Будьте певні, що воно вас завжди підтримає. Для цього воно досить

мічне. — Потім, гордовито звівши очі й дивлячись (мені розповів про це Скі) просто, що просто на пані Вердюрен та Мореля, додала: — Ви знаєте, в Гаєті моя правиця уміла тримати в пошані всяких паскуд. Зараз вона вам буде за підпору». З цим словом, ведучи барона під руку, так і не дозволивши відрекомендувати собі Мореля, славна сестра імператриці Єлизавети вийшла.

Знаючи страшний характер пана де Шарлюса, знаючи, як він уміє тероризувати всіх, аж до своїх родичів, можна було припустити, що після цього вечора він буде з усією люттю нападувати Вердюренів. Ми вже бачили, чому цього не сталося одразу. Потім барон, застудившись, захворів інфекційною пневмонією, пошесть якої саме тоді прокинулася; лікарі, та й він сам, довгий час думали, ніби він уже на ладан дихає, бо ж кілька місяців барон висів між життям і смертю. Чи то був просто фізичний метастаз, підміна іншим болем неврозу, який знаходив досі розрядку у спалахах гніву? Бо надто вже просто було б пристати на те, що барон, ніколи не сприймаючи поважно, зі світського погляду, Вердюренів, не міг мати до них жаль, як до рівних собі; надто вже просто було б нагадувати, що нервові люди, які з кожної okazji киплять на уявних і невинних ворогів, робляться безсилими, як тільки хтось наскочить на них. Таких людей легше заспокоїти, покропивши їм лице холодною водою, ніж намагаючись довести їм безпідставність їхніх ураз. Причину браку злости в барона треба шукати не в метастазі, а в самій хворобі. Вона так змучила де Шарлюса, що йому було не до Вердюренів. Він уже конав. Ми згадували про наступальні дії; навіть такі дії, які дадуть ефект лише посмертно, вимагають, якщо ми хочемо належно їх «обставити», витрати якихось сил. У пана де Шарлюса зоставалося їх замало на таке зусилля. Кому не траплялося чути, як закляті вороги розплющують очі, аби зирнутися в агонії, і навіть склеплюють їх, щасливі? Але таке буває рідко, хіба що смерть заскочить нас у розповні життя. Навпаки, коли людині втрачати вже нічого, вона не шукає ризику, як у розквіті життєвої снаги, коли йде на нього завиграшки. Дух помсти, ця частина людського життя, найчастіше покидає нас на порозі смерті — крім винятків, які, як ми побачимо, пояснюються суперечливістю людської вдачі. Згадавши на хвильку Вердюренів, пан де Шарлюс, геть виснажений, обертався до стіни і не думав уже ні про що. Якщо він часто отак німував, то не тим, що позбувся хисту красномовства.

Джерело його в ньому ще не пересохло, але змінилася його тональність. Відірване від вибухів, що їх так часто оздоблювало, його красномовство стало майже містичне — тепер уже в цяцькуванні лагідних слів, євангельських притч позірною покірністю смерти. Промовляв він словами, якими так часто оздоблював свою мову, нині ця мова була майже містична, прикрашена лагідними словами, євангельськими притчами, позірною покірністю смерти. Він промовляв здебільша в ті дні, коли йшов на поправку. Рецидив повертав його до мовчанки. Ця християнська лагода, в яку сублімувалася чудова баронова поривчастість (Як у «Естер» сублімувався такий відмінний від її істоти дух «Андромахи»), дивувала оточення. Вона здивувала б навіть Вердюренів, яким вади цієї ненависної їм людини не могли завадити схилитися перед ним. Певна річ, на поверхню зринали думки, християнські лише на позір. Барон благав архангела Гавриїла ознаймити йому, як пророкові, коли до нього прийде Месія. І, усміхаючись страдницькою й водночас блаженною усмішкою, додавав: «Тільки хай архангел не велить мені, як Даниїлові, потерпіти «сім сімок і шістдесят дві сімки», бо до того часу я вмру». Той, кого він чекав, був Морель. Тож-бо він просив архангела Рафаїла привести його до нього, як юного Товию. І, переходячи до методів більш земних (як ото хворий папа, загадавши правити обідню, не забуває викликати лікаря), він натякав одвідувачам, що якби Брішо привів йому невдовзі юного Товию, то, може, архангел Рафаїл повернув би йому зір, як Товієвому батькові, або дозволив йому очиститися в купелі Витсаїди. Але, попри ці недвозначні помисли про земне, моральна чистота волянь пана де Шарлюса була прекрасна. Марнославство, обмова, люта скаженина, пиха де й поділися. З морального погляду пан де Шарлюс став нині зовсім іншою людиною. Але ця досконалість, трохи оманне враження якої здатне було викликати у зворушених слухачів баронове ораторство, зникла вкупі з хворобою, на тлі якої вона розвивалася. Як ми побачимо далі, пан де Шарлюс наче з гори покотився. Але сцена у Вердюренів була вже тільки туманним спогадом, затьмареним поточними спалахами його гнівливости.

Але вернімося назад, до вечора у Вердюренів. Коли господарі залишилися самі, Вердюрен сказав дружині: «Ти знаєш, чому не прийшов Коттар? Він у Саньєта, який уцент програвся на біржі. Коли

Саньєт побачив, що в нього не зосталося жодного франка, а боргу майже мільйон, його побив грець». — «А навіщо він ж грав? От ідіот! Гра на біржі йому просто протипоказана. Людей куди головатіших облуплюють до голого тіла, а його пошиють у дурні всі, кому охота». — «Авжеж, ми давно знаємо, що він ідіот, — сказав Вердюрен. — Але, зрештою, сталося те, що мало статися. Завтра домовласник викине його на брук, він ходитиме голий та босий; родичі його не люблять, Форшвіль йому нізащо не допоможе. Отож я подумав... я, звісно, не піду на щось таке, що тобі не сподобається, але зрештою... чом би нам не взятися допомагати йому грішми — тоді руїна була б для нього не така дошкульна і він міг би лікуватися в себе вдома». — «Я теж такої думки, як добре, що тобі це спало. Але ти сказав: «у себе вдома»; цей глупак винайняв дуже дороге помешкання, а тепер неприступне людям не з його кишенею, йому треба знайти якісь дві кімнатки. Здасться, теперішня його оселя обходиться йому в шість-сім тисяч франків». — «У шість тисяч п'ятсот. Але він дуже звик до свого житла. Зрештою один удар уже стався, більше, ніж два-три роки він не перебідує. Даймо, що за три роки на нього піде десять тисяч франків. Гадаю, ми в стані це собі дозволити. Можна, наприклад, замість винаймати цього року Ла-Распельєр, зупинитися на чомусь скромнішому. З нашими прибутками, думаю, витратити протягом трьох років десять тисяч франків — у межах наших можливостей». — «Гаразд, але тут є одна морока: справа набуде розголосу і нам доведеться спомагати інших». — «Уяви: я вже про це подумав. Я все зроблю під умовою, щоб про це ніхто не знав. Даруйте: шитися в добродію всьому людству я не маю охоти. Жадної філантропії! Можна було б просто сказати, що йому це відписала княгиня Щербатова». — «Та чи ж він повірить? У справі заповіту вона радилася з Коттаром». — «Зрештою, можна б утаємничити й Коттара, він звик зберігати професійні таємниці, гребе гроші лопатою, йому не треба сунути куку в руку. Може, він сам зголоситься сказати Саньєтові, що княгиня обрала його за посередника. Тоді ми зостанемося за лаштунками. Це вбереже нас від дурних сцен удрячності, виливань чуттів, тирад». Тут Вердюрен додав якийсь чудне слівце — десь-найпевніш на означення зворушливих сцен і тирад, яких обоє хотіли уникнути. Але мені його переказали спотвореним, бо воно було нефранцузьке, один із тих хатніх виразів, заведених в окремих родинях

на означення певних речей, надто речей дражливих, либонь, для того, щоб зацікавлені особи не дошолопали, про що йдеться. Ці вирази зазвичай є пережитками минувшини тієї чи іншої родини.

У жидівській родині, скажімо, це — ритуальний термін, уживаний у новому значенні; може, єдине гебрійське слово, яке зовсім винародовлена сім'я ще знає. У родині питома провінційній — відламок місцевого патуа, хоча родина не тільки вже не говорить цим патуа, а навіть не розуміє його. У франкомовній сім'ї, прибулій із Південної Америки і франкомовній — якесь еспанське слово. У наступному поколінні це слово збережеться лише як спогад дитинства. Нам пригадується, що при столі батько-матір проказували його, аби челяді було невгадно, що йдеться про неї, але діти так і не знають, що саме означало те слово, не знають, яке воно: еспанське, гебрійське, німецьке чи місцеве і чи належить воно взагалі до якоїсь мови, а чи це просто власне ім'я або штучно коване слово. Сумнів можна розм'яяти лише тоді, коли ще живе дід у перших, старий кузен, який мав послуговуватися тим самим словом. Я жодного кривняка Вердюренів не знав, то й не міг точно відтворити цього слова. Одне певне: воно не могло не викликати усміху на обличчі пані Вердюрен, бо вживання цієї «кишенькової» мови, мови особистішої, таємнішої, ніж мова звичайна, дає тим, хто нею послуговується, якесь егоїстичне почуття, не позбавлене утіхи. Тільки-но хвилина веселошів минула, пані Вердюрен спитала мужа: «А як Коттар пробовкається?» — «Не ироровкається». Коттар пробовкався — принаймні мені, бо саме від нього я дізнався про цей факт за кілька років після похорону Саньєта. Я пошкодував, що не знав про це раніше. Насамперед це швидше навело б мене на думку, що ніколи не треба осуджувати людей, ніколи не треба судити про них за згадкою про якусь їхню підлоту, адже нам не дано знати, що вони можуть постановити в душі ув інші хвилини і яке добро вчинити. Тут нам недовго помилитися навіть у межах, у яких ми зважимося робити прогнози. Безперечно, лихе насіння, яке здалося нам природженим, ще дасть про себе знати. Проте душа куди багатша, ніж ми гадаємо, в ній посіяне ще й інше насіння, і воно дасть про себе знати і в тих, хто засліпив нам очі своїм лихим учинком. А крім того, в більш особистому плані, заява Коттара, якби він зробив її раніше, не могла б не вплинути на мене. Змінюючи мій суд про пана Вердюрена (у моїх очах тоді просто лютого звіра), вона розвіяла б мої підозри

щодо ролі, яку Вердюрени могли відіграти у моїх стосунках із Альбертиною. Зрештою, розвіяла б, може, й усупереч реальній дійсності. Бо, попри свої достоїнності, у кланчику пан Вердюрен був докучливий причепа і страшенний самодур, він не цурався найпідлішої брехні, не гребував найнікчемнішим приводом для розпалювання ненависти, аби рвати між вірними зв'язки, не спрямовані єдино на зміцнення єдності. Цей чоловік міг бути безкорисливим і гойним не напоказ, але це аж ніяк не означало, що він чутливий, симпатичний, делікатний, правдомовний, незмінно добрий. Словом, насіння доброти, почасти успадковане від родини, що підтримувала дружні стосунки з моєю бабусею у перших, либонь жевріло в ньому ще перше, ніж я з ним запізнався, як існували ще перед Колумбом чи Пері Америка чи Північний бігун. А проте на момент мого прозріння натура пана Вердюрена відкрилася мені новою, досі невідомою стороною, і тоді я зрозумів, що створити собі уявлення про людський характер так само важко, як і про суспільство і про людські пристрасті. Характер змінюється не менше від них, і якщо ми хочемо сфотографувати більш-менш незмінне, він показує перед заклопотаним об'єктивом різні аспекти свого «я» (не кажучи вже про те, що він ні на мить не може залишатися нерухомим, що він у постійному русі).

Виходячи з вечора у Вердюренів запізно, зі страху, аби Альбертина не знудилася, я попросив Брішо, щоб він висадив мене перед домом, після чого моє авто відвезе його. Він повіншував мене з тим (не знаючи, що на мене чекає дівчина), що я повертаюся просто додому і що я так рано й обачно завершив вечір, хоча, навпаки, тільки з моїм відходом він по-справжньому почався. Потім він заговорив зі мною про пана де Шарлюса. Барон був би, мабуть, здивований, почувши, як професор, завжди щиросердий із ним, професор, який постійно підкреслював свій принцип: «Я нікому нічого не переповідаю», говорить про нього і про його життя навпростець. Та якби пан де Шарлюс сказав Брішо: «Мене запевняли, що ви погано відгукувалися про мене» — його подив та обурення були б, мабуть, не менш щирі. Брішо справді любив пана де Шарлюса, і, якби захотів відтворити якусь розмову про барона, йому скорше пригадалися б почуття власної симпатії, аніж зміст самих слів, мовлених у тому самому дусі, в якому

говорив про нього весь вищий світ. Він справді не відчував би, що лукавить, запевняючи барона:

«Я завжди і скрізь говорю про вас із такою симпатією!», бо в ньому таки озивалося якесь тепле почуття, коли він відгукувався про пана да Шарлюса. Барон мав для Брішо передусім той чар, якого професор здебільшого шукав у світському житті, і чар цей полягав у наочному існуванні взірця того, що довго уявлялося йому поетичною вигадкою. Брішо, який часто тлумачив другу Вергілієву Еклогу, не вельми тямлячи, фантазія це чи реальний факт, знаходив в старощах у розмові з паном де Шарлюсом дещицю тієї втіхи, якої заживали його метри, панове Меріме й Ренан, а також його колега пан Масперо^[95], подорожуючи по Іспанії, Палестині чи Єгипті й упізнаючи в красвидах і в сучасному людові Іспанії, Палестини чи Єгипту кін і незмінних акторів античних сцен, що їх вони вивчали по книжках. «Скажу без наміру образити цього шляхетного рицаря, — заявив Брішо, їдучи зі мною в машині, — що він просто казковий, коли коментує свій сатанинський катехізм із майже шарантонським запалом і з затятістю, тобто, я хотів сказати — щиросердістю еспанського місіонера та емігранта. Запевняю вас: удаючись, із вашого дозволу, до фразеології монсенйора д'Юльста, я не нуджуся в ті дні, коли мене відвідує цей феодал, який, прагнучи боронити Адоніса від нашої доби недовірків, піддався інстинктам своєї раси і став хрестоносцем Содома». Слухаючи Брішо, я був із ним не сам. Відколи покинув дім, я чув себе пов'язаним таємничими нитками з дівчиною, хоча була вона в цей час у себе в покоях. Навіть розмовляючи з якимсь гостем Вердюренів, я мав невловне відчуття Альбертини подібно до відчуття власних членів; коли ж я, бувало, думав про неї, то щоразу з прикрим почуттям абсолютного свого рабства, як думають про власне тіло. «Ач яка пащекуха, — тягнув Брішо, — проповіді цього апостола переплюнуть усі коментарі до «Розмов у понеділок»! Подумайте: я сам чув від нього, що трактат про етику, в якому я завжди цінував найблискучішу моральну концепцію нашої доби, наш вельмишановний колега Ікс написав, натхнений молодим листоношею. Звертаю вашу увагу на те, що мій славетний приятель, розвиваючи свої думки, не вважав за потрібне назвати нам ім'я цього ефеба. Тут він виявив більше добропристойности або, як хочете, менше вдячності, ніж Фідій, який вирізьбив ім'я улюбленого атлета на кільці

свого Юпітера Олімпійського. Барон не знав цієї історії. Можете уявити, як захопило його це правовірство! Сподіваюся, ви мені повірите, що за кожного обговорення з моїм колегою якоїсь тези докторської дисертації, я виявляю в бароновій діалектиці, зрештою, дуже тонкій, ту саму присмаку, якої пікантні викриття надали в очах Сент-Бева недостатньо відвертому творові Шатобріана. Від нашого колеги, в якого голова золота, а самого золота кіт наплакав, телеграфіст перейшов до баронових рук — «усе честь по честі» (треба було чути, яким тоном він це мовив!). А що цей Сатана — найпослужливіший із людей, то він добився для свого піклованця місця в колоніях, звідки той, вдячна душа, надсилає йому час від часу добірні фрукти. Барон частує ними своїх високих гостей; молодикові ананаси зовсім недавно прикрашали стіл на Набережній Конті, змушуючи пані Вердюрен, цього разу без єхидства, зробити таке зауваження: «Виходить, пане де Шарлюс, ви маєте в Америці якогось вуйка чи сестринця, якщо дістаєте звідти такі ананаси!» Признаюся, коли б я знав тоді правду, то їв би їх з усмішкою, читаючи *in petto*^[96] початок Горацієвої оди, яку любив згадувати Дідро. Загалом, як мій колега Буасьє, гуляючи від Палатина до Тібуря, я запозичаю з розмов із бароном набагато повнокровніше та яскравіше уявлення про письменників Августового віку^[97]. Даймо тут спокій добі занепаду і не чіпаймо греків; досить того, що я одного разу сказав цьому чарівкому панові де Шарлюсу, що при ньому я сам почуваю себе, як Платон у Аспазії^[98]. Щоправда, я збільшив у пропорціях обох персонажів; мій приклад, як висловлюється Лафонтен, узятий із череди «менших скотинок». Хоч би там як, ви, певно, не подумали, що барон почувався ураженим. Ба більше, я ніколи ще не бачив, щоб він так щиро радів. Його аристократичну флегму порушила дитинна веселість. «Які облесники всі ці сорбоннари! — крикнув він захоплено. — Подумати лишень, скільки літ довелося мені прожити, аби хтось порівняв мене з Аспазією! Таку стару руїну, як я! О, де моя молодість?» Бачили б ви його, коли він це говорив, густо своїм звичаєм напудрований, і — в його літа! — напахчений, як халахур! А поза тим, поза своєю генеалогічною манією, він найкраща людина у світі. Ось чому я побивався б з розпачу, якби сьогоднішній розрив був би остаточним. Мене здивувало, чому молодик так згедзився. В останній час він тримався з бароном як сеїд, як ленник, — бунтом і не пахло. Маю

надію, що в кожному разі, навіть коли б (Dii omen avertant^[99]) баронові вже не судилося повернутися на Набережну Конті, схизма на мене не пошириться. Ми обидва виграємо від такого, скажімо, обміну: я ділюся своїми скромними знаннями, а він — своїм досвідом. (Далі ми побачимо, що хоча пан де Шарлюс не спопелив професора своїм гнівом, його симпатія до університетника так упала, що він уже судив про нього без жадної поблажливосте.) І, присягаюся, обмін у нас із ним такий нерівний, коли барон відкриває мені те, чого його навчило життя, що я не можу погодитися з Сільвестром Боннаром, що сон, іменованій життям, найкраще сниться в бібліотеці».

Ми підкотили до під'їзду. Я вибрався з авта і дав водієві адресу Брішо. З хідника видно було Альбертинине вікно, раніше завжди темне ввечері, коли вона не мешкала в мене; нині електричне світло зсередини, пасасте від планок жалюзі, смугувало його пройму рівнобіжними золотими пасмугами. Це ворожбитське кривуляччя, що було ясне для мене і малювало в супокійній моїй уяві точні й близькі образи, над якими за хвилю я мав обняти владу, було невидиме для Брішо, який zostався в авті майже сліпий; а якби він його й побачив, то, зрештою, не зрозумів би. Як і мої приятелі, що відвідували мене перед обідом, коли Альбертина верталася з прогулянки, професор теж і гадки не мав, що дівчина, вся до останку моя, чекає на мене у прилеглому до мого покої. Машина поїхала. Якусь хвилю я стояв сам на хіднику. Звичайно, ці ясні пруги, які я бачив знизу, здалися б комусь іншому чисто декоративними; а я надавав їм особливої дебелости, надійносте, кріпоти, бо я ними неабияк дорожив, я бачив за ними незримий для інших скарб, який я там приховав і який променів горизонтальними променями. Так, то був, мабуть, скарб, але скарб, ради заякого я зрікся вольниці, самоти, мислі. Якби нагорі не було Альбертини, ба навіть якби я прагнув лише зажити розкошів, я шукав би їх у незнайомих жінок, у чие життя спробував би проникнути, шукав би як не в Венеції, то принаймні в якомусь закутку нічного Парижа. Але тепер, коли для мене надходила година милощів, вона означала для мене не подорож, не вихід із дому, а тільки повернення до себе. І повернення не на те, щоб віднайти самоту і щоб, залишивши інших, отих постачальників поживи для мого розуму зовкола, мусити шукати її принаймні в самому собі; а, навпаки, на те, аби бути не таким самотнім, як на вечорі у Вердюренів, опинившись удвох із

особою, заради якої я відмовився від власної особистості і якій віддав її всю, позбавлений змоги бодай на секунду подумати про себе і навіть потреби думати про неї, позаяк ми будемо вже вкупі. Востаннє звівши очі на вікно покою, куди оце зайду, я ніби побачив, як за мною замикаються променисті ґратки, і мав таке відчуття, наче то не хто, як я, вічний тепер невільник, власноруч викував негнучке їхнє золоте пруття.

Альбертина ніколи не виявляла своїх підозр, що я її ревную, бо стромляю носа в кожную її справу. Тільки наша розмова про ревності, щоправда, вже давня, нібито доводила протилежне. Пригадую, гарного місячного вечора, на початку наших любощів, одного з перших днів, коли я проводжав її і коли я так само охоче покинув би її, щоб уганяти за іншими, я сказав їй: «Знаєте, я зголосився провести вас додому не з ревності; якщо ви маєте якісь плани, я тихенько собі піду». А вона відповіла: «О, я добре знаю, що ви не ревниві й що вам усе одно, але не маю жодних планів, за винятком одного — бути з вами». Іншого разу, в Ла-Распельєр, де пан де Шарлюс, глянувши скрива на Мореля, почав примілятися до Альбертини, я поцікавився в неї: «Ну як, він дуже до вас залицявся?» І додав напівіронічно: «Я зазнав усіх мук ревності». Альбертина, послуговуючись мовою, властивою чи то вульгарному середовищу, звідки вона вийшла, чи то ще вульгарнішому, де оберталася, гукнула: «Та ви жартівник! Ви ж бо не ревнивий, я знаю, що ви не ревнивий. По-перше, ви мені самі сказали, а по-друге, це видно й так, от!» Відтоді ніщо в ній не показувало, що думка в неї змінилася; але в неї мало виникнути з цього приводу чимало нових ідей, які вона від мене приховувала, але які випадок міг викрити, бо того вечора, коли я, повернувшись, привів її до свого покою і сказав (із певною бентегою, хоча й сам не розумів, звідки вона в мене, адже я заявив Альбертині, що виходжу, тільки, мовляв, не знаю куди саме: може, до маркізи де Вільпарізіс, може, до маркізи де Камбремер; правда, Вердюренів, нічого гріха таїти, я таки не згадав): «Вгадайте, звідки я! Від Вердюренів!», не встиг я вимовити репліку, як Альбертина з перекирвленим обличчям кинула мені у відповідь слова, які немовби рвалися з неї з нестримною силою: «Я про це здогадувалася!» — «Я не знав, що ви будете нудьгувати, коли я піду до Вердюренів». (Хоча вона нічого такого й не сказала, обличчя її було красномовніше за будь-які слова. Сказати по щирості, відкриваючи, де

я був, я теж не сказав собі подумки, що це завдасть їй жалю. А проте перед вибухом її гніву, як перед подіями, що, завдяки своєрідному ясновидству навспак, постають перед нами як щось уже знане в минулому, я подумав, що нічого іншого їй не сподівався.) «Жалю? Чхати мені на це! Мені воно бай-ду-жі-сінь-ко. Мадемуазель Вентейль там не було?» Не тямлячи себе, я зауважив: «Ви мені не сказали, що недавно з нею зустрічалися», щоб показати, що я знаю більше, ніж вона гадає. Вона подумала, ніби я витикаю їй замовчування зустрічі з пані Вердюрен (тоді як я мав на увазі мадемуазель Вентейль). «А хіба я з нею зустрічалася?» — спитала вона з таким виглядом, ніби зверталася до самої себе, напружуючи пам'ять, і водночас до мене, ніби я мав їй це підказати; насправді ж вона запевне хотіла випитати, що мені відомо, а може, їй вигадати час, аби сформулювати відповідь на таке дражливе запитання. Але мене куди менше обходила мадемуазель Вентейль, ніж страх, який мене вже навідував раніше, а тепер поймав з усієї сили. Дорогою додому я гадав, що пані Вердюрен просто похвалялася приїздом мадемуазель Вентейль та її приятельки, отож počував себе спокійним. І тільки Альбертина своїм запитанням: «Мадемуазель Вентейль там не було?» — довела мені, що не помилявся попервах; але мене заспокоїла думка, що Альбертина, відмовившись іти до Вердюренів, пожертвувала задля мене мадемуазель Вентейль.

«Зрештою, — сказав я гнівливо, — ви багато чого від мене приховуєте, навіть такого, що дірки від бублика не варте... наприклад, це я кажу так, між іншим, ваша триденна подорож до Бальбека». Я додав: «між іншим» як доповнення до «дірки від бублика», аби в разі, якби Альбертина спитала: «А що ж неподобного в моїй подорожі до Бальбека?» — я міг їй відказати: «Вже не пригадую. Я так мало клопочуся, що мені розказують, що в голові в мене каша!» І справді, якщо я згадував про цю триденну поїздку з шофером до Бальбека, звідки з таким запізненням одержав поштівки, то говорив у повному розумінні навмання. Я навіть шкодував, що вибрав такий невдалий приклад; якщо вона тільки встигла обернутися туди й назад, то де їй було взяти часу на влаштування якогось більш-менш тривалого побачення зі своєю пасією. Проте з моїх слів Альбертина виснувала, що я знаю всю правду і тільки приховую її від неї; віднедавна вона була переконана, що я загадую стежити за нею в той чи інший спосіб,

у кожному разі, як вона сказала тиждень тому Андре, «я поінформований про її життя краще за неї саму». Отож вона урвала мене зовсім не обов'язковим зізнанням, бо, зрештою, я ні про що не здогадувався. І це зізнання розчавило мене: такі великі «ножиці» були між правдою, яку спотворила брехтя, та уявленням, яке, повіривши в її брехні, закохана в брехтю людина створила собі про цю правду. Коли я сказав: «Ваша триденна поїздка до Бальбека, це я кажу так, між іншим», Альбертина перепинила мене, говорячи щонайприроднішим тоном: «Ви хочете сказати, що подорож до Бальбека липова? Авжеж! І для мене завжди було загадкою: чому ви вдавали, ніби в цю липу вірите? А тимчасом усе було дуже просто.

Шофер мав там свої справи. Він не смів вам про це сказати. Тоді я його пожаліла і вигадала поїздку до Бальбека. Що вдієш, така я вже вродилася! А потім на мою ж таки голову валяться усі ці історії! Він просто висадив мене в Отейлі, в моєї приятельки на вулиці Першопречистенській, і я три дні вмирала там з нудьги. Тепер ви бачите, що все це пусте, не варте дірки з бублика. Я вже почала гадати, що ви, може, все знаєте, коли побачила, як вас розвеселило тижневе запізнення поштівок.

Визнаю, що це було курям на сміх, краще було зовсім не посилати поштівок. Та не моя це провина. Я купила їх загодя і віддала шоферові, перш ніж він висадив мене в Отейлі, і що ж — цей лобур забув їх у кишені, замість послати у конверті бальбецькому другові, який мав пересилати їх вам. А я була певна, що вони вже дійшли. Шофер похопився аж через п'ять днів і, замість доповісти мені, мерщій їх, дурило, до Бальбека. Ох, і намилила ж я йому голову, коли він зізнався! Отакий жмуд! На віддяку за те, що я три дні сиділа, як у криміналі, аби він міг залагодити родинні справунки, цей цимбал змусив вас даремно хвилюватися! Я боялася вистромити носа в Отейлі, щоб мене, крий Боже, ніхто не побачив. Тільки разок і вийшла, та й то перебрана за чоловіка, так, більше з пустощів. На моє безголов'я, мабуть, я народилася у понеділок, перший, на кого я нахопилася, був цей жидик, ваш друг Блок. Але навряд, щоб ви дізналися від нього, що подорож до Бальбека відбулася лише в моїй голові, бо я ладна забожитися, що він мене не впізнав».

Я не знав, що сказати, розчавлений такою масою брехні й намагаючись не показати свій подив. Я вжахнувся, але бажання

прогнати Альбертину не виникало. Зате страшенно хотілося плакати. Це бажання викликала не сама брехня і не крах усього, в що я вірив, вірив так свято, аж мені оце ввижалося, ніби я у зрівняному з землею місті, де не стоїть жодного будинку, де гола земля їжачиться лише грузами цегли, — на плач мені збиралося через те, що протягом трьох днів, поки вона нудилася у приятельки в Отейлі, їй ні разу не спала охота, чи хоча б думка, провести нишком день у мене або викликати мене телеграмою до Отейля. Але віддаватися роздумам було ніколи. Головне, не здаватися здивованим. Я усміхнувся з міною людини, яка знає більше, ніж говорить. «Але ж це тільки краплина у житейському морі! Так, наприклад, сьогодні ввечері я дізнався у Вердюренів, що те, що ви мені розповідали про мадемуазель Вентейль...» Альбертина бликала на мене спідлоба з болісною гримасою, намагаючись вичитати в моїх очах, що я знаю. А знав я і збирався сказати про уподобання мадемуазель Вентейль, хоча насправді я довідався про нього не у Вердюренів, а колись у Монжувені. А що я зумисне ніколи не казав про це Альбертині, то міг удавати, ніби просвітився допіро цього вечора. І після всього пережитого мною в трамвайчику я відчув майже радість: адже той монжувенський спомин, хай би я і звертався до нього заднім числом, залишався безперечним доказом, ударом кийка для Альбертини. Принаймні цим разом мені вже не треба було «прикидатися, що я знаю» і «тягнути за язика» Альбертину: я таки знав, бачив у освітлене вікно в Монжувені. Даремно Альбертина запевняла, ніби її стосунки з мадемуазель Вентейль та її приятелькою були зовсім невинні; якби я присягнув (без брешу), що мені відомі звички цих жінок, чи ж могла б вона твердити, що, живучи з ними так близько, називаючи їх «моїми старшими сестричками», вона не наражалася на їхні перелешування, відмагання від яких загрожувало б розривом? Але я не встиг сказати правду. Альбертина, гадаючи (як у випадку з вигаданою бальбецькою подорожжю), що я знаю все чи то від мадемуазель Вентейль (якщо вона була у Вердюренів), чи то просто від пані Вердюрен, яка могла говорити про неї з мадемуазель Вентейль, Альбертина не допустила мене до слова і призналася мені в речах, прямо протилежних тому, що я припускав. Але це признання, доводячи, що Альбертина ніколи не переставала мені брехати, завдало мені, мабуть, ще більшого болю, тим паче, що, як допіро згадувалося, я більше не ревнував її до мадемуазель Вентейль. Отож, випереджаючи

мене, Альбертина випалила: «Виходить, сьогодні ввечері вам стало відомо, що я брехала, твердячи, що мене майже виховала подруга мадемуазель Вентейль? Справді, я вам прибрехала. Але я відчувала, що так мало важу для вас, я бачила, як вас захоплює музика цього Вентейля, і по-дурному подумала, що зацікавлю вас собою, коли скажу, що одна з моїх колежанок — оце вже правда, присягаюсь! — дружить із приятелькою мадемуазель Вентейль, і вигадала, що знаю їх добре обох. Я відчувала, що вам набридла, що ви вважаєте мене за дурненьку; я гадала, що, признаючись у близькості з ними, я зможу переказати вам подробиці про Вентейлів доробок і виросту у ваших очах, що це нас ізблизить. Я брешу тільки з ніжних почуттів до вас. І треба ж було відбутися цьому нещасному вечорі у Вердюренів, аби ви докопалися до правди, та ще, може, зрештою й пересоленої! Закладаюся, що приятелька мадемуазель Вентейль сказала, що не знає мене. Вона бачила мене принаймні двічі у моєї колежанки. Природно, я не досить шикозна для людей таких славних. Вони воліють сказати, що не бачили мене зроду». Сердешна Альбертина! Мавши намір своєю заявою про те, що вони були з подругою мадемуазель Вентейль нерозлийвода, відтягти «розрив» і наблизити мене до себе, вона доскочила свого, як це часто трапляється, зовсім не завдяки тому, на що робила ставку. Те, що вона підкована в музиці ліпше, ніж я думав, анітрохи не перешкодило б мені порвати з нею тамтого вечора, у трамвайчику; натомість слова, мовлені з цією метою, одразу ж поєднали нас узами ще міцнішими, ніж неможливість розлуки. І все ж Альбертина дала хука, але не в оцінці можливого враження від цих слів, а в розумінні його причини, причина ж полягала не в тім, що я дізнався про її музичну культуру, а в тім, що я дізнався про її паскудство. Мене нагло зблизило з нею, ба більше — прикувало до неї, не очікування розкошів (чи то пак не розкошів — легкої втіхи, та й годі), а корчі болю.

Не випадало надто довго мовчати і цього разу — ще, чого доброго, подумає, ніби я здивований. Отож, зворушений її скромністю і ролею упослідженої в салоні Вердюренів, я сказав їй лагідно: «Ясочко моя! Я залюбки дав би вам кількасот франків, аби ви могли де завгодно удавати з себе шиковну даму й запросити куди хочете на багатий обід Вердюренів». Овва! В Альбертині жила не одна особа. Найтаємничіша, найпростіша, найжорстокіша об'явилася в її відповіді, яку вона мені дала з виразом нехоті і слів якої, сказати по правді, я гаразд не зрозумів — навіть слів початкових, бо вона урвала. Я відтворив їх уже трохи пізніше, коли відгадав її думку. Чують заднім числом, коли доходить сенс сказаного. «Красно дякую! — сказала вона. — Я б не дала і шага на це старе луб'я. Ліпше б ви мене бодай раз пустили, аби мене погріли...» Аж це її обличчя залилося рум'янцем, брови поповзли вгору й вона затулила вуста долонею, ніби запихала геть незрозумілі для мене слова назад. «Що ви сказали, Альбертино?» — «Нічого, просто я засинала». — «Хіба? Ви такі розтроюджені!» — «Я думала про обід у Вердюренів, це так гарно з вашого боку». — «Та ні, я про те, що ви оце сказали». Вона навела мені купу версій, але жодна не в'язалася з її і досі ще туманними словами, а з її урваною мовою та наглим рум'янцем і поготів. «Годі-бо, кохана, ви не це хотіли сказати, бо чого б вам ото затинатися?» — «Мені стало соромно за свою просьбу». — «Яку просьбу?» — «Влаштувати обід». — «Та ні, знов не те, який може бути між нами сором?» — «Якраз навпаки: не треба надуживати добротою тих, кого кохаєш. Присягаюсь, у цьому вся штука». З одного боку, я ніколи не сумнівався в Альбертининих присягах, а з другого — мене аж ніяк не задовольняли її пояснення. Я правив своєї: «Та ж наберіться, нарешті, духу й докажіть речення! Ви урвали на «гріти». — «Ох, ні, відчепіться!» — «Але чому?» — «Бо це непристойність, мені сором казати таке при вас. Не розумію, чого це мені стрелило; я навіть не розумію її значення, а почула її на вулиці, від якогось покидька. Вихопилося самохіть ні до ладу ні до прикладу. Це не стосується ні мене, ані когось іншого, просто я марила». Я відчував, що більше нічого з Альбертини вже не видобуду. Вона збрехала, коли оце присягалася, що її зупинив страх бути нетактовною; а тепер це вже сором, що вона ввернула якусь непристойність. Сором не сором, а що я почув ще одну брехню, то це вже напевно. Бо коли ми залишалися з

Альбертиною удвох, то не було такої непристойности, не було таких грубих слів, яких би ми не проказували, жируючи. У кожному разі, наполягати зараз було марно. Але в моїй пам'яті застрягло слово «гріти». Альбертина часто вживала цього слова у всіляких зворотах: «Я собі місця не загріла», «Він грів останню надію», «Доведеться добре погріти чуба». Але вона це говорила при мені й анітрохи не соромлячись, і якщо нині мала на увазі щось на зразок цього, то чому затнулася? Чому так зашарілася, затулила рота, перебудувала всю репліку, а коли зауважила, що я почув слово «гріти», вигадала якісь гильгуси? Але по відмові від безплідного допиту, найкраще було прикидатися, що я вже про це не думаю. Згадавши, як Альбертина випікала мені очі, що я пішов до Принципалки, я промовив, як би виправдовуючись, украй незграбно, по-дурному: «Зрештою я був не від того, аби взяти вас на сьогоднішній вечір до Вердюренів». Це вийшло у мене аж надто неоковирно: якщо я цього хотів, то чому ж, не розлучаючись із нею, не зробив відповідної пропозиції? Розлючена моєю брехнею і роззухвалена моєю несміливістю, Альбертина відтяла: «Ви могли б мені це пропонувати тисячу років, і я однак не зголосилася б. Ці люди завше були налаштовані проти мене, робили мені все наперекір. У Бальбеку я зі шкури пнула, догоджаючи пані Вердюрен, а вона так славно мені віддячилася! Покликала б вона мене до смертної постелі, і то б я не пішла. Є речі, яких годі подарувати. А з вашого боку це перше хамство щодо мене. Коли Франсуаза сказала, що ви пішли (з якою втіхою вона мені це заявила!), я б воліла дістати в лоба сокирою. Я намагалася і навзнаки не подавати, але ще зроду не зазнавала такої шваби!»

Поки Альбертина виголошувала свою філіппіку, в мені відбувалося в живому і творчому сні моєї підсвідомості йшли пошуки того, чого вона не доказала в урваному реченні: я заповзвся відгадати його кінець. У такому сні малюються подробиці, які нас хіба що черкнули, приспані руки хапаються за чарівного ключа, якого ми марно шукали досі, і ключ клацає. Зненацька, мов сніг на голову, на мене спало жорстоке, досі сховане в затінку слово: «пиптика». Це слово зринуло не зразу, як це буває, коли після тривалої байдужости до незвершеного спомину, силкуючись нишком спроквола розгорнути його, ви немовби притаковлюєтеся, приклеюєтеся до нього. Ні, oprіч мого, звичного способу, згадувати, був, гадаю, ще один паралельний шлях пошуків:

брати до уваги не лише Альбертинині слова, а й гнівний її погляд, коли я запропонував їй гроші на влаштування багатого обіду, цей погляд, що ніби промовляв: «Красно дякую! Витратити гроші на нудні розваги, коли я безкоштовно можу робити те, що мене бавить!» Можливо, саме спомин про погляд і звелів мені змінити методу пошуків того, що лишилося недоказане. Досі мене гіпнотизувало останнє слово «погріти». Погріти що? Чай? Ні. Праску? Ні. Погріти, погріти, погріти. Аж це Альбертинин погляд і те, як пересмикнула вона плечима, коли я запропонував влаштувати обід, упритул наблизили мене до завершальних слів фрази. І раптом мені спало, що вона сказала не «погріти», а «погріти пиптика». Який жах! Ось чого вона воліла б. Подвійна ганьба! Бо навіть послідуша курва, яка згодна на це або ласа до цього, не вживає при мужчині, неспроможному опертися спокусі, такого огидного виразу. Вона відчула б, що це її принижує. Тільки в розмові з жінкою, якщо повійниця не цурається жінок, вона вимовляє це слово, аби перепросити за те, що допіро віддалася мужчині. Альбертина не лукавила, кажучи мені, що їй на сон збирається. Неуважна, імпульсивна, забувши про мою присутність, вона двигнула плечима й озвалася так, ніби говорила з однією із «таких жінок», можливо, з якоюсь із моїх «дівчат-квіток». І, нагло схаменувшись, червоніючи з сорому, ковтаючи те, що мала сказати, охоплена розпачем, вона прикусила язика. Не можна було гаяти ні секунди, якщо я не хотів, аби вона помітила мою розпуку. Але слідом за спалахом люті до очей мені підступали сльози. Як у Бальбеку, вночі, тому як я дізнався про її приятелювання з мадемуазель Вентейль, мені треба було негайно виправдати свою гризоту, вибrehати щось здатне справити на Альбертину глибоке враження: таким робом я вигадав би кілька днів для ухвали рішення. Тож поки Альбертина скаржилася, що ніколи не чула себе такою ображеною, як тої миті, коли їй сказали про мій вихід із дому і що ладна була б померти, ніж почути про це з Франсуазиних уст, і поки я, буцімто роздратований її смішною вразливістю, лагодився заспокоїти її, що все це, мовляв, пусте, що в моїй виправі для неї не було нічого кривдного, моє паралельне підсвідоме розслідування того, що вона хотіла сказати після слова «погріти», увінчалось успіхом, розпука, в яку мене вкинуло моє відкриття, почала вихлюпуватися назовні, і я, замість боронитися, поквапився узяти провину на себе. «Люба моя Альбертино! — озвався

я до неї лагідно, зі слізьми в голосі. — Я міг би сказати, що ви не маєте рації, що мій учинок невинний, але я збрехав би; ваша правда, ви схопили суть, бідолашна моя голубко; півроку тому, три місяці тому, коли я ще мав до вас дружні почуття, я ні за що б так не зробив. Мій виїзд — дрібниця і водночас вага його величезна, якщо зважити на великий переверот у моїх почуттях, бо цей учинок — його свідоцтво. І раз ви вгадали цей переверот, попри те що я сподівався приховати його від вас, то мушу сказати вам, сказати з глибокою ніжністю і смутком, ось що: «Люба моя Альбертино! Життя, яким ви тут живете, вам нудне, краще нам розійтися, а що найліпша розлука — найшвидша, то я прохаю вас, аби не розтягувати мою гризоту, попрощатися зі мною цього ж таки вечора і відійти завтра вранці, поки я спатиму, так, щоб нам ніколи вже не бачитися». Вона дивилася на мене, здивована, ще не ймучи віри, а потім почала побиватися: «Тобто, як це завтра? Це ваша тверда постанова?» І тут — попри те що мені було боляче говорити про наш розрив як про справу вирішену, а може, почасти й завдяки моєму болю, — я заходився давати Альбертині найдокладніші поради щодо того, про що їй доведеться поклопотатися, покинувши мій дім. І в своїх указівках я помалу ставав дедалі дріб'язковішим. «Будьте ласкаві, — сказав я з безкраєю журбою, — пришліть мені книжку Берготта — вона зосталася у вашої тітки. Це не горить, за три дні, за тиждень, коли хочете, але не забудьте — нагадувати мені було б надто прикро. Ми були щасливі; тепер ми відчуваємо, що далі булл б нещасливі». — «Не кажіть, що ми відчуваємо, — урвала Альбертина, — не кажіть «ми», то тільки ви так вважаєте!» — «Чи ви, чи як ви кажете, я, як хочете, — хіба не байдуже? Головне — для цього є підстави. Але вже глупа ніч, ідіть спати... ми постановили розлучитися цього вечора». — «Перепрошую, то ви постановили, а я вас слухаюся, бо не хочу завдавати вам душевного щему». — «Нехай і так, постановив я, але від цього мені не легше. Я не кажу, що рана ятритьметься довго; самі знаєте, пам'ять у мене куца, але п'рші дні я сохнутиму за вами. Ось чому я вважаю, що не треба розтягувати агонію листуванням, краще рубати кінці одним махом. — «Авжеж, ви маєте слухність, — сказала вона зі скрушною міною, яку посилювали ще й зморшки, накладені на її личко зморою і пізньою добою. — Я волю, щоб мені відтинали не палець по пальцю, а зразу всю голову». — «Ой лишенько, мене аж страх бере, що вам доведеться

через мене лягати в такі пізні обляги! Ну, та нічого не вдієш — останній вечір! Ще наспитесь на своєму віку». Отак собі приказуючи, що пора прощатися, я zarazом намагався відтягти хвилю, коли вона скаже «прощай». «Хочете, аби вас якось розважити в перші дні, я попрохаю Блока послати свою кузину Естер туди, де ви замешкаєте? Він зробить це для мене». — «Не розумію, навіщо ви це говорите (я про це заговорив, щоб вирвати в Альбертини зізнання), мені залежить лише на одній істоті, на вас», — відповіла Альбертина, ніби мазнувши мені медом по губах. Але зараз же завдала мені лютого болю: «Я добре пам'ятаю, як подарувала вашій Естер своє фото, бо вона дуже наполягала, і я знала, що це справить їй утіху. Але щоб я з нею водилася чи мала охоту колись бачити, то це вже даруйте!» А втім, Альбертина була така легковажна, що не втерпіла й додала: «Якщо вона схоче мене бачити, мені клопоти, вона дуже мила, а взагалі мені на цьому не залежить». Отож, коли я згадав їй про карточку Естер, яку надіслав мені Блок (а я ще й отримати її не встиг на момент розмови з Альбертиною), моя подруга подумала, що Блок показував мені її власне фото, яке вона подарувала Естер. Навіть снуючи найгірші свої гадки, я не уявляв собі, щоб могли існувати якісь інтимні взаємини між Альбертиною і Естер. Коли я згадав про світлину, Альбертина не знала, що відповісти. А зараз, помилково думаючи, що мені відомо все, вона вважала за найрозумніше признатися. Я був пригнічений. «А потім, Альбертинко, благаю вас про одне: ніколи більше не шукайте зі мною побачення. Якщо за рік, за два ми випадково опинимося в одному місті, обходьте мене десятою вулицею». — Вона не відгукнулася на моє прохання. — «Альбертино, серце, не вживайте ніяких заходів, не силкуйтеся зустрітися зі мною в цьому житті. Це було б для мене надто прикро. Бачте, я на правду прикипів до вас серцем. Пам'ятаю, тому як я висловив своє бажання зустрітися з особою, про яку ми говорили в Бальбеку, ви гадали, що побачення відбулося. Ба ні, ручаюсь вам, до неї мені байдуже. Ви думали, що я давно намірявся вас покинути і що моя ніжність до вас була комедією». — «Ви збожеволіли, ніколи я так не думала», — озвалася вона смутно. «Ваша правда, не треба було так думати; я щиро вас кохав, може, то була не любов, а велика, велика дружба, куди більша, ніж ви можете собі уявити». — «Але я вірю, вірю! А гадаєте, я вас не кохаю!» — «Мені дуже прикро розлучатися з вами». — «А мені в

тисячу разів прикріше», — підхопила Альбертина. Я відчував, що мені несила стримувати сльози, вони як не бризкали з моїх очей. Але то були сльози, викликані не тими муками, які я відчував, коли доводив Жільберті: «Нам краще не бачитися, саме життя розводить нас». Пишучи це Жільберті, я казав собі, що коли б я покохав іншу, то надто велика сила мого почуття, либонь, зменшила б мої шанси збудити в ній почуття до себе, так наче в розпорядженні двох істот був певний необхідний запас кохання, і якщо одна сторона допустить перевитрати, то це відбудеться коштом іншої сторони, тобто зі тою іншою мені доведеться розлучитися, як я вже розлучився з Жільбертою. Але відтоді становище круто змінилося і то з багатьох причин. Першою причиною, яка, своєю чергою, породила інші, було безвілля, якого бабуся і мати боялися в мене у Комбре і перед яким обидві капітулювали: таку величезну енергію виявляє хворий, щоб змусити шанувати свою неміч! Це безвілля розвивалося в мені все швидше й швидше. Колись, відчувши, що я стаю тягарем для Жільберти, я мав іще достатньо снаги, аби відмовитися від неї, а коли я виявив, що те саме відбувається з Альбертиною, то думав лише про одне: як утримати її силоміць. Коли я писав Жільберті, що ми більше не зустрінемося, то й справді йшов на розлуку з нею, зате з Альбертиною я домагався поєднання, і все, що я їй торочив, була чиста брехня. Коротше, ми обоє намагалися виглядати не такими, як були насправді. Так завше трапляється з істотами, які опиняються віч-на-віч; завше одна не знає, що коїться у душі другої, і не годна збагнути навіть того, що знає. Кожна з них виявляє найменш особисте; чи то тим, що не розгадала сама себе і найважливіше трактує як неважливе, чи то тим, що блаженські й неістотні переваги видаються їй важливішими і похвальнішими. Або ж, не мавши високих прикмет, на яких їм залежить і за брак яких вони можуть наразитися на зневагу, обоє вдають, ніби вони їх і не потребують, і саме до цих прикмет вони ставляться з безмежною погордою, ба навіть із нехиттю. Але в коханні таке непорозуміння сягає свого вершка, бо тут, поминаючи хіба що дитячий вік, ми стараємося, щоб личина, якої ми прибираємо, не так віддзеркалювала нашу ідею, як вела у нашому почутті до здобуття того, чого ми прагнемо, а мої прагнення після повернення додому зводились до того, щоб утримувати Альбертину в тій самій неволі, що й досі, щоб вона у своєму роздратуванні не домагалася більшої волі,

щоб відпустити її з дому на один день, але тепер, коли вона поривалася до незалежності, уже ні, бо це давало б поживу моїм заздрощам. Почавши від певного віку, спонукувані самолюбством і передбачливістю, ми вдаємо, ніби нам не залежить на тих речах, на яких нам залежить найбільше. Але в любові проста обачність, якій, зрештою, далеко до правдивої мудрости, прищеплює нам досить швидко отой дух лукавства. Найсолодшим у коханні, самою його душею, мені в дитинстві здавалася спромога вільно освідчитися коханій про свої почуття, про мою вдячність за її доброту, про бажання завжди жити разом. Але з власного досвіду і з досвіду приятелів я надто добре зрозумів, що освідчення таких почуттів аж ніяк не заразливе. Стара губокрутка в особі барона де Шарлюса, малюючи у своїй уяві якогось гожого молодика, починає вірити в те, що й сама обертається в гожого молодика, і щораз частіше зраджує свою жінкуватість у кумедному вдаванні чоловічости, але цей випадок відбиває закон, який обіймає не лише Шарлюсів, закон, обсягу якого не вичерпує навіть уся любов; самі ми не бачимо нашого тіла, хоча його бачать інші, натомість «ідемо у слід» нашої думки, чогось такого, що випереджає нас, невидиме для інших (іноді воно стає видимим у творі завдяки митцеві, і звідси таке часте розчарування його величальників, коли їм випадає нагода зустрітися з автором, чиє обличчя вельми кепське дзеркало внутрішньої краси). Зауваживши це раз, ми надалі вже «прикушуємо язика»; тим-то по обіді я остерігався дякувати Альбертині за те, що вона повернулася з Трокадеро. А ввечері з остраху, аби вона мене не покинула, я вдав, ніби прагну покинути її сам, і це вдавання було продиктоване не тільки (ми зараз це побачимо) досвідом моїх попередніх захоплень, прикладеним до цього випадку. Я боявся, що Альбертина скаже мені: «Я хотіла б іноді виходити сама, хотіла б відлучитися хоч на цілу добу», та ще й сформулює у зв'язку з цим конкретну вимогу, яку я намагався не з'ясовувати, але яка мене лякала. Ця обава шаснула мені по душі на вечорі у Вердюренів. Але одразу й розвіялася, її звела нанівець згадка про постійні Альбертинині запевнення, як їй добре ведеться в мене. Якщо Альбертина й плекала намір порвати зі мною, то це тільки вгадувалося — в сумних позирках, у знервованості, у словах, які загалом ні про що не свідчили, але, якщо вдумуватися, зраджували в Альбертині присутність затаєних почуттів, здатних надихнути її на створення планів іншого життя без мене. Та й

не треба було навіть і вдумуватися; мова пристрасти вгадується одразу, навіть прості люди розуміють її слова, нав'язні єдино марнославством, уразою, заздрістю, зрештою, невимовлені, але негайно вловлювані у партнера завдяки інтуїтивній здатності — хистові «найпоширенішому у світі», подібно до «здорового глузду», про який мовив Декарт. Як у Альбертини її намисел не знаходив логічного словесного виразу, так само й передчуття цього намислу, заронившись тамтого вечора, якщо й жевріло в мені, то дуже невиразно. Я жив і далі гіпотезою, беручи за щире золото всі Альбертинині слова. Але, можливо, весь цей час не покидала мене й гіпотеза зовсім протилежна, яку я волів не обдумувати, — річ тим вірогідніша, що інакше мене б не цікавило моє зізнання Альбертині про свою візиту до Вердюренів, і було б незрозуміло, чому мене анітрохи не здивував її гнів. Десь-найпевніш, у мені жило уявлення про Альбертину полярно протилежне тому, яке я створив у голові, а також тому, яке можна було створити на підставі її власних слів; але все-таки уявлення про Альбертину не зовсім вигадану, бо деякі душевні відрухи віддзеркалювалися в ній, як і давніше, наприклад, її невдоволення, що я пішов до Вердюренів. Зрештою, давні мої страхи, побоювання освідчитися Альбертині в коханні, — все це відповідало моїй другій гіпотезі, що пояснювала ще й чимало іншого. І коли приймалася перша гіпотеза, друга робилася від цього ще правдоподібніша, оскільки, виливаючи свої ніжні почуття перед Альбертиною, я викликав у неї тільки роздратування (яке вона, зрештою, тлумачила іншою причиною).

Мушу ствердити, що мені видалися надто поважними і надто вразили мене, як доказ того, що вона сама полегшує мені оскарження, її слова: «Здається, вони запросили на сьогоднішній вечір мадемуазель Вентейль», на що я відповів якнайущипливіше: «Хіба ви казали мені, що спіткали пані Вердюрен?» Коли я помічав, що Альбертина перестає бути зі мною мила, то замість висловити свій жаль, я починав робити їй капості.

Аналізуючи все в такому дусі, з огляду на незмінну систему моїх реакцій, цілком невідповідних тому, що я відчував насправді, я можу бути певний ось у чому: якщо тамтого вечора сказав Альбертині, що вирішив її покинути, то я вчинив так — ще перше ніж навіть здав собі з цього справу, — зі страху, що вона зажадає вольниці. Мені не дуже було ясно, що то за вольниця, від якої мене починало тіпати; але,

зрештою, то була вольниця, яка дозволяла Альбертині зраджувати мене чи бодай не давала мені певности, що вона мене не зраджує. І з самолюбства, з хитрощів мені схотілося показати їй, що я анітрохи цього не боюся, я вже зробив це в Бальбеку, заповзавшись вивищити себе в Альбертининих очах, а також згодом, коли мені йшлося про те, щоб вона не встигла зі мною знудитися.

Врешті щодо закиду, який можна зробити другій — несформульованій — гіпотезі, закиду, що завждішня Альбертинина мова спростовувала її, доводячи, що найбільше її щастя — життя у мене вдома, супокій, читання, самотність, нехить до сафічних милощів тощо, то на ньому не варто навіть зупинятися. Бо якби Альбертина судила про мої почуття з моїх слів, у неї склалося б зовсім протилежне уявлення про істину, оскільки про своє бажання розійтися з нею я заявив якраз тоді, коли не міг уже без неї жити; а якщо в Бальбеку я двічі признавався їй у коханні до іншої жінки — перший раз — до Андре, другий — до якоїсь таємничої особи, то обидва рази я вчинив це тоді, коли ревності відживили в мені кохання до Альбертини. Мої слова жодною мірою не відбивали моїх почуттів. Якщо у читача відчуття цього втрачається, то це тому, що як Оповідач я знайомлю зі своїми почуттями паралельно із цитуванням своїх слів. Але якби я таїв від нього ті почуття і якби він знав тільки слова, то мої вчинки, розходячись зі словами, створювали б у нього враження якихось дивацьких вибриків, заскоків божевільного. А проте другий спосіб був би не набагато фальшивіший від того, який я обрав, бо образи, які змушували мене діяти, такі відмінні від тих, які малювалися в моїх словах, були в цю мить дуже темні; одне певне: я дуже погано знав свою натуру, що визначала мої вчинки; сьогодні я бачу ясно її суб'єктивну правду. Що ж до правди об'єктивної, тобто того, чи інтуїція моєї природи точніше від мого розуму вловлювали справжні Альбертинині наміри, чи мав я підстави довіряти своїй натурі і чи, навпаки, не переінакшила вона Альбертининих намірів, замість їх розпізнати, це важко мені сказати.

Оце невиразне, відчуте мною у Вердюренів побоювання, як би Альбертина мене не покинула, одразу розпорошилося. Додому я повернувся не з певністю, що знайду тут полонянку, а з почуттям, що я сам полоненик. Але розвіяний страх пойняв мене з іще більшою силою, коли, заявивши Альбертині, що я йду від Вердюренів, я

угледів, як її лице — укотре вже! — скипає загадковим роздратуванням. Я знав, що цей гнів — тільки кристалізація в її плоті усвідомлених образ, думок, ясних для того, хто формує їх, але замовчує, синтез видимий, але ще ірраціональний і що той, хто збирає на личку коханої коштовний осад її гадок, силкується, своєю чергою, для зрозуміння того, що діється в її душі, звести аналіз цього осаду до його розумових складників. Відповідь для рівняння з одним невідомим, за яке для мене правила Альбертинина думка, була десь така: «Я знаю його підозри, я певна, що він спробує їх перевірити, а, щоб я йому не перебаранчала, він виконав усю свою роботу потаємці». Але якщо Альбертина плекала такі думки, ніколи не признаючись мені в них, то чи не повинна була сповнитись відразу до самої себе, чи не могла постановити не сьогодні-завтра припинити це нестерпне животіння, коли вона відчувала, якщо — бодай у серці — згрішила, що її розкусили, вистежують, зв'язують її руки й ноги у її нахилах! Але все одно не втишувало моїх заздросців! А якщо Альбертина не згрішила ні словом, ні ділом, то хіба не мала вона права сповнитися нехоті, бачучи, що від Бальбека, де вона так стійко уникала усамітнюватися з Андре, і аж до сьогодні, коли відмовилася піти до Вердюренів чи зостатися у Трокадеро, вона не здолала заслужити моєї довіри? Тим паче що я не міг їй ні в чому дорікнути. Коли у Бальбеку згадували про дівчат поганої слави, Альбертина часто здіймала хихички, викаблучувалася, наслідуючи їх; усе це мене дратувало, я здогадувався, що так вона чинила для її подружок. Але відтоді як вона дізналася про мої погляди, відтоді як дехто звернув увагу на ці її вихиляси, вона перестала брати участь у розмові, не тільки словами, а й мімікою. Важко сказати, що до цього спричинилося (може, вона хотіла, щоб менше пашекували про таких дівчат, а може, була й інша якась причина), але тоді в її таких жвавих і рухливих рисах уражало єдине: що як тільки порушували цю тему, вона, підкреслюючи свою неухважність, зберігала достоту такий самий вираз, який мала хвилину тому. І це залякання виразу, навіть не зятятого, гнітило, як мовчанка; годі було сказати, схвалює вона чи засуджує таких, знає, про що йдеться, чи не знає. Кожна її риса була пов'язана лише з якоюсь іншою. Ніс, уста, очі творили досконалу гармонію, відрубну від решти; вона нагадувала пастель і справляла таке враження, ніби не чула, про

що гомонять довкола, як не чує глядацьких відгуків про себе Латурів портрет.

Моє рабство, ще гнітюче для мене, коли я, даючи водієві адресу Брішо, бачив світло у вікні, перестало мене гнобити трохи згодом, коли я зміг відчутти, як важко переносить Альбертина свою неволю. І, щоб неволя не була для неї такою нестерпною, щоб їй не спало на думку вириватися з її клітки самохіть, я подумав, що найкраще підказати їй, що неволя ця не вічна і що я сам прагну покласти їй край. Якщо мені з моїм задумом поведеться, я буду щасливий. Насамперед я виб'ю ґрунт із-під того, чого я так боявся, — Альбертиного бажання розлучитися, а потім, навіть якщо абстрагуватися від мети, яку я поставив, сам по собі успіх моєї комедії, доводячи, що я для Альбертини не погорджений коханець, не осмішений заздрісник, якого вивели на чисту воду, повернув би нашому коханняю первісну свіжість, воскресивши бальбецькі часи, коли вона так легко повірила, що я кохаю іншу. Бо вона вже запевне б не пойняла цьому віри, тимчасом як розіграний того вечора намір порвати з нею назавше здавався їй цілком імовірним.

Їй не вірилось, що це наслідок моїх відвідин Вердюренів. Я сказав, що спіткав там драматурга Блока, близького Леїного приятеля, а Лея звірила йому дивні речі. (Я хотів їй дати зрозуміти, що про Блокових кузин знаю більше, ніж мовлю.) Щоб утишити збурення, викликане моєю грою в розлуку, я спитав: «Альбертино! Ви можете заприсягнутися, що ніколи мені не брехали?» Втупивши погляд у порожнечу, вона відказала: «Так, тобто ні. Я збрехала, що Андре липнула до Блока, ми його не бачили». — «Але в такому разі навіщо ви це говорили?». — «Я боялася, щоб ви не подумали про неї щось інше, та й годі». Альбертина знов утупилася в порожнечу, а потім сказала: «Мені не треба було приховувати від вас, що я три тижні подорожувала з Леєю. Але я вас тоді так мало знала!» — «Це було перед Бальбеком?» — «Перед другим Бальбеком». А ще вранці вона мені казала, що не знайома з Леєю! Я дививсь, як горить полум'ям мій роман, на писання якого в мене пішло мільйон хвилин. Навіщо? Навіщо? Альбертина, як зрозумів я, робить мені ці два признання, бо думає, що це до мене все одно дійшло від Леї. Чи ж можна ручитися, що не знайдеться ще сотні подібних випадків? А ще я розумів, що в Альбертининих словах ніколи немає ні на йоту правди, що правда вилазить усупереч їй, що правда

спливала цілим кім'яхом фактів, які Альбертина досі намагалася приховати, боячись, що хтось може про них знати. «Два випадки — це пусте, — сказав я. — Ось як їх буде бодай чотири, тоді вони вріжуться в пам'ять. Що ви ще можете мені відкрити?» Вона знов утупилася у порожнечу. Як у неї віра в прийдешнє життя уживалася з брехнею, з якими менш згодливими, ніж вона гадала, богами вона пробувала домовитися? Становище вийшло негарне, бо її мовчання і нерухомість погляду тривали довгенько. «Ні, більше нічого», — відгукнулася, нарешті, вона. І, попри мої наполягання, вона уперлася — уже з легкістю — на «більше нічого». Це, може, й правда, та щербатенька! Відколи в неї завелася ця пристрасть, аж до дня, коли я притулив її в себе, скільки разів, у скількох помешканнях, на скількох прогулянках вона, мабуть, віддавалася своїй пристрасті! Гоморрейки досить рідкі й водночас досить численні, отож у найбільшій юрбі всі вони угледять одна одну. І тому легко порозуміються між собою. Я з жахом згадую один вечір, який тоді здався мені тільки смішним. Мій друг запросив мене обідати до ресторану разом із його коханкою і ще з одним другом, який привів свою коханку. Жінки швидко знюхалися, але їм так нетерпеливилось, що вже після супу їхні ноги шукали зустрічі під столом між собою і часто натикалися на мої. Небавом їхні ноги переплелися. Але двоє моїх друзів нічого не помічали; я сидів як на голках. Одна з жінок не витримала і полізла під стіл, кажучи, ніби щось упустила. Потім у другої розігралася мігрень і їй захотілося піти до умивальні. Друга заявила, що їй пора йти з приятелькою до театру. Зрештою я залишився сам із двома приятелями, які ні про що не здогадувалися. Та, кому боліла головонька, повернулася, але перепросила за те, що піде додому раніше, щоб зажити антипірину. Потім ці двоє жінок дуже заприятелювалися, разом прогулювалися. Одна, перебрана за чоловіка, ловила малих дівчаток, проводила їх до тамтої і звірялася їм із їхньою таємницею. Друга мала малого хлопця, на якого вдавано гнівалася й просила приятельку карати його, а та при покаранні рук не жаліла. Можна сказати, що не було такого публічного місця, де б вони не робили того, що найінтимніше.

«Проте Лея, поки ми подорожували, шанувалася, — сказала Альбертина. — Вона поводитися стриманіше за багатьох світських жінок». — «А хіба є такі світські жінки, які поводитися з вами свавільно, Альбертино?» — «Ні». — «То що ви маєте на увазі?» —

«Вона не розпускала язика». — «Наприклад?» — «Вона не вживала, як немало світських жінок, таких слів, як «остобісити», «чхати». Мені здалося, що ще не згоріла частина роману дожевріла і спопеліла. Моя нехіть могла б ще тривати. Коли я застановлявся над Альбертининими словами, мене пекла безсила лють. Потім лють поступилася місцем перед якоюсь розчуленістю. І я теж, коли вернувся додому і заявив про розрив, злукавив. Ця так уперто розігрована мною ухвала порвати насилала на мене якусь журу, здатну зв'ялити мене, аби я справді захотів покинути Альбертину. Зрештою, навіть за цих нападів, наворотів (як кажуть про страждання фізичні) моїх думок про оргії, яким віддавалася Альбертина перед нашим знайомством, я ще більше дивувався улегливості моєї бранки і переставав на неї гніватися. Звичайно, протягом усього нашого спільного життя я натуркував Альбертині, що це життя тільки тимчасове, і Альбертина бачила в цьому якийсь чар. Але того вечора я передав куті меду; я боявся, що невиразних погроз розриву вже недостатньо, що вони розбігаються з Альбертининим уявленням про моє велике кохання і ревності, які мене, як вона думала, погнали до Вердюрєнів на розпити. Того вечора я міркував так: серед інших причин, які могли мене раптом схилити (з чого я здав собі справу тільки поступово) до цієї комедії розриву, найважливішою була та, що я, скоряючись імпульсові, як це траплялося з моїм батьком, але тільки не маючи, як батько, духу здійснити погрозу, я погрожував істоті, що була в безпеці, але, аби вона не думала, ніби я кидаю слова на вітер, я заходив надто далеко, вдаючи щирість моїх намірів, і відступав аж тоді, як противник, піймавшись на вудку, починав тремтіти.

Зрештою, в такій брехні ми завжди чуємо щось від правди; якщо життя не приносить змін у наше кохання, то ми самі хочемо їх унести або удавати, говорячи про розлуку, бо ми дуже гостро чуємо, що всяке кохання і загалом усе на світі швидко йде до прощання. Нам заздалегідь збирається на плач, щоб виплакати сльози, нерозлучні з прощанням. Безперечно, цього разу сцена, яку я розіграв, мала свою практичну мету. Мені нараз запраглося утримати Альбертину, бо я відчував, що душею вона поєднана з іншими істотами, зв'язки з якими годі урвати. Якби вона навіть зреклася назавше усіх ради мене, я б, мабуть, ще цупкіше завзявся не покидати її ніколи. Бо заздрощі роблять розлуку чимось болісним, а вдячність унеможливорює її. В

кожному разі я відчував, що мене чекає бій, і в цьому бою я переможу чи накладу головою. Я ладен був віддати Альбертині все, чим посідав, бо я казав собі: «Все залежить від цієї сутички». Але ці сутички мало скидаються на колишні, які тривали кілька годин, тоді як сучасна баталія не має ні кінця, ні краю, ні завтрішнього, ні позавтрішнього дня, ні наступного тижня. Ти віддаєш їй усі сили, переконаний, що треба тільки докласти останніх зусиль. І так цілий рік може не принести «розв'язання».

Може, тут давалася ознака несвідома ремінісценція комедіантських сцен, які влаштував пан де Шарлюс, з яким я водився, коли мене огортав ляк, що Альбертина мене покине. Але згодом, почувши від матері про те, чого я раніше не знав, я прийшов до переконання, що всі подробиці цієї сцени — в мені, в одному з похмурих, успадкованих нами схронах, де певні почуття забирають у нас голос, вивільняючи наш бережений запас сил, як вивільнюють їх ліки, діючи подібно до алкоголю чи кави. Коли тітка Леонія почула від Евлалії, що Франсуаза, певна, що пані її сидітиме в чотирьох стінах, намислила таємно відлучитися, про що моя тітка не мала ніколи довідатися, напередодні тітка нібито вирішила, що завтра вона поїде на прогулянку. Вона звеліла недовірливій Франсуазі не лише приготувати загодя всі речі, провітрити ті, що замкнуті в шафі, а й навіть замовити повіз, розрахувати кожну хвилину денних справ. І допіро як Франсуаза, переконана чи бодай занепокоєна, мусила відкрити тітці свої плани, тітка прилюдно зреклася своїх планів, щоб не перебаранчати Франсуазиних. Так само, аби Альбертина не подумала, що я її тільки лякаю, і аби вона міцніше вбила собі в голову, що ми розходимося, я, висловлюючи думку і сам же з неї роблячи висновки, почав готувати наперед наше завтрішнє і нібито вічне прощання і давав Альбертині вказівки, як нібито ми й не збиралися помиритися за хвилю. Як генерали, гадаючи, що для того, щоб переграти ворога, треба хитрувати до кінця, я теж уклав у цю комедію майже стільки душі, щоб комедія здалася правдою. Ця вигадана сцена прощання, зрештою, пройняла мене такою гризотою, буцімто вона була справжня; може, тому, що один із двох акторів — Альбертина, — уважаючи її за правду, підсилила ілюзію другого. Життя у нас плинуло з дня на день, кожен день, навіть прикрий, залишався зносним, прив'язаним до землі баластом звички, а також певністю, що і завтра, хай би яке воно було

жорстоке, кохана істота буде зі мною. Аж це я, навісноголовий шаленець, знівечив одним махом наше важке життя. Нищив я, щоправда, його лише словами, але цього було досить, щоб укинути мене в журбу. Може, тому, що смутні слова, хай навіть нещирі, несуть у собі свій смуток і в'їдаються в нашу шкіру; може, тому, що вдаючи розлуку, ми випереджаємо годину, яка надійде колись неминуче; і, врешті, ми не цілком певні, що ми не натискаємо на механізм, який виб'є цю годину. В усякому блефі, хоч би який він був невинний, є частка непевності, як реагуватиме той, кого ошукують. Аби ж то ця комедія розлуки закінчилася розлукою! Без серцевого щему ми не можемо уявити собі її можливосте, навіть неправдоподібної. Ми побиваємось подвійно, бо розлука відбувається тоді, коли вона нестерпна; коли ми потерпаємо через жінку, яка піде від нас, не вилікувавши нас чи бодай не заспокоївши! І, врешті, ми вже не маємо такої підпори, як звичка, спасенної для нас навіть у гризоті. Ми добровільно позбуваємося її; ми надали нинішньому дневі виняткової ваги; його вивернуто з коренем, як день від'їзду; наша уява, більше не паралізована звичкою, обудилася; ми додаємо до нашого повсякденного кохання сентиментальні марення, які роздувають його незмірно, ми не уявляємо, як нам далі жити без тієї, на яку вже не можемо покладатися. Власне, мабуть, для того, щоб вона від нас не пішла, ми й пустилися на комедію розлуки. Але ми попалися на вудочку самі, ми знову почали страждати, бо самі утяли щось нове, незвичайне, схоже на те лікування, яке повинне сцілити хворобу пізніше, а зразу тільки погіршує її.

На очах у мене бриніли сльози, як у тих, хто на самоті, примхою уяви, переживає смерть коханої і уявляє собі так докладно власний біль, що, врешті, його відчуває. Ось так, даючи Альбертині вказівки щодо її поведження в стосунку до мене, коли ми розійдемося, у мене створилося враження, ніби мені так сумно, як наче ми й не збиралися помиритися за хвилину. А потім, чи був я так уже певний, що здолаю це вчинити, чи був певний, що знов умовлю Альбертину жити вкупі? А якби мені з цим пощастило цього вечора, чи відродиться у ній попередній душевний стан? Я відчував себе паном прийдешнього, але не вірив у це панування; я розумів, що моє почуття походить тільки від того, що ця прийдешність ще не існувала і що вона тим самим не гнітила мене своєю неминучістю. Брешучи, я, може, був тоді ближче

до правди, ніж мені здавалося. Наприклад, коли я казав Альбертині, що швидко її забуду; так справді сталося в мене з Жільбертою, яку я тепер уникав, рятуючись не від страждання, а від нудьги. Звісно, я страждав, коли писав Жільберті, що ми більше не зустрінемося. Проте зрідка я її відвідував. Отож весь час Альбертини належав мені, а в коханні легше зректися почуття, ніж звички. Але мені вистачало духу говорити прикрі слова, я знав, що це неправда, зате вони були щирі в Альбертининих устах: «О, я обіцяю, я вас більше не побачу! Аби лиш не бачити, як ви плачете, кохання моє! Я не хочу завдавати вам прикросів. Що ж, як треба, ми більше не побачимося!» Її слова були щирі, а мої нещирі, бо Альбертина почувала до мене тільки приязнь, і розлука засмучувала її менше; з другого боку, мої сльози, які є тільки росою за великого кохання, здавалися Альбертині чимось незвичайним і, перенесені в терени приязні, де вона залишалася, приязні міцнішою, ніж моя, судячи з того, що вона оце сказала, краяли їй серце; при прощанні той, хто не кохає, знаходить ніжні слова, кохання навпростець не освідчується, а потім, сказане оце нею, може, не таке вже й неточне, бо щедрі прояви кохання можуть, зрештою, породити в істоті, яка їх будить, не відчуваючи їх сама, прихильність, удячність, почуття не такі егоїстичні, ніж ті, що їх викликали; і по цілих роках розлуки, коли в душі давнього коханця вже нічого не зостанеться, вони не заглухнуть у коханки.

Була така мить, коли мене посіла злість на Альбертину, але ця злість тільки пробудила мою охоту утримати її. Того вечора, ревнуючи її лише до мадемуазель Вентейль, я збайдужів до Трокадеро, не лише тому що послав її туди, аби відвернути від Вердюренів, а й тому що, уявляючи там Лею, через яку я відкликав Альбертину, не бажаючи їхнього знайомства, я знічев'я назвав ім'я Леї, і Альбертина, людина недовірлива, з побоювання, що мені лягнули щось зайве, ускочила в слово і заторохтіла, прикриваючи очі долонею: «Я дуже добре її знаю; торік ми ходили з приятельками дивитися її гру; після вистави ми зайшли до її вбиральні; вона одягалася при нас. Це дуже цікаво». Тут моя думка була змушена покинути мадемуазель Вентейль і в розпачливому пориванні, шугнувши до провалля даремних силкувань щось відновити у пам'яті, причепилася до актриси, до того вечора, коли Альбертина пройшла до її ложі. З одного боку, після всіх присяг, які вона мені робила так щиро, після беззастережного принесення в

жертву своєї свободи, хіба можна було повірити, що все це підшите злом? А проте мої підозри, може, й були детекторами брехні. Якщо вона пожертвувала Вердюренами задля Трокадеро, хоч у Вердюренів могла зустрітися з мадемуазель Вентейль, тож у Трокадеро, яким вона пожертвувала задля прогулянки зі мною, була, як причина її відкликання, Лея, через яку, як мені здавалося, я турбувався даремно і з якою, проте, за її мимовільним визнанням, вона зналася куди ближче, ніж могли підказати мої страхи, та ще й за дуже підозрілих обставин. Хто ж міг привести її в цю ложу? Страждаючи через Лею, я переставав страждати через мадемуазель Вентейль, двох катів мого дня, переставав чи то тим, що в моїй голові не вкладалося стільки сцен зразу, чи то через зіткнення моїх нервових емоцій, відголоском яких і були мої ревності. Я переконувався, що ревную до Леї не менше, ніж до мадемуазель Вентейль, і водночас мені не вірилося в цю Лею, бо я все ще страждав через мадемуазель Вентейль. Хоча мої ревнівні почуття гасли одне по одному — щоб запалати потім ізнову, — це не означало, що вони не відповідали якійсь відчутій наперед правді, що про цих жінок я не міг казати: «жодна», а міг казати: «всі». Я сказав, «відчутій наперед», бо не міг захопити всі точки простору й часу. До того, чи ж є такий інстинкт узгодження, який допоміг би мені там-от, такої-от години спіймати Альбертину на гарячому з Леєю, або з бальбецькими дівчатами, або з подругою пані Бонтан, яку вона зачепила, або з тенісисткою, яка штовхнула її ліктем, або з мадемуазель Вентейль?

«Серденько моє Альбертино! Дуже вдячний вам за вашу обіцянку! Зрештою, в перші роки я принаймні уникатиму тих місць, де будете ви. Ви не знаєте, чи поїдете цього року до Бальбека? В такому разі я подбаю про те, щоб туди не поїхати». Розводячись у такому дусі, запобігаючи подіям ув облудному моєму уявленні, я не стільки прагнув настрашити Альбертину, скільки завдати болю самому собі. Як людина, яка спершу дратується через дрібницю, а потім упивається громами власного голосу й улягає лютості, породженої не з серця, а з самого дедалі навіснішого гніву, я котився щоразу швидше похилою мого смутку до все глибшої розпуки, з безвладністю людини, яка відчуває холод, але не бореться зі стужею, а знаходить якусь приємність у дрижаках. І якби я врешті — як я на це розраховував, — опанував себе, отруснувся з душевного застою, дав хід назад,

Альбертинин поцілунок на добраніч мав би потішити мене не стільки після болю від того, що Альбертина не зраділа моєму приходові, скільки після болю, якому я піддався, уявляючи формальності вигаданої розлуки (для уявного залагодження їх) і передбачаючи її наслідки. У кожному разі, не вона перша повинна була сказати на добраніч, — це перешкодило б мені повернутися до пропозиції помиритися. Отож я раз у раз нагадував Альбертині, що давно вже пора сказати на добраніч, завдяки чому я не випускав з рук ініціативи і все відсував хвилину прощання. В такий спосіб натяки на вже пізню добу і на те, що ми притомилися, я пересипав питаннями, які задавав Альбертині. «Сама не знаю, куди мені податися, — відповідала вона замислено. — Може, до Турені, до тітки». І цей первісний план заморозив мене, як ніби наш остаточний розрив уже почав справджуватися. Вона перебігла очима по кімнаті, по піанолі, по блакитних атласних фотелях. «Не можу освоїтися з думкою, що я не побачу цього ні завтра, ні позавтрьому, ніколи. Люба кімнатка! Ні, це неможливо, мені це в голові не вкладається!» — «Так треба, тут ви нещасливі». — «Ба ні, я ще не була нещаслива, нещасливою я буду тепер». — «Та ні, повірте: так буде ліпше для вас!» — «Може, для вас!» Я втупився перед собою в простір, буцімто, вагаючись, гнав від себе якусь нову думку. «Послухайте, Альбертино, ви сказали, що ви були тут щасливі й що ви будете нещасливі». — «Авжеж». — «Ви мені шарпаєте душу. Хочете, спробуємо пожити ще кілька тижнів? Хто знає, тиждень по тижню, так можна й обсидітися. Є перехідні часи, які тривають вічність». — «Який ви милусь!» — «Але ж це шаленство — так катувати знічев'я цілі години один одного; це як подорож, до якої людина готується, а потім не їде. Я геть розбитий». Я посадовив її собі на коліна, узяв Бергготтів рукопис, про який вона мріяла, і написав на обкладинці: «Моєму серденьку Альбертині на пам'ятку про відновлення угоди». «А зараз, моя рибко, — сказав я, — ідіть спати хоч би аж до завтрішнього вечора, ви не стоїте вже на ногах». — «О, я дуже рада!» — «Ви кохаєте мене бодай трошки?» — «В сто разів більше, ніж раніше».

Я б так не тішився, якби ця комедійка не сягнула тієї досконалості в режисеруванні, до якої я її допровадив. Якби ми просто говорили про розлуку, це вже було б серйозно. Люди думають, що ведуть ці розмови не тільки нещиро (що, зрештою, правда), але й вільно. Проте такі наші

розмови, без нашого відома, всупереч нашій волі, є вже першим помруком бурі, про яку ми не здогадуємося. Насправді те, що ми доводимо тоді, є чимсь противним нашому прагненню (а прагнемо ми жити з тією, яку кохаємо), але жити разом нам уже несила, це для нас щоденна мука, мука, яку ми воліємо стражданню розлуки, але ця мука все-таки розведе нас, попри наші зусилля, врізнобіч. Так діється звикле, але не одразу. Найчастіше — у нас із Альбертиною, як виявиться, все складеться не так — потому як були сказані слова, в які ми не повірили, вводиться в дію неоковирний шкіц добровільної, безболісної, тимчасової розлуки. Жінці пропонують — аби згодом вона більше змогла уподобати наше товариство, аби позбутися на час від вічних гризот і втоми — вирушити без нас або дозволити вирушити нам без неї в кількадеденну подорож. Це будуть перші — вже віддавна — дні, проведені без неї, які раніше здавалися нам неможливі. Дуже швидко вона повертається до нас, щоб посісти своє місце біля нашого вогнища. Ось тільки ця розлука, коротка, але dokonana, не є наслідком свавільної примхи і не може бути єдиною, як ми собі замислили. До нас вертаються ті самі гризоти, ті самі труднощі співжиття; єдино розлука — це не найважче з усього; про неї заходить розмова, потім її і доводять до skutku за обопільною згодою. Але це тільки початкові симптоми, яких ми не помітили. Незабаром розлуку хвилеву й усміхнену заступить розлука жорстока, остаточна, яку ми несвідомо готували.

«Зайдіть до мого покою на п'ять хвилин, мені хочеться ще на вас подивитися, мій хлопче. Будьте такий ласкавий! Але я швидко засну, бо я зовсім як нежива». Вона справді була як нежива, коли я вступив до її покою. Прилігши, вона одразу заснула; простирадла, саваном обвиваючи її тіло, спадаючи гарними згортками, здавалися кам'яними. Як на середньовічних фресках Страшного Суду, сама тільки голова вистає з гробу, чекаючи уві сні сурми Архангела. Сонна голова майже відкинута назад, волосся розкуйдане. І, споглядаючи це розпростерте, звичайне тіло, я питав себе, яку логаритмічну таблицю вона складає, щоб усі ті дії, в яких воно бере участь — рух ліктя, шелест сукні, — простягнені в безконеччя з усіх точок, які воно займає у часі й просторі, і час від часу воскресені в моїй пам'яті, завдавали мені стільки болю. Адже — я знав про це — ці дії пов'язувалися з рухами, з її прагненнями, які в іншої жінки — а в неї самої п'ять років тому або через п'ять років потому — були б мені зовсім байдужі. Все це була брехня, але рятунок я від своєї легкодухости бачив лише в смерті. І так я стояв у хутрі, якого ще не скинув після повернення від Вердюренів, перед цим скорченим тілом, перед цією алегорією — чого? моєї смерті? мого кохання? Незабаром я почув рівний її подих. Я присів на краєчок ліжка; цей віддих і споглядання її діяли на мене заспокійливо, наче морський легіт. Потім я вийшов навшпиньки, аби її не збудити.

Було так пізно, що я попросив Франсуазу ходити вранці коло Альбертиного покою тихенько. Отож Франсуаза, переконана, що ми влаштували були «нічну оргію», іронічно звеліла решті служби «не будити принцеси». Окрім того, я потерпав, що Франсуаза не зуміє стриматися, нагрубіянить Альбертині і цим отруїть нам життя. Франсуаза була вже не в тих літах, коли вона страждала через те, що моя тітка фаворизує Евлалії, тепер її заздрошам не було впину. Ці заздрощі змінювали, спотворювали твар нашої служниці аж так, що я іноді застановлявся: а що як, непомітно для мене, після вибуху люті у неї станеться легкий удар? Попрохавши не будити Альбертини, сам я не міг заснути. Я намагався зрозуміти, який же справжній її душевний стан. Чи ж відвернув я розіграною мною скорботною комедією реальну загрозу? Хоча Альбертина твердила, що їй дуже добре в мене, чи ас збиралася вона іноді утекти на волю або ж, навпаки, належало вірити її словам? Яка з двох гіпотез правдива? Якщо мені часто траплялося, якщо часто доводилося для усвідомлення історичної події

роздути випадок мого минулого життя до вимірів історії, то цього ранку, навпаки, я не переставав зіставляти нашу вчорашню сцену з недавнім дипломатичним інцидентом. У такий спосіб, попри всю різницю, я намагався зрозуміти її вагу.

Очевидно, я мав право так розумувати. Бо цілком імовірно, що я несвідомо ступив у слід пана де Шарлюса, вдаючи цю облудну сцену, — подібні сцени він не раз перед моїми очима розігрував так ізповажна: з другого боку, це в нього було не чим іншим, як несвідомим перенесенням у сферу приватного життя інстинктів його германської раси, пробуджених у ньому хитрощами чи, як хочете, войовничою пихою?

Деякі державні мужі, між ними — і князь Монако, переконали французький уряд, що, як він не відцурається пана Делькасе^[100], грізна Німеччина оголосить війну, і міністр закордонних справ подав до демісії. Отож французький уряд визнав за німцями намір почати воєнні дії, якщо ми не поступимося. Але інші політики думали, що це звичайнісінький «блеф» і що як Франція покаже твердість, німці не добудуть меча. Звичайно, сценарій тут був не лише відмінний, а майже протилежний, бо Альбертина ніколи не похвалялася мені розривом; але сукупність вражень укріпила мене в вірі, що вона про це думає, так само як французький уряд повірив у намір німців. З другого боку, якби німці прагнули миру, то навіювати французькому уряду думку про можливість війни було б небезпечною грою з сумнівним успіхом. Безперечно, я діяв би цілком слушно, якби думка, що я ніколи не наважуся на розрив, викликала б у Альбертини поривання до волі. А якщо повірити, що вона не має таких прагнень, зречтисся припущення, що в ній іде якесь своє, таємне життя, мета якого потурати своєму збоченню, що в ній озвався тільки гнів, коли вона, довідавшись, що я був у Вердюренів, гукнула: «Я так і знала!» — і, вдаючи, що їй усе ясно, додала: «У них мала бути мадемуазель Вентейль»? Усе це підтверджувало побачення Альбертини з пані Вердюрен, побачення, про яке мені сказала Андре. Але, може, ці несподівані пориви до свободи (казав я собі, пробуючи йти наперекір інстинкту), виникали — ни взагалі існували, — або мали, зрештою, виникнути з противної думки; а саме з того, що мені не в голові женіння з Альбертиною, що я не лукавлю, натякаючи ніби знічев'я на нашу близьку розлуку, що я принаймні покину її рано чи пізно. Вечірня сцена мала в такому разі

єдино зміцнити цей здогад і привести її до такої ухвали: «Якщо цього не минути, то ліпше скінчити з цим зразу». Воєнні приготування, які найоблудніша з максим хвалить, аби перемогли устремління мирні, спершу, навпаки, переконують кожну ворожу сторону, що противник прагне розриву, і це переконання приводить до розриву; коли ж розрив стається, кожний запевняє, що його домагалася друга сторона. Навіть якщо нахвалки не були щирі, успіх схиляє до повторення погроз. Одначе важко визначити межу, до якої блеф може йти успішно; якщо один гравець зайде надто далеко, другий, який досі поступався, теж рушить уперед; перший, не уміючи змінити тактики, привчений до думки, що вдавати, ніби він не боїться розриву, це найліпший спосіб уникнути його (як я того вечора з Альбертиною), спонукуваний гонором до того, щоб лягти кістьми, але не здатися, завзято насваряється й далі аж до тієї хвилі, коли їм обом відступати нікуди. Ось так блеф може мішатися зі щирістю, чергуватися з нею: що вчора було грою, нині стає реальністю. Нарешті, може статися, що один супротивник справді налаштований на війну; наприклад, Альбертина вирішить рано чи пізно припинити таке життя або ж, навпаки, така думка ніколи не спадає їй, і все це вроїлося мені в голову. Ці гадки я снував уранці, поки Альбертина спала. Щодо останньої гадки, то я можу сказати, що як я згодом і насварявся покинути її, то лиш у відповідь на її забаганки брудної вольниці. Вона не висловлювала їх, але я відчував їх у таємничих набурмосеннях, словах, жестах, до яких це припущення була єдиним можливим ключем, бо вона відмовлялася дати мені будь-яке пояснення. Дуже часто я помічав ці прояви досади, але не пов'язував їх із можливою розлукою; я сподівався, що вона встала не на ту ногу, і протягом дня це минеться. Але дулася вона іноді поспіль цілі тижні, і тоді здавалося, що Альбертина ладна зчепитися, як ніби в цю хвилину в якомусь більш-менш відлеглому місці вона бачила якісь розваги, яких позбавляла її неволя і до яких вона тяглася, поки вони тривали, — так атмосферні перепади діють на наші нерви, хоча б ми сиділи вдома при коминкові, а вони відбувалися десь на Балеарських островах.

Того ранку, поки Альбертина спала, а я пробував здогадатися, який чорт у ній сидить, я дістав листа від матері, вона висловлювала тривогу, що нічого не знає чим я дихаю, і наводила такі слова пані де Севіньє: «Я переконана, що він не оженився, але в такому разі навіщо

баламутити дівчині спокій? Навіщо наражати її на те, що вона відкине і злегковажить якогось доброго жениха? Навіщо пантеличити особу, коли цього так легко уникнути?» Цей лист спустив мене на землю. Навіщо мені шукати якоїсь таємничої душі, жити передчуттями, яких не смію зглибити? — питав себе я. — Все це маячня, та й годі. Я нерішучий шмаркач, а тут нема чого топтатися на місці, треба вже вирішувати: дійде шлюб до skutku чи ні. Альбертина така сама, як усі. Ця думка принесла мені глибоке, але коротке відпруження. Я скоро сказав собі: якщо взяти речі з соціального погляду, можна справді все звести до звичайнісінької буденщини. Зовні я, може, так би й бачив. Але я добре знаю, що це не вигадка, — принаймні теж не вигадка, — все, що я передумав, все, що я читав ув Альбертининих очах: побоювання, які мене катують, питання про Альбертину, яке я ставлю повсякчас перед собою. Історія хиткого духом обранця і розладнаного шлюбу може дати про це уявлення так, як рецензія розсудливого театрального критика переказує своїми словами сюжет Ібсенової п'єси. Але є ще дещо, ніж цей виклад фактів. Правда, це дещо, може (якщо тільки уміти його бачити), існує в усіх хистких женихів і в усіх розладнаних шлюбах, бо щоденне життя теж має щось від таємниці. Я міг проочити таємницю в житті інших людей, але Альбертинине і моє життя були в мені.

Після того вечора Альбертина не казала мені, як не говорила, втім, і раніше: «Я знаю, що ви мені не довіряєте, спробую розвіяти ваші підозри». Але ця ніколи не висловлена думка могла б правити за ключ до її найдрібніших учинків. Вона не тільки намагалася ні на хвилику не залишатися вдома сама, аби я, раз я не вірю її словам, завжди бачив, що вона робить, — навіть коли вона телефонувала до Андре, до гаража, до манежа чи деінде, вона твердила, що це так нудно сидіти при телефоні, чекаючи без кінця на зв'язок, і дбала про те, щоб при ній сидів я або, як мене не було, Франсуаза, ніби вона боялася, що я можу уявити, буцімто вона дзвонить з якоюсь задньою думкою чи призначає таємні побачення.

Ова! Все це мене не заспокоювало. Еме прислав мені карточку Естер, але сказав, що це не та. Виходить, Альбертина мала ще й інших приятельок? Але кого ж? Я відіслав цю світлину Блокові. Мені хотілося побачити саме ту, яку Альбертина подарувала Естер. Яка вона на фото? Може, декольтована, може, вони знімалися разом? Але я не

посмів нагадати про це ні Альбертині (а то мені б довелося вдавати, ніби я не бачив світлини), ні Блокові, — я не хотів, щоб він знав, що я цікавлюся Альбертиною. Кожному, хто знав про мої підозри і про Альбертинину неволю, таке життя здалося б жорстоким, зате Франсуаза, та вважала, що життя сповнене для нас незаслужених радощів, які так спритно уміє собі робити ця «оманниця», ця «шарлатанка», як казала Франсуаза, уживаючи з заздощів до жінок значно частіше жіночий рід, ніж чоловічий. Навіть коли Франсуаза, нахапавшись від мене, збагатила свій лексикон новими виразами, вона повертала їх на свій кшталт. Вона казала про Альбертину, що зроду ще не бачила такої «хірхильниці», яка вміє «розбогарадити мою грошву» (Франсуаза так само легко брала окреме за загальне і загальне за окреме, і мала вельми розпливчате уявлення про жанри драматичні, — тому казала: «Добре утнули пантоміму»). Може, в такому оманливому уявленні її про моє життя з Альбертиною був почасти винний я сам: у розмові з Франсуазою я дотепно вкидав якісь натяки, бажаючи її подрочити, або показати, що як я й не коханий, то бодай щасливий. А проте через мої ревності, через мою пильність (так я захопився киданням перла перед Франсуазою), Франсуаза швидко відгадала правду — так спірит, з зав'язаними очима, знаходить якийсь предмет — завдяки своєму чуттю того, що могло бути прикре для мене, завдяки інтуїції, що не давала збити її на манівці. Сприяла їй у ньому і та прозрілива ненависть, яка спонукувала Франсуазу не тільки вірити, що її ворогині щасливіші, спритніші, ніж були насправді, а й відкривати те, що може їх занапастити і прискорити їхнє падіння. Франсуаза, звичайно, ніколи не робила Альбертині сцен. Я запитував себе: а раптом Альбертина, відчувши, як її пасуть, піде на розрив, яким я похвалявся? Життя-бо мінливе, воно іноді доводить до skutku наші химерії. Щоразу, почувши рип дверей, я скидався, як скидалася під час конання моя бабуся, коли я дзвонив. Я не міг примиритися з думкою, що Альбертина піде не прощаючись, у мені озивалася якась нестяма — так здригалася, непритомною будши, моя бабуся. Одного ранку мене посів неспокій: мені примарилося, що вона не вийшла, а пішла геть. Рипнули двері, а я подумав, що це рип її дверей. Я прокрався до її покою, ввійшов, пристав на порозі. В сутінках біліли, пузирячись півкружжям, простирадла: то Альбертина, скрутившись калачиком, спала ногами і головою до стіни. Тільки розкудовчене волосся на цій

голові, густе й чорне, переконало мене, що це вона, що вона й не збиралася відчиняти двері, що вона навіть не ворухнулася, аж я відчув, що це нерухоме живе півкружжя, де зосередилося все моє життя і все найдорожче для мене в житті, що воно тут, віддане під мою руку.

Але я добре знав Франсуазине мистецтво лихослів'я, її вміння грати на чомусь важливому у свою сопілку, і не уявляв собі, щоб вона могла утриматися від спокуси щодня вказувати Альбертині, яку принизливу роль відіграє та у нашому домі, дражнити її замашно роздутою картиною ув'язнення, на яке приречена моя подруга. Одного разу я побачив, як Франсуаза, начепивши окуляри з грубими скельцями, порпається у моїх паперах і всуває між ними аркушик, на якому я занотував розповідь про Сванна і про те, що він не міг обійтися без Одетти. Чи не затягла вона цей аркушик знічев'я до Альбертиного покою? Зрештою, над усіма Франсуазиними недомовками, які були лише тихенькою, шепотливою й облудною сурдиною, цілком міг підноситися гучніший, виразніший, наполегливіший, винувальний і наклепницький голос Вердюренів, роздратованих тим, що Альбертина тримає мене мимоволі, а я зумисне, здаля від «кланчика».

Щодо трачених на Альбертину грошей, то я ніяк не міг критися з цим перед Франсуазою, бо такі видатки годі було від неї приховати. Франсуаза мала небагато вад, але ці вади наділяли її, собі на послуги, справжніми талантами, яких часто бракувало їх поза сферою цих вад. Головною з них була цікавість до того, скільки ми витрачаємо на когось іншого. Коли я мав оплатити рахунок, дати чайові, то, хоч би як я від неї ховався, вона завжди знаходила привід, аби підійти, з тарілкою чи там серветкою. І хоч я з серцем негайно її випроваджував, ця жінка, яка вже недобачала, ледве уміла рахувати, підглядала нишком і як стій підраховувала, скільки я дав, керована тим самим чуттям, який допомагає кравцеві визначити, з якого краму твій костюм, та ще й не втриматися від лапання, або художникові оцінити кольорову гаму. Щоб вона не могла сказати Альбертині, що я на лихе зводжу шофера, я випереджав Франсуазу і, виправдуючись за чайові, казав: «Мені хотілося віддячитися шоферові, я дав йому десять франків». Безжальна Франсуаза, якій досить було одного погляду, погляду старого, майже сліпого орла, відповідала: «Ба ні, пан дав йому сорок три франки на чай. Шофер заправив сорок п'ять франків. Пан дав йому сто франків, а

той вернув решту лише дванадцять». Вона встигала роздивитися й підрахувати, скільки було чайових, а я на це й не зважав.

Якщо Альбертина ставила собі за мету вернути мені спокій, то вона її майже досягла; мій розум вимагав єдино довести, що я помилявся щодо лихих Альбертининих намірів, як я, може, помилявся щодо її ледачих нахилів. Звісно, серед доказів, показуваних мені розумом, я брав у рахубу ті, що здавалися мені переконливими. Але, аби бути справедливим і мати перевагу — бачити правду, чи не треба було б мені сказати собі на науку, що як мій розум, намагаючись зцілитися, потурає моєму прагненню, зате в тому, що стосувалося мадемуазель Вентейль, Альбертининих збочень, її голоду іншого життя і її наміру розриву, який є наслідком її збочень, мій інстинкт, вганяючи мене в хворобу, може розпалити мої ревнощі і знов мене знепутити? Якщо тільки він узагалі пристане на те, що правду можна пізнати лише завдяки передчуттю, телепатії. Зрештою, Альбертина, виявляючи велику винахідливість, сама дбала про своє цілковите усамітнення, аби я не побивався і мало-помалу позбувся своїх підозр, і нині, коли ввечері знов оживали мої душевні муки, я міг віднайти в Альбертининій присутності спокій перших днів. Сидячи при ліжку, вона говорила зі мною про нову сукню або про якусь річ, дари, якими я все ще її обсилав, щоб веселити і скрашувати життя в в'язниці: адже я таки боявся, що вона може сказати, як пані де Ларошфуко, — та, на запитання, як їй живеться в такому гарному куточку, як Ліанкур, відповіла, що кращої в в'язниці вона не знає.

Якось я розпитував пана де Шарлюса про старе французьке срібло — це було, коли ми збиралися купити яхту. Цей задум Альбертина визнавала за нездійснений, та й я щоразу, як знову починав вірити в Альбертинину цноту, а мої втишені ревнощі уже не притлумлювала інших прагнень, у яких їй не знаходилося місця і заспокоєння яких вимагало теж грошей, — і ми звернулися на всяк випадок, — хоча Альбертина не вірила, щоб ми колись купили яхту, — до Ельстіра за порадою. Як у дамських строях, так і в опорядженні яхт смак маляра був рафінований і доскіпливий. Він визнавав єдино англійські меблі та старе срібло. Раніше Альбертина думала лише про строї та меблі. Тепер її цікавило срібло, і після повернення до Бальбека її потягло читати книжки про мистецтво ювелірів, про роботи старих різьбарів. Проте старе срібло, двічі перетоплене, раз під час Утрехської угоди,

коли сам король, даючи приклад магнатам, віддав власний сервіз, а вдруге 1789 року, було великою рідкістю. З другого боку, хоча сучасні золотарі відтворили це срібло за малюнками Понт-о-Шу, Ельстір уважав ці нові антики за недостойні дому жінки зі смаком, навіть як цей дім був плавучий. Я знав, що Альбертина читала опис див, які Ротье^[101] зробив для пані дю Баррі. Альбертині вмерле хотілося — як щось із цього вціліло, — подивитися на це срібло, а мені вмерле хотілося подарувати його їй. Вона навіть заходила збирати гарні колекції і розставляла їх із урочим смаком за вітриною, а я не міг дивитися на них без розчулення і без ляку, бо її мистецтво було витвором терплячости, вигадливосте, ностальгії, потреби забуття — характерних для в'язнів.

Щодо туалетів, то їй наразі особливо подобалися моделі Фортюні. Сукні Фортюні, з яких одну я бачив на дукинї Германській, були саме ті, які заповідав нам Ельстір, говорячи про чудові строї сучасниць Карпаччо і Тиціана. Вони відродилися з попелу, в усій пишноті, бо все має вернутися, як це написано на склепінні Святого Марка і як ознаймують, п'ючи з мармурових і ясписових урн на візантійських капітелях, птахи — символ і смерти, і змертвихстання. Тільки-но жінки почали носити сукні від Фортюні, Альбертина пригадала Ельстірову ворожбу і захотіла справити такий туалет. Ми пішли купувати. Отож ці сукні, не справжні старовинні, в яких нинішні виглядали б надто театральні і які ліпше було б зберегти для колекції (я шукав для Альбертини, зрештою, і такі), не відгонили холодним пастишем, фальшивим антиком. Вони радше нагадували декорації Серта, Бакста і Бенуа, які на той час відроджували в російських балетах найукоханіші епохи в історії мистецтва, за допомогою творів пройнятих їхнім духом, а проте відрубних, — ці сукні Фортюні, нібито щиро старосвітські, але й геть оригінальні, створювали якусь декорацію — навіть з більшою силою візії, ніж декорація, бо декорації залишають місце для уяви: завалену Сходом Венецію, де такі сукні ношено, Венецію, яку вони більше, ніж моші у раці Святого Марка, під сліпучим сонцем і в оточенні тюрбанів, доповнювали таємничим і святковим майвом. Усе згинуло від тих часів, але все відроджувалося, покликане на те, аби частковим поверненням інтересу до матерій дюгарес поєднати знову красу краєвиду з буянням життя.

Я кілька разів хотів порадитися про це з дукинею Германською. Проте дукиня не любила костюмних туалетів. Самій їй найбільше личили чорні оксамити, з діамантами. Щодо суконь Фортюні, тут вона не була найліпшою порадицею. Зрештою, я боявся, як би вона не подумала, що я ходжу до неї в якійсь випадковій справі, тоді як я віддавна ухилявся від її частих запрошень. Звичайно, я отримував запрошення не тільки від неї, і то чимало. Вона і численні пані завше до мене примилялися. А моє усамітнення, звичайно, удесятерило їхню гречність. Мабуть, у світському житті, цьому благоденському відголосі любовних справ, кращий спосіб бути пожаданим це відмагатися. Якийсь чоловік підраховує все, чим він може засліпити жінку, він чепуриться без кінця-краю, лащить і не добивається від неї нічого з тої уваги, що все віддає йому інша, яку він зраджує і яку він прикував до себе назавше, хоча приходиться до неї неохайний і не робить жодного зусилля, аби подобатися. Якщо хтось уболіває, що він знемилювався у товаристві, я б порадив йому не вчашати з візитами, не заводити пишніший виїзд, а порадив би йому нехтувати всі запрошення, зачинитися в своєму покої, нікого до себе не впускати, і тоді він побачить, як під його дверима виростає довга черга. Або радше, я б не сказав йому нічого. Найпевніший спосіб поставити себе в товаристві — той самий, що й у коханні, тобто, обирати його зовсім не для цього; наприклад, замикатися вдома тому, що ви дуже хворий, або тому, щоб думали, що ви хворий, або тому, що тримаєте під замком коханку, милішу вам від товариства (або хоч усі ці три речі одразу). І цього досить для світу — хоча світ не знає про існування цієї жінки, просто тому, що ви тікаєте від нього, — щоб він віддав вам перевагу над усіма, хто йому себе нав'язує, і щоб він прихилився до вас.

«Нам треба буде зайнятися вашими сукнями від Фортюні», — сказав я одного вечора Альбертині. Для неї, яка так довго мріяла про ці сукні й так довго вибирала їх зі мною, яка приготувала загодя для них місце не тільки у шафі, а і в уяві, яка, перш ніж зробити вибір, довго вивчала кожну деталь, справити нову сукню було куди більшою подією, ніж для багатой жінки, у якої тих суконь до смутку і яка на них навіть не дивиться. Проте, хоча Альбертина з усмішкою подякувала мені, кажучи: «Ви такий ласкавий зі мною!» — я зауважив, що в неї змарніла і навіть журна міна.

В очікуванні, аж ці омріяні сукні будуть готові, я попросив позичити мені пару суконь (хоча б навіть матерії), і вдягав їх на Альбертину, драпував її в тканину, а вона проходжувалася по кімнаті з маєстатом дюгареси і гожістю манекенниці. Від вигляду цих суконь моя паризька неволя ставала для мене ще тоскнішою, бо вони нагадували мені про Венецію. Звісно, Альбертина була куди більшим в'язнем, ніж я. Диво-дивне, та й годі: доля, здатна перекувати людей, зуміла проникнути і крізь тюремні мури й одмінила її в самій істоті, перекинувши молоду бальбецьку дівчину в нудну й слухняну бранку. Так, в'язничні мури не убезпечили її від цього впливу: може, саме вони й створили її такою. Це не була вже та сама Альбертина, бо вона не гнала велосипед, як у Бальбеку, невловима, бо там було чимало пляжиків, де вона ночувала у приятельок і де брехнею легко було замести сліди; замкнена у мене, покірنا й самотня, вона була не та, що в Бальбеку, навіть коли я знаходив цю ухильну, обачну й лукаву істоту, чию присутність на узмор'ї здовжували стільки зграбно приховуваних побачень, які розпалювали мою любов завданою мені мукою; істоту, у якої крізь її холодність до інших і банальні відповіді відчувалися вчорашні й завтрашні побачення, зате для мене не залишалось нічого, окрім погорди і вивертів. Сьогодні вона була не та, бо вітер із моря більше не здіймав її платтів, бо я приборкав їй крила, бо вона перестала бути богинею Звитяги. Тепер це була обтяжлива невільниця, якої я радий був позбутися.

Аби змінити напрям думок, а головне, аби не грати з Альбертиною в карти чи в дамки, я просив її музичити. Я лежав на ліжку, а вона сідала в кінці покою між книжковими шафами за піанолу. Вона вибирала твори зовсім нові або ті, які прогала мені раз чи два; вона вже зрозуміла, що я люблю слухати те, що мені залишалось ще темне, радий, що можу, протягом кількох виконань, поєднувати між собою, завдяки світлу (світло це все прибувало, але, на жаль, все спотворювало й відчужувало) моєї свідомості, окремі і ще не завершені обриси будови, спершу майже невидимі в імлі. Вона бачила і, по-моєму, відчувала, яку радість дає моїй душі це зародження під її пальцями ще безформної туманности. Поки Альбертина грала, з усієї кучми її волосся я бачив тільки чорний кок у вигляді серця, звислий на вуха, наче в Веласкесової інфанти. Підхоже до того, як діяпазон цього музичного янгола визначався багатьма шляхами між різними пунктами

в минулому, які пам'ять про нього зберегла в мені, і розмаїтими оселями цього спогаду, від зору до найглибших закамарків моєї істоти, що допомагали мені вникнути в тайники її сутности, так виконуваний твір теж мав свій діяпазон, створений нерівною видимістю різних фраз, залежно від того, як їм щастило роз'яснитися і поєднати обриси будови, спершу загубленої в тумані. Альбертина знала, з якою втіхою моя думка міряється з речами ще не знаними і моделює ці туманності. Вона здогадувалася, що за третього чи четвертого виконання моя тьма обійме, тобто розмістить на рівній відстані, всі частини, і вони, не потребуючи вже окремого розвою, перехрестяться й замруть на одній площині. Проте Альбертина не переходила до іншого твору, бо не уявляла, може, який процес відбувається в мені, вона знала, що тієї миті, коли моя свідомість зглибить таємницю п'єси, вона рідко не буде віддячена за свою нелегку працю якимсь цікавим роздумом. Того дня, коли Альбертина казала: «Дамо Франсуазі купюру більшу, хай вона її розіб'є», одним музичним твором ставало для мене менше, зате одною правдою більше.

Я добре усвідомлював, як безглуздо було б нині ревнувати її до мадемуазель Вентейль та до її приятельки — Альбертина зовсім не намагалася їх бачити, а коли ми обдумували, де нам літувати, вона відкинула Кбмбре, зовсім близьке до Монжувена. Ось чому я просив Альбертину грати мені Вентейля, бо я слухав його музику безболісно. Один-єдиний раз Вентейлева музика стала для мене посереднім приводом для заздрощів. Справді, Альбертина, знаючи, що я чув її в Морелевому виконанні у пані Вердюрен, одного вечора висловила бажання послухати і побачити Мореля. Це було два дні потому, як я довідався про Леїного листа до Мореля, несамохіть перехопленого паном де Шарлюсом. Я застановився: чи розповідала Лея Альбертині про Мореля? Я з жахом згадав слова: «велика ледащиця», «велика паскудниця». Але саме тому, що Вентейлева музика болісно асоціювалася для мене з Леєю — а не з мадемуазель Вентейль та її приятелькою, — біль, завданий мені Леєю, вгамувався, я міг слухати цю музику спокійно; одна хвороба зцілила мене від інших. І певні Вентейлеві фрази, фрази, непомічені у пані Вердюрен, будши тоді ніби темні й невиразні примари, — обернулися нині в сліпучу архітектуру; деякі з них ставали мені друзями, і то ті, які я ледве розрізняв, які здавалися мені бридкими. Мені й на думку не спадало, що вони як ті

люди, антипатичні з першого погляду, але яких лише з часом ми пізнаємо такими, якими вони є насправді. Між цими двома стадіями зайшла справжня трансмутація. До того ж, фрази, які я розрізнув першого разу, але які тоді не розпізнав, тепер ототожнювалися з фразами з інших творів, як, наприклад, із фразою з Духовних варіацій для органа. Фраза ця, при виконанні септету в пані Вердюрен, пройшла для мене непоміченою, хоча це те саме місце, де свята, зійшовши східцями святилища, змішується з сонмом домових фей музиканта. З другого боку, фраза, яка колись здавалася мені не вельми мелодійною, надто механічною в розгойданому ритмі радості полудневих дзвонів, стала мені тепер наймилішою — може, тим, що я при звичаївся до її бридоти, а може, тим, що відкрив у ній красу. Розчарування, яке спершу у нас викликають шедеври, можна приписати послабленню першого враження або ж зусиллю, потрібному на те, аби здобути істину. Ці дві гіпотези завжди постають при розв'язанні всіх істотних питань: реальності Мистецтва, Вищої Реальності, Безсмертя душі; між ними треба зробити вибір; у Вентейлевій музиці цей вибір dokonується щохвилі в багатьох постатях. Наприклад, ця музика здавалася мені щирішою за всі прочитані книжки. Іноді я думав, що наше безпосереднє відчуття життя не об'являється нам у постаті ідей, літературний, тобто інтелектуальний, виклад цих відчуттів здає з них справу, тлумачить їх, аналізує, але не передає їх як музика, де звуки набирають акценту якоїсь істоти, відтворюють незвичайну гостроту найглибших вражень, яке є джерелом особливого, накочуваного вряди-годи на нас сп'яніння. Але коли ми говоримо: «Яка погода! Яке гарне сонце!» — ми не передаємо наших відчуттів ближньому, в якого те саме сонце і ця сама погода будять інший відгук. У Вентейлевій музиці бувають такі душевні прозори, які годі висловити і які краще не споглядати, коли, у мить засинання, вони черкають нас пестуванням свого ірреального чару, в мить, коли свідомість уже нас покинула, очі склепляються і, перш ніж ми встигаємо пізнати не лише Невимовне, а й Невидиме, ми засинаємо. Мені здавалося навіть (коли я піддавався гіпотезі, що мистецтво може бути реальним), що музика може виразити навіть більше, ніж просто бурхливу радість погідного дня чи проведеної в паларні опію ночі; сп'яніння реальніше, плідніше, принаймні таке, як я передчував. Одначе годі собі уявити, щоб різьба чи музика,

народжуючи почуття більш високе, чисте, правдиве, не відповідали якійсь духовній реальності. Інакше життя не мало б глузду. Я міг би порівняти єдино з розкішною Вентейлевою фразою ту особливу насолоду, якої я зазнавав у житті, наприклад, при спогляданні мартенвільських дзвіниць, купи дерев на бальбецькому шляху або, як узяти щось простіше, під час чаювання, про що я згадував на початку моєї книги. Подібно до чашки чаю, ясні звуки, крикливі барви, які Вентейль надсилав нам зі світу, де він творив, снували перед моєю уявою — снували ненастанно, але надто швидко, щоб вона встигла їх ухопити, — щось, що я міг би порівняти з просякнутими запахом журавельника шовками. У пам'яті цю млистість можна, якщо не зглибити, то бодай окреслити завдяки з'ясуванню обставин, які пояснюють, чому смак чогось нагадує нам світляні враження. Але оскільки млисті почуття, пробуджені Вентейлевою музикою, походили не з пам'яті, а з враження (як враження від мартенвільських дзвіниць), треба було б знайти для запаху журавельника в його музиці не матеріальне пояснення, а глибокий еквівалент; треба було б відкрити незнане й яскраве свято (одірваними фрагментами якого здавалися його твори з шарлатом їхніх огнистих рубів), спосіб, завдяки якому він «чув» і викидав із себе Всесвіт. «Нікому раніше не властива здатність — показати єдність світу, якої жоден інший музикант ніколи нам не показував, може, це і є, — казав я Альбертині, — істинний доказ геніальності, куди важливіший, ніж зміст самого твору». — «І в письменстві?» — спитала Альбертина. «І в письменстві». Повертаючись думкою до одноманітності Вентейлевих творів, я розтлумачував Альбертині, що великі письменники завше компонували лише один твір або, радше, завжди відбивали в різних середовищах одну й ту саму красу, приносячи її у світ. «Зараз уже пізно, маленька, а то б я довів це на прикладі багатьох письменників, яких ви читаєте, поки я сплю, я б відкрив вам ту саму схожість, що й у Вентейля. Оці типові фрази, які ви, Альбертино, починаєте пізнавати так само добре, як я, в цьому самому септеті, в інших творах, це, скажімо, те саме, що в Барбе д'Оревільї прихована реальність, відслонена якимсь матеріальним прослідком: фізіологічний рум'янець Очарованої, панни Еме де Спан, Клот, рука з «Пурпурової завіси», старі звичаї й обичаї, старі словеса, старосвітські особливі ремесла, за якими стоїть Бувальщина, історія, розказана місцевими пастухами,

шляхетні нормандські міста, що пахнуть Англією, і гарні, як шкотські села, розсадник злих чар, з якими годі боротися, Велліні, Пастир, те саме відчуття страху в якомусь епізоді, чи то жона, яка шукає мужа у «Старій коханці», або муж, який біжить ландами, в «Очарованій», чи то сама Очарована, яка виходить із церкви. А ота геометрія каменяра, який обробляє брили, в романах Томаса Гарді, — це ті самі своєрідні Вентейлеві фрази»^[102].

Вентейлеві фрази навели мені на думку фразу з сонати, і я нагадав Альбертині, що то був наче національний гімн кохання Сванна та Одетти, «Жільбертиних батька-матері, як, ви, мабуть, знаєте. Колись ви казали, що Жільберта має «підозрілі манери». Чи не загравала вона з вами? Вона мені про вас нагадувала». — «Атож, родичі посилали по неї, коли була сльота, повіз, і одного разу вона відвезла мене додому й поцілувала, — сказала по паузі Альбертина і засміялася, ніби це було щось забавне. — Вона нагло спитала мене, чи я люблю жінок. (Але якщо Альбертина ледве пригадала, як її підвозила Жільберта, чи ж могла вона дослівно повторити це химерне запитання?) Навіть не знаю, — тягнула Альбертина, — що мені спало містифікувати її, але я відповіла, що так. (Можна було подумати, що Альбертина боїться, чи не розповіла мені про це Жільберта, і не хотіла, щоб я завдав їй брехню.) Але у нас не було з нею нічого. (Дивно, щоб вони нічого не робили, обмінявшись цими звіряннями, надто якщо вони раніше, як згадувала Альбертина, цілувалися в повозі.) Вона відвозила мене додому чотири чи п'ять разів, може, трохи більше, та й квит». Мені дуже кортіло розпитати її докладніше, але, прикидаючись, що це мене зовсім не обходить, я повернувся до каменярів Томаса Гарді. «Ви, звичайно, пригадуєте в «Джуді Непомітному» і бачили в «Коханій» кам'яні брили, які батько привозить із острова на кораблях, запруджує ними синову робітню і там ці брили перетворюються в статуї. У «Блакитних очах» — паралелізм могил, паралельна лінія корабля, сусідні вагони, де туляться двоє закоханих і небіжчиця; паралелізм між «Коханою», де чоловік кохає трьох жінок, і «Блакитними очима», де жінка кохає трьох чоловіків, тощо; словом, усі ці три романи, накладені один на одній, мов ті будинки, згромаджені один на одній на скелястому острові. У хвилинній розмові важко показати це в найбільших пер, але ви самі виявите у Стендаля відчуття високосте, пов'язане з життям духовим; височина, де Жюльєн Сорель сидить у

в'язенні, вежа, на щиті якої замкнуто Фабріція, дзвіниця, де абат Бланес займається астрологією і звідки Фабріцій бачить так далеко. Ви мені казали, що бачили картини Вермеера; ви усвідомлюєте, що це фрагменти одного й того самого світу, що це завше, хоч би як геніально було створене, той самий стіл, той самий килим, та сама жінка, та сама нова і єдина краса, загадка, в тій добі, де нічого до неї не подібне і нічого в ній не тлумачить, якщо ми шукатимем споріднення у темах, а не захочемо дістати особливе враження від кольору. І от, ця нова краса однакова в усіх творах Достоевського: жінка Достоевського (така сама своєрідна, як жінка Рембрандта) зі своїм таємничим личком, знадливи́й чар якого раптом змінюється, нібито досі вона тільки вдавала комедію доброти, в страшне зухвальство (хоча душа її в глибині залишається радше доброю), — хіба вона не одна й та сама у Настасії Пилипівни, яка пише ніжні листи до Аглаї і признається, що вона її ненавидить, чи в цілковито подібних візитах: Настасія Пилипівна, завітавши до Ганиних батьків, ображає їх, Грушенька так приміляється до Катерини Іванівни (яка уявляла її бузувіркою), аж це раптом вискалює зуби і зневажає Катерину Іванівну (хоча душа у Грушеньки добра)? Грушенька, Настасія — постаті зарівно оригінальні, зарівно таємничі, як куртизанки Карпаччо або рембрандтівська Варсавія. Треба зауважити, що навіть сам письменник не умів уявити цього обличчя, яскравого, подвійного, з раптовими спалахами гонору, тому жінка здається іншою, ніж насправді. («Ти не така», — говорить Мишкін Настасії в домі Ганиних батьків, і те саме міг сказати Альоша Грушеньці в домі Катерини Іванівни.) Зате «ідеї-образи» у письменника завжди недотепні, в кращому разі, це мункачівські образи^[103], коли б цей маляр побажав зобразити засудженого на кару горлом у той момент, коли... і так далі, зобразити Богоматір у той момент, коли... і так далі. Але повернімося до нової краси, яку Достоевський приніс у світ. Як Вермеер творить людську душу, певен колір матерії і місьць, так і Достоевський творець не лише людей, а й кам'яниць. Дім, де сталося вбивство, в «Злочині і карі» з його двірником — хіба це не таке саме диво, як і шедевр трагічного дому в Достоевського, цей темний і довгий, високий і просторий дім Рогожина, де Рогожин убиває Настасію Пилипівну? Ця нова і страшна краса дому, ця нова і складна краса жіночого обличчя — ось це нечуване, що приніс Достоевський у

світ, і хай літературні критики порівнюють його з Гоголем, із Поль де Коком — усе це дарма, бо їм чужа ця прихована краса. Я вже казав, що одна й та сама сцена кочує з роману в роман, що в кожному романі одні й ті самі сцени, одні й ті самі фігури, що романи його розволікли. Але я можу легко довести, що і в «Війні і мирі» є повтори, певні сцени в екіпажі...» — «Я не хотіла вас перебивати, але ви все одно відбігли від Достоєвського, а я боюся забути. Коханий! Що ви мали на увазі, коли недавно казали мені: «У пані де Севіньє є така собі достоєвщина». Слово чести, я не зрозуміла. Вони такі різні». — «Ходіть-но сюди, дівчино, я вас обійму за те, що ви все мотаєте на вус, а потім знов сядете до піаноли. І признаюся, що я бовкнув дурницю. Але бовкнув із двох причин. Перша причина — особлива. Пані де Севіньє, як і Ельстір, як і Достоєвський, замість підкорятися в розповіді логіці, себто починати з приводу, показують спершу наслідок, збивають нас на манівці. Так Достоєвський показує своїх героїв. Їхні вчинки такі самі оманливі, як Ельстірові ефекти, де море опиняється на небі. На превеликий свій подив, ми дізнаємося, що якийсь бурмило насправді славна душа і навпаки». — «Так, а зараз наведіть приклад із пані де Севіньє». — «Визнаю, — відповів я, сміючись, — що все це притягнуто за волосся, але приклади знайти я все-таки міг би. Принаймні один опис».

«А сам Достоєвський кого-небудь замордував? Усі відомі мені його романи могли б мати титул «Історія одного злочину». У нього це причепливий мотив, він повсякчас про нього й мовить. Хіба це природно?» — «Не думаю, люба Альбертино, але його життя я знаю погано. Але певне одне: він, як усі люди, пізнав у тій чи іншій формі гріх і, очевидно, у формі забороненій законом. У цьому сенсі він мав бути трохи злочинцем, як і його герої, адже вони, зрештою, не зовсім злочинці, вони заслуговують на обставини, що зменшують їхню провину. Але навіть не так важливо, був він чи не був злочинцем. Я не повістяр; можливо, творців приваблюють такі форми життя, яких вони не досвідчили особисто. Якщо я поїду з вами до Версалю, як ми умовилися, я покажу вам портрет, власне, щирої людини, кращого з чоловіків, Шодерло де Лакло, який написав одну з найледачіших за своєю збоченістю книжок, а саме, навпроти висить портрет пані де Жанліс: вона писала високоморальні оповідки і водночас зраджувала дукинню Орлеанську й досаджала їй, забравши у неї дітей. Одначе

визнаю, що в Достоєвського інтерес до душоубства незвичайний і робить для мене його кимось дуже чужим. Мене вражають уже такі слова з уст Бодлера:

Якщо гвалт, запоясник, трутизна, підпали
Не наклали утішні мережки нові
На доль наших хиренних убогій канві.
Значить, душі у нас, далебі, занепали.

Але я можу, бодай, припускати, що Бодлер не щирий. А Достоєвський... Все це здається мені таким далеким, хоча я маю в собі такі куточки, яких я не знаю, бо людина реалізує себе поступово. У Достоєвського я знаходжу страшенно глибокі криниці, але вони якось відособлені від душі людської. Але це великий творець. Зрештою, світ, який він малює, справляє враження, що він створений для нього. Всі ці завжди неодмінні блазні, всі ці Лебедеви, Карамазови, Іволгіни, Ставрогіни, цей примарний кортеж здається ще фантастичнішим від тих людей, які залюднюють «Нічний дозір» Рембрандта. І, може, вони фантастичні тільки завдяки освітленню і костюмам, а так вони звичайні. У кожному разі, ці образи глибокі і правдиві, і створити їх міг лише Достоєвський. На перший погляд здається, що такі блазні вже перевелися як перевелися герої античної комедії, а проте як у них відслонюється правдиві грані людської душі! Мене дратує як усі зпишна говорять і пишуть про Достоєвського. Ви зауважили, яку роллю грає в його героїв самолюбство і гонор? Сказати б, для нього любов і найзапекліша ненависть, доброта і зрадливість, несміливість і безчільність — це єдино два стани одної і тої самої натури. Саме гонор перешкоджає Аглаї, Настасії, штабскапітанові, якого Митя тягає за бороду, Красоткіну, ворогові-приятелеві Альошиному, показатися такими, якими вони є насправді. Але там чимало ще й інших скарбів. Я дуже мало знаю його доробок. Але хіба це не істинно різьбярський і простий мотив, гідний найстарожитнішого мистецтва, незавершений і знову початий фриз, де б виступали Мста і Спокута? Я маю на увазі злочин старого Карамазова, який згвалтував сердешну дурку, і таємничий, звірячий, незбагнений потяг, під впливом якого мати, стаючи сліпим знаряддям мстивої долі, покірنا ще й сліпому материнському інстинктові, а може, змішаному почуттю урази і фізичної вдячності гвалтівникові, іде спорожнитися до старого

Карамазова? Це перший епізод, таємничий, великий, величний, як Жінка на скульптурах Орв'єто. І — як відповідник — другий епізод, через двадцять із гаком років, убивство старого Карамазова, ганьба для карамазівського роду — дурчин син Смердяков, а трохи згодом ще один епізод, зарівно таємничий у своєму різьбярстві і незбагнений, сповнений такої самої похмурої і природної краси, як пологи в саду старого Карамазова. Смердяков вішається, його злочин доконаний. Щодо Достоевського, то я не відбіг від нього, як вам здалося, коли згадав про Толстого, який ступив у його слід. У Достоевського згущено, начорно багато з того, що розвинеться у Толстого. У Достоевського є та первісна понурість примітивів, яку висвітлять потім учні». — «Коханий! Як зле, що ви такий лінтюх. Ви підходите до словесности куди цікавіше, ніж наші вчителі. Пам'ятаєте шкільні твори про «Естер»: «Пане!» — спитала Альбертина, сміючись, не тільки аби пожартувати з учителів і з себе самої, а й задля втіхи освіжити в своїй пам'яті, в нашій спільній пам'яті, уже давненький спомин.

Коли Альбертина це мовила, мені спав на думку Вентейль, і тут, своєю чергою, впливла інша гіпотеза, гіпотеза матеріалістична, гіпотеза небуття. Мене знов пойняли сумніви; я сказав собі, що, зрештою, це було б можливе... якщо Вентейлеві фрази здаються виразом певних станів душі, подібних до станів, який у мене викликав смак мадленки, умоченої в чай, ніяк не доводить, що невизначеність таких станів є ознакою їхньої глибини; вона може бути виразом лише того, що ми ще не навчилися їх аналізувати, виходить, вони не реальніші, ніж інші. А проте та щасливість, це почуття певності в щасливості, коли я чаював, коли я вдихав на Єлисейських Полях затхлий запах старого дерева, все це не було ілюзією. В кожному разі — підказував мені дух сумніву, — навіть якщо ці стани в житті глибші за інші і не надаються до аналізу, оскільки мобілізують забагато зусиль, яких ми ще собі не усвідомлюємо, чар деяких Вентейлевих фраз змушує нас думати про них, бо він теж не надається до аналізу, але це не доводить, що він має ту саму глибину; краса чистої музичної фрази легко сприймається за образ чи бодай за щось зрідні неінтелектуальному враженню, але саме тому, що воно неінтелектуальне. Чому ж тоді нам видаються особливо глибокими таємничі фрази, які проходять лейтмотивом у деяких квартетах і в Вентейлевому «концерті»? Річ була не тільки в його музиці, яку грала мені Альбертина; піанола була для нас іноді ніби науковим (історичним і географічним) чарівним ліхтарем; на стінах цього паризького покою, опорядженого — проти комбрейської кімнати — куди сучаснішими винаходами, я бачив, поки Альбертина грала Рамо чи Бородіна, як стеляться то гобелен XVIII сторіччя з амурами на тлі троянд, то східний степ, де звуки гаснуть у неозорих гонах і в сніговій повсті. Ці перебіжні декорації були, зрештою, єдиною оздобою мого покою; відколи мені дістався спадок по тітці Леонії, я прирік собі колекціонувати, як Сванн, картини і статуї, але нині всі гроші йшли на коні, на авта і на туалети для Альбертини. Але хіба мій покій не вміщав мистецького твору ціннішого за всі згадані оце мною? Таким твором була Альбертина. Я дивився на неї. Мені здавалася химерною думка, що це вона, та сама, з якою я довго не важився навіть познайомитися, ця обласкана дика звірючка, трояндовий куш, якому я дав підпору, рамку, шпалеру, щодня сидить ось так у себе біля мене, за піанолюю, в моїй книгозбірні. Її рамена, колись похилі й незалежні,

коли вона обходила клуби для гри в гольф, тепер підпирали мої книжкові полиці. Її гарні ніжки, які в моїй уяві цілком слушно крутили впродовж усієї юності педалі роверу, тепер то піднімалися, то опускалися на педалі піаноли, на які Альбертина — набравшись елегантності, що робила її ближчою мені, бо вона завдячувала її мені, — ставила парусинові черевички з золотою лямівкою. Пальці її, колись призвичаєні до керма, нині опускалися на клавіші, немов пальці святої Цецилії^[104]; її шия, вигин якої, видний мені з ліжка, дерзкий, міцний, на такій відлеглості і під світлом лампи здавався рожевішим, ніж насправді, однак не такий рожевий, як її нахилений профіль, якому мої погляди, виходячи з самих надр мене, обтяжені спогадами й жагою, надавали стільки блиску, стільки життєвої снаги, що її зарис здійснювався і витав з такою самою майже магичною силою, як того дня в бальбецькому готелі, коли мій зір мутився від надмірного прагнення поцілувати її; я протягав кожну площину далі, ніж дозволяв мені погляд, і під цією площиною, що приховувала її від мене, міг ще гостріше відчутти рельєф цих перехрещастин її щік. Очі її блищали (як у руді опал, в якому висявають два гладенькі руби), блищали більше за метал, ніби посеред сліпої матерії шовковисті бузкові крильця метелика, покладені під цшію. Її чорне й кучеряве волосся, укладене нібито по-різному, залежно від того, як вона оберталася до мене, аби спитати, що їй грати, — то якесь прегарне крило з гострим шпичем, широкіше в основі, чорнопері й трикутні, то масивне і нерівне пасмо з зубцями, ущелинами і проваллями, — у своєму багатому і примхливому звихренні воно нібито перевищувало розмаїтість природи і радше відповідало маренням скульптора, який громадить труднощі, аби підкреслити гнучкість, замашність, м'якість його чекана. Волосся ще різкіше відтінювало її жвавий обрис і ніби обертаний рух її гладенького і рожевого личка, з матовим глянцем, як у мальованого дерева. І ніби за контрастом з такою пластичністю, а також через гармонію, яка поєднувала з нею все опорядження, пристосовуючи її позу до його форм і призначення, піанола, яка її напівховала, як органний корпус, бібліотека, весь цей куточок покою здавався лише осяяною святою святих, яслями цього янгола-музиканта, твором мистецтва, який за хвилину моццю якоїсь солодкої магії вирветься зі своєї ніші і підставить під мої поцілунки свою коштовну рожевість. Ба ні, Альбертина аж ніяк не була для мене

твором мистецтва. Я знав, що таке боготворити жінку мистецьки — я водив знайомство зі Сванном. Особисто я — байдуже, про яку жінку йшлося, — був нездатний цінувати жіночу красу, як він, мені бракувало спостережливості, я не міг розібратися в баченому. Я дивом дивувався, коли Сванн бачив щось художнє в жінці, яка здавалася мені ніякою, порівнюючи її, як він любив гречно робити при ній самій, до якогось портрету Луїні, знаходячи в її сукні чи клейнодах щось підхоже з полотна Джорджоне. Нічого подібного в мене не було. А навіть, як щиро сказати, коли я дивився на Альбертину як на чудовно вкритого патиною янгола-музиканта і тішився, що володію нею, то незабаром холонув до неї, починав нудитися з нею. Але це тривало недовго; ми кохаємо лише те, за чим ганяємося як за чимось недоступним; кохаємо єдино те, чого не посідаємо, а до мене швидко доходило, що я не володію Альбертиною. В її очах світили то надія, то спогад, може, жаль за тими розкошами, яких я не міг відгадати, яких Альбертина воліла б радше зректися, ніж признатися мені в них. Ловлячи єдино якісь відблиски в її зіницях, я бачив в її очах не більше, ніж глядач, якого не впущено до зали і який, притулившись до шибки зашкленних дверей, не може розгледіти нічого з того, що відбувається на сцені. (Не знаю, чи саме так було з Альбертиною, але це ж дуже дивна річ — зятятість у брехні тих, хто нас ошукує, — так як ознаки віри в добро у найбільших недовірків. Даремно ми їм утовкмачували б, що їхня брехня болить нам більше, ніж їхня відвертість, хоч як би вони запевняли, що це вони усвідомлюють, через мить вони знову брешуть, аби бути в згоді з тим, що вони нам зразу про себе сказали, з тим, чим ми стали для них. Так само атеїст, навіть великий життєлюб, вкорочує собі віку, аби йому не закидали боягузтва.) В такі години музикування я іноді вловлював у її поглядах, у її міні, в її усміху відсвіт внутрішніх видовиськ, і це споглядання робило її в такі вечори відрубною, далекою від мене, і мені було туди зась. «Про що ви задумалися, серце моє?» — «Так, ні про що». Часами, аби відвернути від себе докір, що вона все відмовчується, Альбертина заводила розмову про речі, добре відомі всім і, звичайно, й мені (як оті великі політики, які вам не звіряють незначної новини, а натомість повідомляють те, про що можна прочитати у вчорашніх газетах), або розповідала, та й то якимось безладно, з нещирою задушевністю, про свої велосипедні пробіги в Бальбеку, ще за рік до нашого знайомства. Я слушно вгадав колись, що

дівчина, яка робить такі довгі поїздки, не проти погуляти, спогад про ці поїздки викликав на Альбертининих губах таємничий усміх, який так мене чарував в перші дні на бальбецькому пляжі. Розповідала вона мені і про виправи за місто з приятельками десь у Голландії, про вечірні повернення до Амстердама, пізньою добою, коли збитий і радісний тлум людей, переважно їй знаних, запруджував вулиці, узбережжя каналів, які я ніби бачив відбитими в блискучих Альбертининих очах, ніби в млистих шибках кур'єрського потяга відбиваються рожаїсті й миготливі вогні. Наша славлена естетична цікавість здається просто байдужістю проти болісної, невситимої цікавості, які викликали в мені місця, де Альбертина жила, те, що вона могла робити якогось вечора, її усміхи, погляди, слова, поцілунки. Ні, зроду мої ревності до Робера, навіть якби вони тривали й досі, не породили б у мені такого величезного неспокою. Кохання між жінками — це мені в голові не вкладалося; таке любовне жирування годі було уявити точно і певно. Скільки ж людей, скільки ж куточків (навіть не пов'язаних прямо з нею, не визначених куточків, де вона могла зажити цих утіх, велелюдних, де люди тільки туться одне об одне) Альбертина — наче проводячи з собою до театру свій почет, ціле товариство, — впровадила з порогу моєї уяви або пам'яте до мого серця! Нині я знав усе це внутрішнім, безпосереднім, спазматичним, болісним знанням. Кохання — це простір і час, відчуті серцем.

Може, зрештою, якби я сам був вірнесенький, я б не потерпав від думки про її невірність, яку я не годен був собі уявити. Я катувався, наділяючи Альбертину власним постійним прагненням подобатися новим жінкам, прагненням нових амурів; я відгадував у ній той самий погляд, яким я колись, навіть при ній, несамохіть позирав на молодих велосипедисток, які сиділи за столиками в Булонському Лісі. Як знання, ревності набуваються власним досвідом. Спостереження тут мало значать. Тільки з утіхи, спізнаної нами самими, ми можемо черпати знання і страждання.

Іноді в Альбертининих очах, у раптовому її рум'янцеві на щоках я відчував, як десь у розлогах, іде неприступніших для мене, ніж небеса, у розлогах, де витають невідомі мені Альбертинині спогади, покрадьки зблискувала суха зірниця. Тоді ця врода, яка полоняла мої думки протягом кількарічного знайомства з Альбертиною і на бальбецькому узмор'ї і в Парижі, врода відкрита мною в ній недавно і виявлена в тім,

що моя подруга розвивалася в стількох площинах і містила для мене стільки минулих днів, набирала для мене чогось несамовитого. Я бачив, як на цьому рожевому личку розтуляється, наче отхлань, неоглядний простір таких вечорів, коли я ще не був знайомий з Альбертиною. Я міг, звичайно, посадити її до себе на коліна, тримаючи її голову в долонях; міг її пестити, водити по її тілу руками, але в мене створювалося враження, що я торкаюся лише єдино до оболонки істоти, яка нутром своїм належить до безконеччя, так ніби крутив у руках камінь, оброслий сіллю первісних океанів чи опромінений якоюсь зіркою. Як я потерпав від забудькуватості природи, яка, розділяючи тіла, не помислила про те, аби уможливити взаємопроникання душ. Я здавав собі справу, що Альбертина для мене (бо якщо її тіло під моєю зверхністю, то її думка тікає від моєї думки) навіть не розкішна бранка, оздоба моєї оселі; ховаючи її від тих, хто мене одвідував і не підозрював, що вона кінець коридору в сусідньому покої, я скидався на ту людину, яка тайкома від усіх тримала в пляшці китайську принцесу. Схиляючи мене в покvapливій, жорстокій і обов'язковій для виконання формі йти на пошуки минулого, Альбертина радше була для мене богинею Часу. І якби мені треба було витратити на неї літа, маєток, мені нема чого шкодувати, щоб я міг сказати собі (а це ще вилами по воді писано!), що вона на цьому нічого не втратила. Безперечно, самота була б варта більше, вона плідніша, не така болісна. Але якби я жив життям колекціонера, як мені радив Сванн (і пан де Шарлюс докоряв мені, що я зневажаю розкіш, коли, будши сам людиною дотепною, нахабною і наділеною добрим смаком, казав: «Як у вас бридко!»), то статуї, картини, за якими довго полюєш, які нарешті купуєш, або навіть на які — у кращому для мене разі — просто безкорисливо милуєшся, — це як ранка, яка досить швидко гоїться, але через незнарошну Альбертинину незграбність, через байдужих осіб або мої власні думки незабаром знову кривавіє, — дозволили б мені вийти поза самого себе, на ті манівці, які виводять на гостинець, де точиться те, про що ми дізнаємося, лише як воно завдає нам болю — життя інших людей.

Часом, як місяць був уповні, я після розлучення з Альбертиною йшов через якусь годину намовити її подивитися в вікно. Я певен, що йшов до її кімнати лише для цього, а не з'ясовувати, чи ж вона на місці. Та і як вона змогла б і схотіла від мене утікати? Для цього їй

треба було змовитися з Франсуазою, а така змова виключалася. У темному покої я бачив на білій подушці лише вузьку діадему її чорного волосся. Проте я чув Альбертинин віддих. Вона спала міцно, і я не важився підступити до ліжка. Я сідав на краєчок; сон і шепіт не уривались. Годі описати, скільки веселости виявляла вона по пробудженні. Я стискав її в обіймах, струсував її. Вона прокидалася, зараз же вибухала сміхом, обплітаючи мою шию руками, казала: «А собі загадувала, чи ти прийдеш!» — і ще дзвінкіше й ніжніше хихотіла. Можна б сказати, що уві сні її гарна голівка повна веселощів, чулоти й сміху. І, будячи її, я тільки витискав із надгризеного плоду сік, здатний загасити спрагу.

Зима добігала кінця: ставало на годині. Часто, коли Альбертина зичила мені на добраніч, кімната, фіранки, стіна над фіранками були ще чорні. У саду сусіднього кляштора, в тиші лунали дивовижні, щедрі, як звуки церковної фісгармонії, рулади невідомого птаха, який заводив утреню лідійського поспів'я й освітлював мої присмерки дзвінкою, голосною величальною сонцю, вже видимому йому. Небавом ночі покоротшали, і ще перед тим, як обутрилось, я бачив крізь фіранки, що білота щодня все прибуває. Якщо я погоджувався з тим, щоб Альбертина жила, як раніше, якщо у мене, попри її відмагання, склалося враження, що вона не проти цього полону, то це лише тому, що кожного дня я був певен, що назавтра я зумію взятися до праці, почну вставати, виходити, вибиратися до якоїсь посілості, яку ми купимо і де Альбертина почуватиме себе вільною, не потерпаю чи за мене, зможе жити по своїй уподобі в селі чи на морі, плавати чи полювати.

Але наступного дня, потому як минав той час, коли я навперемін кохав і ненавидів Альбертину (якщо це для нас уже справжній день, то ми з інтересу, з гречносте, з жалю прядемо запону брехні, беручи її за реальність), траплялося так, що одна з тих годин, які мені ніби запам'яталися, показувала мені раптом личину, якої вже від мене не приховувала, личину зовсім несхожу на ту, в якій мені колись об'являлась. За таким поглядом, замість доброзичливої думки, читаної колись у ньому, відкривалося досі зачаєне прагнення, відбираючи в мене нову частку того Альбертининого серця, яке я вважав за зрощене з моїм. Наприклад, коли Андре в липні покинула Бальбек, Альбертина не заїкнулася мені, що скоро має з нею побачитися; я навіть гадав, що

вона побачила її раніше, ніж сподівалася, оскільки в Бальбеку я нудив світом, і тут Альбертина вночі 14 вересня зголосилася піти на жертву: не сидіти на морі довше, а повернутися одразу до Парижа. По прибутті 15 вересня я попросив її відвідати Андре і спитав: «Вона була вам рада?» Отож, одного дня прийшла пані Бонтан, щоб передати щось Альбертині; я побачився з нею мимобіж і сказав, що Альбертина вийшла з Андре: «Вони подалися на село». — «Так, — відповіла пані Бонтан, — Альбертина марить селом. Три роки тому вона унадилася щодня їздити до Бют-Шомона». Коли пані Бонтан назвала Бют-Шомон (де Альбертина, за її словами, ніколи не бувала), мені сперло духа. З реальності крутій хоч куди.

Вона наскакує на ті куточки нашого серця, де ми її не сподівалися і де не приготували оборони. Кому Альбертина брехала: тітці, говорячи, що щодня їздить до Бют-Шомона, чи мені, коли казала, що не знає цього села? «Як добре, — додала пані Бонтан, — що ця сердешна Андре скоро поїде на здорове, справжнє село! їй це потрібно, вона так зле виглядає! Цього літа їй не пощастило подихати свіжим повітрям. Подумайте: вона покинула Бальбек наприкінці липня, розраховувала вернутися у вересні, і от, її брат звихнув собі ногу, і вона вже не могла вернутися». Виходить, Альбертина очікувала Андре в Бальбеку і не прохопилася мені ні словом! Тим миліше було з її боку запропонувати мені повернутися.

Хіба що... «Так, я пригадую, що Альбертина казала мені про це... (про це вона навіть не наменулася). Коли ж сталася ця пригода? Все переплуталося мені в голові. — «Та принаймні сталося в пору, не перепорилося, бо на завтра припадав термін найму і бабуся Андре мала заплатити за зайвий місяць. Брат Андре зламав ногу 14 вересня, Андре телеграфу вала Альбертині п'ятнадцятого вранці, і Альбертина встигла попередити агентство. Ще один день, і довелося б заплатити за віллу до 15 жовтня». Отож, коли Альбертина, передумавши, сказала: «Ми вирушаємо ввечері», вона вже бачила подумки невідому мені оселю бабусі Андре, де після нашого повернення могла сходитися з приятелькою, яку вона (без мого відома) очікувала в Бальбеку. А ту ласкаву згоду на повернення зі мною, таку суперечливу з її попередньою упертою відмовою, я намагався приписати її м'якосердості. Насправді вони відбивали зміну ситуації, про яку ми не відаємо і яка криє секрет вагань у поведженні жінки, яка нас не кохає.

Вона зятято відмагається прийти на побачення завтра, бо вона втомилася, бо мусить іти до діда на обід. «Приходьте хоч пізніше», — наполягаємо ми. «Дід завжди затримує мене. Може, він захоче мене провести». Просто у неї побачення з іншим, тим, по кому сохне. Аж це в цього іншого виникли якісь клопоти. І вона приходить до нас висловити свій жаль, що завдала нам прикрощів, і що біс із ним, її дідом, вона залюбки зостанеться з нами. Я мав би зрозуміти, куди хилила Альбертина в день від'їзду з Бальбека. Але щоб з'ясувати, на що Альбертина б'є, мені не треба було ловити її на слові, досить було згадати дві риси її характеру.

Вони саме й спали оце мені: одна риса мені на втіху, а друга — на розпач, бо ми знаходимо в нашій пам'яті все; це щось ніби аптека або хемічна лабораторія, де нам попадаються під руку то заспокійливі ліки, то смертельна трутизна. Першою її рисою, утішливою, була звичка догоджати зразу кільком особам і водночас наживатися на тому, що вона робила. Оскільки Андре не верталася, Альбертині вже перехотілося залишатися в Бальбеку, тобто виходить, що вона не могла обійтися без Андре. І це було цілком у її характері: поверненням до Парижа вона могла потішити двох осіб, яких щиро кохала: мене, доводячи цим, що вона їде, аби не покидати мене самого, аби я не катувався, з відданости мені; Андре, переконуючи її, що як та не з'явиться у Бальбеку, то вона не затримається там ані на хвилику, що вона засиділася тут, аби лиш побачити її, і що вона полине до неї як стій. Отож від'їзд Альбертини зі мною, такий покvapливий завдяки, з одного боку, моїй тузі, моєму прагненню вернутися до Парижа, а з другого, завдяки телеграмі Андре, був цілком природний, бо ми обоє з Андре — не знаючи навзаєм, Андре про мою тугу, а я про її телеграму, могли припускати, що від'їзд Альбертини став наслідком єдиної, кожному з нас невідомої причини, яка вимагала швидко і раптово все переграти. Крім того, я міг подумати, що істотною Альбертиною спонукою було товаришити мені, але що вона хотіла ще й якось віддячитися Андре. Проте, на жаль, мені майже одразу згадалася інша риса її характеру, а саме, жвавність, з якою вона улягала нездоланній спокусі розкошів. Я згадав, як нетерпляче ждала вона, надумавши їхати, хвилі від'їзду, як смикала директора готелю, який зумисне затримував нас, щоб ми спізналися на омнібус, пригадав, як вона порозуміло знижувала плечима (розчуливши мене цим знижуванням),

коли в приміському потязі маркіз де Камбремер умовляв нас відкласти від'їзд бодай на тиждень. Так, те, що Альбертина бачила в цю хвилину, те, що так квапило її з від'їздом, те, що їй нетерпеливилось віднайти, це була необжита квартирка (де я був одного разу), квартирка бабусі Андре, залишена під нагляд старого лакея, розкішне помешкання, повернуте на південь, але таке пустельне й тихе, що сонце ніби накидало покрівці на канапу і на фотелі, і де Альбертина й Андре попросять у поштового, може, наївного, може, досвідченого швейцара, аби він дозволив їм перепочити.

Цей покій стояв у мене повсякчас перед очима, порожній, із ліжком чи канапою, з темною чи обізнаною прислугою, куди Альбертина, з нетерпеливою й стурбованою міною, бігла зустрітися зі своєю подружкою, яка, звичайно, приходила раніше, бо була вільніша. Досі ніколи я не думав про цю квартирку, але нині вона набирала для мене якоїсь грізної краси. Таємниця людських істот — це як таємниця природи; кожне наукове відкриття змушує її відступити, але не усуває. Ревнивець доводить до розпуки кохану жінку, позбавляючи її безлічі маленьких радощів; але радощі, які є сутністю її життя, жінка ховає там, де йому на думку не спаде їх шукати, навіть у ті хвилини, коли він виявляє особливу далекоглядність і коли треті особи постачають йому найкращу інформацію.

Правда, Андре збиралася їхати. Але мені не хотілося, щоб Альбертина мене зневажала, бо вона з Андре пошила мене в дурні. Рано чи пізно я їй про це скажу. Таким чином, я, мабуть, змушу її поговорити зі мною щиро, покажу їй, що я цілком у курсі того, що вона від мене приховує. Але я відкладав розмову; по-перше, тому, що після візиту до мене тітки вона швидко здогадається, звідки в мене ці дані, джерело вичерпається, і їй знову море по коліна. А ще тому, що я не волів важити доти, доки не матиму цілковитої певности, що Альбертина залишиться жити я мене скільки мені заманеться, волів не доводити її злість до білого гарту, щоб вона мене не покинула. Щоправда, коли я так розумував, коли шукав правди, я завбачав прийдешність на підставі її слів, — а вона завше схвалювала мої задуми, казала, як їй подобається таке життя, як сміється вона з зачину, — я не сумнівався, що вона завжди буде зі мною. Мене в'ялило це безлюддя, я відчував, як життя, Всесвіт, яких я так і не встиг зажити, тікають від мене, що я проміняв їх на жінку, нездольну мені

вже дати нічого нового. Я не міг навіть вибратися до Венеції, де я лежав би в ліжку, а мене гризла б думка, що за нею впадають гондольєр, готельні постояльці, венеційки. Але коли я розумував, озброївшись іншою гіпотезою, опертою не на словах Альбертини, а на її мовчанці, поглядах, рум'янцях, вередах, ба навіть на гнівних зривах, безпідставність яких легко було б їй довести, але яких я волів не помічати, то казав собі, що таке життя для неї нестерпне, що вона позбавлена всього, що їй любо, і що наш розрив не за горами. Я прагнув тільки — як тільки вона на це пішла б, — аби я сам міг вибрати хвилину, таку хвилину, коли б це мені менше боліло, і в таку пору року, коли Альбертина не могла б поспішити в місце, де вона, за моїми уявленнями, пустилася б берега: ні до Амстердама, ні до Андре, ні до мадемуазель Вентейль (з якою вона зійшлася б, щоправда, через кілька місяців). Але до тієї пори я б заспокоївся, мені стало б до цього байдуже. В кожному разі, аби це все обміркувати, треба було почекати, поки минеться легкий рецидив, викликаний відкриттям причин, через які Альбертина, протягом кількох годин, не хотіла покинути, а потім одразу ж покинула Бальбек. Треба було почекати, поки симптоми, поступово слабнучи, зникнуть, якщо тільки я не дізнаюся чогось нового, ще гострішого, здатного зробити процес розриву ще боліснішим і важчим. Ця операція нині здавалася мені вже неминучою, але не терміновою; краще було проробити її «на холодну голову». Я був мастак обирати момент, бо якщо вона побажає піти перед моєю ухвалою і заявить, що з неї досить такого життя, я ще матиму час довести її неправоту, дати більше їй волі, пообіцяти їй у майбутньому якусь велику втіху, на яку вона повабитися, спробувати розжалобити її, признаючись у своїй гризоті. Тут я був спокійний, хоча я не дуже зважав на логіку. Бо в своїй гіпотезі, не рахуючись із тим, що Альбертина мовила і заповідала, я гадав, що, збираючись піти, вона загодя викладе свої аргументи, давши змогу мені їх розбити і вийти переможцем.

Я відчував, що життя з Альбертиною, коли я не ревнував, було нудне, а коли ревнував — пекельне. Якщо в ньому було щось від щастя, то довго тривати воно не могло. В мені брала гору розсудливість, та сама, що в Бальбеку, коли того щасливого вечора, після візиту маркізи де Камбремер, я поклав собі покинути Альбертину, бо зрозумів, що від зволікання я нічого не виграю. Тільки

тепер я ще й уявляв, що спогад про неї скидатиметься на продовжену педаллю вібрацію останньої хвилини нашої розлуки. Ось чому я прагнув обрати якусь лагідну хвилину, аби саме вона бриніла в мені й далі. Для цього не треба було бути надто перебірливим, надто довго чекати — досить було тільки покластися на розум. Але, стільки чекавши, було б шаленством не почекати ще кілька днів, поки не випаде така бажана хвилинка, ніж потім сприймати відхід Альбертини з таким самим бунтом, який збурював мене, коли мама відходила від мого ліжка, не сказавши добраніч, або коли прощалася зі мною на вокзалі. На всяк випадок я був із нею підкреслено запобігливо-ласкавим. Щодо суконь Фортюні, ми, нарешті, зважилися на небесно-золоту з рожевою підшивкою — сукня була готова. Крім того, я замовляв ще п'ять, від яких Альбертина, вибираючи цю одну, відмовилася не без жалю.

А проте навесні, через два місяці після моєї розмови з її тіткою, одного вечора мене спалило. Це було, власне, того вечора, коли Альбертина вперше наділа блакитно-золотий шлагфрок від Фортюні. Він нагадав мені Венецію, і я ще гостріше відчув, чим я жертвую для Альбертини, і то без жодної вдячності з її боку. Я ніколи не бачив Венеції, але марив про неї безперестань, починаючи від часів Великодніх свят, які я дитиною мав провести там, і згодом, коли Сванн у Комбре дарував мені штихи

Тиціана і фотографії робіт Джотто. Сукня Фортюні на Альбертині здавалася мені спокусливою тінню недосяжної Венеції. Вона майоріла арабесками й орнаментами, як Венеція, як венецькі палаци, скриті, ніби султанші, за кам'яною різьбою, як оправки з Амброзіанської книгозбірні^[105], як колони, де східні птахи, символізуючи і смерть і життя, повторюються в мигтінні темно-блакитної тканини, яка, беручи на себе мій погляд, перетворювалася в рідке золото, — так при підході гондол жахтять вогнистим металом блакиття Канале Гранде. А рукави були підшиті матерією вишневого кольору, цей колір щиро венецький і зветься червінню Тьєполо.

Удень Франсуаза буркнула при мені, що Альбертина з усього невдоволена: коли я велю передати їй, що вийду з нею або не вийду, що авто заїде по неї або не заїде, вона знизує плечима і відповідає майже неввічливо. Ввечері я відчув, що Альбертина в злому гуморі, перша хвиля спеки пригнітила мене, я не стримався і дорікнув її за

невдячність. «Можете спитати кого завгодно, — кричав я, не тямлячись, — спитайте Франсуазу, всі це кажуть!» Аж це я пригадав собі, як Альбертина одного разу казала, який я роблюся страшний, коли гніваюся, і застосувала до мене вірші з «Етер»:

Чоло ти грізне обернув до мене —
І замішання вже в душі страшенне...
Ох, серце з переляку геть тріпоче,
Як сиплять іскрами твої гарячі очі.

Я засоромився за свою гвалтовність. І щоб це якось відробити, але так, аби не виглядало поразкою, аби мій мир був миром грізним і збройним, аби вона не подумала, що я боюся розриву (не туди стежка в гори), я сказав: «Пробачте мені, люба Альбертино! Мені сором за свою поривчастість, я в розпачі. Якщо ми не зможемо порозумітися, якщо нам доведеться розійтися, то — не так, це нас принижує. Ми розстанемося, якщо треба, але передусім мені хочеться смиренно і від цілого серця просити у вас пробачення». Я подумав, що з метою направити все на краще й упевнитися щодо її намірів пожити в мене деякий час (принаймні до тієї пори, поки не поїде Андре, тобто три тижні), було б непогано від завтра обмислити якусь утіху, більшу від тих, які Альбертина досі мала, та ще й утіху довготривалу; а щоб затерти прикрість, якої я їй завдав, добре було б скористатися з нагоди, аби їй показати, що я знаю її життя ліпше, ніж вона гадає. Її злий гумор, в який би це її привело, я загладив би завтра новими проявами почуттів, зате пересторога запала б їй упомку. «Так, люба Альбертино, пробачте мені, якщо я був різкий. Я не такий винний, як ви припускаєте. Лихі люди стараються нас порізнити; я ніколи не хотів говорити про це, аби вас не хвилювати. Але іноді доноси доводять мене до шалу». Я хотів їй показати, що я знаю про причину нашого виїзду з Бальбека. «Ну от, того пообіддя, коли ви пішли до Трокадеро, ви знали, що мадемуазель Вентейль мала бути у пані Вердюрен». Вона почервоніла. «Так, знала». — «Ви можете заприсягтися, що не збиралися знову відновлювати стосунки?» — «Авжеж, можу. Але чому «відновлювати»? Між нами нічого не було, присягаюся». Мене гнітило, що Альбертина бреше в живі очі, що вона лізе на стіну, тоді як її зраджували, шаріючи на щоках, рум'янці. Мене гнітила її фальш. А проте ця фальш, закляття невинності, в яку я несвідомо ладен був

повірити, боліла мені менше, ніж її щирість. Коли я її спитав: «Можете ви мені бодай запрягтися, що до вашого прагнення піти на ранок до пані Вердюрен не домішувалося приємність побачитися з мадемуазель Вентейль?» — вона мені відказала: «Ні, не можу. Зустріч із мадемуазель Вентейль справила б мені велику приємність». За секунду перед тим я обурювався тим, що Альбертина приховує свої взаємини з мадемуазель Вентейль, а тепер визнання приємності, якої вона сподівалася, відібрало мені руки і ноги. Коли я вернувся від Вердюренів і Альбертина мене спитала: «А мадемуазель Вентейль у них не було?» — вона сколихнула весь мій сердечний щем, доводячи мені, що знала про її очікуване прибуття. Але я спробував розважити себе таким міркуванням: «Альбертина ще раніше знала, що мадемуазель Вентейль приїде, але цей приїзд їй нітрохи не радував. До неї вже дійшло, що якраз відкриття її знайомства з особою такої поганої слави, як мадемуазель Вентейль, допровадило мене в Бальбеку до розпуки на межі думки про самогубство — і тому вона уникала розмовляти про це зі мною». А нині вона мусила визнати, що приїзд мадемуазель Вентейль справив би їй приємність. Зрештою, сама таємниця, яку вона робила з цієї візити, мала слугувати мені за неспростовний доказ. Про все це й так було того думу, як шуму. Чому ж тоді Альбертина призналася мені тільки з напівправдою? В цьому було щось жалюгідне, зле, а головне — дурне. Я був такий зламаний, що не мав одваги допитуватися, тим паче що на мою роль годі було позаздрити, я не міг протиставити їй якогось викривального документа; аби знов здобути перевагу, я змінив тему і забалакав про Андре, збираючись збити Альбертину приголомшливою звісткою про телеграму. «Бачте, — сказав я, — тепер мене мучить, підмиває охота поговорити з вами про ваші стосунки — але вже з Андре». — «З Андре? — скрикнула Альбертина. Вона почервоніла, аж очі їй лялились чи то з подиву, чи то з хіті здаватися здивованими: — Отакої! Чи можна дізнатися, як це дійшло до вашого відому? Чи не могла б я порозмовляти з такими свідками? Почути, на чому опирається їхня мерзенна торохта?» — «Люба Альбертино! Я нічого не знаю, це все анонімки, а від кого — це, зрештою, вгадати вам дуже легко (мені хотілося показати, що я не вірю, що вона захоче їх шукати), бо вони ваші добрі знайомі. Останній лист, признаюся (я цитую саме цей, бо в ньому йдеться про дрібничку і немає нічого прикрого для вас), неабияк

мене знервував. Анонімка твердила, що того дня, коли ми покинули Бальбек, ви зразу хотіли залишитися, але потім надумали того ж дня поїхати, бо тим часом надійшов лист від Андре з повідомленням, що вона не приїде». — «Так і є, Андре написала, що не приїде, навіть телеграфувала, тільки я не можу показати вам телеграми, бо не зберегла, але це було другого дня. Зрештою, якби навіть телеграма прийшла того самого дня, чи мене, по-вашому, так обходить, приїхала Андре до Бальбека чи не приїхала?» Вислів «чи мене так обходить» доводив, що Альбертина розгнівалася, а відтак, що її це обходило, але не конче було доказом, що Альбертина вернулася до Парижа лише через Андре. Щоразу, коли Альбертина бачила, що хтось відкрив істинний чи поданий нею мотив її вчинку, кому вона пояснила свій вчинок інакше, вона впадала в лють, хоча б навіть тією особою був той, для кого вона його зробила. Вона вважала, що то не анонімки постачали мені усупереч моїй волі інформацію, а що я сам хтиво їх домагаюсь, але цього не можна було виснувати з її подальших слів, коли вона нібито приймала мою версію анонімок; зате це можна було виснувати з її гнівної міни, а гнів її був тільки вибухом її давніших лихих настроїв через те, що, як їй уявлялося, я давно за нею шпигую, і вся ця пеня спричинена тільки моїм наглядом за всіма її вчинками, наглядом, у якому вона не сумнівалася вже віддавна. Її пересердя поширилося навіть на Андре; переконавши себе, що тепер я не зазнаю спокою, навіть коли вона виходитиме з Андре, вона додала: «Зрештою, Андре мені осоружилась. Вона страшенно докучлива. Вона вертається завтра. Я більше не хочу водитися з нею. Можете це ознаймити тим, хто вам натуркав, що я вернулася до Парижа через неї. А я вам скажу, що от скільки років я знаю Андре, а навряд чи зуміла б описати, як вона виглядає; я її мало роздивлялася!» А в Бальбеку, першого ж року, вона мені сказала: «Андре чарівлива». Щоправда, це не доводило, що між ними любовні стосунки, і взагалі про такі стосунки Альбертина завжди висловлювалася вкрай обурено. Але хіба не могла вона переродитися, переродитися, навіть не здаючи собі справи, що ці забави з приятелькою нічим не різнилися від аморальних стосунків — досить розпливчастих у її уяві, — за які вона таврувала інших? Чи не могла вона змінитися і в цьому, якщо така зміна, зарівно несвідома, зайшла і в її взаєминах зі мною? В Бальбеку вона з обуренням відбивалася від моїх поцілунків, зате потім цілувалася зі мною щодня,

і я принаймні сподівався, що вона ще довго мене цілуватиме, що вона поцілує мене зараз. «Але ж, серце моє, як мені їм ознаймити, скоро я їх не знаю?» Цей невідпорний доказ мав би розпорошити всі закиди й сумніви, що кристалізувалися в Альбертининих зіницях.

Але вони zostалися кришталевими. Я замовк, а вона й далі дивилася на мене з тією непослабною увагою, яку вділяють тому, хто не скінчив говорити. Я ще раз попросив у неї пробачення. Вона відповіла, що нема мені чого пробачати. Вона знову стала лагідною. Але мені здалося, ніби її смутне, змарніле личко так і затаїло свою таємницю. Я був певен, що вона не покине мене, не попередивши; зрештою, вона не могла цього прагнути (за тиждень вона мала приміряти нові сукні у Фортюні), не могла від мене піти, не ламаючи звичаю; наприкінці тижня після відпочинку верталися моя мати та її тітка. Чому ж тоді, раз її втеча була неможлива, я все приказував, що завтра ми підемо разом оглянути венецьке шкло (я хотів щось їй подарувати), і полегшено зітхнув, почувши з її уст згоду? Коли вона, нарешті, сказала мені на добраніч і я її поцілував, вона не зробила так, як завжди, а відвернулася і — майже одразу потому, як я подумав про ту ласку, яку я діставав від неї щовечора, але в якій вона відмовляла мені в Бальбеку, — не відповіла мені поцілунком. Можна було подумати, що після сварки зі мною їй не хотілося бути зі мною ніжною, адже пізніше ця ніжність могла здатися мені лицемірством. Можна було подумати, що вона пов'язує свої наступні дії зі звадою, але дотримується почуття міри, чи то щоб мені не впадало це у вічі, чи то щоб, рвучи зі мною фізичні стосунки, зостатися моїм другом. Я поцілував її ще раз, пригортаючи до грудей іскряву, золотаву лазур Канале Гранде і пташині пари, символ смерті і змертвихстання. Але й удруге Альбертина відсахнулася з якоюсь інстинктивною і ворожою упертістю звірят, які чують смерть. Це передчуття кінця передалося й мені і сповнило мене таким ляком, що коли вона підступила до дверей, мені забракло духу відпустити її і я покликав її. «Альбертино! — сказав я. — Мені зовсім не хочеться спати. Якщо вам теж не хочеться, то побудьте зі мною ще, але я вас не утримую, я не хочу, щоб ви куняли зі сну». Я відчув, що аби я її роздягнув і побачив у білій нічній сорочці, в якій її тіло здавалося ще рожевішим, ще теплішим і цим ще дужче збуджувало мене, наше замирення було б повнішим. Але я вагався, бо в сукні з блакитною лиштвою її гарне обличчя пишало

красою ще більше, світилося якимсь небесним сяйвом, а без сукні воно здалося б мені грубішим. Вона спроквола підійшла до мене і сказала з глибокою ніжністю, але з тією самою прибитою і журною міною: «Я пробуду у вас скільки побажаєте, мені не хочеться спати». Відповідь її заспокоїла мене, бо допоки вона була зі мною, я міг розраховувати на прийдешність, а вона була сповнена до мене дружніх почуттів, виявляла покірність, але своєрідну, відгороджену нібито якимсь секретом, підміченим мною в її журному погляді; її манери теж змінилися, почасти мимоволі, почасти, мабуть, тому, щоб заздалегідь узгодити їх із чимось, чого я ще не знав. А проте мені здавалося, що досить мені побачити її в білому, голошию, як я бачив її в ліжку в Бальбеку, і я зумію змусити її уступитися. «Ви такі милі, що згодні побути зі мною й потішити, то зніміть-но сукню: у ній гаряче, вона цупка, я не смію підійти, аби не пом'яти цього гарного краму, а потім між нами ці віщі птахи. Роздягніться, ясочко!» — «Ні, тут роздягатися незручно. Я роздягнуся в себе». — «То ви не хочете навіть присісти на моє ліжко?» — «Ні, хочу». Проте вона присіла на певній відстані, в узніжжі постелі. Ми побалакали. Аж це до нас долетів жалібний мірний гук. Це аврукали голуби. «Ось уже й ранок, — озвалася Альбертина; і, зсунувши брови, ніби життя у мене позбавило її радощів погідних днів, додала: — Весна почалася, і голуби можуть вернутися». Схожість між їхнім авруканням і співом півня була така глибока й таємнича, як у Вентейлевому септеті схожість між темою адажіо і останньою частиною, побудованою на тому лейтмотиві, але такої іншої тональності й такту, що коли темна публіка відкриє якусь роботу про Вентейля, вона буде вражена, що всі три частини побудовані на чотирьох нотах, які можна, зрештою, програти одним пальцем на фортепіано, не виявивши різниці між трьома уступами. Так само цей меланхолійний уривок, виконуваний голубами, був ніби співом півня в мінорі, — він не зносився до неба, не злинав вертикально, аж повторюючись через однакові проміжки часу, як ослячий рев, пройнятий ніжністю, перелітав від голуба до голуба по одній і тій самій поземій лінії, не випростуючись, не обертаючи своєї сторонньої скарги у радісний клич, яким озивалися не раз у Вентейля алегро вступу і фінал. Я вживаю слово «смерть», ніби Альбертина мала скоро померти. Нам завжди здається, що події розлогіші за той час, коли вони відбуваються, і виходять за його межі. Безперечно, у

майбутнє їх посилає пам'ять, яку ми зберігаємо про них, але вони вимагають для себе місця і в часі, який їм передує. Звичайно, ми не бачимо їх такими, якими вони будуть, але хіба вони не змінюються і в самій пам'яті?

Побачивши, що Альбертина вперто мене не цілує, розуміючи, що все це марнування часу, що тільки після поцілунку могли б початися заспокійливі й душевні хвилини, я сказав: «На добраніч, уже пізно», в надії, що вона мене поцілує, і тоді б ми були й далі разом. Але так само, як два два попередні рази, повідавши мені: «На добраніч, постарайтеся заснути», вона поцілувала мене лише в щоку. Цим разом я її не покликав, але серце кидалось мені так сильно, що я не міг лягти. Наче птах, що перелітає від одного кінця клітки до другого, так і я безупинно переходив від неспокою — як би Альбертина не втекла, — до відносного спокою. Спокою я набирався тоді, як знов і знов починав розумувати: «У кожному разі, вона не піде без попередження, а вона не прохопилася ні словом, що хоче піти». І від серця мені відлягало. Але зараз же я питав себе: «А що як завтра я її не застану? Недарма гризе мене якась тривога. Чому вона не поцілувала мене?» Серце мені боляче щеміло. Потім трохи заспокоювалося від розпочатого нового розумування, зате мені боліла голова, адже думки снували і снували безперестань, такі всі одноставні. В душевних станах — наприклад, у неспокої, — в таких, які дають нам на вибір лише дві постанови, є щось нестямно зсереджене на самому собі, як звичайний фізичний біль. Я все крутив мозком, кидаючись від причини моєї тривоги до заспокійливого для мене заперечення, на такому маленькому п'ятачку, на якому недужий обмацує внутрішнім рухом хворий орган, віддаляється на хвилю від болючого місця і зараз же до нього вертається. Нараз у нічній тиші мене вразив галас, нібито нічим не грізний, але для мене страшний, — стук розчиненого вікна в Альбертининому покої. Коли все стихло, я спитав себе: чому мене так нажахав цей стукіт? Сам він не мав у собі нічого незвичного, але я надав йому два значення, які однаково лякали мене. Передусім, у нашому домі стало правилом, оскільки я боявся протягів, ніколи не відчиняти вночі вікна. В цьому після переселення до нас просвітили й Альбертину, і хоча вона вважала, що це моя нездорова манія, але обіцяла не ламати заборони. І так делікатнічала в тому, що стосувалося моїх звичок, хай, на її думку, і згубних, що я був переконаний: вона

радше спала б у кімнаті, повній диму, ніж відчинила б вікно, так само як ніколи не збудила б мене вранці навіть ради важливої справи. Це була лише одна з дрібних умовностей нашого життя, але, оскільки Альбертина її порушила, не сповістивши мене, чи ж не означало це те, що нема вже чого панькатися, що вона тепер пошле к бісу всі умовності? Та ще й цей стукіт був різкий, майже хамський, так ніби вона грюкнула віконною рамою, червона з гніву, гукаючи: «Я вже задихаюся, чхати на все, хоч ухоплю свіжого повітря!» Я говорив собі не цими словами, але цей грюкіт розчиненого вікна в Альбертиному покої все ще ввижався мені таємничішим і лиховіснішим, ніж пугикання пугача. Розтроюджений душею, як того давнього комбрейського вечора, коли Сванн вечеряв у нас, я цілу ніч проходив по коридору в надії, що моя хода приверне Альбертинину увагу, що вона змилується наді мною й погукає мене; але з її покою не чулося жодного шереху. В Комбре я кликав матір. Але від матері я не боявся нічого, крім гніву, адже я знав, що її любов до мене не поменшає, коли вона побачить, як я її люблю. Ось чому я зволікав із кликанням Альбертини. Потроху до мене дійшло, що вже пізно. Вона давно вже спала. Я вернувся до себе і ліг. Оскільки до мене, хай би що сталося, ніхто не входив без зову, назавтра, прокинувшись, я подзвонив Франсуазі. І зараз же помислив: «Поговорю з Альбертиною про яхту, яку хочу їй подарувати». Беручи листи, я, не глядячи на Франсуазу, сказав: «Мені треба перебалакати з мадемуазель Альбертиною, вона вже встала?» — «Так, рано-вранці». Я відчув, як у мені роєм кружляє тисяча сумнівів, і втримати їх у грудях я не міг. Від хвилювання мені не стало чим дихати, як перед бурею. «Ага! А де вона зараз?» — «Мабуть, у себе». — «Гаразд, гаразд. За хвилику я її попрошу». Я відсапнув, хвилювання опало, Альбертина вдома, тепер мені це було майже байдуже. Зрештою, з якої речі припускати, що вона запропастилася? Я заснув, але, попри певність, що вона мене не покине, сном чуйним, і цю чуйність викликала в мені тільки вона. Галаси робіт на подвір'ї, чуті смутно крізь сон, не порушували мого спокою, тоді як найлегший шерех із її покою, коли вона виходила або поверталася тихенько, натискаючи легенько клямку, стрясав мене дрожем, пробігав усім моїм тілом, викликав серцебиття, хоча я чув його, роздрімавшись, — так бабуся в останні дні перед смертю, скута безвладдям, якого нічого не мутило і яке лікарі називали комою,

починала, як мені казали, тремтіти як листочок, почувши три дзвінки, якими я звик викликати Франсуазу, і навіть як я намагався дзвонити тихіше, аби не порушувати тиші покою, де лежала смертенна, ніхто (запевняла мене Франсуаза) не міг би сплутати мої дзвінки з дзвінками іншого, а я й не здогадувався, що я якось по-своєму натискаю кнопку. То що, виходить, і я тепер конаю, і мені вже бас уривався?

Того дня і на завтра ми виходили з Альбертиною разом, бо з Андре вона гуляти відмовлялася. Про яхту я їй навіть не згадував. Ці виправи мене цілком заспокоювали. Але ввечері вона цілувала мене по-новому, і це мене лютило. Я бачив у цьому лише бажання показати, що вона на мене дуситься, і її дуси здавалися мені просто недоречними по всьому, що я робив для неї. Тож не маючи з нею навіть фізичної втіхи, на якій мені залежало, я бачив її бридкою, коли вона була в злому гуморі, і ще гостріше відчував, що я позбавлений жіночого товариства, позбавлений подорожей, прагнення яких збуджували в мені перші погідні дні. Завдяки розпорошеним спогадам про забуті побачення з іще учнівських часів, під рясним уже зелом, тієї весни, коли наша оселя, промандрувавши крізь пори року, три дня тому отаборилася під ласкавим небом, на тій розтоці, де всі дороги тікали до сніданків на селі, до веслування, до прогулянок і забав, марячись мені краєм жінок або краєм дерев, і де всюди любі розкоші були нині дозволені моєму зміцнілому тілові. Примиренство з лінощами, примиренство з чистотою, з тим, щоб любитися лише з однією жінкою, та ще й некою, примиренство з тим, щоб сидіти в чотирьох стінах, не мандрувати, — усе це було можебне в старому світі, де ми жили ще вчора, в пустельному світі зими, а не в новому зеленолистому всесвіті, де я прокинувся, наче юний Адам, якому вперше вирішувати як жити, як тішитися життям і який уже скинув з себе кормигу накладених у минулому заборон.

Присутність Альбертини гнітила мене; я дивився на неї, пісну й непривітно, і відчував, яке це нещастя, що ми з нею ще не порвали. Мене манила Венеція, мені хотілося тим часом піти до Дувру — подивитися малярство венецької школи, і до Люксембургу з двома Ельстірами, які, за чутками, принцеса Германтська продала цьому музею; саме ті, якими я так захоплювався у дукинї Германтської, — «Утіхи танцю» та «Портрет родини Х». Але я боявся, як би похотливі пози на першій з них не збудили в Альбертині туги по людських розвагах, підсуваючи їй думку, що, може, те життя, якого вона не зазнала, життя з феєрверками і корчмами, справді чимось привабливе. Я наперед потерпав, що 14 липня вона виявить бажання піти на народне гуляння, і мріяв, щоб сталася якась неймовірна подія і перешкодила цьому гулянню. А ще в згаданих Ельстіром світили своєю наготою жінки, на тлі буйних пейзажів Півдня, здатні викликати в Альбертини думку про деякі розкоші, хоча Ельстір (чи ж Альбертині довго зробити їх земними?) бачив у цьому лише скульптурну красу, сказати б, красу білих скульптур, якої набирають жіночі тіла, сидячи серед зелені.

Я передумав і наважився поїхати до Версалю. Альбертина, не бажаючи гуляти з Андре, залишилася в себе, в шлафроку від Фортюні, щоб читати. Я спитав, чи не має вона охоти поїхати до Версалю. Альбертина мала гарну рису, вона була ворушка, може, тому, що звикла півжиття проводити у чужих людей. Подібно до того, як за дві хвилини вона наважилася їхати до Парижа, так і зараз вона сказала: «Якщо ми не висідатимемо з авта, я поїду так». На секунду вона замислилася: яке з двох манто Фортюні їй надіти, аби прикрити шлафрок, — так вибирають, кого з двох друзів прихопити з собою, — і взяла прегарне темно-синє манто, а потім увіткнула в капелюшок шпильку. Перш ніж я устиг надіти пальто, в одну хвилину вона була готова, і ми вирушили до Версалю. Сама її прудкість, цілковите слухнянство заспокоїли мене так, як ніби я, не маючи жодного приводу для неспокою, — справді потребував його. «Чого мені боятися? Вона вволяє мою волю, хоча вночі відчиняла вікно. Тільки-но я запропонував провітритися, як вона накинула синє манто на пеньюар і прийшла до мене. Свавільниця, особа, яка хоче зі мною розлучитися, так би не вчинила», — казав я сам собі дорогою до Версалю. Пробули ми так довго. Небо було однобарвне, променисте, блакитняве — таким

ми бачимо його над головою, коли гуляємо чи лежимо в полі, — здавалося, його біляста блакить стелеться рівною гладінню; здавалося, воно блакитніє і блакитніє без кінця-краю, і скільки ми не заглиблювалися б у його блакитну, без жодної домішки, чистоту, нічого, окрім блакиті, ми не побачили б. Я згадав бабусю, вона любила і в людській штуці, і в природі велич; вона завжди милувалась, як підноситься до синіх небес дзвіниця святого Іларія. Нараз я затужив по втраченій вольниці, я почув гук, якого спершу не впізнав і який бабуся теж любила. Це було як гудіння оси. «О! — гукнула Альбертина. — Літак! Але дуже, дуже високо». Я подивився довкола, але, як погуляльник у полі, бачив тільки щире, рівне блакиття, без жодної чорної плями. Проте я все ще чув гудіння крил, і ось, нарешті, вони ввійшли в поле мого зору. У вишині однотонну, нескаляну блакить небесну краяли крихітні, темні і блискучі крильця. Я міг, нарешті, пов'язати гудіння з його причиною, з цією маленькою комашкою, яка бриніла там на двотисячометровій висоті, я бачив, як вона гучить. Може, в давні часи, коли відстань на землі не скорочувала швидкість, як скорочує нині, свисток потяга, що проходить за два кілометри від нас, не був позбавлений тієї краси, якою хвилює нас, і ще довго хвилюватиме, гудіння літака, піднятого на двотисячометрову висоту, хвилює на думку, що відстань, подолана цією поземою подорожжю, така сама, як і на землі, і що в тому самому напрямку, де міри здаються іншими, оскільки доступ на них здавався нам недосяжним, літак, що летить на двотисячометровій висоті, не далі від нас, ніж потяг, що йде за якихось два кілометри, і навіть ще ближче, але відбуває він однакову дорогу в чистішій повітряній середовищі, без розриву між пасажиром і посадкою, так як не відчуваєш цього розриву на морі чи на рівнині, в погідну годину, коли бурун далекого вже корабля або повів вітру хвилює океан чи збіжжя.

Мені захотілося підживитися. Ми зупинилися в великій цукерні, розташованій майже на околиці й тоді дуже модній. Якась дама, збираючись виходити, попросила в кельнерки свої речі. Після відходу дами Альбертина почала уважно спостерігати за тим, як возиться з філіжанками, тарілками, пتیфурами кельнерка, бо було вже пізно. До нас кельнерка підходила лише тоді, як я щось замовляв. І ось виходило так, що коли кельнерка, жінка височенька, стояла, обслуговуючи нас, а Альбертина сиділа біля мене, щоразу Альбертина, аби повернути її

увагу, здіймала вертикально до неї ясний погляд, змушена підносити високо зіниці, бо через близькість, з якою стояла молода жінка, вона не могла зменшити кута зору. їй доводилося, не задираючи надто голови, сягати зором на ту надмірну висоту, на якій були очі дівчини. З люб'язности до мене Альбертина швидко спускала очі, а що кельнерка не звертала на неї уваги, вона знову починала своє. Це були даремні Альбертинині благання, звернені до недоступного божества. Потім кельнерці залишилося тільки прибирати великий сусідній стіл. Там Альбертинин погляд міг досягати її вільно. Але ні разу зір кельнерки не спинився на моїй приятельці. Мене це не здивувало, бо я знав, що ця жінка, трохи мені знайома, мала коханців; хоча була й заміжня, але добре приховувала свої романи, що мене неабияк дивувало з причини її дивовижної глупоти. Я дивився на цю жінку, поки ми завершували підвечірок. Зайнята поранням, вона була майже невічлива з Альбертиною, не удостоївши її жодним поглядом, хоча в поводженні Альбертини не було нічого непристойного. Кельнерка поралася, поралася без кінця-краю, поважно. Якби розкладання ложечок і ножичків для фруктів доручено було не гарній, ставній жінці, а (ради ощадности людської праці) простій машині, то й тоді байдужість до Альбертиної особи не була б більша; а проте ця гарна кельнерка не потуплювала очей, не задумувалася, вона світила очима, вабила чарами у своїй трудовій зосередженості. Якби вона не була така страшна дурепа (вона не тільки мала таку славу, а я переконався в цьому сам, на власному досвіді), ця байдужість була б, може, вершком хитрощів. І я знаю, що навіть останній дурень, якщо в гру входять його бажання чи інтереси, може в цьому єдиному випадку, серед нікчемства свого тупоголового життя, як стій пристосуватися до трибів найскладнішого механізму; а проте це все було припущення надто тонке для жінки такої безмозкої, як кельнерка. Її глупота набирала навіть неймовірного характеру хамства! Ні разу вона так і не глянула на Альбертину, хоча не бачити її не могла. Це було не дуже ввічливо щодо моєї товаришки, але я був щасливий, що Альбертина дістала добру науку і переконалася, що не завжди жінки задивляються на неї.

Ми покинули цукерню, сіли до авта і вже рушили додому, аж це я пошкодував, що не одвів кельнерки набік і не попросив її на всяк випадок не говорити дамі, яка вийшла, коли ми прибули, мого прізвища й адреси, добре відомі кельнерці завдяки моїм частим

замовленням. Навряд щоб дама могла в такий спосіб дістати Альбертинину адресу. Та й надто клопітно було б повертатися з дороги через такий дріб'язок. До того ж, не хотілося надавати цьому надто великої ваги в очах дурної і брехливої кельнерки. Я тільки подумав, що слід було б завітати сюди на підвечірок за тиждень і розмовитися з нею про даму; а ще я подумав, як це нудно — мати звичку забувати половину того, що треба залагодити, і робити найпростіші речі кількома заходами!

Поверталися ми пізно в темряві, обабіч дороги тут і там палали червоні панталони і спіднички закоханих парочок. Наш мотор минув браму Майо. Замість паризьких кам'яниць ми бачили тепер чіткий, стрункий, не масивний малюнок паризьких кам'яниць, так ніби хтось відновлював образ зруйнованого міста. Але на заднику цієї картини розливалася така ніжна синь, що жадібні очі всюди шукали ще бодай клаптика такого самого розкішного відливу, якого їм було відміряно надто скупо: то висявав місяць. Альбертина замилювалася ним. Я не смів їй сказати, що я більше радів би його світлу, якби був сам або ганявся за якоюсь незнайомкою. Я декламував вірші і прозаїчні уривки про місяць, звертаючи Альбертинину увагу, як із срібного, яким він був колись, він перетопився в ясно-синій у Шатобріана, у Віктора Гюго в «Евірадні» і в «Святі у Терези», аби стати жовтим і металевим у Бодлера і Леконта де Ліля. Потім, нагадуючи їй образ підповні наприкінці «Заснулого Вооза», прочитав усього вірша.

Коли я над цим застановляюся, мені просто важко розповісти, скільки в її житті роїлося таємних, перебіжних, часто суперечливих прагнень. Звичайно, брехня ще більше ускладнювала їй життя. Коли, не пригадуючи до пуття наших попередніх розмов, Альбертина казала: «О, яка гарна дівчина! Вона добре грає з гольф», а я питав, як її звати, вона відповідала байдужим, недбалим тоном вищости, яка завше у них на озброєнні, бо кожний брехунець такого розбору вдається до нього щоразу, як йому не хочеться відповісти на якесь питання: «Ох, не знаю (з жалем, що не може мені пояснити), я так і не спитала, як її звати, я бачила, як вона грає в гольф, а як звати — не поцікавилася». А коли знову через місяць я питав її: «Альбертино! Ти ж знаєш ту гарну дівчину, про яку ти мені казала, ту, що грала добре в гольф?» — «А, так, — відповідала вона, не задумуючись, — її звати Емілія Дальтьє, але наші стежки давно розійшлися». І вже брехня, як оборонний вал,

не зумівши відстояти імени, переносилася тепер на те, аби перекрити доступ до місцеперебування цієї особи. «Аби ж то знаття! Я й тоді не знала її адреси. Ох, ні, Андре теж її не знає. Вона не була в нашій зграйці, а вже й сама зграйка розлетілася». Іншим разом брехня лунала як стидке признання: «Ох, якби я мала триста тисяч франків ренти...» Вона кусала губи. «А що б ти на них зробила?» — «Я попросила б у тебе дозволу залишитися в тебе, — казала вона, цілуючись. — Де б ще я могла бути такою щасливою?» Але навіть беручи в рахубу брехню, все-таки було невірогідно, до якої міри Альбертинине життя було мінливе і які перелітні були її найсокровенніші прагнення. Вона шаленіла за якоюсь особою, а через три дні не бажала її бачити. Її брала нетерплячка, поки я купував їй полотно і фарби, так їй приспічило знов узятися до малярства. Два дні вона нетерпеливилась, плакала, правда, швидко схнучими, слізьми дитини, в якої забрали мамку. І ця несталість почуттів щодо осіб, речей, занять, мистецтв, країв охоплювала і все інше; якщо вона й любила гроші (чого я не припускаю), то не більше, ніж усієї решти. Коли вона казала: «Ох! Якби я мала триста тисяч франків ренти!», навіть коли вона висловлювала думку лиху, але нетривалу, то в неї ця думка затримувалася не довше, ніж хіть вибратися до Роше, який вона бачила на ілюстрації в бабусиному виданні пані де Севіньє, зустрітися з приятелькою-гольфісткою, політати на аероплані, провести Різдво у тітки чи знову малярувати.

«Власне, ми обоє не голодні, можна було б заглянути до Вердюренів, — сказала Альбертина, — це їхня година і їхній день». — «Але ж у вас пересердя на них?» — «Ох, про них пускають стільки неслави, але, власне, вони не такі вже й лихі. Крім того, не можна вічно злувати на всіх. Вони мають вади, а хто їх не має?» — «Ви надто легко одягнуті, довелося б вертатися додому, щоб переодягнутися, та вже й пізня доба». — «Так, ви маєте рацію, краще вернутися додому», — відповіла Альбертина з тим чарівним слухнянством, яке завжди мене вражало.

Цієї ночі погідна година зробило стрибок уперед, як градусник підскакує у спеку. Прокидаючись уже ранніми весняними ранками, я чув, як мчать у хвилях пахощів трамваї і як наливається жаром повітря, аж поки не робилося по-полуденному густим і тужавим. Зате в моєму покої ставало прохолодніше; коли оліювате повітря закінчувало

покошувати і виокремлювати запах умикальника, запах шафи, запах канапи, тоді з самої виразності, з якою вони, поставлені стовпа, стояли чіткими і щільними наборами, у перламутровій півтіні, що наводила ніжний глянець на відсвіт фіранок і фотелів, оббитих блакитним атласом, я бачив — не з простої примхи уяви, а тому що це було можливе, — ніби я в якійсь новій підміській дільниці, подібній до тієї, де мешкав Блок у Бальбеку, іду вулицями, осліпленими від сонця, віднаходячи там не паскудні різницькі склепи і білий тесаний камінь, а сільську їдальню, куди я оце вступаю, а, вступивши, чую пахощі вишневого й абрикосового компоту, сидру, сиру грюєр, ніби завислі у світляних драглях тіні, жилкуючи її делікатно, наче агат, тоді як шклянні підставки на ножі відливають веселково або ж кидають павині очка на стіл, покритий цератою.

Я з утіхою слухав шум мотора під вікнами — ніби вітер розбирався на силі. Ніздрі мої ловили запах бензину. Цей запах може бути прикрим для людей делікатних (вони матеріялісти і не бажають дихати смородом ще й на селі) і для певних мислителів (теж по-своєму матеріялістів), які, визнаючи вагу факту, уявляють, що людина була б щасливіша, сприйнятливіша до високої поезії, якби її очі здатні були бачити більше кольорів, а її ніздрі відчувати більше запахів; так підшивається філософією наївна думка про те, що життя було б кращим, якби замість чорного фраку носилося б пишні строї. Але (так само як прикрій, може, запах нафталіна та індійського нарда п'янив би мене, повертаючи мені блакитну чистоту моря з першого дня мого перебування в Бальбеку) цей запах бензину вкупі з димом, накуреним машиною, скільки разів зависав у блідій лазурі в ті спекотні дні, коли я їхав із Сен-Жан-деля-Ез до Гурвіля, він супроводжував мене на прогулянках у літні дні, тоді як Альбертина малювала, а нині завдяки йому довкола мене, хоча я сидів у темному покої, цвіли блаватки, маки, жарка конюшина, він збуджував мене сільськими ароматами, не запах визначений і стійкий, як той, що збирається біля глоду і що, обтяжений своєю оліюватістю і щільністю, висить круг живоплоту, а запах, перед яким тікають дороги, змінюється склад ґрунту, збігаються замки, блідне небо, подесятеряються сили, запах, що є ніби символом стрибка і потуги, що знов додавав мені охоти, як колись у Бальбеку, піднятися в клітці зі скла і криці, але цим разом не на те, аби візитувати знайомі дома з жінкою, надто добре мною вивченою, а щоб кохатися в нових

місцях із незнайомкою; запах, що супроводжує щохвилинні сирени проїжджих автомобілів, під які я добирав слова, наче під сигнал зорі: «Парижанине, вставай, вставай, іди снідати на траві, кататися човном на річці, у затінку дерев, з гарною дівчиною, вставай, вставай!» І всі ці мрії були мені дуже милі, я віншував себе з «суворим законом», за яким заборонялося, допоки я не подзвоню, жодному «простому смертному», навіть Франсуазі, навіть Альбертині, турбувати мене в «глибині палацу», де

...грізний маєстат

Підданцям не велить поріг переступать.

Нараз декорація одмінилася: спогад уже не про колишні враження, а про давнє прагнення, свіжопробуджене блакитно-золотою сукнею від Фортюні, розстелив переді мною іншу весну, весну уже не сповиту в листя, а, навпаки, обдерту нагло з дерев і квітів назвою, яку я шепнув: «Венеція»; ця настояна, доведена до свого щирця весна з поступовим зростанням, потеплінням, розквітом своїх днів дає про себе знати поступовим бродінням не брудної вже землі, а непорочної, синьої води, весняна, хоча й без віночків, і в травні в ній тільки й майського, що блищики, пущені цим травнем, підладжені під огнисту і стійку наготу темного шафіра. Достоту як пори року не змінюють неквітучих рукавів моря, так нинішні літа не приносять змін готичному місту; я про це знав, але не міг собі уявити, а як і уявляв, то хотів саме того, чого хотів із тим самим запалом, який колись, коли я був дитиною, у гарячці від'їзду підітнув у мені силу, потрібну для поїздки: зійтися вічна-віч із моїми венецькими мріями, побачити, як це розщеплене море обіймає своїми закрутами, ніби звиви океанської ріки, урбаністичну витончену цивілізацію, яка відрізала їх лазуровою перепаскою, розвинулася відрубно, завела свої самостійні школи малярства та архітектури — казковий сад плодів і птахів із самоцвітів, розквітлий посеред моря, яке його відволожувало, бухкало у цівки колон і на могутній різьбі капітелей, ніби сторожки в темряві темно-лазурові очі, клало плямами світло, втягуючи його в свою вічну гру. Так, треба було їхати, пора. Відтоді як Альбертина пересердилася на мене, посідання її вже не здавалося тим скарбом, за який ми ладні віддати всі інші. Бо робили ми це лише для того, аби позбутися гризоти, ляку — нині вже поскромлених. Нам пощастило проскочити в обруч, хоча ще хвилю

тому ми думали, що ніколи не здолаємо його проскочити. Ми розмаяли бурю, вернули погідність усміху Тривожна таємниця ненависти, безпричинної і, може, безконечної, розпорошилася. І тут ми опиняємося лице в лице з проблемою щастя і зразу відмахуємося від неї, бо щастя, як ми знаємо, для нас неможливе. Тепер, коли наше життя з Альбертиною стало знов можливе, я відчував, що воно буде багате на самі нещастя, оскільки вона мене не кохає; краще розійтися з нею в мирі та згоді, і тільки згадувати про нього незлим словом. Так, пора. Мені треба з'ясувати, коли Андре покидає Париж; добре розпитати пані Бонтан, щоб переконатися, що Альбертина не збирається ні до Голландії, ні до Монжувена. Якби ми краще уміли аналізувати свої почуття, то виявилось б, що жінка часто подобається нам через суперника, в якого нам треба її перелюбити; якщо суперник відпадає, зникають і жіночі чари. Маємо сумний і застережний приклад переваги чоловіків до жінок, які до знайомства з ними вели вільне життя, до жінок, які їм бачаться фатальними і яких їм доводиться весь час завойовувати заново; і приклад зовсім протилежний і зовсім не драматичний чоловіка, який відчуваючи, як холоне його любов до жінки, стихійно застосовує відкрите ним самим правило, і, аби бути певним, що не перестане її кохати, наражає жінку на небезпеку, щоб захищати її від неї щодня. (На противагу чоловікам, які вимагають від жінки зректися театру, хоча він її саме за те й покохав, що вона була в театрі.)

Коли таким чином розлучення з Альбертиною не загрожувало б уже нічим, треба було б вибрати гарний, погідний день, як сьогоднішній, — попереду таких днів мало бути чимало, — коли я до неї буду байдужий і мене спокушатиме безліч прагнень; треба б, не побачившись із нею, випустити її з дому, потім устати, швидко зібратися, залишити їй цидулку і, не прощаючись, поїхати до Венеції, користаючися з того, що Альбертина не може удатися ні до одного з тих місць, які мене непокоїли, і тоді під час подорожі я здолав би не уявляти собі її можливих вибриків, які б мене, зрештою, вже не обходили.

Я задзвонив на Франсуазу і попрохав її купити путівник і розклад поїздів, як прохав її про це в дитинстві, коли збирався до Венеції і коли так само, як нині, рвався здійснити мою заповітну мрію; я забув, що відтоді я здійснив ще й інші мрії, але здійснив без усякої втіхи, — про

Бальбек; і що Венеція, будучи явищем видимим, теж не могла б, так само як Бальбек, спевнити невимовні марення, марення про готицькі часи, осучаснені весняним морем; марення, що поманили мою уяву зачарованим, пестливим, невловимим, таємничим і туманним образом. На мій дзвінок увійшла Франсуаза. «Панич так пізно подзвонив — я вже сама не своя, — сказала вона. — Не знала, на яку ступити.

О восьмій панна Альбертина звеліла принести її куфри, я не сміла їй відмовити, боялася, що мене панич прокляне, якби його будила. Даремно я її усовіщала, просила зачекати бодай годину, бо все думала, що панич от-от подзвонить; а вона ні за що, залишила цього листа для панича і о дев'ятій поїхала». І тут — ми так себе погано знаємо, допіро я ще був переконаний, що мені байдуже до Альбертини! — віддих у мене перетявся, я притримав серце двома руками, вкритими циганським потом, якого я не знав відтоді, як Альбертина розповіла мені в дачному потязі про свої взаємини з приятелькою мадемуазель Вентейль. Але нарешті я зібрався на відвагу і вичавив із себе: «А, от і чудово! Дякую, Франсуазо! Ви добре вчинили, що мене не будили. Залиште мене на хвилю, я зараз же вам задзвоню!»

Примечання

1

«Конає від жаги шаленець» — романс «Козиця» на слова Г.Герена і на музику Е.Дюрана (1830–1901).

2

«Рве греблю» — перші рядки романсу «Осіння дума», мелодія Жюля Массне (1842–1912), улюбленого композитора Пруста.

3

Агасфер — або Агашверош, перський цар, герой трагедії Расіна «Етер», звідки і взято цитату.

4

Лікарі приписували Прустові курево проти астми (*прим. перекладача*).

5

Маріано Фортюні де Мадрасо (1871–1949) — художник-модельєр, відкрив фабрику венеційських тканин.

6

Поль-Луї Кур'є (1772–1825) — французький памфлетист та епістолярник.

7

Анрі Мейла (1831–1897) — французький драматург і лібретист, зокрема автор численних опер-буф на музику Оффенбаха.

8

«Посмертні записки» — мемуари Франсуа-Рене де Шатобріана (1768–1848).

9

Ахат — Енеїв супутник у Вергілієвій «Енеїді».

10

До людини — про щось, призначене вплинути на почуття, враження, але позбавлене об'єктивного значення (*латин.*).

11

Едуард Дрюмон (1844–1917), автор книг «Франція жидівська» (1886) та «Жиди і Дрейфусова справа» (1899).

12

Кало, Дусе, Пакен — паризькі кутюр'є.

13

Ксеркс (510–465 перед Р.Х.) — перський цар, син Дарія I, під час війни з треками перед його очима загинув перський флот від бурі в протоці Геллеспонт (Дарданелли).

14

Жак Тібо (1880–1953) — скрипаль, Пруст слухав його концерти в залі Плеєль.

15

Суконь для чаювання (*англ.*).

16

Рушій (*латин.*).

17

Радіка (а не Росіта, як пише Пруст) і Доодіка — сіамські сестри, яких показували в цирку Барнум у 1901–1902 роках.

18

Принос, пожертва (*латин.*).

19

Франсуа Буше (1703–1770) — французький маляр, рисувальник, декоратор і гравер. Малював лібертинські сцени і ню, метр галантного малярства.

20

Відчуття (*нім.*).

21

Вражливість (*нім.*).

22

«Пелеас і Мелісанда» — опера Клода Дебюссі, поставлена 30 квітня 1902 року в Опера-Комік. Пруст наводить текст Меттерлінка.

23

«Якщо я упаду...» — цитата не з твору Жан-Філіппа Рамо, а з «Артеміди», лібрето Кіно, музика Люллі.

24

На віки вічні (*латин.*).

25

Хай спочине в мирі (*латин.*).

26

Квадривіум — так у середньовічній школі називалися арифметика, музика, геометрія та астрономія, а тривіум — граматики, риторика і діалектика, тобто «вільні мистецтва», на відміну від теології.

27

Дуже швидко (*італ.*).

28

Прюньє — відомий паризький ресторатор.

29

«Просвічені спасенними приписами і настановлені божественною наукою, ми можемо сказати...» (*латин.*) — у чинопослідуванні місяця формула передуює молитві *Патер ностер*.

30

Любо, як моря поверхня запіниться (*латин.*) — Лукрецій. Про природу речей. Переклав Микола Зеров.

31

Шасла — сорт винограду.

32

Манценілла — південноамериканське дерево.

33

Композитор Палестрина дістав від папи Григорія XIII доручення пристосувати церковний спів до літургії Пія V.

34

Жвавість (*итал.*).

35

Швидко (*итал.*).

36

Цю комедію у віршах (1864) написав Теодор де Банвіль (1823–1891).

37

П'ятеро дочок Даная, легендарного царя Аргоса, за вбивство своїх чоловіків, були приречені у Пеклі вічно наливати бездонну бочку.

38

Іксіон — у грецькій мітології, цар лапітів. Зевс велів Гермесу прив'язати його до вогненного колеса, яке вічно крутилося в Пеклі.

39

«Поштар із Ланжюмо» — опера-буф Адольфа Адана (1803–1856).

40

«Біблія людства» Мішле (1864) — це спроба синтезу людської історії, окрема книга світської Біблії.

41

Фердінанд Барбедьєн (1810–1892) — ливарник бронзи, відливав статуетки для умеблювання.

42

Такий стоїцизм проповідував не грецький філософ іонійської школи Анаксагор (V сторіччя перед Р.Х.), а латинський письменник Сенека (4 перед Р.Х. — 65 по Р.Х.).

43

Клод-Філібер Бартелло, граф де Рамбюто (1781–1869), префект Сени, провадив у 1833–1858 роках благоустрій Парижа.

44

Тут: у великому світі (*англ.*).

45

Отто — модний фотограф, його майстерня була на Королівській вулиці в Парижі.

46

Лантерік — парфюмер із вулиці Сент-Оноре.

47

Процес над Ландрю відбувався в Версалі 1921 року. Серійний убивця був гільйотинований наступного року.

48

Тут натяк на «Ідилію» Теокріта (IV–III сторіччя перед Р.Х.).

49

Тарлатан — тонка вовняна матерія.

50

Перидот — самоцвіт зеленястого кольору.

51

Марказит — самоцвіт золотавого кольору.

52

Лабрадор — мінерал різних відтінків.

53

Аньйоло Ді Козімо, Бронзіно (1503–1563) — флорентинський маляр при дворі Медічі, відомий своїми портретами.

54

Енгорова скрипка означає хобі великого майстра.

55

Дозволене і недозволене (*латин.*).

56

Джованні Антоніо Бацці, Содома (бл. 1477–1549) — італійський маляр, чиє прізвисько тут наводиться для виправдання естетичних тез.

57

Насправді абат Шарль Лебатте (1713–1780), автор «Курсів письменства» (1750), академік.

58

Пані Піпле — консьєржка з роману «Паризькі таємниці» (1842–1843) Ежена Сю.

59

Пані Жібу і пані Жозеф Прюдом — персонажі з «Народних сцен» (1835), «Нових народних сцен» (1862), а також «Мемуарів Жозефа Прюдома» (1857) Анрі Моньє.

60

Сюзанна Райхенберг (1853–1924) — актриса «Комеді Франсез» на ролях інженю.

61

Жозеф Рейнак (1856–1921) — політичний діяч і публіцист, автор «Історії Дрейфусової справи» у 7 томах (1901–1921).

62

Поль Ерв'є (1857–1915) — антидрейфусар, романіст, драматург, нещадний критик вищого світу: «Флірт» (1890), «Самі себе виставили» (1893).

63

Нагадаємо, що полковник Пікар свідчив на користь Дрейфуса, а Фернан Лаборі був адвокатом Дрейфуса і Золя.

64

Генерал Цурлінден був військовим міністром під час Дрейфусової справи.

65

Еміль Лубе був президентом Республіки в 1899–1906 роках, тобто при перегляді Дрейфусової справи.

66

Полковник Жуо очолював військовий трибунал у Ренні під час другого процесу Дрейфуса 1899 року.

67

Філософ Гельвецій (1715–1771) та його дружина приймали в себе видатних сучасників.

68

Про смерть професора Коттара, як і про смерть Берготта та Сванна, дописано в пізнішому додатку в третьому машинописі. Згадана, між іншим, у розмові, ця смерть, як і попередні, не узгоджена з перебігом розповіді: Коттар знову живий на цьому самому вечорі у Вердюрєнів, а помирає він уже у війну, у «Віднайденому часі», тобто в сьомому томі нашого видання.

69

Іди за мною (*латин.*). Про підручник, якийсь poradник.

70

Норни, божества скандинавської і германської мітології, тчуть пряжу дії на початку вагнерівського «Присмерку богів».

71

Букв. — впівголоса, — *муз.* тихе, неповне звучання голосу.

72

Букв. — якнайтихіший, — *муз.* дуже тихо, найвищий ступінь піано.

73

Таку злісну акцію вчинено справді щодо графа Робера Монтеск'ю, Прустового приятеля, в день, коли він приймав гостей. (*Прим. перекладача.*)

74

Букв. — широкий, — *муз.* найповніший темп.

75

На вжиток (*латин.*).

76

Термін великий для тлінного віку людського (*латин.*). — Тацит. Життєпис Аґріколи, розділ III.

77

Букв. — веселий і повний життя; *муз.* швидкий музичний темп.

78

Оґюст Вакрі, французький письменник, був шанувальником та учнем Віктора Гюґо, його брат Шарль був одружений з донькою Гюґо Леопольдіною. Поль Моріс (1820–1905), учень і виконавець заповіту Віктора Гюґо, працював у співавторстві з Вакрі.

79

Здіймімо серце (*латин.*) — заклик мужатися: біблійний вираз із плачу Єремії.

80

Так само як у випадку з Берготтом і Коттаром, смерть маркізи де Вільпарізіс не ввійшла в контекст роману, оскільки в романі «Альбертина зникає» вона жива.

81

Мікеланджело — натяк на його образ у романі Ромена Роллана (1907).

82

Папа Лев X, який правив з 1513 до 1521 року, справді доручав Мікеланджело різні роботи, зокрема замовив йому надгробок Медічі у Флоренції.

83

Прокляття! (*Англ.*)

84

Юрбен Левер'є, французький астроном (1811–1877), передбачив, на основі підрахунків орбіти Урану, існування Нептуна, як це і

підтвердилося згодом.

85

Натяк на твори Леона Доде «Поценки людства, роман про німецьке шпигунство» (1916) або «Між двома війнами. Мемуари з життя літераторів, політиків, мистців та медиків у 1880–1905 роки» (1915).

86

Жан-Бінінь Боссюе (1627–1704) — французький прелат, теолог і блискучий проповідник, наділений темпераментом поета і даром переконання біблійного пророка.

87

Джеймс Вістлер (1834–1903) — американський маляр, аквареліст, пастеліст, рисувальник і гравер. Обстоював автономію малярства, його пошуки в передачі світла розвинули потім імпресіоністи.

88

У феодальній Франції титулом Месьє величали королівського брата.

89

Граф де Вермандуа (1667–1683), законний син Людовіка XIV і мадемуазель де Лавальєр; принц Луї-Гійом Баденський (1655–1707), хрещеник Людовіка XIV, полководець; дук Брунсвік, принц і німецький воєначальник (1624–1711); Шарль де Бурбон, граф де

Шаролс, онук Великого Конде (1700–1760); дук де Буфлер, маршал Франції (1644–1711); Великий Конде (1612–1686); Анрі-Альбер де Коссе, дук де Бріссак (1645–1699), зять Сен-Сімона. Цей список великих імен двораків і воєначальників Людовіка XIV, за винятком Мольєра, не підзороного в гомосексуалізмі, попри натяки на його дружбу з юним Бароном, узятим до трупи, запозичений, очевидно, з видання «Повного листування» Мадам (Шарпантьє, 1863) — Шарлюс його цитує на наступній сторінці, — Шарлотти-Елізабет Баварської (1652–1722), дукині Орлеанської, другої дружини Месьє. Там, зокрема, мовиться про репутацію Людовіка Баденського, Конде і графа де Вермандуа. Ця тема мужнього гомосексуалізму закладена в основі образу Шарлюса. Цю роль підхоплює Сен-Лу у «Віднайденому часі» аж до його загибелі на фронті.

90

Луї-Жозеф де Бурбон, дук Вандомський, правнук Генріха IV і Габріель д'Естре, командував військом під час війни за еспанську спадщину. Аморі-Гойон де Матіньйон, маркіз де Ла Мусей, помер 1650 року. Макаронічні вірші взято зі згаданого видання Мадам. Клод-Луї-Ектор, дук де Вілар (1653–1734), маршал Франції, так згадується у листі Мадам від 28 жовтня 1718 року: «Маршал де Вілар захопився лише принцом Айзеназьким; він освідчився йому в коханні»; принц Євгеній, Євгеній Савойський (1663–1736), воєначальник на службі в Австрії, у листі від 30 жовтня 1720 року повідомляє, що молоді люди звать його «Мадам Путана»; Франсуа-Луї де Бурбон, принц де Конті, небіж Великого Конде (1664–1709), згадується у листі від 11 серпня 1717 року.

91

Шарлюс згадує про Тонкінську кампанію 1883–1887 років і про висадку в Касабланці 1907 року.

92

Посилаючись на Поля Бурже (1852–1935), Пруст має на увазі не лише його «Учня» (1889) та «Нові розвідки про сучасну психологію» (1883–1885), присвячені проблемі відповідальності «старших» перед «ною генерацією», а і його роботу 1890 року: «Психологія сучасної любови».

93

Камілл Шевіяр (1859–1923), французький композитор, починаючи з 1897 року, диригував концертами Ламуре.

94

Емманюель Шабріє (1841–1894), французький композитор, відзначався своєю винахідливою фантазією і мелодійним колоритом, справив вплив на Моріса Равеля.

95

Це друга згадка про єгиптолога Гастона Масперо (1846–1916), чий твір «У часи Рамзеса та Ашурбаніпала» Оповідач читав раніше (див. «У затінку дівчат-квіток»).

96

Про себе, подумки (*итал.*).

97

Натяк на «Археологічні прогулянки» (1887) Гастона Буасьє (1823–1908). Палатін — один із римських пагорбів. Тібур — це місто Лаціум.

98

Афінська егерія (порадниця) Аспазія жила в другій половині V сторіччя перед Р.Х. Була супутниця Перікла і приймала у себе письменників і філософів, зокрема Платона і Сократа.

99

Правильно — *quod di omen avertant* — Хай боги відвернуть це віщування! Цицерон. Філіппіки, III, XXXV.

100

Теофіль Делькасе (1852–1923), депутат Ар'єжа, міністр закордонних справ, прихильник спілки з Росією.

101

Жозеф Ротьє — французький ювелір середини XVIII сторіччя.

102

Пруст згадує чотири твори Барбе д'Оревільї: «Зачарована» (1854), «Шевальє де Туш» (1864), «Чортовиння» (1874) і «Стара коханка» (1851).

103

Міхай Мункачі (1844–1900), угорський маляр, жив у Парижі і виставляв у Салоні свої картини «Останній день засудженого на смерть угорця», «Христос перед Пілатом» тощо.

104

Свята Цецилія, мучениця за віру, заступниця музикантів, зображена Рубенсом із музичним інструментом.

105

Амброзіанська бібліотека у Мілані має багату колекцію рукописів і стародруків.

По-всякому можна було тлумачити маркізів веселий гумор, але факт лишається фактом: вибрики його дружини швидко припинялись. Тоді й маркіз де Камбремер переставав сміятися, і його метка зіниця пропадала, а що з тих кількох хвилин ми встигали відвикнути від його білкатого ока, то зараз це око надавало рум'яному нормандцеві чогось безкровистого й zarazом екстатичного, нібито маркіза щойно оперовано або нібито його око, з-поза монокля, благало небо про мученицький вінець.